İletişim

Klaus Kreiser ATATÜRK

"Eğitime susamış bir subaydan Türk modernitesinin kuruculuğuna uzanan şahsî bir yolun öyküsü..."

KLAUS KREISER

Klaus Kreiser

ATATÜRK

iletişim | biyografi

ÇEVİREN
Dilek Zaptçıoğlu

GOETHE-INSTITUT

The translation of this work was supported by a grant from the Goethe-Institut which is funded by the German Ministry of Foreign Affairs.

Bu eserin çevirisi, Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından desteklenen Goethe Enstitüsü'nün katkılarıyla yayımlanmıştır.

Atatürk. Eine Biographie
© 2008 Verlag C. H. Beck oHG, München

İletişim Yayınları 1487 • Biyografi Dizisi 10
ISBN-13: 978-975-05-0776-2
© 2010 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2010, İstanbul
2. BASKI 2010, İstanbul
3. BASKI 2010, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Begüm Güzel
DİZİN Özgür Yıldız
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

KLAUS KREISER

Atatürk

Bir Biyografi

Atatürk
Eine Biographie

ÇEVİREN *Dilek Zaptçıoğlu*

GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ YENİ BASKI

iletişim

KLAUS KREISER 1945'te doğdu. 1984'ten 2002'ye kadar Bamberg Üniversitesi'nde Türk Dili, Tarihi ve Medeniyeti bölüm başkanlığı yaptı. Köln ve Münih üniversitelerinde çalıştı. 1972'de Münih'ten doktora unvanını aldıktan sonra, Münih'te kalarak 1975-1977 ve 1981-1984 yılları arasında Osmanlı ve Türk dilleri dersleri verdi. 1977-1980 yılları arasında İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olarak bulundu. 2004'ten beri de *Encyclopaedia of Islam*'ın Osmanlı ve Türk bölümü editörlüğü görevini üstlendi. Osmanlı ve modern Türk tarihiyle ilgili birçok makale ve kitabın yazarı olan Kreiser, modern İslam dünyasındaki anıtlarla ilgili bir monografi hazırlamaktadır. Son dönemde yayımlanmış kitapları: *Der osmanische Staat 1300-1922*; *Istanbul. Ein literarisch-historischer Stadtführer*; *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims* (ed.). İletişim'den daha önce Christoph Neumann'la birlikte yazdığı *Küçük Türkiye Tarihi* yayımlanmıştır (2008).

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ 9

İMLÂ VE İSİMLERE DAİR BİR NOT 10

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ 11

ALMANCA BASKIYA ÖNSÖZ 13

BİNBİR İSİM 15

BİRİNCİ BÖLÜM

Makedonya'daki Çocukluk ve İlkgençlik Yılları (1881-1896) 27

Makedonya'nın limanı: Selânik 27 • Okul yolunda 31 • Nihayet, üniforma 37

İKİNCİ BÖLÜM

Kariyer ve Komitacılık (1896-1905) 39

Garnizon ve Harbiye Mektebi 39 • Şairâne 44 • II. Abdülhamid devrinde payitaht 48 • Talim-i Alman 51 • 1908 kuşağı okulda 56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Muharebeler ve Seferler 61

Şam ve Dürzîler 61 • Makedonya yanıyor 65 • Jöntürk devrimi: Askerî bir ayaklanma mı? 68 • İstanbul

garnizonlarında "karşı devrimciler" *72* • Picardie'de güz tatbikatı *75* • Lunaparkta bir gezgin *78*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Cepheden Cepheye (1908-1915) *81*

Trablus'ta bir Jöntürk propagandacısı *81* • İtalyan savaş gemileri Afrika önlerinde *82* • Çölde bir avuç vatansever *85* • Yunan ordusu Selânik'te *88* • Sofya'da ataşemiliter: Maskeli balo ve ötesi *90* • Madame Corinne Lütfü'ye: Büyük ihtiraslar *99* • Gelibolu: Yarımadanın müdafaası (1915) *104* • Alman ordu komutanlarının zaafları ve vaatleri *108* • Arıburnu ve Anafartalar *112* • Edirne'de tarziye *116*

BEŞİNCİ BÖLÜM

Kürdistan'la Karlsbad Arasında *119*

Eski yeni düşman Rusya *119* • Mustafa Kemal Diyarbakır'da *123* • Silvan Ana Karargâhı'nda din felsefesine dair okumalar *126* • Hayran olduğu iki Osmanlı şairi *129* • Gönüllü Kürt yardımcılar *132* • F Tümeni ve Falkenhayn ile münakaşa *134* • Bavyeralı bir subay ve uyguladığı "Tribal Management" *137* • Veliaht ile birlikte, Almanya'da *140* • İmparatorluk Umumî Valisi'nin uygunsuz sorusu *145* • Les Vosges Cephesi'nde teftiş *147* • Dr. Zuckerkandl'ın Viyana'daki sanatoryumu *149* • Karlsbad'da titiz bir kaplıca ziyaretçisi *151* • "Ben avam mertebesine neden ineyim? Onlar benim gibi olsunlar" *153* • Tekrar İstanbul'da: Davetler *154* • Mütareke mi, çöküş belgesi mi? *155*

ALTINCI BÖLÜM

Stratejistten Siyasetçiye (1919) *161*

İstanbul: Sorumlular kaçıyor *161* • Yunanlar İzmir'e çıkıyor *163* • Anadolu'daki birlikleri silâhsızlandırma girişimi *165* • Tarihî "Samsun'a çıkış": 19 Mayıs 1919 *167* • Havza: Sıcak banyolar, sıcak siyaset *168* • Amasya ve telgraf *170* • Amasya Tamimi *172*

• Erzurum: Paşa'ya sivil kıyafetler *175* • Ülkenin geleceği hakkında bir gece sohbeti *178* • Sivas: Kararlı adımlarla Cumhuriyet'e doğru *180*

YEDİNCİ BÖLÜM

Büyük Millet Meclisi Dönemi (1920-1923) *185*

Milletvekilleri sıraları dolduruyor: Meclis toplantıda *185* • Türkiya ve Türkiye *187* • Müftülerin fetva düellosu *189* • "İsyan ateşi bütün memleketi sardı" *191* • Yunan ordusu ilerliyor *192* • Milliyetçilerin kıt kaynakları *193* • Sèvres: Ankara'nın imza atmadığı antlaşma *194* • Kağnılarla savaşa *196* • İnönü: Yunan işgali geçici olarak durduruluyor *201* • Sakarya: Bir meydan muharebesi *202* • Batıdaki büyük taarruz *205* • Trikoupis kılıcını teslim ediyor *207* • İzmir yanıyor *208*

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Genç Bir Milletin Babası (1922-1930) *213*

Mudanya *213* • Lausanne (Lozan) Büyük Şark Konferansı *216* • Ermeni "yurdu"na geçit yok *220* • Mustafa Kemal ve Anadolu *224* • Yeni başkent Ankara *226* • Çankaya, cumhurbaşkanlığı konutu *232* • Resmî misafirler ve sofra *238* • Atatürk sistemi *241* • Millî musiki *244* • Sanat ve sanat politikası *249* • Cumhuriyet Halk Partisi ve ilkeleri *253* • Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın acı sonu *255* • Azmettiricilerin peşinde *258* • İzmir ve Ankara mahkemeleri *259* • Büyük Nutuk *260* • Rekabet siyaseti kızıştırır *263*

DOKUZUNCU BÖLÜM

Bir Türk Kültürü Devrimcisi (1922-1925) *267*

Halife tahttan indiriliyor *267* • Meclis tartışmaları *275* • Tekke ve zaviyeler *279* • İlk büyük Kürt ayaklanması *282* • Menemen: Bir cumhuriyet şehidi *285* • Mustafa Kemal tayin edici soruyu cevaplandırıyor *286* • İlk elden yurttaşlık bilgisi *289* • "Kılık kıyafetimiz medenî ve beynelmilel midir?" *291*

ONUNCU BÖLÜM
Yeni Hukuk ve Kadınların Durumu (1923-1935) ... *297*
Hukuk ve muhakemat reformu *297* • "Hayatta en hakikî mürşit ilimdir" *298* • Cumhuriyetçi hukukçular beşiği *300* • "Müderris" değil "profesör" *305* • İsviçre Medenî Kanunu ve İtalyan Ceza Kanunu *306* • Yıldırım nikâhı *310* • Medeniyet süreci *315* • Medenî bir milletin kızları *318*

ON BİRİNCİ BÖLÜM
Başöğretmen (1928-1935) ... *321*
Arap harflerinden "Türk" alfabesine *321* • Sarayburnu'nda Harf İnkılâbı'nın uzun gecesi *326* • Millet Mektepleri *333* • Dil Devrimi kurumsallaşıyor *334* • Anadolu antropolojisi ve arkeolojisi *337* • Güneş Dil Teorisi ve sümeroloji *340*

ON İKİNCİ BÖLÜM
Hastalığı ve Ölümü ... *345*
Birinci sınıf bir hasta *345* • Suriye sınırında varlık gösterme gezisi *349* • Para meseleleri *351* • Dolmabahçe'deki son günler *354* • Büyük tören *355*

Sonsöz ... *359*

Kronoloji ... *367*
Kaynakça ... *375*
Kişi Dizini ... *386*
Yer Dizini ... *395*

Üçüncü Baskıya Önsöz

Kısa zaman içinde elinize ulaşan üçüncü baskı, aslen Almanca konuşan bir okur kitlesi için kaleme alınmış bu kitabın çevrilip yayımlanması uğrunda harcanan yoğun emeğin karşılığıdır.

Birçok okurumuz, kitabın bazı yeni veya az bilinen konulara temas etmesini övgüyle karşıladı. Kimisi ise bu biyografinin Mustafa Kemal'in ve çağdaşlarının belli başlı bütün konuşma, söz ve demeçlerini "orijinal hali ile" içermesinden özel bir memnuniyet duydu. Bu arada kaçınılmaz olarak ortaya çıkan, güç anlaşılır Osmanlıca sözcüklerin açıklanma işini çevirmen üstlendi. Bu vesileyle Dilek Zaptçıoğlu'na metne koyduğu çok sayıda açıklayıcı dipnot için de teşekkür etmek isterim.

Editörüm Tanıl Bora'ya, bu kitabın ortaya çıkmasına harcadığı büyük emek için buradan tekrar teşekkürlerimi göndermeyi borç bilirim.

İkinci baskı, kimi maddi ya da gözden kaçmış hatanın düzeltilmesine vesile olmuştur. Metinlerimizi eleştirel bir gözle okuyup, doğru olmadığını gördüğü başka noktalara dikkat çekmek isteyen okurlarıma ise, şimdiden teşekkür ediyorum.

Klaus Kreiser
Berlin, Eylül 2010

İmlâ ve İsimlere Dair Bir Not

Türkçe'nin 1928'de Latin alfabesine geçişten önceki yazımı hususunda, bilim camiasında alışılagelmiş özel işaretleri burada kullanmadım. Şahıs adlarında eski imlâ kurallarına uymayı tercih ediyorum: "Ahmet" ve "Mehmet" yerine "Ahmed" ve "Mehmed" gibi. 1935'te soyadı alanlar kitapta ilk zikredildiklerinde genellikle bu soyadları ve biyografik verileri ile yer alıyor. Ad dizini, yerleşik isimlerden yola çıkıp resmî adlara gönderme yapıyor (örn. "İnönü"den "İsmet İnönü"ye). Coğrafî dizin, içerdiği göndermelerle eski şehir ve mekân adlarının takibini kolaylaştırıyor (örn. "Manastır, bugünkü Bitola" gibi).

Türkçe Baskıya Önsöz

Esasen Almanca konuşan okurlar için kaleme alınmış bir Atatürk biyografisi Türk okurlar için de ilginç olabilir mi? Buna okurun kendisi karar verecektir. En kötü ihtimalle yazar, Mithat Cemal Kuntay'ın heykeltıraş Canonica'ya hitaben yazdığı mısraların muhatabı olacaktır:

Elbette bilirsin O'nu herkes gibi kimdir,
Lâkin O'nu sen anlayamazsın: O bizimdir.

Mustafa Kemal'in iyi eğitimli bir çağdaşı olan Mithat Cemal, bunu gönül rahatlığıyla söyleme hakkına sahipti. Ama bugün artık Türkiye'de Atatürk'ü bırakınız yakından tanımayı, bizzat kendi gözleriyle görmüş insanların bile sayısı çok azalmıştır. Türk araştırmacıların "saha avantajı" hâlâ mevcut olsa da artık yavaş yavaş ortadan kayboluyor.

Bir biyografi yazarının aslî görevinin, kahramanını zamansal ve mekânsal bir bağlam içine oturtmak olduğuna inanıyorum. Bu bir yandan onun hayat hikâyesinin, çağının büyük politik ve düşünsel gelişmeleriyle kesiştiği noktaları göstermek demektir. Kendi bağlamı içine oturtma işlemi öte yanda Selânik'ten İstanbul'a, Manastır'dan Beyrut'a ve Ankara'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyanın ana hatlarıyla betimlenmesini

gerektirir. Yerimiz her ne kadar dar olsa bile bu hikâyede elbette refakatçileri, yoldaşları ve hasımları da anlatılacak, hatta onların kendi seslerine de kulak verilecektir.

Atatürk'ün hayatındaki en önemli uğrakları lâyıkıyla kayda geçirdiğimi umuyorum. Yer yer bugüne kadar hiç göz önüne alınmamış bazı kaynakları değerlendirdim. Sayısı giderek artan eleştirel Atatürk araştırmalarının sonuçlarından birçok noktada yararlandım.

Çevirmenim Dilek Zaptçıoğlu'na, fevkalâde dikkatli ve benle sıkı istişare içinde gerçekleştirdiği bu çalışma için büyük teşekkür borçluyum.

Tüm olası hataların sorumluluğu benimdir. Geriye, Türk okurlarının eleştirel değerlendirmelerini beklemek kalmaktadır.

KLAUS KREISER
Berlin, Nisan 2010

Almanca Baskıya Önsöz

Bu kitap, Mustafa Kemal Atatürk'ün hikâyesini anlatır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne ve Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşuna tanıklık etmiş günlerin çalkantılı siyasî sahnesine damgasını vuran insandır o. Fakat bu tek kişilik bir oyun değildi. Etrafında birçok dava arkadaşı ve rakip vardı. İşte bu yüzden elinizdeki kitapta Selânik, Manastır, İstanbul, Ankara ve daha birçok farklı mekânın yanı sıra ailesi, dostları, yoldaşları ve rakipleri de boy gösterecekler. Atatürk'ün kendisi değişik rollerde çıkacak karşımıza; önceleri asker ve kendisini ulusal iradenin cisimleşmiş hali olarak gören bir siyaset adamı sıfatıyla, daha sonraları ise dini ve dili, hukuku ve tarih anlayışını, kılık kıyafeti ve müziği derinden değiştirmek isteyen bir kültür devrimcisi olarak. Onun içindir ki, anlatacağımız hikâye aynı zamanda eğitime susamış bir subaydan Türk modernitesinin kuruculuğuna uzanan şahsî bir yolun da öyküsüdür.

Atatürk'e ilişkin birçok kaynak bugüne kadar sadece rüşeym halinde değerlendirilebildi. Metinlerin birçoğu bu kitapta ilk kez Almanca'ya çevrilerek yayımlanmaktadır. Atatürk'ten ve çağdaşlarından yaptığım alıntılarla hikâyemizi olabildiğince canlı kılmayı amaçladım.

Okurlarımın önceden Türk kültürü ve tarihi hakkında bilgi

sahibi olması gerekmiyor. Ama kimi yerlerde onlara, araştırmaların bugün geldiği noktada devam eden tartışmaları da yansıtmaya çalıştım. Atatürk hakkındaki araştırmalar son yıllarda bilinen kaynakları yeniden değerlendirerek mutad bakış açısına ters istikamette okuyan yazarlardan güçlü dürtüler aldılar. Ben gerek olumlayıcı gerekse revizyonist çıkış noktalarının ikisinden de pek çok şey öğrendim. Sonuçta benim işim, güncel çatışmalara kişisel olarak angaje oldukları için görüşleri bundan hayli etkilenen birçok Türk biyografi yazarından daha kolaydı. Amacım, hangi Atatürk imajını onaylayıp hangisini reddedecekleri kararını son kertede okurun takdirine bırakmaktır.

Dostlarımın ve meslektaşlarımın verdikleri bilgilerden minnetle yararlandığımı belirtmeliyim. Burada hepsi adına sadece Semih Tezcan (Bamberg / Ankara), Winfried Riesterer (Münih) ve Erik Jan Zürcher'e (Leiden) teşekkür etmeme izin veriniz. Ulrich Nolte'nin yardımı ise, elimdeki metinden bir kitap çıkartmakta tayin edici olmuştur.

KLAUS KREISER
Berlin ve İstanbul, Mayıs 2008

Mustafa mı, Kemal mi? Gazi, Paşa, Atatürk – hangisi? Onun "hakikî" ismi nedir? Atatürk'ün biyografisini okumak isteyen okurun bu adlar labirentinde küçük bir gezintiye çıkıp değişik unvanlar hakkında aydınlanma hakkı vardır sanırım. Mustafa Kemal ancak 1934 yılında bir vatandaş olarak Atatürk soyadını aldığı için, bu olağandışı adam hakkında yazılmış hiçbir kitap tek bir isimle yetinemez. Ona hayatı boyunca verilen

Atatürk, 1928'de Osmanlıca yazıdan Latin alfabesine geçmeden birkaç yıl önce dağıtılan resmî portresini, "Gazi" unvanını eksiksiz yazıp, "Mustafa Kemal" ismini kısaltarak imzalamıştır.

isimler, bahşedilen rütbeler, titrler, unvanlar kolay izlenebilir bir rotada art arda gelmemiş, uzun zaman yan yana var olmuş ve kullanılmışlardır. Yol arkadaşı İsmet'in (İnönü) not defterleri karıştırıldığında 1935'ten itibaren kimi zaman Atatürk adını zikretse bile, örneğin 1937 yılındaki notlarında hâlâ Gazi sıfatını kullandığını görürüz. İnönü'nün 1922 öncesi kayıtlarında ayrıca "*Başkumandan*" ibaresine rastlanır. Fakat en sık kullanılan unvanları Gazi veya Gazi Paşa'dır. Okul arkadaşı Ali Fuad (Cebesoy) da hatıratında her zaman Gazi yahut Gazi Paşa demektedir. Çoğaltılabilecek bu örnekler önemlidir, çünkü Atatürk bu iki Osmanlı titrini kanunla bizzat kendisi ortadan kaldırmıştır.

Büyük ihtimalle 1880-81 Kışı'nda veya 1881 Baharı'nda Osmanlı'nın vilâyet şehri Selânik'te (Yun. Thessaloniki) doğan oğlan çocuğu, Ali Rıza Efendi'yle zevcesi Zübeyde'nin dördüncü evlâdıydı. Türk âdetlerine göre göbeği kesilirken Mustafa *göbek adı*'nı aldı: Arapça bilmeyen Türk Müslümanlar için "seçilmiş" anlamına gelen, Hz. Muhammed'in adlarından biri. Bu-

Atatürk'ün annesi Zübeyde'den geriye çok az fotoğraf kalmıştır. İzmir'de vefatından kısa süre önce çekilen (1923) fotoğrafında artık ünlü olan oğlunun bir resmi, evin duvarını süslüyor.

gün Türkiye'de ve Müslüman dünyanın diğer yörelerinde en sık rastlanan erkek isimlerindendir.

Çocuk ebeveynine şans getirdi. O, küçük yaşlarda hayatlarını kaybeden kardeşleri Fatma, Ahmed ve Ömer'in aksine çocukluk çağını geçip yaşayacaktı çünkü. Önceleri evkaf kâtibi, sonra ise kereste tüccarı olarak geçimini sağlamaya çalışan babası 1888 yılında, henüz 47 yaşındayken vefat etti. Annesi ise ancak 1923'te, 72 yaşında hayata gözlerini kapayacak ve oğlunun yeni Türkiye'nin liderliğine yükselişine tanık olacaktı. Varlığından haberdar olabildiğimiz ailenin daha uzak fertleri hep Arapça köklerden türemiş isimler taşırlar; çoğunun adı peygamberin yakın çevresinden, sahabeden devşirilmiştir. Fakat Zübeyde oldukça nadir rastlanan bir kadın adıdır; örneğin Osmanlı hanedanında sadece tek bir kişiye verilmiştir.

Mustafa'nın anne ve babası mütevazı bir hayat sürdüklerinden, yüzlerce yıllık nesebinin izini sürebilen köklü Osmanlı ailelerinin *-oğlu* veya *-oğulları* eki ile biten (veya Farsça'da, *-zâde*) soyadlarını taşımazlar. Buna karşın Batı Anadolu'da mukim bir orta sınıf ailenin kızı olan eşi Lâtife'nin soyadı Helvacı-Zâde idi ve 1935'ten sonra Uşakî-Zâde oldu. Lâtife'nin o zamanlar çoktan kendini ispat etmiş bir tüccar olan babası ve büyükbabası, halıcılığıyla ünlü Uşak'tan gelmişlerdi çünkü İzmir'e.

Mustafa kendi anlatımına göre 1894 veya 1895'te Selânik'teki Askerî Rüşdiye'de matematik dersinde gösterdiği üstün başarıdan ötürü, sadece Mustafa adını taşıyan öğretmeninden ayırt edilebilsin diye ek olarak Kemal ismini aldı. Zamanın her eğitimli kulağının kolayca algılayabildiği gibi Kemal mükemmellik, perfeksiyon anlamını taşır. Osmanlı elitinde çifte isim kullanmak kuraldı; doğum ile alınan Mehmed, Ahmed veya işte Mustafa gibi isimlerin sıklığı, günlük hayatta ister istemez bunların yanlarına birer ilâve yapılmasını gerektiriyordu. Atatürk araştırmacıları, kahramanlarının ağzından aktarılan bu hikâyenin tümüyle doğru olup olmadığı konusunda nihaî bir hükme varamamışlardır. Hakikaten de mesele, sadece öğretmenle öğrencisi arasında, pek de makul görünmeyen bir karışıklığı önlemeye çalışmaktan mı ibaretti? Yoksa aynı addaki başka bir

öğrenci miydi bu isim değişikliğinin asıl sebebi? Kimi yazarlar Mustafa'nın ilk Türk "millî şairi" Nâmık Kemal'e (1840-1888) duyduğu sonsuz hayranlık neticesinde bu ismi bizzat takındığına inanır. Devlet okullarında öğrencilere zaten her zaman başka lâkaplarla seslenilir, örneğin ismin önünden doğum yeri anılır (Selânikli Mustafa) veya çocuklara basitçe sıra numaraları koyularak karışıklıklar önlenmeye çalışılırdı.

Manastır, yani bugünkü Bitola genç Mustafa Kemal'in ikinci durağıdır. Genç Askerî İdadî talebesi burada 1896 yılında omzuna 7348 numaralı apoletini takar. Askerî lisenin hazırlık sınıfı öğrencileri henüz rütbeden yoksundur, sivil bürokrasideki acemi memur namzetleri gibi onlar da birer "çırak"tırlar (*şagirdân*). Bu şagirdâna İstanbul'daki Harp Okulu'nda artık "Efendi" unvanıyla hitap edilecektir. Mustafa Kemal, 1 Mart 1899'da "Künye Defteri"ne şöyle kaydedilecektir:

> Selânik'te Koca Kasım Paşa Mahallesi Gümrük Memurlarından müteveffa Ali Rıza Efendi'nin mahdumu uzun boylu, beyaz benizli Mustafa Kemal Efendi, Selânik 96.

Mustafa'nın kimliği nasıl meydana gelmiş olursa olsun, "Kemal" eki ile her halükârda daha kolay teşhis edilmektedir. İkinci isim kısa zamanda ön plana çıkar. Burada sık sık bahsi geçeceği gibi, *chère* [tatlı, sevgili] Corinne'e yazdığı mahrem mektuplar kısmen Kémal (şık aksana dikkat), kısmen de M. Kémal parafıyla imzalanmışlardır.

Corinne'e 1916'da cepheden yazdığı ve yüksek rütbeli bir subayı hafifçe ve cüretkârca alaya aldığı başka bir mektupta, M. Noury müstear adını kullanır. Nuri geleneksel olarak "aydınlanmış", "nurlu" anlamına gelir ve Halife Osman'ın lâkabıdır; herhalde bununla sadece aldığı iyi eğitimi ima etmek istemiştir. İzleyen yıllarda genellikle M. Kemal imzasını kullanır, son yıllarında ise Mustafa küçük adını tümüyle bir tarafa bırakır ve K. Atatürk diye atar imzasını. Bu, düşüncelerinin ve ilkelerinin Kemalizm olarak nitelenmesini kolaylaştırmıştır, zira Mustafa isminden bir *-izm* türetmek hiç de kolay olmayacaktı.

Kendini ıslah eden Osmanlı ordusu, Avrupalı silâhlı kuvvetlerden devraldığı hiyerarşik bir yapıya sahipti. Mustafa Kemal bu hiyerarşiyi astsubaylıktan (*çavuş*) başlayıp bütün subaylık rütbelerini arkasında bırakarak tuğgeneral (*mirliva*) ve feldmareşal (*müşir*) rütbelerine kadar sırasıyla kat edecektir. İstanbul'daki Harp Akademisi'ni yüzbaşı rütbesiyle beşinci sırada bitirdikten sonra onu şu askerî rütbeler bekliyordu: Yüzbaşı (kurmay, 1905), Kolağası (kıdemli yüzbaşı, 1907), Binbaşı (1911), Yarbay (1914), Albay (1915) ve –tarihî Çanakkale Müdafaası'ndan sonraki sene– Mirliva (tümgeneral, 1916), sonra 2. Ordu'nun ve Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'deki kapitülasyonuna kadar 7 Ordu'nun komutanı. Ayrıca bütün subayların albay rütbesine kadar *Bey* titrini de kullandığını ilâve edelim.

Kemal Bey böylece on yıl kesintisiz terfiden sonra 1916'da bütün muvazzaf subaylık rütbelerini ardında bırakarak *Paşa* oldu. İran'da "hükümdar" anlamına gelen *padişâh* kelimesinden türeyen bu sözcüğün asıl kökeni artık hafızalardan silinmiştir. Bu askerî unvan artık akla gelebilecek bütün Şark ve Güneydoğu Avrupa dillerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Titr Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıldan itibaren vilâyetlerdeki valiler gibi yüksek sivil memurlara, hatta Osmanlı'nın veya Mısır'ın hizmetindeki yabancı uyruklulara dahi verilmekteydi. Nitekim bu kitapta Birinci Dünya Savaşı'nı ele alan bölümlerde Goltz Paşa ve Liman von Sanders Paşa gibi Alman komutanlara da rastlayacağız.

İstanbul rejiminin çöküşünün (1922) ardından artık sadece generallere "Paşa" denmiştir. Titrin kullanımının 1934 yılı Kasım ayında kanunen yasaklanması, ona bugüne kadar süregelen popüleritesinden hiçbir şey kaybettirmedi. Her halükârda geleceğin Atatürk'ü için 1916 ve 1934 yılları arasında kullandığı "Mustafa Kemal Paşa" veya giderek daha sık anıldığı gibi, kısaca "Kemal Paşa" en bilinen ve tarafsız unvan olarak kalmıştır. Yabancı muhabirler Kurtuluş Savaşı (1919-1922) esnasında ve sonrasında sıklıkla "Kemal"den söz ettiler ve taraftarlarını da aynı mantık silsilesi içinde "Kemalistler" olarak niteleddiler.

Fakat bununla önceleri Batı'ya yönelmiş ilerici bir hareket kastedilmiyordu. Şark'ta ve Garp'ta kamuoyları "Kemalistler" dendiğinde bilhassa Anadolu'da Padişah'ın teslimiyetçi politikasına karşı direnişe geçen kuvvetleri anlıyordu. "Paşa" unvanının Londra'daki *Times* gazetesinin bir haberindeki "*Pasha Mustapha Kemal*" nitelemesinde olduğu gibi, ismin önüne geçirilmesi ise Türk kulakları açısından tuhaf ve yadırgatıcıydı.

Mustafa Kemal 9 Ağustos 1919'da Padişah'ın yazılı bir emriyle ordu müfettişliği görevinden alındı ve askeriyeden general rütbesiyle ihraç edildi. Bu durumda yalnız taltif edildiği çok sayıda nişan ve madalyayı kaybetmekle kalmadı, Yâver-i Hazret-i Şehriyâr, yani Padişah'ın Başyaverliği unvanını da yitirdi. Fakat anlaşıldığı üzere o kadar da büyük bir paye biçmiyordu bir yıl önce kavuştuğu bu unvana.

1921 yılının Eylül ayında Yunan işgal ordusunun Sakarya Nehri'nde geri püskürtülmesinden birkaç gün sonra Ankara'daki Büyük Millet Meclisi, başkanı ve orduların başkumandanı Mustafa Kemal'e *Gazi* unvanını verdi. Müslüman savaşçıya verilen bu Arapça ismin tarihte ilk kanıtlanmış izlerine Peygamber Hz. Muhammed döneminde rastlanır. Osmanlılarda önceleri yalnızca aktif olarak katıldığı seferden muzaffer dönen hükümdarlara verilirdi. Sonraları münferit komutanlara da "Gazi" denmeye başlandı. Hatta sonunda II. Abdülhamid ve V Mehmed gibi padişahlar da, orduları bir muharebeyi kazandıkları zaman kendilerine bu sıfatı yakıştıracaklardı.

Mustafa Kemal aynı zamanda *müşir* (daha sonraları mareşal) rütbesiyle de taltif edildi. Türkiye tarihinde mareşal titrine lâyık görülen tek bir general daha vardır: Mustafa Kemal'in uzun yıllık dava arkadaşı Fevzi (Çakmak). Fransızca yayımlanan gazete *Stamboul*, 3 Kasım 1923 tarihli nüshasında "*Maréchal* Mustafa Kemal Pacha" deyimini kullanacaktı. Halife Abdülmecid ise aynı nüshada Cuma namazına (selâmlığa) gidişi hakkındaki kısa bir haberde *S(a) M(ajesté)* [Majesteleri] harfleriyle mimlenir. Bu payelendirme Ankara'da pek hoş karşılanmaz, çünkü burası artık birkaç aydır bile olsa Türkiye'nin yeni başkentidir ve Mustafa Kemal de Cumhuriyet'in ilk reisi olmuştur.

Otuzlu yılların başlarından itibaren Şef ("Chef") veya Büyük Şef deyimleri hakikî bir enflasyon yaşadı ki, bunları re'is ([devletin] başı) sözcüğünden türeyen deyimler olarak kavramak yerinde olacaktır. Başbakan Celal Bayar 1 Kasım 1937'de hükümet programını açıklarken terimi tam 39 kere telâffuz eder. Doktorları, Atatürk'ün 10 Kasım 1938'deki vefatının ardından yaptıkları açıklamada "Büyük Şefimiz derin koma içinde terk-i hayat etmişlerdir," diyorlardı.

Kurtuluş Savaşı'nda başka başarılı Türk komutanlar olduysa da, geleneksel İslâmî *gazi* unvanı Mustafa Kemal ile mahdut kaldı. Elbette *gazi* deyiminin aynı zamanda muzaffer bir sefere katılmış bütün basit neferlere de verildiğini ve münferit eski askerlerin *gazi* unvanı üzerinde özel bir hak sahibi olmadığını eklemek gerekiyor. Yazılı basında *Gazi Hazretleri* veya *Gazi Paşa Hazretleri*, yani Batı dillerinden "Ekselansları Gazi (Paşa)" diye tercüme edebileceğimiz deyimlere rastlarız. Daha kuvvetli dinî bir anlam ise *mücâhîd* kavramında saklıdır ki, "Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti"nin sözcüsü Mustafa Kemal'e 1919 Temmuzu'nda, inancı için savaşan, cihâdda önde giden anlamına gelen bu unvan ile hitap edilmiştir.

Mustafa Kemal 2 Ekim 1922'de İzmir'den kalkan bir trene binip, uzun bir kara ve tren yolculuğunun ardından Ankara'ya geldiğinde garda ellerinde pankartlar taşıyan büyük bir insan kalabalığı tarafından karşılanır: *Bin yaşa, Gazi Paşa.* Küçük Asya'nın haritası o andan itibaren yeniden çizilecektir. Yunan işgal ordusu yenilmiştir, Türkler 9 Eylül'den beri İzmir'e yeniden sahip olmuştur, son düşman birlikleri Çeşme üzerinden ülkeyi terk etmiş, liderleri General Trikoupis esir alınıp Ankara'ya getirilmiştir. Birkaç gün sonra, 11 Ekim'de, Mudanya'da Yunanistan'la mütareke imzalanır.

Gazi unvanı ayrıca "kurtarıcı, özgürleştirici" (halâskâr) sözcükleriyle bağdaştırıldı. 1920'lerden kalma bir afişte, "İslam'ın Halâskârları" başlığı altında Mustafa Kemal ve diğer on üç ordu komutanının portreleri, madalyonlar içinde yer alır. Resmin ortasında genç bir kadın silueti görülmektedir. Savaş sonrası Türkiyesi'nin sınırlarını mütareke hattı boyunca tespit

eden Misâk-ı Millî'ye, yani ulusal anlaşmaya yapılmış bir atıftır bu. 1925'te "Tek Parti Diktası"na geçişte artık böyle çok sayıda "halâskâr"ın varlığı düşünülemezdi. Artık *tek bir* özgürleştirici ve kurtarıcı vardı. Savaş sonrası Fransası'nda oluşmuş "Meçhûl Asker" konseptinden de sonunda vazgeçildi. Taraftarları, Gazi'nin dehası olmasaydı savaşların asla kazanılamayacağını duyurdular.

İstanbul'da çıkan *Vakit* gazetesi, 15 Aralık 1923 tarihli nüshasında Mustafa Kemal Paşa'nın metinlerini tıpkıbasım halinde yayımladı ve onu *büyük münci* (büyük kurtarıcı) olarak niteledi. Bugün tamamıyla unutulmuş olan bu şerefli unvan, mektuplarda hitap biçimi olarak da karşımıza çıkar. Lâtife, sözcüğü Paşa'ya hitaben 25 Ekim 1922'de kaleme aldığı bir aşk mektubunda kullanır. 1926 yılında, Türklerin hizmetinde çalışan Azerî entelektüel Ağaoğlu Ahmed Bey'in (1869-1939) bir raporunda şu satırlara rastlarız: "Müncimize, Büyük Gazi Mustafa Paşa Hazretlerine" Münci, *necât* kelimesiyle "kurtuluş", "özgürleşme" manasında akrabadır. Her iki kavram da ortak bir Arapça kökten gelir. Mustafa Kemal, *necât*'ı Erzurum'daki (7 Ağustos 1919) kısa bir konuşmasında, "Milletimizin ümid-i necat ile çırpındığından" söz ederken kullanır; o zamanlar henüz münci sayılmasına imkân olmadığına dikkati çekelim. Haftalık bir gazete (*Asrî Hafta*) o yılların tabiiyet altındaki basınına has bir üslupla 7 Kasım 1926 tarihli nüshasının kapak resminin altına "Halaskâr ve müncimiz, şanlı ve büyük gazimiz Mustafa Kemal Paşa hazretleri" yazmıştı. Başka paşalar da çeşitli cephelerdeki muharebelerde mücadele ederek ülkenin kurtuluşuna katkıda bulunmuşlardı, fakat sadece Mustafa Kemal, milletin kurtuluş beklentisini yerine getiren şahsiyet olarak görülmüştür.

Halâskâr, mehdîci bir tını taşıyan münciye kıyasla, serinkanlı, siyasî bir mana içerir. Çoğul kipinin sıklıkla kullanılması bile tek başına, henüz tarihî anlamda münferit, neredeyse eskatolojik boyutlara işaret eden bir kurtarıcı ile karşı karşıya olmadığımıza işaret etmek için yeterlidir. Duayen Başkan ve son Osmanlı vakanüvisi Abdurrahman Şeref Bey (1853-1925), Türki-

ye Büyük Millet Meclisi'nin 11 Ağustos 1923'teki ikinci döneminin açılışında, 1920 yılındaki İlk Meclis'i "vatanın halâskârı" olarak niteleyen bir konuşma yapar. Şimdiki İkinci Meclis'in görevinin ise artık yeni bir devlet nizamı tesis etmek olduğunu söyler. Abdurrahman Şeref konuşmasında Mustafa Kemal'den bilhassa "Kurtarıcı" (halâskâr) olarak söz etmez ve daha ziyade bütün bir kurumun, yani ulusal meclis çatısı altında toplanmış vekillerin oynadığı ortak bir rolü vurgular.

Başmuallim lakâbı apayrı bir başlık oluşturur. Terim, Mustafa Kemal'in Harf İnkılâbı'nın sadık bir neferi, hatta alaylı bir vurgu ile propagandacısı olduğunu ima etmek için icat olunmamıştır. Mustafa Kemal'e 1928'de geniş halk kitlelerine okuma-yazma öğretmekle mükellef kılınan "Millî Mekteplerin Başmuallimi" unvanını resmen veren, Meclis'in kendisidir.

Atatürk 1934'te, aslında gayet eşitlikçi cumhuriyetçi bir toplumun içinde, çok sayıda (200 kişiye kadar bir rakam zikredilir) dava arkadaşına ve ünlü çağdaşlarına bir nevi soyluluk payesi olarak soyadları koyar; bu hakîmâne ve keyfî "isim babalığı"nın daima örnek gösterdiği "modern, medenî Avrupa memleketleri"nin âdetlerine uygun olup olmadığı ile ilgilenmez. Bu teveccühe nail olan üst rütbeli zevatın çok azı büyük önderin isim teklifini geri çevirme cüretini kendisinde bulmuştur ki, aralarında Fevzi (Çakmak) da vardır. Yakın arkadaşı Fethi ise daha önce seçtiği soyadını Atatürk'ün ısrarla taktığı "Okyar" ile değiştirmek zorunda kalır. *Atatürk* soyadı kanun kuvvetiyle sadece sahibine, tek bir kişiye mahsus kılınmıştır. Ne de olsa o sıralarda artık hiç kimse onun biyolojik bir evlât sahibi olacağını beklemiyordu ve evlât edindiği çocuklara soyadını devam ettirmeleri yasaklanmıştı.

Kemal Paşa'nın yeni ad koyma ihtiyacı şahısların ötesine geçmiştir. (Hatay gibi) eyaletlerin ve (Diyarbakır gibi) şehirlerin bugünkü isimleri, işini ciddiye alan dilbilimcilerin dudağını uçuklatabilecek bir ihtirasın sonucudur. Mekteb-i Mülkiye adı, Atatürk'ün o "öz Türkçe" adı kullandığı bir kutlama telgrafının ardından Siyasal Bilgiler Okulu olmuştur.

Cumhurbaşkanı, kendisine Atatürk soyadının "verilmesi-

nin" ardından hayatının sonuna kadar giderek artan bir yoğunlukla dilbilimsel buluşlarla uğraşmıştır. Örneğin okul günlerinde edindiği addan pek memnun olmadığından Kemal'in *Kamal*'e çevrilmesini emreder. Kırgız, Yakut ve diğer uzak Türk dillerinin lügâtlarında "kamal" sözcüğü "kale" yahut "kuşatma" ve "kaya" anlamlarında karşımıza çıkıyor. Aynı sözcüğün içinde ya hep ince ya da hep kalın hecelerin varlığını kabul eden Türk ses uyumuna "kemal"den daha uygun oluşunun yanı sıra, bu manalar da Atatürk'ü yeni ad olarak onu seçmeye teşvik etmiş olmalıdır. Böylece Osmanlı olan her şeyden uzaklaşmanın bir işareti daha verilmiştir ki, buna Nâmık Kemal gibi ilerici bir vatansever de dahildir. Partinin ideologları da hemen hareketi *Kamalizm* şeklinde adlandırmaya girişmişlerdir.

Mustafa Kemal'e biyografi yazarları tarafından atfedilen karakter özelliklerinin toplamı ve mana külliyatı başlı başına bir bölüm açmayı gerektiriyor. Tek bir yazarı misal gösterecek olursak; özel kalemi Hasan Rıza (Soyak, 1888-1970) hatıratında birçok yerde ondan büyük harflerle BÜYÜK ADAM veya EŞSİZ İNSAN diye söz eder. 1920'li ve 1930'lu yıllar, otoriter liderler çağıdır. O koşullarda Mustafa Kemal Atatürk'ün, birçok taraftarınca (meselâ Cenab Şehabeddin, 1870-1934) Nietzschevarî bir "üstün insan"* veya *Ulu Önder* (Alm. *"Grosser Führer"*) olarak nitelendirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Oysa Atatürk'ün zamanın diktatörleri Mussolini, Stalin ve Hitler'le ortak bir yönü bulunmaz.

Mustafa, Kemal ve Kamal isimleri, İslâmî gelenekten Osmanlı vatanseverliğine ve nihayet küllî bir Türk kültür mira-

(*) Alman filozof, *Alm.* "Übermensch" kavramını sistemli olarak ilk *Also sprach Zarathrustra* ("Zerdüşt Böyle Dedi", 1883-85) adlı eserinde işledi. Nietzsche'ye göre hayat tekerrürden ibarettir. Sonsuz bir zamana karşın insanın tecrübe edebileceği durumların sayısı sınırlıdır. Bu yeknesaklığı *düşünmek* Nietzsche'ye göre *en zor düşünce*dir ve *yaşamak* bu yüzden insanı nihilizme götürür. "Sürü"nün içinden çıkan "üstün insan" ise Sonsuz Tekrar'la barışıp, iktidar iradesi ve yaratıcı dehasıyla nihilizmi aşar, insanlığa yön verip yeni değerler yaratır. Kuramı daha Mustafa Kemal hayattayken, 1930'larda Almanya'da faşizmin yeşermesiyle basitleştirildi ve sahiplenildi; *a.g.e.*, Berlin'e tıp ve biyoloji okumaya burslu yollanan Sadi Irmak tarafından 1939'da "Zerdüşt Böyle Dedi" adıyla Türkçe'ye çevrildi (İkbal Y., İstanbul) – ç.n.

Mustafa Kemal'e, 1934'te çıkan Soyadı Kanunu'na göre üzerinde Kemal Atatürk, doğum yeri, tarihi, anne ve baba adları yazan bir kimlik verildi. Doğum günü henüz kaydedilmemiştir.

sına biat etmeye giden yolu simgeler. Ancak Atatürk'ün mirasını yönetenler, kendisinin isminde bizzat ve isteyerek yaptığı değişikliği sonradan suskunlukla geçiştirdiler. Daha 10 Kasım 1939'daki ilk ölüm yıldönümü anma töreninde sadece Kemal Atatürk'ten söz edilecektir. Müteveffa Atatürk son bir lâkap olarak *Ebedî Şef* unvanına lâyık görülmüştür. Uzun yıllar ona yol arkadaşlığı yapan halefi İsmet İnönü ise kendisine "Millî Şef" denmesini münasip bulacaktı.

Kahramanımızın vefatını izleyen döneme dair söylenmesi gereken şeylerden biri de, devletin kurucusunun koyu taraftarlarının çocuklarına Mustafa Kemal adını takmayı sevdiği ve bu âdeti hâlâ uyguladığıdır. Bir başka özellik de öldüğü günün "*o (elim) gün*" olarak tasvirine atfen, 10 Kasım'da dünyaya gelen çocuklara *Ogün* adının takılması olmuştur. Mekân adları da kısmen Atatürk'ün sağlığında bu isim kültünden nasibini aldılar: Örneğin Kirmastı kasabası 1922'de ismini değiştirip Mustafakemalpaşa yaptı, oysa isim babası burayı tek bir kez bile ziyaret etmiş değildi. Aynı yıl Bakanlar Kurulu "halkın arzusuna atfen" Doğu Anadolu'daki Eğin'in adının Kemaliye'ye çevrilmesi-

ne karar verdi. Bugün sayısız sokak ve mahalle, havaalanı, üniversite, dernek ve birçok başka mekân Atatürk'ün adının şu veya bu değişik söylenişini ad olarak taşır.

Şimdiye kadar söylenenlerden, bu kitapta niçin Atatürk yerine sıklıkla Mustafa Kemal'den bahsedileceği veya onun neden hep değişik unvanlarından biri ile anılacağı anlaşılmış olmalıdır. İsim ve unvanları kullanırken gerekli özeni göstermezsek, hayatının farklı uğrak noktaları silikleşir ve hikâyemiz, konusunu layığı ile ihata edememiş olur.

BİRİNCİ BÖLÜM

Makedonya'daki Çocukluk ve İlkgençlik Yılları (1881-1896)

Makedonya'nın limanı: Selânik

Atatürk kültünün tuhaflıklarından biri, doğduğu evin *iki* farklı yerde gezilebilir olmasıdır. Orijinal mekân Selânik'tedir; *casa sancta*'nın [kutsal ev] bir taklidi ise Ankara'nın bir banliyösünde. Yani her Türk, ülke sınırlarını geçmek zorunda kalmadan, devletinin kurucusunun parlak pembe bir renge boyalı "doğduğu ev"i gezip bir fikir sahibi olabilir.

Selânik'teki hakikî doğum yeri ise babasının vefatının ardından satıldı. Annesi çocuklarıyla civardaki daha küçük başka bir eve taşındı. Mustafa Kemal 1907'de subay olarak Selânik'e geri dönünce ailesine eski binayı yeniden satın aldı. Zübeyde Hanım bu evi ancak 1912 yılının Mart ayında, İstanbul'a göçmek zorunda kaldığında terk etti. Bugün "Apostolu Pavlu Caddesi 75 Numara"daki ev, İstanbul'daki Topkapı ve Dolmabahçe saraylarının depolarından getirtilmiş (duvar saatleri, mobilyalar, envai çeşit nakışlı örtüler gibi) objelerle sevgi dolu bir üslup içerisinde tezyin edilmiştir. Atina hükümeti, Yunanistan'ın Türkiye ile yakınlaşmasının zirve yaptığı 1937 yılında bu binayı Atatürk'e armağan etti. O zamanki adıyla Islahhane Sokak,

Mustafa Kemal'in Selânik'te doğduğu evin 1937'de Türk hükümetine devredilemeden önce, 1933 yılındaki hali. Ailesi 1907-1912 yıllarında yine bu evde yaşadı. 1953'ten itibaren özenle restore edilip müze haline getirilmiştir.

civarda yoksul ve yetim çocukların barınıp meslek edindikleri bir yurttan almıştı adını. Atatürk'ün doğum gününü tespit etmek her ne kadar güçse de, görüldüğü üzere, doğum *yeri* her türlü şüpheden ırak, gayet iyi bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'nin hâlâ nefes aldığı son onyıllarda imparatorluğun çok az kenti 19. yüzyılın hızlı temposuna ayak uydurmayı başarabilmişti ve Selânik bu liman kentlerinden biriydi. Demiryolu ağları henüz gelişmemiştir ve kara ile deniz ulaşımı başat rol oynamaktadır. Selânik Körfezi'nin kuzeybatı ucundaki bu büyük ova, tarıma son derece elverişli "Makedonya Kampanyası"* yün, pamuk, tütün ve kuru üzüm üretir. Büyük toprak sahipleri, şehrin yakın çeperi istisna tutulmak kaydı ile Müslümanlardan oluşuyordu. Mustafa Kemal'in dayısı hayatını bu büyük çiftliklerden birinde kâhyalık yaparak kazanıyordu.

(*) Campagna (It.): Verimli bölge.

Mustafa Kemal'in ilk gençlik yıllarında buharlı gemiler epeydir en önemli limanları dolaşıyordu: Pire, Napoli, Trieste, Marsilya, Odessa, Port Said ve suyun öteki yakasında, karşıda, birçok cihetten Selânik'in öz kardeşi olduğu izlenimini uyandıran İzmir. İstanbul'a gitmek iki günü bile bulmuyordu. Londralı armatörler Selânik ve Süveyş Kanalı arasındaki mesafenin Brindisi ile Port Said arasındakinden daha bile kısa olduğunu hesaplayınca, Hindistan postası bu limana kaydırıldı. Yüzyılın sonlarında Orta Avrupa'ya ve payitahta yolcu taşımak için kısa periyotlarla arka arkaya tren yolu hatları inşa edildi (Belgrad'a 1888, Manastır/Bitola'ya 1894, İstanbul'a 1896).

Selânik 19. yüzyılın sonunda takriben 100.000 nüfuslu bir şehirdir. Makedonya Tarih Arşivi'ndeki bir Osmanlı dosyasında bulunan tek yapraklı bir kayıt, şehrin 1890 civarındaki etnik ve dinî bileşimi hakkında küçük bir istatistik barındırır:*

	Erkek	*Kadın*	*Toplam*
Yahudiler	23.215	23.583	46.798
Rum Ortodokslar	5.300	5.313	10.613
Türk Müslümanlar	11.677	12.452	24.129
Değişik gruplardan yabancılar	10.332	5.168	15.500
Sair Osmanlı tebaası			1.898
Toplam	52.422	46.516	98.938

Selânik kentindeki demografik koşullara bakarak taşranın rakamları hakkında hüküm verilemez. Mustafa Kemal'in doğduğu 1881 yılında tüm vilâyette toplam 989.844 kişilik bir nüfusun içinde çok daha fazla Müslüman (447.909) kayda geçmiştir.

Listedeki "Türk Müslümanlar", anadili Arnavutça ve Slav lehçeleri olan nüfusu da kapsıyordu kuşkusuz. "Sair Osmanlı tebaası" ile kimlerin kastedildiği net olarak belirtilmemiştir. Bunlar tahminen bu yörede dikkati çekecek kadar seyrek rastlanan Ermenilerdi. "Rum Ortodoks" sıfatı imparatorlu-

(*) Kaynak: Meropi Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes* [Türkçesi: *Selanik. Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri*, çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001] Leiden 1997

ğun Yunan asıllı tebaasının yanında, artık Konstantinpol'deki Patrikhane'ye bağlı olmayıp kendi Eksarhhane'lerine kavuşmuş Bulgarları da kapsar. Bulgarların Selânik'te kendilerine ait bir lisesi de vardı; radikal "Dahilî Makedonya Devrimci Teşkilâtı"nın (IMRO) kurucusu ve liderlerinden Goce Delçev (1872-1903) bu okuldan yetişmiştir. Grup 1903 yılında Selânik'te şehrin gaz şebekesine bir sabotaj eylemi gerçekleştirir ve bir kulüp binasını dinamitle havaya uçurur. Şehirde Almanlar da eksik değildir; daha 1887'de bir *bowling* kulübü kurmuşlardı ve bazı birahaneleri mesken edinmişlerdi. Kısacası şehirdeki nüfus Güneydoğu Avrupa'daki birçok Osmanlı kentinde olduğu gibi farklı etnik ve dinî gruplardan oluşuyordu. Bu nedenle Selânik birden fazla yazarın kaleminde *Babil Kulesi* ismiyle anılır.

Şehir ilk kez 1387, sonra 1430 yılından itibaren neredeyse dört yüz sene boyunca Osmanlı elinde kalmış olmasına karşın –yani *Konstantinpol*'den de erken fethedildiği halde– fütuhat kuvvetleri onu hiçbir zaman tamamıyla Türkleştirmek veya İslamlaştırmak gibi bir hedef gütmemiş, böyle bir plan yürürlüğe koymamışlardı. Padişah II. Bayezid 1492'den sonra şehre İspanyol Yahudilerini (Sefaradlar) yerleşmeye özendirdi. Bu grubu bilhassa İtalya'dan, fakat onun yanı sıra Almanya'dan da gelen başka Yahudi göçmenler izledi. Şehrin dinî topografyasının bir özelliği 1666 yılından itibaren *Mesih* kabul ettikleri Sabetay Sevi adlı önderlerinin izinden gidip Müslümanlığa ihtida etmiş, fakat hâlâ oldukça kapalı bir sosyal grup oluşturan *Dönme*'lerdi. Yalnız kendi aralarında evlenirler ve kendilerine ait bir camide ibadetlerini yerine getirirlerdi. 1923'ten sonra Türkiye'ye göç etmeden önce Selânik'te 15.000-16.000 kişilik bir nüfus oluşturuyorlar ve Türkçe'yi anadilleri gibi konuşuyorlardı.

Nüfusun sadece takriben dörtte birini oluşturan Müslüman Türkler çoğunlukla büyük Vardar Caddesi'nin kuzeyinde, üzerinde kalenin bulunduğu tepenin yamaçlarındaki mahallelerde kendi aralarında yaşarlardı. Neredeyse onların iki katı yoğunluğundaki Yahudi nüfus ise yolun hemen hemen tümüy-

le güneyine yerleşmişti; daha sıkışık barınma koşullarına karşın, mahallelerinin bazıları ferahça denize açılırdı. Batıda on iki Rum mahallesi üst üste yığılmış, tek tük manastırlar ise Müslüman mahallelerin içinde kapalı kalmıştı. Bugün kentin alt kısımlarında geometrik düzenleriyle hemen göze çarpan semtler 1917'de şehrin başına bir kıyamet gibi çöken yangından sonra imar edilmişlerdir.

Osmanlı Avrupası'nın (*Rumeli*) birçok şehrindeki koşullardan farklı olarak Selânik Türkleri çoğunlukla *intra muros* [sur içinde] ikamet ederler. Ortaçağda sekiz kilometrelik bir hacme ulaşan Antik surlar, kentin içinde Müslümanların tercih ettiği bahçeli ev nizamına kâfi alanı sağlıyordu. Fakat merkezî bir cami eksiktir; Müslüman ibadethanelerinin çoğu kiliseden bozmaydı. Bütün bu veriler, Osmanlı elitinin şehirde uzaktan seçilebilecek azamette vakıf mülkü inşa etmeye pek hevesli olmadığını gösteriyor. Devlet adamı ve şair Cezeri Kasım Paşa (ö. 1532/33 öncesi), şehrin azizi Demetrios adına inşa edilmiş olan kiliseyi Kasımiye Camii'ne çevirmekle yetinmiştir; burası Mustafa Kemal'in oturduğu mahallenin merkezinde yer alır. Kiliseyi sahiplenme işlemi, İber Yarımadası'nda takibata uğrayan Yahudileri imparatorluğa getirip onları Selânik, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerde iskân eden II. Bayezid zamanında gerçekleşmiştir.

Selânik'in 19. yüzyıldaki büyük nüfus gruplarına daha yakından bakıldığında üç farklı renkte taşın iç içe geçip karışarak oluşturduğu rengârenk bir mozaik deseninden çok, birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış, yan yana üç renk kütlesi oluşturdukları görülür. Selânik için söylenegelen ve akıcı, geçişken aidiyetler çağrıştıran "kozmopolitizm" kavramının, bu mekânsal ve sosyal ayrışma ışığında pek de yerinde olmadığı fark edilir.

Okul yolunda

Küçük Mustafa'nın hangi yollardan geçerek şehri keşfe çıktığını tahmin etmemize elbette imkân yok. Ama bildiğimiz bir şey varsa, o da Kasım Paşa Mahallesi'nin etrafında çizdiği çemberin

çapının yıllar geçtikçe giderek genişlediğidir. Önceleri *mektebi*, daha sonra ise Şemsi Efendi'nin okulunu hedef alan yol sadece birkaç dakika sürüyordu. Herhalde daha büyük sınıflardaki öğrenciler, o zamanlar Sabri Paşa'nın adını taşıyan hareketli Vardar Caddesi'ni geçerek aşağıdaki Yeni Liman'a inerlerdi. Belki öğretmenlerinden, 1869'da İzmir'den buraya atandıktan sonra Selânik Valisi sıfatıyla birçok reform gerçekleştiren Mehmed Sabri'nin adını da işitmişlerdi, kim bilir.

Sabri Paşa eski makamı İzmir'de daha 1868'de modern bir kent yönetimi tesis etmişti. İzmir, gazla aydınlatma, tazyikli şehir suyu ve elektrik gibi önemli medeniyet kazanımları açısından da öncü rol oynamıştı. Selânik'teki asıl modernleşme ivmesi Paşa'nın buraya atanmasından sonra başlar. Okul çağına yeni giren Mustafa Kemal bu sayede erken yaşta gaz lambalarının (1890) ve musluk suyunun (1891) şehre gelişine tanık olur. İlk tramvaylar 1893'te hizmete girerler. Selânik'te hizmet veren iş yerlerinin kapısındaki şirket isimleri, hem *Compagnie Ottomane des Eaux de Salonique* gibi Fransızca hem Osmanlıca yazar. *Ottomane* ismi, ünlü *Banque Ottomane*'da olduğu gibi, tam tersini, yani büyük sermaye hissesinin yabancı ellerde olduğunu gösterir. Büyük ve küçük devletler şehirde 14 konsolosluğa sahipti – bu sayı Osmanlı Avrupası'nın bütün diğer şehirlerindeki temsilcilik adedinden fazladır. Yabancı devletlerin kendi postaneleri ve denizcilik şirketleri, tren yolu işletmeleri, telgrafhaneleri ve ticarethaneleri vardı. Gruplar dil, din, ikamet tarzı ve eğitim sistemleri açısından ne kadar ayrışmış olsalar da mal ve sermaye mübadelesi bütün diğer Osmanlı kentlerindeki gibi burada da etnik sınırları aşıyordu. Osmanlı Türkler askeriyeyi ve bürokrasinin büyük bölümünü oluştururdu. Nitekim Mustafa'nın babası Ali Rıza Efendi de astsubay ve gümrük memuru sıfatlarıyla her iki devlet sektöründe de hizmet vermişti.

Geç 19. yüzyılda Selânik şık villalar semti Kalamari'nin doğuşuna tanık olur; bankerler, simsarlar ve sair *nouveaux riches* [yeni zenginler] mülk edinip burada yaşamaya başlar. Alman gezgin Edmund Naumann 1894 yılında coşkuyla şöyle not eder: "Bu Kalamari çok lâtif bir semte benziyor, özellikle de es-

ki mahallelerin daracık sokaklarında yapılan eziyetli yürüyüşlerden sonra. Burada güneyin derin yeşilliğiyle bezenmiş bembeyaz villalar ışıl ışıl parlıyorlar."

Kronolojik sırayı takip etmeden önce doğduğu şehrin Mustafa Kemal'in ileriki hayatında önemli rol oynayacak olan kimi özelliklerine işaret edelim: Selânik'teki basın-yayın faaliyetleri asıl 1908 Jöntürk İhtilâli'nden sonra patlama yapacak ise de, bu tarihten önce de şehirde *Asır* ve "Şanlı Osmanlı Menfaatlerinin Hizmetinde" altyazısı ile yayımlanan *Journal de Salonique, Politique, commerciale et literaire* gibi bazı önemli gazeteler vardı. Şehrin görece liberal atmosferinde kısmen İtalyan, kısmen Fransız etkisinde mason locaları özgürce kurulabilmişti. Bunlar Mustafa Kemal'in 1907 yılında katılacağı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öncüsü olan Hürriyet ve İtilaf gibi muhalif fırkaların teşekkül ettiği mekânlardır. Loca mensupları büyük tüccarlardan, bankacılardan, borsa tacirleri ile Fransız ve Alman okulunun yöneticilerinden oluşuyordu. Türk biraderler arasında yukarıda adı geçen (ve adı *Yeni Asır*'a dönüşmüş olan) gazetenin sahibiyle birlikte, Talat ve Cemal paşaların şahsında Jöntürk rejiminin en önemli üç aktörü de bulunur. Selânik'te ayrıca 1911'de İstanbul'da kurulmuş olan milliyetçi *Türk Ocağı*'nın bir şubesi de tesis edilecektir. Ocağın yönetici kadrosu arasında kültür sosyologu Ziya (1911'den itibaren Ziya Gökalp, 1876-1924) vardır ki, kuramları ile Mustafa Kemal üzerinde büyük etki sahibi olacaktır. İçlerinde Gökalp'in de yer aldığı bir grup edebiyatçı şehirde, sonradan dil devriminde öncü rol üstlenecek olan *Genç Kalemler* dergisini çıkartmaya başlamıştır.

Mustafa Kemal'in doğum gününün kat'i olarak belirlenmesinin imkânsızlığına değinmiştik, ufak bir ekleme yapalım: Anne ve babaları doğdukları günü evdeki bir Kuran-ı Kerim'in içine kaydetmeyen ve o Kuran'ı ömür boyu saklamayan bütün çocuklar bu yüzyılda aynı kaderi paylaştılar. Doğumların kaydedildiği resmî defterler yoktu; çocuk ancak okul çağına geldiğinde sınıf listelerine sene kaydı düşülürdü. Balkabakları kızarmaya başladığında doğdu küçük Mustafa – diyor kız kardeşi Makbule (Atadan, öl. 1956), hem de o günlerde kendisi hayatta ol-

madığı halde. Atatürk'ün doğum tarihi ancak 1936 yılında, İngiltere kralı VIII. Edward Ankara'ya senenin hangi günü kutlama mesajı gönderilmesi gerektiğini sorduğunda, resmen 19 Mayıs 1881 olarak kayda geçirilecektir.

Mustafa Kemal Paşa'nın 1926 ve 1927 yıllarında Cumhurbaşkanı olarak hacimli 1926 Devlet Salnamesi'nin ilk sayfalarında basılmasına izin verdiği resmî biyografi, çok da sorunsuz geçmeyen okula kayıt sürecine hiç değinmez. Neyse ki kendisi, 1922 yılının başında İstanbul'da yayımlanan *Vakit* gazetesinin sahibi Ahmed Emin'e (Yalman) verdiği geniş bir mülâkatla tarihe kayıt düşmüş ve Selânik'teki mahalle mektebine kaydolduğu günleri rahatça anlatmıştır:

> Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey, mektebe gitmek meselesine dairdir. Bundan dolayı annemle babam arasında şiddetli bir mücadele vardı. Annem, ilâhilerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Rüsümatta memur olan babam, o zaman yeni açılan Şemsi Efendi Mektebi'ne devam etmeme ve yeni usul üzerine okumama taraftardı. Nihayet babam işi mahirane bir surette halletti: Evvelâ merasim-i mutade ile mahalle mektebine başladım. Bu suretle annemin gönlü yapılmış oldu. Birkaç gün sonra da mahalle mektebinden çıktım, Şemsi Efendi'nin mektebine kaydedildim. Az zaman sonra babam vefat etti.

Babasının vefatının ardından, ki "az zaman sonra" dediği müddet bir-iki yıllık bir süreyi kapsar, sene 1888'dir, aile sahipsiz kalakalır. Zübeyde Hanım "iki mecidiye"lik (*40 kuruş*) dul maaşıyla yetinmek zorundadır, alt düzeydeki bir işçi yevmiyesine denk gelen bir paradır bu.

> Annemle beraber dayımın nezdine yerleştik. Dayım köy hayatı yaşıyordu. Ben de bu hayata karıştım. Bana vazifeler veriyor, ben de bunları yapıyordum. Başlıca vazifem tarla bekçiliği idi. Kardeşimle beraber bakla tarlasının ortasındaki bir kulübede oturduğumuz ve kargaları kovmakla uğraştığımızı unutamam.

Annesi onun okula bir *amin alayı** ile başlamasında ısrarcıydı ve bu gayet anlaşılır bir talepti. Büyük çocuklar, çoğunlukla bir binek hayvanının üzerinde gelen küçük yeni talebelerle beraber yolda Yunus Emre'nin (13. yüzyıldan kalan) ünlü ilâhisini söylerdi:

Şol cennetin ırmakları,
Akar Allah deyü deyü,
Çıkmış İslam bülbülleri,
Öter Allah deyü deyü.

Mektebe amin alayıyla adım atmak, genç bir Müslüman'ın Osmanlı'da –sünnet ve düğün merasimleriyle birlikte– geçmek zorunda olduğu en önemli ritüellerden biriydi. Mustafa, babasının ilk evliliğinden olan kardeşlerinin erken ölümlerinin ardından geriye kalan tek oğlan çocuktu. Sünnet töreni hakkında hiçbir şey bilmiyoruz, belki masraflar, küçük memurların ve subayların ailelerinde sık sık rastlandığı gibi, eşraftan biri veya padişahın kendisi tarafından üstlenilmişti. Meselâ Sultan II. Abdülhamid'in (saltanatı 1876-1909) 1894 senesindeki tahta çıkışını kutlama merasimlerinde Selânik'teki subay evlâtları ile "halktan" çocukların hayrına belli bir meblağ bağışladığı bilinmektedir.

Zübeyde'nin oğlunu yollamak istediği geleneksel mahalle mektebinin çocuklara okuma-yazma öğretirken kendini Kuran-ı Kerim'le mi sınırladığını tam olarak bilemiyoruz. Bu devirde devlet artık bu okullara da matbu Türkçe alfabeler göndermeye çalışır, çocuk giydirilip süslenir, boynuna işlemeli Kuran cüz kesesi asılırdı. Toplu türbe ziyaretinden sonra "amin alayı"yla okula gidilirdi. Hocanın "elif-ba" gibi bir-iki hece okutup el öptürdüğü ve dua ettiği ilk anlara ise "Bed-i Besmele" (besmeleyle başlamak) denirdi – ç.n.

(*) Osmanlı'da ilköğretim 4-6 yaşlarında, çoğu taş camiye bitişik "mahalle mektebi" veya "taşmektep" adı verilen okullarda başlardı. Aile o günü kandile denk getirmeye çalışır, çocuk giydirilip süslenir, boynuna işlemeli Kuran cüz kesesi asılırdı. Toplu türbe ziyaretinden sonra "amin alayı"yla okula gidilirdi. Hocanın "elif-ba" gibi bir-iki hece okutup el öptürdüğü ve dua ettiği ilk anlara ise "Bed-i Besmele" (besmeleyle başlamak) denirdi – ç.n.

Yukarıda değindiğimiz Devlet Salnamesi'ndeki biyografinin yazarı "okul" konusunu kısa cümlelerle geçiştirmeyi yeğler:

> Mustafa Kemal ilkokul diplomasını Selânik'te, "Chemsi efendi"nin okulundan aldıktan sonra aynı şehirdeki sivil Rüşdiye Mektebi'ne kaydoldu. Buradan, "Qaymaq Hâfiz" [Kaymak Hafız] adlı bir Arapça hocasının haksız yere falaka dayağına maruz kalınca, hemen ayrıldı. Genç talebe, karşı çıkacaklarını önceden bildiği annesine ve ailesine haber vermeden askerî Rüşdiye Mektebi'ne kaydını yaptırdı; giriş sınavına girip kazandı ve ikinci sınıfa kabul edildi.

Şemsi Efendi Mektebi Selânik'teki büyük Dönme cemaatinin bir üyesi tarafından kurulmuş özel bir okuldu. Şemsi anlaşıldığı üzere daha 1860'lı yıllarda, evlilik çağındaki Yahudi kızları düğünlerinden hemen önce okuma-yazma ve cebir alanlarında eğiten bir özel okul işletiyordu. Mustafa Kemal'in 1922 yılındaki mülâkatında yeni açılmış bir okuldan söz etmesi, belki okulda kaydından kısa bir süre önce gerçekleşen bir tadilat işlemiyle açıklanabilir. Okul, zamanın ruhuna uygun olarak ("rahmet, zengin armağanlar, meslekî terakki" anlamında) davetkâr "Feyziye" adını taşıyordu.

Vakit'teki mülâkat, Kaymak Hafız'la karşılaşmayı tasvir ederken daha ayrıntılı ve renklidir. Fevrî hocanın kızmak için pekâlâ bir nedeni olduğu da anlaşılır:

> Bir gün sınıfımızda ders verirken diğer bir çocukla kavga ettim. Çok gürültü oldu. Hoca beni yakaladı, çok dövdü. Bütün vücudum kan içinde kaldı. Büyük validem zaten mektepte okumama aleyhtardı, derhal mektepten çıkardı.

Küçük Mustafa'nın mahalle mektebine başlarken mutad olarak düzenlenen amin alayına katıldığı bilgisi, 1925 yılının heyecanlı kültür devrimi ortamında salnameyi kaleme alan yazara sadece fuzulî değil, siyaseten yanlış da görünmüş olmalı: 1924 yılında çıkan Tevhid-i Tedrisat Kanunu dinî okullara bir nevi savaş ilânı anlamına gelmiyor muydu? Bu sürecin sonunda Cumhuriyet, 1926'da "Maarif Teşkilatı Hakkında Ka-

nun" ile fiilen bütün dinî mekteb ve medreseleri ortadan kaldırmıştır.

Mustafa Kemal'in tüm okul hayatı II. Abdülhamid devrine denk gelir. Osmanlı öğrenim sistemi o yıllarda, yüzlerce senedir ihmal edilmiş Müslüman eğitim nizamının kıt kaynaklarla elden geldiğince ıslah edilmeye çalışıldığı devasa bir inşaat alanını andırır. İslâmî vakıf mektepleri ve medreselerinin eğitimdeki tekeli Cumhuriyet'in ilânından (1923) çok önce sorgulanmaya başlanmıştı. Yakından bakılınca ancak kadılık ve din hocalığı makamlarına eleman yetiştirdiği anlaşılan geleneksel medreselere artık sadece devlet okulları rakip çıkmamıştı, ülkede çok sayıda ecnebî eğitim kurumu da faaliyetteydi. Bu misyon okullarının çoğu, kiliseler veya farklı mezhep örgütleri tarafından işletiliyordu; öğrencileri arasında giderek artan sayıda Müslümanlar da vardı. Ne var ki, 19. yüzyılda teşekkül eden yeni devlet eğitim sistemini, ne müfredat ne de öğretmen yapıları açısından mekteb ve medreseye taban tabana zıt ve sağlam bir seçenek olarak düşünmemek gerekir. Bu okullarda da müfredatın büyük bölümü dinî derslerden ve kaçınılmaz olarak Arapça'dan oluşmakta idi.

Nihayet, üniforma

Mustafa Kemal'in eğitim hayatındaki bir ileriki aşama, asker ve komutan olarak yetişmesinde tayin edici rolü oynayacak olan Askerî Rüşdiye'dir:

> Komşumuzda Binbaşı Kadri Bey isminde bir zat oturuyordu. Oğlu Ahmet Bey Askerî Rüşdiyesi'ne devam ediyor ve mektep elbisesi giyiyordu. Onu gördükçe ben de böyle elbise giymeye hevesleniyordum. Sonra sokaklarda zabitler görüyordum.

Annesi askeriye ile ilgili her şeyden endişeyle uzak dururdu ve oğluna askerlerin yanına yaklaşmasını bile yasaklamıştı. Yukarıdaki Salname alıntısında değinildiği gibi, Mustafa yine de gizlice girdiği Rüşdiye sınavını kazanıp annesini bir emrivâkî ile karşı karşıya bırakacaktır. Bu "ortaokul"un ilk sınıfını atla-

dığını ve 1894 yılında, 13 yaşına henüz girerken ikinci sınıfta yerini aldığını artık kesinlikle biliyoruz.

Atatürk'ün zamanına en yakın yaşamış biyograflarından Enver Behnan Şapolyo yeni kıyafetleri içindeki Rüşdiye talebesini gözünde şöyle canlandırır:

> Lâciverd çuhadan, göğsünde tek sıra ayyıldızlı sarı düğmeler parlayan dar bir ceket, ceketinin kol kapaklarının üzerinde, birer parmak kalınlığında üç sıra yeşil şerit, dar ve yeşil zırhlı bir pantolon, sol kaşının üzerine doğru eğilmiş top askerî püsküllü bir fes giymişti. Şimdi bütün arkadaşları ona gıpta ile bakıyorlardı. O sokaklarda galip bir general gibi vakur dolaşıyordu.

Yeni okulunda özellikle matematikte parlar ve kısa zamanda kendisine "mütalaacı" görevi verilir Askerî arşiv, Mustafa Kemal'in Askerî Rüşdiye'nin dördüncü ve son sınıfında elde ettiği puanlara göre aldığı notları bir liste halinde muhafaza etmiştir: Son sınıfta bütün derslerde –Mantık, Cebir, Muhasebe, Geometri, Coğrafya, Osmanlı Tarihi, Fransızca, Türkçe İmlâ, Fransızca Kompozisyon, Resim– en yüksek notu (45 ya da 20 puan) almıştı; tek bir istisnayla: "İslam Tarihi" dersinde 45'e ulaşmasına iki puan kalmıştır. Bu talebenin 1922 yılında "Saltanat ve Hilafet" konularında Meclis'teki milletvekillerine bir saatlik bir tarih dersi vereceğini o günlerde kim bilebilirdi?

Mustafa Rüşdiye'ye kaydolmadan kısa bir süre önce, Zübeyde Hanım yeniden evlendi. Üvey baba Ragıb Efendi Tesalyalı bir memurdur ve tütün rejisinde çalışmaktadır. Başta yadırganan ve pek gönül bağlanılmayan yabancının, sonradan üvey oğlunun sevgisini kazandığı söylenir. Zübeyde'nin ondan ayrılıp ayrılmadığı belli değildir ama Balkan Savaşı'nın patlak vermesi üzerine İstanbul'a göçtüğünde artık yanında Ragıb yoktur.

İKİNCİ BÖLÜM

Kariyer ve Komitacılık (1896-1905)

Garnizon ve Harbiye Mektebi

Makedonya'nın iki merkezi, Selânik ve Türklerin ve Arnavutların dilinde Manastır (Slavların Bitola'sı), 1894'ten itibaren 220 kilometre uzunluğundaki bir tren yolu hattıyla birbirlerine bağlanmışlardı. On beş yaşındaki askerî okul öğrencisi Mustafa Kemal, beynelmilel bir mühendisler grubunun engebeli arazide üç yıl gibi kısa bir sürede bitirdiği hattın 1896'daki ilk yolcularından biridir. Lokomotiflerin ön tarafına, Vahşi Batı'da "inek tutan" adı verilen, hayvan sürülerini ikiye ayırmaya ve trene yol açmaya yarayan büyük demirler raptedilmişti. Pencerenin önünden, köylülerin sokaklarda domuz güttüğü Bulgar köyleri akardı. Mustafa Kemal tatillerde eve dönerken bu hattı sık sık kullanır – tarifeye göre sefer on saat sürmektedir.

Atatürk'ün biyografi yazarlarından bazıları "kozmopolit" Selânik'i daha geri kalmış Manastır'la karşılaştırıp ikincisini küçümserler. Makedonya'nın bu ikinci büyük şehri elbette bir Küçük Paris değildi. Gerçi nüfusu Selânik'in yarısını bile bulmuyordu fakat vilâyet yönetim tesisleri ve askeriyenin binalarıyla hiç de yabana atılmayacak bir altyapıya sahipti. Zamanın Almanyası'nın önde gelen seyahat kitabı *Baedekers Reiseführer*

ondan, "Dragor Nehri'nin her iki kıyısında (...) yüksek dağ silsilelerinin gölgesinde (...) lâtif ve zengin bir vilâyet başkenti" diye bahseder.

Şemseddin Sâmî'nin, devrinin Brockhaus ansiklopedisi sayılabilecek olan büyük tarihi-topografik sözlüğü 19. yüzyıl sonları için net sayılar içerir: 31.347 nüfus, 24 camii, 5 kilise, 9 sinagog, 9 medrese, bir Protestan misyon okulu, 2 büyük garnizon, 1 askerî hastane, 2.482 dükkân. Epirli bir Arnavut olan Sâmî, şehrin "Arnavutluk'un anahtarını elinde tuttuğunu" ve bu yüzden savaş sanatı açısından olağanüstü bir önem taşıdığını yazar. "Umumî lisan" Türkçe'dir, bunun yanı sıra Arnavutça, Bulgarca, Ulahça, Rumca ve Ladino konuşulmaktadır. Yazar vilâyetteki çoğu Müslüman'ın Türkçe konuşamadığını üzüntüyle ekler.

Manastır'ı o günlerde görmeye gelen herkes, "Arnavutluk'un anahtarı"nı elinde tutan şehrin artık kendine epey bir çekidüzen verdiğine tanık olabilirdi. Tecrübeli bir Balkan seyyahı olan Ami Boué 1830'ların sonlarında Manastır'ın "Türkiye'nin en pis şehri" olduğundan şikâyet etmişti. II. Mahmud devrinde (saltanatı 1808-1839) büyük Rumeli Vilâyeti'nin idare merkezi Sofya'dan kuzeydoğuya kaydırıldı. Padişah, Arnavutluk ve Karadağ gibi huzursuz bölgelerle sınırı olan yeni vilâyet başkentinin önemini vurgulamak için şehre büyük bir saat kulesi inşa ettirdi. Kule, "Eski Yugoslavya"nın parçası Makedonya'nın bu ikinci büyük kentinin alâmet-i fârikası olarak günümüze kalmıştır. Osmanlılar Manastır'ı, 18. yüzyılda tamamen kaybettikleri Arnavutluk'u yeniden fethetmek amacıyla bir üs haline getirdiler. 26 Ağustos 1830'da ders kitaplarına geçecek ibretlik ve kanlı bir *tribal management** örneği sergilediler: Vali Mehmed Reşid Paşa, büyük bir davet verip konağına çağırdığı Arnavut aşiret reislerini, geride tek bir canlı kalmayıncaya kadar katlettirdi.

Mustafa Kemal'in askerliği zamanında âdetler artık daha ki-

(*) *Ing.* "aşiretlerle idare" Özellikle İngiliz tarihinden alınan bir deyim. Merkezden uzak bölgeleri, orada yaşayan yerli/yerel aşiretleri devlete sadakatlerine göre ayırarak ve çeşitli ödül ve ceza yöntemleriyle devlete bağlayarak etkili bir biçimde yönetmek – ç.n.

barlaşmıştı. Büyük devletler Makedonya'nın gelişimini büyük bir kıskançlıkla izliyorlardı. Manastır'da belli başlı tüm devletleri temsilen dokuz konsolos ve konsolos yardımcısı görev başındaydı, İstanbul dışındaki tek Avrupalı askerî birlik burada konuşlandırılmıştı. Şehirde hastanesi, okulu, silâh ve mühimmat deposu, baruthanesi, eczane ve hamamlarıyla dört başı mamur bir semt meydana gelmişti. Balkan Savaşları'nın arifesinde (1912-1913) garnizonda 8.000 asker barınıyordu.

Garnizon binalarının etrafı yeşil alanlarla çevriliydi. Halk buraları mesire yeri olarak kullanırdı. Subayların ve yerel eşrafın kendilerine ait bir lokali vardı. Eğlence daha ziyade resmigeçitlerden, nöbet devir teslim merasimleriyle bando konserlerinden ibaretti. Fakat Mustafa Kemal henüz subaylığa terfi etmemişti ve bu eğlencelere çağrılan yerel eşrafın çocuğu da değildi. Gelecekte gezmeyi ve gece hayatını sevecekti; kendi memleketindeki kahvehanelere nazaran buradaki eğlence hayatı ona çok canlı gelmiş olacaktır. Manastır, tüm ekonomik kalkınmasına ve –belli bir çürümeyi de hissettiren– enternasyonal havasına karşın, Selânikli bir delikanlının gözünde ancak ikinci tercih olabilirdi. Düşleri süsleyen İstanbul ise paradan ve ilişkilerden yoksun 16 yaşındaki bir gencin menziline, ancak kendini ağırlamaya hazır bir akraba veya aile dostu varsa, girebilirdi – Mustafa Kemal için böyle imkânlar söz konusu değildi.

Kendilerini padişaha bağlı hisseden subayların sayısı Mustafa Kemal'in Makedonya'nın kuzeyinde geçirdiği bu üç yılda (1896-1899) hâlâ epey fazla olmalıdır. Yine de hiç kimse 1897 yılında 23.273 subaydan ve 471.620 askerden oluşan devasa Osmanlı ordusunun her bir mensubunun yüreğinde hangi fırtınaların estiğini tam olarak söyleyemez. II. Abdülhamid artık o kadar büyük bir baskı altındaydı ki, Kayzer II. Wilhelm 1896 yılının Ağustos ayında büyükelçisinin gönderdiği bir telgrafın altına şu notu düşmüştü: "Padişah'ın tahttan indirilmesi lâzım." Kısa bir süre evvel Taşnaksutyun Partisi'ne* mensup Er-

(*) Ermeni Devrimci Federasyonu *(Hay Heghapokhakan Dashnaktsutyun)* 1890'da Tiflis'te bağımsız ve birleşik Ermenistan amacıyla kurulan, kısmen silâhlı "fedai" gruplarıyla örgütlenmiş milliyetçi siyasal parti – ç.n.

meni devrimcileri Osmanlı Bankası merkezini işgal etmişlerdi; bunun üzerine Anadolu taşrasında Ermenilere karşı katliamlar vuku bulmuştu. Ertesi sene Yunanistan'a karşı "Otuz Gün Savaşı"nın* Türkiye lehinde sonuçlanmasının ardından talih bir nebze olsun, kendine bundan böyle Gazi unvanını yakıştıran Padişah'tan yana dönmüş gözükecekti.

Ülke içindeki ve dışındaki muhalefet asıl şimdi baskı altına giriyordu. Alman Kayzeri 1898'de ikinci kere Türkiye'ye gitti ve en sevdiği oyuncağı, Anadolu Demiryollarını kullandı. Abdülhamid tahta çıkışının 25. yıl şenliklerine hazırlanıyordu. Kendini sarayda bizzat tutsak haline getiren bu Halife-Padişah'ın yüzünü görmek Cuma namazındaki selâmlıkta pek az kişiye nasip olsa bile, bütün kulları ona rastladıkları yerde hayranlıklarını göstermekle mükelleftiler. Manastır'da ve Selânik'te birer ana caddeye ismi verildi ve tahta çıkış kutlamaları arifesinde eşraf ve ileri gelen zevat, çeşmeler, saat kuleleri ve ulaşım binaları inşa ettirmek için birbirleriyle yarıştılar.

Harp Okulu talebeleri, tahmin edileceği gibi çok az sayıda gazete okuyabiliyorlardı. Manastır'daki devlet matbaasında 1884'ten itibaren haftada bir yayımlanan yavan resmî bülten, imparatorluğun diğer yörelerinden verdiği haberlerle Türk okurlarına, bastıkları toprak artık sağlam olmasa bile yine de uçsuz bucaksız bir dünya imparatorluğunda yaşadıkları duygusunu vermeyi başarıyordu. Vatansever gençlik o zamana kadar adı pek işitilmemiş vurucu dörtlüklerle okurlarını millet ve din uğruna gazaya çağıran Mehmed Emin'in (Yurdakul, 1869-1944) "Türkçe Şiirler"ini okuyordu ("Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur!"). Yazarın dili Arapça ve Farsça sözcüklerden arınmıştı ve yer yer beceriksiz basit cümlelerden oluşuyordu.

Askerî İdadî, cepheyi kaplayan 15 pencere aksı ve merkezî çıkmasıyla gösterişli bir yapıda barınmaktaydı. Binanın içinde bugün, Makedonya ve Türkiye cumhurbaşkanlarının

(*) 1897'de özellikle Yanya ve Girit'in statüsü üzerindeki anlaşmazlıktan çıkan ve sadece bir ay sürdüğü için Avrupa'da "Otuz Gün Savaşı" (Thirty Days' War), Yunanistan'da ise "Kara 97" olarak anılan Osmanlı-Yunan savaşını, Edhem Paşa komutasındaki sayıca ve silâh olarak üstün Osmanlılar kazandı – ç.n.

Atatürk'ün anısına törenle açtıkları bir salondaki cam vitrinde okulun en ünlü askerî talebesinin üniforması ile bire bir oranlarında bir heykeli bulunmaktadır. Orduya özgü talim ve terbiyeyi bir kenara bırakırsak, askerî okullar müfredatları bakımından sivil liselerden pek de farklı değillerdi. Bununla beraber öğretmenlerin çoğu subaydı ve öğrenciler üniforma giyiyordu. İaşeleri bedava sağlanıyor, yatakhanede barınıyorlar, ceplerine birinci sınıftan üçüncü sınıfa kadar birkaç kuruş zam gören bir harçlık konuyordu. Mustafa Kemal'in Manastır İdadîsi'ndeki ilk yılına dair elimizde resmî bir belge yoktur, fakat ikinci ve üçüncü sınıflardaki (1897/98 ve 1898/99) karne notları muhafaza edilebilmiştir.

Listelere göz attığımızda müfredatın klâsik Osmanlı medresesinden ne kadar farklı olduğunu görürüz. İslam dininin temelleri sadece üçüncü sınıfta bir dersin konusudur. Mustafa Kemal'in konuya ilgisiz kalmadığı, bu derste en yüksek not olan 45'i almasından kolayca anlaşılır. En yüksek notun 20 puan olduğu derslerde de hedefe istisnasız ulaşmıştır. Birbirlerinden çok farklı alanlardaki yılsonu notları fevkalâdedir:

Ders	*1897/98 İkinci Eğitim Yılı*	*1898/99 Üçüncü Eğitim Yılı*
Müsellesat (*Trigonometri*)	45	
Makine	45	45
Kozmografya		45
Hendese (*Geometri*)	45	
Tarih-i Umumî	45	45
Tarih-i Osmanî		45
Kitâbet (*Askerî Yazışma*)	44	45
Mantık		45
Akaid		45
Fransızca	44	45
Resim	20	20
Tarama	20	20
Jimnastik	20	20

Mustafa Kemal'in anlatımlarından bazı öğretmenlerini ismen tanıyor ve en çok tarih hocasından etkilendiğini biliyoruz. İmparatorluğun kuzeybatısındaki bu serhat şehrinde İdadî, Osman-

lı Rumelisi'nin ortaya çıkarttığı en parlak mezunları bünyesinde toplamıştı. Öğrencilerin memleketlerini gösteren liste, aynı zamanda Balkan ülkelerinin idarî haritası gibidir: Selânik (Saloniki), Yanya (Janina), Köprülü (Veles), Üsküb (Skopje), Ohri (Ohrid).

Sadece Ömer Naci adındaki bir talebenin yanına Der-Âliye (İstanbul) ibaresi düşülmüştür ki, bunun özel bir sebebi vardı.

Şairâne

İstanbullu Ömer Naci, Bursa'da devam ettiği İdadî'de "sakıncalı" damgasını yiyerek Balkan taşrasına yollanmıştı. Ömer Naci'yle İstanbul'daki Harp Akademisi'nde devam edip geleceğe taşınacak olan dostluğu, Mustafa Kemal'in hayatındaki bu dönemin en önemli hadiselerinden biridir. Ömer'in on iki sene evvel (1888) Sakız adasında ölen şair Nâmık Kemal'e beslediği hayranlığın arkadaşlarına da sirayet etmesi uzun zaman almadı, ki Mustafa Kemal'de zaten tohum münbit bir toprağa düşüyordu. Öğretmenleri delikanlının şiir yazma denemelerini epeydir endişeyle izliyorlardı. Ali Fuad'ın (Cebesoy, 1882-1968) bir hatırası, ileride "Atatürk efsanesi"nin ana payandalarından biri olacaktır:

> Ömer Naci güzel konuşuyor, güzel yazıyordu. Mustafa Kemal der ki, "Eğer kitabet hocamız Alay Emîni Mehmed Âsım Efendi imdâdıma yetişmeseydi, ben de şair olup çıkacaktım. Çünkü hevesim vardı. Âsım Efendi bir gün beni çağırdı. 'Bak oğlum Mustafa,' dedi, 'şiiri filân bırak. Bu iş senin iyi bir asker olmana mâni olur. Diğer hocalarınla da konuştum, onlar da benim gibi düşünüyorlar. Sen Nâci'ye bakma.'"

Naci'nin kafası politikaya yatıyordu. 1906 yılı sonlarında Selânik'te gizli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucularından biri oldu. Jöntürk İhtilâli'nden önce Paris ve Rusya üzerinden İran'a gitti. Enver Bey (savaş yıllarının ünlü Enver Paşa'sı, 1881-1921) ve Mustafa Kemal'le 1911'de Afrika'ya geçecek olan "fedai zabıtan" arasına karışacaktı. Daha sonra sözünü edeceğimiz Teşkilât-ı Mahsusa'nın bir üyesi olarak Cihan Har-

bi boyunca kısmen gizli, kısmen alenen bütün cephelerde faaliyet gösterdikten sonra, 1916'da Kerkük'te tifo hastalığına yenik düşerek hayatını kaybetti.

Mustafa Kemal, kendi nesline yakışan biçimde yalnız Nâmık Kemal'e değil, despotik padişahın yarattığı ve şehrin üzerine bir sis gibi çöken boğucu atmosferde kaleme aldığı dizelerle okurlarını derinden sarsan şair Tevfik Fikret'e de (1867-1915) büyük hayranlık besliyordu.

Mustafa Kemal Manastır'daki yıllarının karanlık bir yanını sonradan Hasan Reşit'e (Tankut, 1891-1980) şu sözlerle anlatmıştır:

> Küçük yaşta öksüz kaldım. Güçbelâ okudum. Daha çocukken içkiye dadandık. Fakat o zamanlarda da ben çok içmedim. Devamlı içtim... Yatılı askeri okula verdiler. Annem bana günde iki kuruş gönderirdi. Okulun kapıcısı borazan çavuşluğundan emekli bir hoca idi. Bu iki kuruşu ona verirdim. Kırk parasını o alır, kırk parasıyla teneke bir maşrapa içinde içki getirirdi.

İddiaya göre öğretmenleri durumdan haberdardı. Ona ceza vermeyi düşünmediler ama mezun ederken, içki içtiğini ve bunu kimden tedarik ettiğini bildiklerini, Harp Okulu'nda buna fırsat bulamayacağını ve bu alışkanlığından vazgeçmesinin iyi olacağını söylediler.

Manastır'daki Askerî İdadî'de geçirdiği üç sene boyunca Mustafa Kemal düzenli olarak tatillerde memleketi Selânik'e gitmiş görünüyor. İstanbul'a hiç seyahat etmemişti. Böylece Saltanat ve Hilafet makamını ancak Harp Okulu'na kabul edildikten sonra görme şansına kavuştu. Artık 18 yaşına gelmiş olan delikanlı büyük ihtimalle 1899 yılında Selânik ile İstanbul arasında bir dizi küçük limana uğrayan Türk posta vapurlarından biriyle İstanbul'a intikal etmiştir.

Gemi Sarayburnu'nu dönünce Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu ortadan kalkana kadar resmî adı Darüssaadet kalan şehrin muhteşem panoraması ile baş başa kalır. Cümle âlemin nefretle andığı despot II. Abdülhamid'in, sarayının önündeki camide cemaatle kıldığı kısa Cuma namazları dışında hiç

terk etmediği Yıldız Sarayı'nın köşkleri ve bahçeleri, denizden bakınca hayal meyal seçilmektedir ancak.

Mustafa Kemal, bugün dışarıdan bakıldığında hiç değişmemiş görünen ve askerî müze olarak hizmet veren Mekteb-i Harbiye'nin devasa salonlarına 13 Mart 1899 günü adımını attı. Harp Okulu uzun yıllar boyunca şehrin eski yerleşimindeki geleneksel Fatih semtinden çıkıp Galata Köprüsü'nü kat eden tramvayın kuzey ucunu oluşturmuştur. Bina o zamanlar bile her yıl yüzlercesiyle akın eden subay namzetlerine yetmez olmuştu. Toplam talebe sayısı 2.000 civarındaydı. "Harbiyeli Mustafa Kemal", buradaki "1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri"ne 1283 Apolet Numarası ile, "Selânik'te Koca Kasım Paşa Mahalleli Gümrük Memurlarından müteveffa Ali Rıza Efendinin mahdumu uzun boylu, beyaz benizli Mustafa Kemal Efendi, Selânik 96" olarak kaydedilecekti. "Selânik 96" ibaresi, hicrî 1296, yani milâdî 1880/81 yılında doğduğuna işaret ediyordu.

İlk öğrencilik yıllarının rengi mavi, piyade üniformasında yine hâkimdi ama bu kez yakalar ve kol ağızları kırmızıydı. Harp okulu talebelerine bir talim ve bir izin üniforması veriliyordu, kılıç kuşanabiliyorlardı. Kıyafeti Avrupa'daki üniformalardan ayıran tek belirgin fark, baştaki kırmızı festi.

Mustafa Kemal'in Piyade, Süvari ve Baytar sınıfları arasında seçme hakkı vardı (Topçu Birlikleri ile Deniz Kuvvetlerinin öğrenim kurumları ayrıydı). Piyade eğitiminde karar kıldı; daha sonra Yüzbaşı olarak bulunacağı Suriye'de ek bir Süvari ve Topçu eğitiminden geçecekti. O yıl Harbiye'nin birinci sınıfına imparatorluğun dört bir yanından 736 genç kabul edildi, sadece 459'u üç eğitim yılının ardından (azamî puanların yarısından fazlasına tekabül eden) asgarî notu alıp Erkân-ı Harbiye Mektebi'ne* girmeye hak kazandılar.

Harbiye değişik manalarda çok etnili ve belli bir derecede beynelmilel bir okuldu. Tümü Osmanlı tebaasından olan

(*) Harp Akademileri 1848'de o günkü adıyla "*Erkân-ı Harbiye Mektebi*" olarak, Osmanlı Devleti ordusunun kurmay ihtiyacını karşılamak için kuruldu. Harp Okulu'nun önceleri azamî 15, sonraları 40 öğrencisi seçilerek üç yılda yüksek rütbelere hazırlanıyordu – ç.n.

öğrenciler farklı dillerde konuşuyordu. İstanbul'un hinterlandı Manastır'ınkiyle kıyaslandığında neredeyse sınırsızdı. Yemen'den Makedonya'ya, Osmanlı Afrikası'ndan Kafkasya'ya ulaşıyordu. Gayrimüslimlerin okula kabul edilmesi ancak 1909'dan sonradır. Cihan Harbi'nin patlak verdiği sıralarda okulda 800 gayrimüslim Harbiyeli'nin ders gördüğü ve bunların yarısının Rum kökenli olduğu söylenir. Kağıt üzerinde bütün derslere girebiliyorlardı, tek istisna istihkâm topçuluğu idi. Talebeler kendi aralarında etnik kökenlerine göre gruplaşma eğilimindeydiler. Bu sadece Bağdat'tan gelen Arap öğrenciler veya az sayıdaki Arnavut için değil, Anadolu taşrasından gelenler için de geçerliydi. Meselâ Erzurumlular tatil günlerinde grup halinde şehir içine akın eder ve Anadolu'nun başka şehirlerinden gelenlerle dahi kaynaşmazlardı.

Padişahın oğulları olup henüz askerî talim ve terbiyeden geçmemiş *şehzâdegân,* özel sınıflarda eğitilirdi. Kürtler ve Asya yahut Afrika periferisinden gelen Arap ve Berberî göçebeler, yani "vahşi" reis çocukları özel "aşiret sınıfları"nda "medeniyete alıştırılırdı" Komşu ülke İran'dan bile misafir öğrenciler vardı. İki ezelî düşman arasında neredeyse iki yüz yıldır tek bir kurşun atılmamış olsa bile İranlılar, Osmanlı ordusunun yapılandırılmasına ilişkin belli derslerde sınıftan çıkmak zorundaydılar.

Osmanlı ordusunun çoğu subayı hâlâ yüksek eğitim almadan doğrudan bölüklerden gelenlerden oluşuyordu, yani alaylıydılar. Fakat zaman değişiyordu: Modern askerî ve idarî yüksek okullar, meslekî uzmanlık eğitimi vererek diplomayı artık yavaş yavaş en önemli ölçüt haline getiriyorlardı. Modern Avrupa'daki gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da makam satın almak veya miras bırakmak, hâmîlik sistemi, zamanla arka plana düştü. Yeni koşullarda alaylı ve mektebli subaylar arasında ortak bir "sınıf bilinci" oluşması güçtü. Çok az talebe, ünlü subaylardan birinin oğluydu; Mustafa Kemal'in dostu ve silâh arkadaşı Ali Fuad (Cebesoy) örneğindeki gibi, bunların hizmet esnasında ve terfilerde daha hızlı "yukarı tırmandığı" kuşku götürmez. Ancak rasyonel bir sistem tartışmasız biçimde oturmaya başlamıştır artık.

Harbiye sıralarında birkaç sınıf arayla dirsek çürüten bir kuşak oldukça mütecanis bir grup oluşturur. Yaşam öykülerinin kesişme noktalarında yalnız yaş ve seçtikleri meslek değil, imparatorluğun ancak modernleştirilerek kurtarılabileceği bilinci de yer alır. Aile çevresinde edinilen, tasavvufî bir sofuluktan ortodoks tavra değin İslâmî eğilimler Harbiye'de yerlerini giderek herkesin aynı ölçüde paylaştığı milliyetçi ve modernist hedeflere bırakırlar.

II. Abdülhamid devrinde payitaht

O zamanlar İstanbul'un nüfusu takriben 700.000 kişidir. Ek olarak 100.000 ecnebî nüfus vardır; kaba bir tahmindir bu, çünkü Yıldız Sarayı'nın yer aldığı IV Bölge hakkında istatistikî bilgi toplamak yasaktır. Büyük dinî cemaatlerin birbirine oranı Selânik'tekinden oldukça farklıdır; İstanbul her şeye rağmen Müslümanların çoğunlukta olduğu bir şehirdir. Şehremini 1914 yılında 506.434 Müslüman, 205.763 Rum ve 84.093 Ermeni saymıştır. Selânik'tekinden tamamen farklı olarak Yahudiler 10 binden daha az nüfuslarıyla şehirde kale alınır bir cemaat meydana getirmezler.

Okula kaydından sonra Harbiye, Mustafa Kemal'in ikinci evi haline geldi. Üç yıllık Piyade eğitimini 1902'de, sekizincilikle tamamladı. Başarısı ona, subaylık eğitiminin en yüksek mertebesi olan üç yıllık Erkân-ı Harbiye Mektebi'nin kapılarını ardına kadar açmıştı. 1905 yılının başına kadar İstanbul'da geçirdiği altı seneye yakın süre, dramatik krizlere aşina Geç Osmanlı'nın en hareketli dönemlerinden biridir.

Almanya imparatoru Kayzer II. Wilhelm'in İstanbul'a, Mustafa Kemal şehre gelmeden bir yıl önce yaptığı ziyaret Padişah'ın uluslararası arenada dibe vurmuş itibarını yükseltmeye yaramıştı. Almanya ve Avusturya-Macaristan, Girit ile Ermeni eyaletleri [*Vilâyet-i Sitte*] adı verilen bölgenin statüsü üzerinde kopartılan büyük fırtınalarda arabulucuk rolüne soyundular. 1900 yılı sonlarında tahta çıkışının 25. yıldönümünü kutlayan II. Abdülhamid Hicaz Demiryollarının inşaatına girişerek ve

yeni bir üniversite açarak din ve bilim meseleleriyle yakından ilgilendiğini gösterdi. Aynı zamanda büyük devletlerin kendini zaten imparatorluğun her köşe bucağında hissettiren baskısı da yoğunlaşıyordu: Rusya Anadolu'nun kuzeydoğusundaki demiryolu işlerini ele geçirdi, nihayet İngiltere gizli bir antlaşmayla Kuveyt'e el koydu.

Fakat yılın en büyük manşetlerini doğuran haberler asıl Makedonya'dan geliyordu. İhtilâlciler Selânik'teki *Banque Ottomane* binasına bomba koydular. Mustafa Kemal'in o dönemde, Balkan halklarının birbirini boğazlamasını önlemeye çalışan *Pax Ottomanica*'ya taraftar olup olmadığını bilmiyoruz. Gelecekte birçok cephede çarpışması, büyük devletlerin Osmanlı'ya müdahalesini, şu veya bu bölgede demografik yahut tarihsel nedenler öne sürerek meşruiyet sağlama çabalarına rağmen tümüyle reddettiğini gösterir.

İslâmî ülkelerin entelektüel eliti o yıllarda gözünü Rusya ile Japonya arasındaki çatışmaya çevirmişti. Çarlık ordusuyla donanması, Mançurya ile Tsuşima Boğazı'nda yenilgiye uğramıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sansür, yaralı Rus ayısını daha fazla kızdırmamak için Japonya'nın başarılarını örtbas etmeye çalışsa bile, Asyalı bir milletin ezelî düşmanı bozguna uğratması Osmanlılar tarafından büyük coşkuyla karşılandı. Selânik'te Osmanlı Güneydoğu Avrupası'nın önde gelen basın organı *Asır*, Japonya lehine yayınları nedeniyle yasaklandı. Japonya'nın askerî teknoloji sahasındaki atılımları Osmanlı zabitanını en az Alman eğitmenleri kadar heyecanlandırıyordu. Hatta Harbiye'de Japonca seçmeli ders oldu. Japon savaş sanatı Türkiye Cumhuriyeti'nin harp akademilerinde gelecekte subaylık eğitiminin temel taşlarından biri haline gelecekti.

Fakat Japonya'nın karada ve denizde art arda galibiyetler kazanmasını sağlayan reform politikasının ülkede uyandırdığı neredeyse istisnasız olumlu yankılar Mustafa Kemal'e pek de sirayet etmiş gibi görünmüyor. Yeni yazılı belgeler ortaya çıkana değin elimizdeki bilgiler onun bu uzak ülkeyi, Japon terakkisine duyduğu tüm hayranlığa rağmen Türkiye'nin önünde taklit edilmesi gereken bir model olarak görmediğine işaret ediyor.

Mustafa Kemal'in dünya görüşünde daha o zamanlar "terakki" ve "Batı" kavramları ayrılmaz bir biçimde birbirine kenetlenmiştir. Oysa sürgündeki bazı Jöntürkler aynı günlerde çoğu muhafazakâr Osmanlı'yla aynı Japonya imajını paylaşır. Komite üyeleri 1906'da Japonya konusundaki bir önergeye şöyle yanıt verirler:

> Biz Frenk mukallidi [Batı taklitçisi] değiliz. Öyle olanlardan da ictinab ederiz [utanırız]. Avrupalıların fünundaki terakkiyatı [bilimdeki ilerlemeleri] kabil-i inkâr değildir. Japonlar gibi biz de Frenklerin fünundaki terakkiyatını öğrenmek ve yalnız bu kısmın memleketimizde tatbik edildiğini görmek isteriz. Yoksa ahlâk ve adat cihetiyle Müslüman elbette Frenklere kat kat faiktir. Ermeni komiteleriyle hiçbir münasebetimiz yoktur.

Birçok Müslümanın gözünde kültürel kayıplar vermeksizin teknolojik ilerlemeyi ifade eden, kısacası bir bakıma imkânsızı başaran Japonya modelini Ziya Gökalp çok daha net kelimelerle över:

> Japonlar dinlerini ve milliyetlerini muhafaza etmek şartıla Garb medeniyetine girdiler, bu sayede, her hususta Avrupalılara yetiştiler. Japonlar böyle yapmakla dinlerinden, millî harslarından bir şey kaybettiler mi? Asla! O halde, biz niçin tereddüt ediyoruz?

Gerçi son beyanı 1923 tarihlidir ama yine de bize şunu gösterir: Fikirlerinin şekillendiği o yıllarda Mustafa Kemal, Türk-İslam toplumu ile kültürünün zarar görmemesi uğruna, Batılı kazanımların "ithalini" teknolojik bilgi ve ürünlerle sınırlamak gerektiğini düşünen seçmeci modernleşme tasarımını paylaşmıyordu. Bu tutum Tatar entelektüel Akçuraoğlu Yusuf'un (1879-1935) Rusya ve Japonya arasındaki savaşın ilk patlak verdiği günlerde yazdığı, Immanuel Kant'la Auguste Comte'ün yanında çıraklık yapmadan Blériot ile Zeppelin'in talebesi olunamayacağı uyarısıyla örtüşür. 20. yüzyılın ilk onyıllarında Türkiye'deki Japonya söylemi hakkındaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Japonya'da işe yarayıp yaramadığı bir tarafa, seç-

meci modernleşme konusu Boğaziçi'nde, hangi kampa yakın olursa olsunlar tüm entelektüellerin hedeflediği terâkkinin ne raddeye kadar götürüleceği hakkındaki ateşli tartışmada bir nevi turnusol kağıdı işlevi görmüştür.

Sınıf arkadaşlarının, pek azı günümüze ulaşmış tanıklıklarına ve anılarına göre (ki en önemlisini Ali Fuad Cebesoy *Sınıf Arkadaşım Atatürk* başlığı altında yayımlamıştır) Mustafa Kemal, Manastır'da girdiği ve hanedanın devamı ile toprak kaybını durdurmuş bir imparatorluk hedefleyen eleştirel yurtseverlik rotasından hiç şaşmamıştı. Okul yıllarından özellikle saygı duyduğu bazı öğretmenlerinin adlarını zikredebiliriz, ancak aralarında örneğin bir Mizancı Mehmed Murâd'ın (1854-1914) hocalık yaptığı Mekteb-i Mülkiye'deki talebeler üzerinde oynadığı rolle karşılaştırılabilecek, onu "uyandıran" açacak karizmatik bir şahsiyete rastlanmaz.

Çalışkan ve hırslı delikanlıyı siyasî komitacıya döndüren tayin edici dürtüler aynı kuşaktan dostlarıyla oluşturdukları çevrede doğmuş ortak okumalarla büyüyerek güçlenmiştir. Fakat 1922'de *Vakit* başyazarı Ahmet Emin'e (Yalman) verdiği mülâkatta İstanbul'daki ilk yılını boşa harcadığını da dürüstlükle anlatır:

> Birinci sınıfta saf, gençlik hayallerine tutuldum. Dersleri ihmal ettim. Senenin nasıl geçtiğinin hiç farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım.

Talim-i Alman

Osmanlı İmparatorluğu'nda Harbiye'nin kendine koyduğu yüksek standartlar ile günbegün yaşanan çıplak gerçeklik arasında büyük bir uçurum vardı. Harp Okulu Prusya'nın askerî eğitimini örnek ve model kabul etmeye başlamıştı, oysa pratiğe "talim-i Alman"ın öngördüğünden çok daha az ağırlık veriyordu; eğitim, uygulamadan ziyade ezbere dayalıydı. Türkler önce müfredatta Almanya'daki eğitimin özünü teşkil eden derslere yöneldiler: Taktik, silâh bilimi, istihkâm sanatı. "Askerî Mu-

amelat" ve "Harita Çizimi" gibi derslerin de Osmanlı'da muadilleri vardı. Silâh ve mühimmat fabrikaları nadiren gezilebiliyordu, eğitmenlerin bunun için her seferinde Padişah'tan izin almaları lâzımdı. Sadece İstanbul'un banliyölerinde –boş tüfekle– arazide tatbikat mutad talimdendi. Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşlarından Cumhuriyet döneminde generalliğe terfi ettirilecek Ziya'nın (Yergök, d. 1873) şikâyeti tipiktir: Okulda mineraller hakkındaki lüzumlu lüzumsuz bütün ayrıntılar ezberlenmiştir, ama gerçek hayatta bir kere olsun ele bir taş alınıp incelenmemiştir.

Prusya'da dil sınavları gönüllüydü, oysa Osmanlı harp okullarında birinci yabancı dil olarak Fransızca tüm kademelerde zorunludur. Mustafa Kemal daha Selânik'teyken çok parlak olmasa bile çalışkan bir Fransızca öğrencisiydi fakat telâffuzla hep problemi vardı. İstanbul'un cemiyet hayatına geç adım atışı yüzünden belli yerlerde "o" harfinin yerine "u" koyan Rumeli ağzından tam olarak kurtulamamıştı. Arapça imlâda o/u/ö/ü harfleri arasında ayrım yapılmazdı; bu nedenle Türkçe'nin Latin harfleriyle yazımına geçildikten sonra bir notta "okudum" yerine "Ukudum" yazdığını da görürüz.

Selânik'teki tatil günlerini Lazaristlerin Collège des Frères de la Salle isimli okulunda Fransızcasını düzeltmeye çalışarak geçiriyordu. Lazaristler aslen Ortodoks Bulgarlar arasında Katolik Kilisesi'ne "kurtarılmış ruh" kazanmayı görev edinmiş misyoner bir mezheptir. Mustafa Kemal'in tatillerinde gönüllü olarak bu okula gidip ders çalışması hiç de alışılagelmiş bir davranış biçimi değildir. Yukarıda adını zikrettiğimiz Ziya, ki ondan iki sene evvel, 1897'de Harbiye'ye girmişti, hatıratında 13 sene boyunca Fransızca eğitimi almasına rağmen bu dili ne okumayı ne de yazmayı öğrenebildiğini itiraf eder. İstanbul'daki harp okulunda, en azından kurmay sınıflarında bu pek de düşünülemezdi, çünkü buradaki Alman hocalardan bazıları sınıfa tercümanla girerken, kimisi dersi doğrudan Fransızca anlatıyordu.

1899 ilâ 1908 yılları arasında kaymakamlık ve valilik makamlarına hazırlanmak için Mekteb-i Mülkiye'yi bitiren, yani Musta-

ſa Kemal'in kuşağından olan yaklaşık 400 kişinin biyografilerini incelediğimizde Kurtuluş Savaşı esnasında ve sonradan Atatürk'ün Cumhuriyeti'nde rol oynayacak kişi sayısı iki veya üçü geçmez. Sistemin payandaları arasında bu kuşağın Mülkiye mezunu tek bir üyesi vardır: Mustafa Abdülhalik (Renda, 1881-1957). Erzurum ve Sivas kongreleriyle ilgili bölümde başka bir Mülkiyeli'ye daha rastlarız: Ahmed Mazhar Müfid (Kansu, 1873-1948). Fakat o doğum yılı itibarıyla Mustafa Kemal'in ait olduğu sosyal gruba uymaz. II. Abdülhamid askerî okullardaki gelişmeyi paranoyaya varan bir kuşkuculukla izliyordu. Mekteb-i Harbiye'yi askerî doktor yetiştiren kardeş okul Tıbbiye'ye tercih etmesinin haklı nedenleri vardır. Mekteb-i Tıbbiye onun gözünde anarşiyle küfrün odağıydı. Her iki kurumda da çoğu yurtdışından gizlice sokulan rejim düşmanı matbuat tedavüldeydi. Nâmık Kemal'in eserlerinin yasaklanması için yazarın vatan sevgisini hanedana ve Padişah'a kayıtsız şartsız sadakatten üstün tutuşu yetmişti. Padişah'ın son yıllarında ısmarlama koroların haykırdığı "Padişahımız Çok Yaşa!" seslerinin arasına artık sıklıkla devrimcilerin "Padişahımız Baş Aşağı!" sloganı karışıyordu.

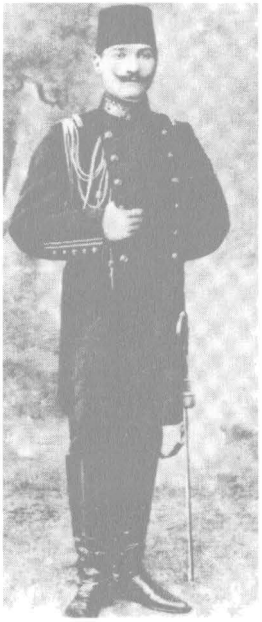
Mustafa Kemal'in zamanında Harbiye'nin başında Esad Paşa vardır (Bülkat, 1862-1952). Hayatının dört yılını (1890-1893) Almanya'da geçirmişti ve Balkan Savaşı'nda memleketi Yanya/Ioannina'nın müdafaasında öne çıkan bir isim oldu. 1915'te Çanakkale Savaşı'nda Mustafa Kemal'in komutanıydı. Harbiye doçentleri arasında, daha önce değindiğimiz gibi sadece Osmanlılar bulunmuyordu. Colmar von der Goltz 1882'de Padişah tarafından Harp Okulları Müfettişliğine atandıktan sonra Alman Askerî Misyonu üyeleri taktik ve lojistik gibi dersler okutmaya başladılar (Hausschild Bey, Auler Paşa, Dithfurth Paşa). Bazı sivri dilli gözlemciler Alman Askerî Misyonu'nun etkisinin neredeyse bu faaliyetle sınırlı kaldığını söyleyeceklerdi.

Almanca dersini askerî öğrencilerin pek sevdiği Tahir Bey okuturdu. Goltz'un *Das Volk in Waffen. Ein Buch über Heerwesen und Kriegsführung in unserer Zeit* (1883 [Ordulaşmış Millet. Ordu ve Savaş Yönetimi Üzerine Bir Kitap]) adlı kitabını yayımlandıktan hemen bir yıl sonra Türkçe'ye tercüme etmiş-

ti ("*Millet-i Müselleha*"). Genç subaylar milleti tekrar yükseltme mücadelelerinde feyzaldıkları kitabı ellerinden düşürmüyor, onu bir Kuran gibi hatmediyorlardı. İsmet Paşa (İnönü) Edirne'de konuşlandığı dönemde eserin tercümesinden faydalanarak Almanca bilgisini geliştirmiştir. Kitabın etkisi Cumhuriyet döneminde de uzun süre devam etti. 1930 yılında basılan ve ileride ayrıca ele alacağımız "Yurttaşlık Bilgisi" kitabı, *Millet-i Müselleha*'dan geniş alıntılar içerir.

Akaid-i Dîniye ve İlm-i Ahlâk dersleri Harbiye'de başlangıçta yoktur ama 1900'den itibaren müfredatın ayrılmaz parçası haline gelirler. Askerî talebeler günde beş vakit namaz farzına mutlaka uymak mecburîyetindeydi. Padişah Ramazan'da talebelere bir iftar yemeği verirdi; bu yemekle beraber "diş kirası" olarak bir altın gelirdi.

Mustafa Kemal Harp Okulu'nda, tüm askerî ve siyasî hayatı boyunca sadakatle bağlı kalacağı dostlar edinmiştir. En yakın arkadaşı bir sınıf üstünde okuyan Ali Fethi'ydi (Okyar,

Mustafa Kemal, Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra, Ocak 1905'te Piyade Kurmay Yüzbaşı üniformasıyla resmini çektirmişti.

1880-1943). Altındaki sınıfta, her ikisini de Selânik'ten tanıdığı Kâzım Fikri (Özalp, 1882-1968) ile akrabası Nuri (Conker, 1881/82-1937) vardı. Yeni arkadaşları Mehmed Arif (1883-1926) ve Kâzım Karabekir (1882-1948, bir sınıf aşağı) ve ismi şimdiye kadar birkaç kez zikredilen Ali Fuad idi (Cebesoy).

Mustafa Kemal geriye baktığında, matematik derslerine olan yetenek ve eğiliminin kendisini, pekâlâ ilgi duyduğu müzik alanına lâyıkıyla eğilmekten alıkoyduğuna üzülür. Bir Büyükada gezisinde arkadaşı Ali Fuad'a şöyle der:

> "Fuat," dedi. "Emin ol riyaziyeye verdiğim emek kadar şiire ve resme emek verseydim, beni Mekteb-i Harbiye'nin dört duvarı arasında kapanmış bulamazdın. Mehtaplı gecelerde mektepten kaçar, buralara gelirdim. Şiir yazardım, sabahın ilk ışıkları ile de resme başlardım."

Ancak onu bu yüzden içli bir genç adam olarak tahayyül etmek doğru olmaz. Kendi neslinin hemen hemen bütün üyeleri gibi o da ilkbahara, aşka ve vapur gezintilerine adeta Klopstockvarî* bir heyecan duyuyordu. Okulun avlusundaki veya arkadaşlarının müdavimi olduğu "Deutsche Bierhalle von Zowwe" (Alman Birahanesi, Posta Caddesi, No 10) meyhanesindeki sohbetlerde Napolyon'un seferleriyle Prusya'nın dünya sahnesine çıkışından edebiyat dergisi *Servet-i Fünun*'un son sayılarına zahmetsizce geçilirdi. Bu çevrede şiir yazmayana tuhaf gözle bakılırdı. Arkadaş çevresinde o yıllarda hangi kitapların okunduğunu daha iyi bilmek aydınlatıcı olurdu kuşkusuz. Ama bildiğimiz bir şey var: Konular daha çok kahvehane muhabbetiyle yatakhane fısıldaşması düzeyinde, ağızdan ağza dolaşıyor, gençlere ancak bölük pörçük ve çoğu kez eksik bilgi kırıntıları ulaşıyordu (Kurtuluş Savaşı yıllarında "Kuvvetler Ayrımı" üzerine bir konuşmasında Rousseau ve Montesqieu'nün adlarını karıştırdığını hatırlatalım!)

Mustafa Kemal, Harp Okulu'nun üçüncü ve son sınıfını par-

(*) Friedrich Gottlieb Klopstock (1724-1803) doğayı ve ülkesini işlediği, Goethe, Hölderlin gibi şairlere ilham verdiği coşkulu ("santimental") şiirleriyle Alman milliyetçiliğinin öncülerinden sayılır – ç.n.

lak bir sekizincilikle bitirdi ve 1902'de Erkân-ı Harbiye eğitimine hak kazandı. Artık yılda yalnızca kırk mezun veren Harp Akademisi'ndeydi ki içlerinden yine yalnız "pekiyi" notuna lâyık görülenler kurmay subay olabiliyorlardı. Birçok arkadaşı gibi o da, Osmanlı ülkesinin durumuyla yoğun olarak ilgilenen parlak bir talebe olarak okudu.

Erkân-ı Harbiye eğitimini Harp Akademisi'nin 57 kuşak mezunları arasında, beşinci sırada tamamladı. En başarılı talebe Ali İhsan Sabis'ti (1882-1957). Almanya'da eğitim görecek ve gelecek savaşlarda önemli komuta görevleri icra edecek Sabis'le Mustafa Kemal'in yolları daha 1922 yılında ayrılacaktı. Sıralamada sekizinci olan Ali Fuad ise –daha önce sözünü ettiğimiz gibi– Kurtuluş Savaşı yıllarının önemli aktörlerinden bir olacaktır.

1908 kuşağı okulda

Bu grubun mensupları arasında çok büyük ortaklıklar vardır. Hepsi de paralel kariyerler yapmış, Cihan Harbi'nin sonunda albaydan generale uzanan yüksek rütbelere ulaşmışlardır. İstanbul'da son Osmanlı padişahının çevresinde kümelenmiş eski elit ile Anadolu direnişinin adamları arasında, aşağı yukarı 17 yaş fark vardır. Mustafa Kemal'in nesli, Cumhuriyet'in kaderine 1970'lere gelinceye kadar damgasını vuracaktır.

Siyasî bilincini kazandığı bu seneleri daha sonraları şöyle anlatacaktı:

> Memleket idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu keşfetmeye başladık. Binlerce kişiden ibaret olan Harbiye talebesine bu keşfimizi anlatmak hevesine düştük.Mektep talebesi arasında okunmak üzere mektepte el yazısiyle gazete tesis ettik. Sınıf dahilinde ufak teşkilâtımız vardı. Ben heyet-i idareye dahildim. Gazetenin yazılarını ekseriyetle ben yazıyordum. O zaman Mektep Müfettişi İsmail Paşa vardı. Bu harekâtımızı keşfetmiş. Takip ettiriyormuş. Mektebin müdürü Rıza Paşa isminde bir zattı. Bu zat, padişah nezdinde İsmail Paşa tarafından tahtie edilmiş: "Mektepte böyle talebe var. Ya farkın-

da olmuyor, ya müsamaha ediyor," denilmiş. Rıza Paşa mevkiini muhafaza için inkâr etmiş. Bir gün, gazetenin icap eden yazılarından birini yazmakla meşguldük. Baytar dershanelerinden birine girmiş, kapıyı kapatmıştık. Kapı arkasında birkaç nöbetçi duruyordu. Rıza Paşa'ya haber vermişler. Sınıfı bastı. Yazılar masa üzerinde ve ön tarafta duruyordu. Görünemezliğe geldi. Ancak dersten başka şeylerle iştigal vesilesiyle tevkifimizi emretti. Çıkarken: "Yalnız izinsizlikle iktifa olunabilir," dedi. Sonra hiçbir ceza tatbikina lüzum olmadığını söylemiş.

O günlerde tartışmaların, ülkenin "azgelişmişliği" üzerinde döndüğünü düşünmek fazla modern bir bakış olacaktır. Elbette Osmanlı İmparatorluğu'nun altyapısı felâket durumda idi. Uzak Erzurum'dan gelen okul arkadaşları memleketlerine ancak beş günlük bir deniz seyahatinin ardından, on gün de kervan yollarını kat ederek varabiliyorlardı ve bu yüzden yaz tatilini İstanbul'un kahvehanelerinde pinekleyerek geçirenlerin sayısı az değildi. Demiryolları ve diğer yollar (Anadolu'nun tek düzgün şose yolu başkentin takriben 80 kilometre doğusunda, İzmit'i geçince bitiyordu.) er geç inşa edilirdi. Ama imparatorluğun her köşesinde verilen toprak kayıplarının telâfisi yoktu. Mustafa Kemal İstanbul'da, Harp Akademilerinde eğitimini tamamladığı dönemde "düvel-i muazzama"nın Girit'ten Ermenistan'a, Mısır'dan Kuveyt'e uzanan müdahaleciliği en yakıcı güncel mesele haline gelmişti. Üç Makedonya vilâyetinin kaderi, Balkan topraklarından kopup gelen adamların tartışmalarına damgasını vurmaktaydı.

Mustafa Kemal okul yıllarına ilişkin anılarında kendisini, müdürün bir miktar kendine zeval gelmesin diye, biraz da gönüldaşlıkla "yukarıya" ihbar etmediği küçük bir gizli grubun ardındaki itici güç olarak tarif eder. Bu faaliyetlerin kurmay subay sınıflarının sonuna kadar sürdüğünü, gizli cemiyetin erkân-ı harp eğitimini bitirdikten sonra sahte isimle bir ev kiralayıp orada "ara sıra" toplandığını anlatır. Bu faaliyetler gözlenmiştir ve Padişah'ın ajanlarınca bilinmektedir. Genç yüzbaşılar Fethi isminde, askerlikten uzaklaştırıldığı öne sürülen muhtaç

bir subayı evlerine almış, adamın muhbir olduğu ortaya çıkmış, gruptan birinin tutuklanmasına neden olmuştur:

> Bir gün sonra da bizi tevkif ettiler. Fethi Bey meğer İsmail Paşa'nın hafiyesi imiş. Bir müddet münferit surette hapis kaldım. Sonra Mabeyn'e götürdüler. İsticvab edildim [sorguya çekildim]. İsmail Paşa, başkâtip, bir de sakallı bir adam hazır bulunuyordu. İsticvaptan anladık ki gazete çıkardığımızdan, teşkilât yaptığımızdan, apartmanda çalıştığımızdan, hülâsa bütün bu işlerden dolayı maznun[zan altında] bulunuyorduk. Daha evvelki arkadaşlar itiraflarda bulunmuşlar. Birkaç ay böyle mevkuf tutulduktan [tutuklu kaldıktan] sonra bıraktılar.

Birkaç ay süren tutukluluk hali dahil bütün bu aktarılan olaylar 1905 yılının ilk yarısında vuku bulmuş olmalıdır, çünkü aynı yılın temmuz ayında Suriye'ye, 5. Ordu'ya intikâl emrini alır.

İstanbul yıllarını nasıl özetleyeceğiz? Mustafa Kemal "leyli" (yatılı) olarak başşehirdeki çok sayıda talebeyle aynı kaderi paylaşmıştı. Modern devlet okullarında yaşayan delikanlılar Osmanlı sarayından bir hanımefendi ve ünlü bir müzisyen olan Leyla Hanım'ın (Saz, 1850-1936) kaydettiği gibi, bu onyıllarda yalnızca modernleşmenin nesneleri değil, aynı zamanda belli kazanımları ailelerine geri döndürdükleri ölçüde taşıyıcısıydılar da: Bu, kılık kıyafetten Avrupaî salon takımlarına ve yer seviyesinden yükselmiş yataklara kadar hayatın birçok alanında geçerlidir.

Mustafa Kemal artık formel eğitim sürecini tamamlamıştır. Peki, sadece işe yarar bir talim ve terbiyeden geçmekle kalmayıp, mesleğinin gerektirdiği niteliklerin ötesinde kültürlü bir subay olarak yetiştiğini de söyleyebilir miyiz? Bu geçiş döneminde "kültür"ün ölçülebileceği genelgeçer ölçütler olmadığından bu soruya hemen cevap verilemez.

Bu devirde bir yandan ortodoks dinî veya tasavvufî çevrede geleneksel Şark ilmini temsil eden çok az şahsiyet kalmıştı; öte yandan Osmanlı modernitesi, orijinal veya tercüme olsun, külliyen sahip olunabilecek şümüllü, kapsamlı bir gövde de meydana getirememişti. Mustafa Kemal ayrıca, eğer modern terim-

lerle ifade edecek olursak, "eğitim imkânlarından uzak kalmış" bir çevrede büyümüştü. Onu İslâmî geleneğin "büyük metinleriyle" tanıştıracak, meselâ hiç olmazsa –can sıkacak kadar didaktik, ama yine de eğlenceli– bir Ahmed Midhat'a (1844-1912) ısındıracak bir babadan veya ağabeylik edecek yaşça büyük bir akrabadan yoksun kalmıştı. Askerî okulda kendi kuşağından arkadaşlarıyla kurduğu grubun etkisi bir o kadar güçlü olmuştur.

Yoğun okumalara rağmen bir *homme de lettres* [kültür ve edebiyat adamı] haline gelmedi. İyi bir üslûbu olmakla birlikte teorik konseptlerle ilgilenmiyordu. Bilhassa tarih konularında çok okumuş, eğitime susamış biri olarak yaşamıştır. Ömrünün sonuna kadar kendini eğitmeye devam etmiş ve antropoloji, arkeoloji, dil ve tarih bilimi dallarında tasarladığı büyük projelerde çalışacak bilim adamlarını kazanma yeteneğini bu sayede temellendirmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Muharebeler ve Seferler

Şam ve Dürzîler

Erkân-ı Harp Yüzbaşı rütbesini alan Mustafa Kemal Bey 1926 tarihli resmî biyografideki anlatımla, "günler süren sorgulamalar ve aylarca devam eden tutukluluk hallerinin" ardından Suriye'ye "sürülmüş"tür. 27 Ocak 1923 günü annesinin mezarının başında hazır bulunanlara, Zübeyde Hanım'ı ancak serbest bırakıldıktan sonra başına gelenlerden haberdar ettiğini anlatacaktır.

Hatırlatalım: Hayatlarını İstanbul'da, Pera ve Bâb-ı Âlî semtleri arasında geçiren Osmanlılar, "sürgün" sözcüğünü biraz rahat telâffuz ederlerdi. Her hâlükârda Mustafa Kemal'in başı daha da büyük bir belâya girebilirdi. Padişah tam da o haftalarda, nisan ayında isyan eden İmam Yahya'nın elinde kalan Yemen'in yeniden fethini buyurmuştu. Feyzi Paşa ağustosta büyük kayıplar vererek San'a'yı almayı başardı. Devrin klâsik sürgün mahalleri Yemen'in yanı sıra Trablus ve Fizan'dı; buralarda konuşlanmış hemen hemen bütün Osmanlı askerî kolonisi böyle sürgüne gönderilmiş sakıncalılardan oluşuyordu. Arap Yarımadası'nın güneyindeki veya Afrika'daki bu yerlere kıyasla Suriye'de kitabına uygun olarak Süvari ve Topçu birliklerin-

deki eğitimini tamamlamakla mükellef kılınan Piyade Yüzbaşı Mustafa Kemal'in durumu o kadar müşkül sayılmazdı.

Gemiyle Beyrut'a, oradan trenle Şam'a yaptığı yolculuğa arkadaşları Ali Fuad (Cebesoy) ve Müfid (Özdeş) refakat etmişlerdir. Ali Fuad'ın 5. Ordu Komutanı Hakkı Paşa'yla özel bir bağlantısı vardı ve onun özel konutunda konakladı; Mustafa Kemal ise 30. Süvari Alayı'nın garnizonunda daha sade bir mesken tuttu.

Artık 24 yaşlarına gelmişti ve o zamana kadar en fazla İstanbul'un Anadolu yakasındaki banliyöleri gezmişliği vardı. Beyrut limanında ilk kez Avrupa dışındaki bir toprağa ayak bastığı bile söylenebilir. Selânik'te, hatta İstanbul ve Manastır'da farklı halk grupları arasında bir tür *Lingua Franca* oluşturan Türkçe, Suriye'de geçerli bir dil değildi. Kuran-ı Kerim'e dayanan cüzî Arapça bilgisi, bırakalım yerel gazeteleri okumayı, kahvesinin yanına bir bardak su söylemeye bile yetmezdi. Yaklaşık 300.000 nüfuslu Şam neredeyse dört yüz yıldır Osmanlı idaresinde yaşamasına rağmen katıksız bir Arap şehri olarak kalmıştı. Selânik'te hemen hemen bütün dinî gruplar konuştukları dille de rahatça ayırt edilebilirken, burada Müslümanlar ve Hıristiyanlar tek ve aynı dili kullanıyordu. Yine de sivil veya dinî idarenin üst kademelerinde kariyer yapabilmek için belli bir Osmanlılaşma gerekiyordu; Hanefî mezhebine üyeliğin yanında Türkçe'nin sözlü ve yazılı olarak ustaca kullanılması Suriye için de geçerli şartlardandı.

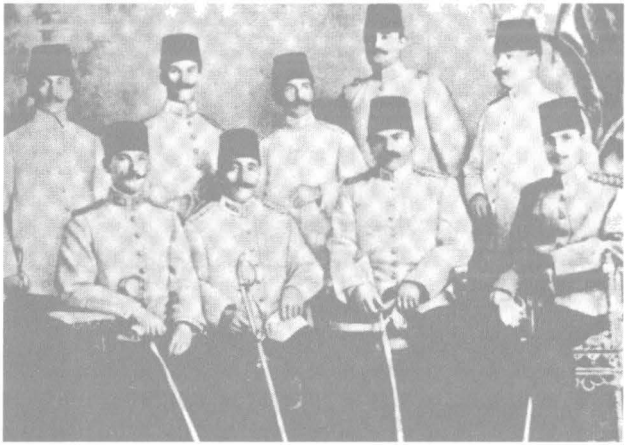
Şam 20. yüzyıl dönümünde Beyrut (1895) ve Hayfa (1905) gibi mühim limanlara tren yolları ile bağlanmıştı. 1900 senesinde Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü münasebetiyle Hicaz Tren Yolu hattının inşaatına başlandı. Şehrin merkezinde bir anıt, İstanbul'daki Hilafet makamından başlanıp Halep üzerinden kutsal mekânlar Mekke ve Medine'ye bir telgraf hattı çekildiğini hatırlatıyordu. Fakat bilhassa Süveyş Kanalı'nın açılmasının ardından (1869) kervan trafiğindeki düşüş, modernleştirilen altyapının da telâfi edemeyeceği kayıplara yol açmıştı.

Mustafa Kemal'in Suriye başkentinde ve akabinde atandığı Yaffa'da muhalif subaylarla irtibat kurma imkânı vardı. 1905

veya 1906 yılının başlarında birkaç arkadaşıyla gizli bir cemiyet kurar – 1925'e gelindiğinde onların üçünü Ankara'daki Millet Meclisi'nde seçilmiş vükelâ olarak görecektir (bir dördüncüsü konsolos olmuştur). Cemiyetin ismi "Vatan", doğrudan Nâmık Kemal'in 1873'teki ünlü oyunu "Vatan yahut Silistre"ye bir göndermedir. Askerî talebeler bu oyunun metnini, daha yayımlanır yayımlanmaz yorganlarının altında okumuşlardır. "Vatan", Osmanlı yurtseverliğinin anahtar kelimesine evrilmiştir. Bu kavramla, bütünlüğü her ne pahasına olursa olsun korunması gereken bir toprak da kutsanır aynı zamanda. İyisiyle kötüsüyle vatanın içinde bulunduğu durum, Nâmık Kemal'in dile getirdiği ve Mustafa Kemal'in alıntılamayı sevdiği gibi, bireylerin ruh haline de birebir yansımaktadır: "Yazılsın seng-i kabrime, vatan mahzun, ben mahzun!"

Mustafa Kemal'in Şam'da göreve başlamasından birkaç gün sonra gazeteler 27 Temmuz 1905'te İstanbul'da Halife-Padişah'a başarısız bir suikast girişimi düzenlendiği haberini verirler. Ermeni davasına kazandırılmış Edouard Jorris ismindeki Belçikalı bir terörist, Hamidiye Camii'nin önündeki selâmlıkta Avrupa'da imal edilmiş bir saatli bombayı patlatmış, çoğu subay, asker ve arabacı 26 kişinin ölümüne ve 58 kişinin yaralanmasına yol açmıştı. Hayatı boyunca suikasta uğramaktan korkan II. Abdülhamid kıl payı kurtuldu. Yurt içindeki ve dışındaki muhalefet, Padişah'ın bertaraf edilmesinin kronikleşmiş kriz ortamından çıkış sağlayıp sağlamayacağı konusunda hemfikir değildi.

Söylediğimiz gibi Mustafa Kemal'in sürgünü daha beter şartlarda gerçekleşebilirdi. Katı ahlâk kurallarının geçerli olduğu Şam'a nazaran canlı bir gece hayatı sunan Beyrut'a özel ve meslekî ziyaretlerde bulunabiliyordu. Günlük Beyrut postası Şam'dan sabah saat 7.30'da çıkıyor, 12 ilâ 14 saatlik bir yolculuğun ardından birahaneleri ve kahveleriyle Hıristiyan karakterin ağır bastığı şehre varıyordu. Şehirde dört fotoğraf atölyesi faaliyetteydi (1910 tarihli Almanca seyahat almanağı *Baedeker*'e göre fotoğrafların bir düzinesi 7 franktı). Nitekim 15 Temmuz 1906 tarihli bir fotoğrafta, pırıl pırıl yazlık ünifor-

Beyrut, 15 Temmuz 1906: Mustafa Kemal'in (önde, solda) yanında arkadaşı Ali Fuad (Cebesoy) var.

malarıyla poz vermiş bir grup genç subay görüyoruz. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının çoğu Alman kayzerinin ünlü, uçları havaya kalkık, "Sevinçliyiz - Başardık!" üslûplu bıyığını bırakmışlardır.

İlerideki yaveri İzzeddin (Çalışlar, 1882-1951) Beyrut'u Cihan Harbi'nin bitiminden kısa bir süre önce gayet ayrıntılı tasvir etmiştir. Beyrut ona Avrupaî bir şehir gibi değil, *bizzat* "güzel bir Avrupa şehri" olarak görünür – birçok yazarın Mustafa Kemal'i Avrupa'ya hazırlayan şehirlerin Selânik, Manastır veya Sofya olduğu yolundaki ısrarlı kanaatini düzeltmek için bunu vurgulayalım. İstanbul'dan resimli bir mecmua geldiği, Fransızca bir kitap okunabildiği veya –İsmet'in (İnönü), Osmanlı'nın "güney kutbunda" yaptığı gibi– Yemen'de bile bir el briç çevrilebildiği oranda Kürdistan'da veya Arabistan'da da pekâlâ Avrupaî bir rüzgâr esiyordu. Beyrut'un belli bölgeleri gayet şıktı, hatta enikonu zengindi, şehir okullarla ve kiliselerle imar edilmişti. Elektrikli aydınlatmaya sahip bir Osmanlı Sultaniyesi vardı. İstanbul, Kahire veya Selânik'teki gibi Beyrut'ta da lüks Avrupa mallarına duyulan açlık, kendini Orosdi Back gibi bonmarşe zincirleriyle belli ediyordu.

Mustafa Kemal Suriye'de, kulağına kendi memleketinin içli şarkılarından ve hareketli kantolarından oldukça değişik gelen Arap müziğine âşık olur. Kültür Devrimi'nin en hareketli günlerinde –daha sözünü edeceğimiz– Sarayburnu'ndaki bir yaz gecesi eğlencesinde, tüm Şark'ın hayran olduğu Mısırlı şarkıcı Münire El Mehdiye'den (1885'ler-1965) Suriye'de görev yaptığı bu dönemden aklında kalan Arapça bir şarkıyı icra etmesini isteyecektir.

Bütün bunlara rağmen, askerî programını ve siyasî gündemini ihmal ettiği kesinlikle söylenemez. Suriye'nin güneyindeki Havran vilâyeti, 5. Ordu'nun komutanlarının gözünde çoğu Dürzî* olan ve sürekli baş ağrıttığı düşünülen nüfusuyla mutlaka düzen sağlanması gereken bir bölgeydi. Dürzîler periyodik aralıklarla Osmanlı idaresine karşı ayaklanıyor, Hıristiyan komşularının köylerini basıyorlardı. İddiaya göre Mustafa Kemal, amirlerinin iradesine karşı gelip Havran'a hiç de tehlikesiz olmayan inceleme turlarına çıkmıştır. Sonradan kendisi, imparatorlukta sivil idareyle askerî eğitimin kifayetsizliklerine burada birinci elden tanık olduğunu söyleyecektir.

Makedonya yanıyor

Yüzbaşıya memleketinden ulaşan haberler de hiç iyi değildir. Gazeteler Makedonya'nın her bölgesinden suikast, şantaj amaçlı adam kaçırma ve soygun haberleri vermektedirler. Konuya vakıf olanlar bile, farklı komitacı grupların siyasî eylem mi yaptığını, adi bir suç mu işlediğini tam olarak kestiremez. Abdülhamid rejimi politikasını uzun yıllardır değişik halk gruplarını ve dinî cemaatleri sırasıyla ödüllendirmek ve cezalandırmak üzerine kurmuştur. Padişah tarafından Makyavelist bir mükemmeliyetçilikle uygulanan (Rumları belli ölçüde imti-

(*) Şiiliğin İsmâiliyye kolundan doğduğu tahmin edilen Dürzîlik, Fâtimî halifelerinden el-Hâkim Biemrillah'ın veziri tarafından kuruldu ve el-Hâkim'e biat etti. Batınî ve merkeze sık sık baş kaldıran özellikleriyle onu İslam dışı sayanlar çoğunluktadır. Dürzîlere göre ahiret ve ahiretle ilgili cennet, cehennem, arş, kürsi, hesap, cezâ, mükafat gibi şeyler hep bu dünyadadır. Bugün Lübnan, Suriye, Filistin ve Ürdün'de yaklaşık 400-500.000 Dürzî yaşadığı sanılıyor – ç.n.

yazlı kılan) azınlıkları birbirine kırdırma politikası 1902'ye gelindiğinde iflâs etmişti. Osmanlı jandarmasının ıslah programında görev alan Avusturyalı yüzbaşı Hubka, 1908 öncesi koşulları şu sözlerle betimliyordu:

> Çeteler sonradan komitacıları yönlendirme taktiklerinden vazgeçip birbirleriyle savaşmaya başladılar; Bulgar çeteler Sırp ve Yunan köylerine saldırıyor, Sırplar Eksarhist kiliseleri ve cemaatleri yağmalıyor, Yunan komitacılar Türklere, Ulahlara ve Bulgarlara karşı mücadele ediyordu – kaos doruğa çıkmıştı.

Avrupa hükümetlerinin icat ettiği *Büyük Politika* mütemadiyen Ermeni Meselesi, Balkanlar ve Suriye'yle meşguldü. Avusturya-Macaristan ile Rusya arasında 30 Eylül 1903'te imzalanan ve Makedonya'daki reformları konu alan Mürzsteg Antlaşması, bir taraftan Osmanlı vilâyetlerinin toprak bütünlüğü açısından statükoya dokunmayacak, öte yandan "düvel-i muazzama"ya vilâyetin yönetiminde geniş kapsamlı söz hakkı tanıyacaktı. Bu hükümlerin kâğıt üzerinde kalmasında bütün reformların baş meselesi olan malî kaynak problemi de önemli rol oynamıştır. Fakat taş bir kere yerinden oynamıştı; 1903 St. Elias Günü'ndeki ayaklanma başarısızlığa uğrayınca Makedonyalı devrimcilerin bir kısmı reformcu Türk subaylarına yaklaştılar.

Baron von der Goltz, Makedonya ziyaretinde iflah olmaz Osmanlı sevgisiyle bazı öngörülerde bulunur:

> Bir ırk kavgası kaçınılmaz olacaktı (...) Şunu teslim etmek lâzım gelir ki, bütün eksikleri bir yana Türk idaresi düşmanlıkları azaltmayı iyi biliyor ve millî rekabetin şiddete dökülmesini, sırayla imtiyaz tanıyıp sonra geri almaya dayanan ustaca bir sistemle engellemeyi fevkalâde güzel başarıyor. Belki hiç bir başka idare bu görevin altından böylesine başarılı kalkamazdı. (Türk idaresinin) kanunî kuvveti işte buna dayanıyor.

Mustafa Kemal'in Suriye günleri hakkında bildiğimiz her şey, Makedonya'nın durumuyla Osmanlı Arabistanı'ndaki yerel krizlerden çok daha yoğun ilgilendiğini gösteriyor. Bu artık kendini hissettirmeye başlayan Filistin sorunu için de geçerliydi bel-

ki. Görev yeri Yafa, siyonizmin bölgeye giriş yaptığı başlıca kapıydı ve Kudüs'e daha o günlerde 35.000 Yahudi yerleşmişti. Belki de bu sayı, Yahudilerin başat nüfusu oluşturduğu büyük bir Osmanlı kentinden gelen biri için hiç o kadar etkileyici değildi.

Mustafa Kemal, İngilizlerin Kızıldeniz'deki ilerleyişini de mutlaka ilgiyle izliyordu. Hicaz Demiryolları'nın hızlı inşaatını kem gözlerle takip eden Londra, Osmanlıların Akabe Körfezi'ne bir talî hat çekme planından haberdar olunca alarma geçti. Yeni demiryolu hattıyla Süveyş Kanalı güneye inen tek rahat nakliye yolu olma özelliğini kaybedebilir, İstanbul Yemen'de konuşlandırdığı birliklerini rahatlıkla Kızıldeniz'e kadar indirebilirdi. Londra ve İstanbul bu yıllarda Mısır ile Osmanlı Devleti arasındaki sınırı da ilk kez tartışmaya başlarlar. Sina Yarımadası o zamana kadar iki ülke arasındaki doğal ve muğlak bir sınır mahiyetinde tampon bölge vazifesi görmüştü.

Elde kalan Balkan eyaletlerinde ise konu, çölün ortasındaki harap bir kalenin kimin eline geçeceği meselesinden farklıydı; burada bütün bir Osmanlı Avrupası üzerindeki denetim söz konusuydu. Mustafa Kemal 1906 Yazı'nda sahte bir doktor raporuyla İstanbul'daki askerî bürokrasinin gözetim ağından sıyrılıp tanınmadan Mısır ve Atina üzerinden dolaşarak Selânik'e gitmeyi başarır. Memleketinde kendini saklamadan hareket eder, önde gelen askerlerle görüşür ve tabii onu gördüğüne hayli şaşıran annesini ziyaret eder. Dostu bir kurmay doktor, ona sıhhatine kavuşmak için Selânik'te bulunduğuna dair yeni bir rapor ayarlar.

Sonbaharda "hastalığı" geçince Yafa'ya geri döner. Kayıp Yüzbaşı Şam'da aranmaya başlamıştır bile. Yafa'daki komutanı, onu önlem mahiyetinde Birseba'ya doğru bir yürüyüşe çıkartır. 1900'de Osmanlılar tarafından çöldeki idari merkez olarak kurulmuş olan bu yerleşim yerine keşif düzenlenmesi makuldür, çünkü Akabe Buhranı'nın ardından Osmanlı bayrağının geçişken ve muğlak Sina sınırında mutlaka dalgalandırılması gerekmektedir.

Eğitiminin Suriye ayağı, 5. Ordu'nun Genekurmayı'na intikal etmesiyle sonuçlanmıştır. Yüzbaşı ve Binbaşı arasında bir

rütbe olan Kolağalığına terfi eden Mustafa Kemal Bey, kendisini, 16 Eylül 1907'de Türkiye'nin ve kendi şahsî geleceğinde önemli yol ayrımlarına sahne olacak Selânik'teki 3. Ordu karargâhına aldırmayı başarır. O günlerden beri arkadaşı olan Fethi (Okyar) anılarında şöyle yazar:

> Benim cemiyete girişim, daha sonra Bursa Valisi olan ve bizden üç sınıf evvel kurmay subay olarak Manastır kolordusunda vazifeli İsmail Hakkı [Baha] Bey aracılığı iledir. Enver, Cemal beylerle, daha sonraki Şam'daki vazifesinden Selânik'e gelen kolağası Mustafa Kemal'in girişleri de aynı kanaldan oldu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti yabancılar tarafından "Komite", mensuplarınca ise "İttihatçılar" olarak anılıyordu. 1908 ilâ 1918 yılları arasındaki "Jöntürk" rejimi bu muhalif hareketin içinden doğmuştur.

29 Ekim'de on adam, Mustafa Kemal'e Manastır günlerinden beri sadakatle bağlı olan şair Ömer Naci'nin dostu Hakkı Baha'nın evinde toplandılar. Mustafa Kemal'in gizli cemiyetin üyelerine kısa bir konuşma yaptığını biliyoruz:

> Bugün Makedonya'yı ve tekmil Rumeli kıt'asını vatan camiasından ayırmak istiyorlar. Memlekete ecnebi nüfuz ve hâkimiyeti kısmen ve fiilen girmiştir. Padişah zevk ve saltanatına düşkün, her zilleti irtikâp edecek menfur bir şahsiyettir. (...) Hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve izmihlâl vardır.

Mustafa Kemal daha sonra ileri gelen İttihatçılarla kıyasıya çatışacak olsa dahi "Cemiyet"e (322 numarası ile) üye olduğunu hiç inkâr etmemiştir. Fakat partide yönetici roller üstlenip üstlenmediğini, eğer üstlendiyse bunların ne tür görevler olduğunu kesin olarak bilmiyoruz.

Jöntürk devrimi: Askerî bir ayaklanma mı?

Neredeyse aynı sıralarda, 1907 yılının Eylül ayında İttihat ve Terakki Cemiyeti önderliğinde Paris'te toplanan İkinci Jöntürk Kongresi'nde –Fransız makamları özel bir dairede buluşmala-

rını şart koşmuştu– Müslüman ve Hıristiyan muhalefet gruplarından oluşan çoğunluk, siyasî hedefleri neredeyse birbirine taban tabana zıt olmasına karşın, birleşme kararı alırlar. Hıristiyan Balkan halkları büyük devletlerin müdahalesine güvenirken, Türkiyeli Müslümanlar ordunun ve merkezî idarenin güçlendirilmesinden yanadırlar. Baştaki Padişah'tan temelli nefret etseler de, çok milletli devleti birleştiren maya olarak gördükleri Osmanlı hanedanından feragat etmek istemiyorlardı. Radikal Jöntürkler bile devlet biçimi olarak cumhuriyeti önlerine ciddi bir hedef olarak koymamışlardı.

"Cemiyet"in sempatizanları arasındaki askerler açısından ise asıl görev, fevkalâde zor ihata edilebilen etnik karmaşa manzarası içinde birden çok çeteye karşı savaşmaktı. Bulgarlar, Sırplar, Rumlar, Ulahlar ve Arnavutlarla bu grupların her birinin gizli cemiyetleri sıklıkla değişken ittifaklara girebiliyorlardı. "Bulgar"lardan kasıt, Makedonya vilâyetlerindeki Ortodoks Slav nüfustur; "Bulgar milletinin bölgesel bir alt grubu"dur (sonradan Yugoslavya'da teşekkül edecek modern çok etnili "ulus" kavramından henüz herkes çok uzaktır).

Politikayla ilgilenen bütün Osmanlılar 1908 yılının yazı başlarında Kral VII. Edward ile II. Nikola'nın Çar'ın Reval önlerindeki yatında gerçekleşen buluşmasını dikkatle izlediler. Gerçi Çar Japonya yenilgisinin ardından hâlâ yaralarını sarıyordu ama kudretli adamların emrinde çalışan bakanlar işgal, idare ve fiilen yutmaya dayalı bildik bir "program" hazırlamışlardı bile. Makedonya'da büyük devletlerin atayacağı bir Osmanlı valisini öngören bu plan Almanya'yla Avusturya-Macaristan'ın rıza vermemesi yüzünden hiç uygulanmayacaktı. Bosna-Hersek, Girit ve Kıbrıs'ta yaşananlar tüm farklı özelliklerine rağmen belli bir mesafeden bakıldığında pekâlâ büyük benzerlik gösterirler. Bu hareketli aylarda Mustafa Kemal, Selânik'i vilâyetin üçüncü büyük yerleşim merkezi olan Üsküp'e bağlayan ve sürekli bombalı saldırılara hedef olan demiryolu hattının denetimiyle yetkilendirilir.

Makedonya'da gerillaya karşı mücadelenin ağır aksak ilerleyişi, Güneydoğu Avrupa'nın garnizonlarında konuşlanmış hu-

zursuz subayların girişimiyle bir "Jöntürk Devrimi" başlattı. Hedefi, anayasanın yeniden tesisi ve padişahın yetkilerinin büyük ölçüde budanmasıydı. "Devrim" aslen Balkan periferisindeki düşük rütbeli subayların başlattığı bir askerî darbe görünümündedir. 24 Haziran'da Enver Bey, Köprülü'de (bugünkü Veles) başka devrimcilerle buluşmak üzere Selânik'ten ayrıldı. 3 Temmuz'da Resne'de üstlenmiş olan Kolağası Niyazi (1873-1912), garnizonunu terk edip 200 adamıyla beraber "dağa çıktı" Akabinde Komite'ye yakın subaylar arasındaki irtibat yoğunlaştı.

Ve nihayet, Komite üyesi genç teğmen Atıf Bey 7 Temmuz günü Manastır'da isyanı bastırmakla görevlendirilen General Şemsi Paşa'yı öldürdü. Komite iki hafta sonra Manastır'dan Padişah'a bir telgraf çekerek acilen anayasayı yeniden yürürlüğe koymasını talep etti. Bunu, benzer içerikli telgraf yağmuru ile diğer Balkan şehirleri izlediler. Reformcu subaylar Makedonya taşrasında vilâyet konaklarını ve garnizon komutanlıklarını bastılar. Manastır Harp Okulu'nun komutanı Vehib Paşa İslâmî akaidin adalete verdiği önemle Fransız Devrimi'nin "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" sloganlarını bağdaştıran kısa bir konuşma yaptı. Avrupa'da sürgündeyken verilen tüm etnik ve dinî gruplara eşit muamele ilkesinden gelişigüzel söz edildi sadece. "Terakki" kelimesinin yalnız Komite'nin adı zikredildiğinde geçmesi dikkat çekiciydi. Manastırlı devrimcilerin Padişah'ı devirmek istemediği yavaş yavaş ortaya çıktı. Herkes büyük konuşup hayatını anayasa için feda edeceğini beyan etse de Saltanat'ın süreceğinden yola çıkıldığı ve geçmişteki tüm zilletin suçunun Padişah'ın kötü niyetli kabinesine atıldığı anlaşıldı. Vehib Paşa'nın konuşması ancak ordu mensuplarına reva görülen fena muamelenin tazminini talep ettiğinde somut bir tını kazanır. Kimseye sorulmadan sürgüne yollanmış, tenzil-i rütbeye uğratılmış ve ihraç edilmişlerdir, hapishanelerde sürünmekte, açlıktan ölmekte, tıbbi yardım bile alamamaktadırlar. Ortaya morali bozulmuş, şerefi ayaklar altına alınmış bir ordu portresi çıkar; hedef (subaylık mertebesindeki) mensuplarına gösterilen aşağılayıcı muamelenin tazminidir. Yurt dışın-

daki muhalefetin ısrarla sürdürdüğü "merkeziyetçilik mi - ademi merkeziyetçilik mi?" tartışması, görüldüğü gibi, askerî elitin meselesi değildir.

Abdülhamid isyanı öncelikle askerî yöntemlerle bastırmaya çalıştı ve İzmir'den iki Anadolu taburunu Selânik'e kaydırdı – ama nafile, çünkü bu bölüklerin asker ve subayları hemen Makedonya'daki yoldaşlarıyla kardeşçe kol kola girdiler. Ertesi gün (23 Temmuz) Padişah yürürlükten kaldırılmış olan 1876 Anayasası'nın yeniden geçerli olduğunu, ülkenin artık bunu kaldırabilecek kadar olgunlaştığını ilân etti. Komite onu, kendi seçtiği Sadrazam Said Halim Paşa'yı (1838-1914) azledip yerine 80'li yaşlarını sürmekte olmakla beraber gayet zinde ve reformlara açık olan Kâmil Paşa'yı (1832-1913) atamaya zorladı. Bâb-ı Âli ve Komite hızla Abdülhamid'in adamlarını görevden almaya giriştiler. Daha aradan iki sene geçmeden tüm yüksek bürokrasi *Ancien Régime*'in temsilcilerinden arınmıştı; elbette bütün valiler ve büyükelçiler de değiştirildiler, sürgünler, azl ve tenzil-i rütbe işlemleri de geri alındı. Jöntürklerin sempatizanı olduğu için Trablus'a vali olarak atanıp merkezden uzaklaştırılmış olan Receb Paşa (sadece 1908 Ağustosu'nda birkaç haftalığına bile olsa) Harbiye Nazırı olarak atanınca, Yıldız Sarayı'ndaki ihtiyarın mağlubiyetinin üzerine tüy dikilmiş oldu.

Aralık ayında vilâyetlerde seçimler yapıldı. Bu yolla belirlenen mebuslar İstanbul'un Merkez Postanesi'nin ana salonunda toplandılar. Meclis imparatorluğun haritası kadar parçalı ve renkliydi: 275 delegenin 142'si Türk, 60'ı Arap, 25'i Arnavut, 23'ü Rum, 12'si Ermeni, 5'i Yahudi, 4'ü Bulgar, 3'ü Sırp ve biri de Ulah'tı. 1920 yılında Ankara'da yeni Türkiye'nin Millet Meclisi toplandığında kimi mebusun hatırına, belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun aynı zamanda bir Avusturya-Macaristan modelinin talimini yaptığı bu 17 Aralık toplantısı gelmiştir belki de. Mezhepler ve dinler üstü bileşim gösterişli dinî seremonileri de lüzumsuz hale getiriyordu. 1908'de ulemadan bir zatın kısa bir duasıyla iktifa edildi, millî renkler ve şarkılar mecburî İslâmî görevleri bastırdı. Meclis toplantısı için bestelenen bir marş, "Aç-

tı mebuslara yolu süngüler / Yaşasın Niyazi, yaşasın Enver" gibi dizeler ihtiva ediyordu. Müzik parçasının bestecisinin Ermeni (Hekimyan), yayımcısının ise Rum (Hristidis) oluşu ilginçtir.

1908 olayları bir dizi yeni siyasî dönüşüme yol açtı; Bosna-Hersek'in resmen ilhakı, Bulgaristan Prensliği'nin bağımsızlık ilânı ve Girit'in Yunanistan'a katılması bunların en önemlileriydi. Gerçi bu bölgeler 1878'deki Berlin Kongresi'nden itibaren İstanbul'la devlet hukuku ile sınırlı, gayet gevşek bağlar içindeydiler; fakat bu yeni sistemin bile imparatorluğun Avrupa'daki topraklarının kaybını önleyemeyeceği kısa zamanda ortaya çıktı.

Sıra Abdülhamid'i kınamaya gelince, başkentin ve Anadolu'nun Müslüman nüfusu Padişah'a muhalefete ancak kısmen ve gönülsüz katılıyordu. Ordudaki gibi halkta da "iyi çoban" imajı ağırlıktaydı; Abdülhamid'in etrafındakilerin, ki bundan kastedilen genellikle nüfuzlu saray kâtipleriydi, kötü etkisiyle tebaası ile iyi ilişkiler kurmaktan alıkonduğuna inanılıyordu. Bu havaya yeni iktidar sahipleri de kapıldılar ister istemez. Abdülhamid Meclis'in yeniden açılışı sebebiyle bir konuşma yaptı ve Saray'daki iade-i ziyaret esnasında vekillerin hepsinin gönlünü kazanmayı başardı.

İstanbul garnizonlarında "karşı devrimciler"

"Jöntürkler" 31 Mart 1909'da büyük bir sınavdan geçecekti. 1908 Temmuzu'nda kurulan yeni rejimi devirme teşebbüsünün tarihidir bu. Çıkış noktası İstanbul'un Avrupa yakasındaki Taşkışla'dır. Garnizondaki 4. Avcı Taburu ayaklanır. Askerler, Harp Akademilerinin Prusya usulü sert eğitimini kışlada uygulayan komutanlarına başkaldırır. Kışlada abdest alınıp namaz kılmanın güçleşmesi ayaklanmada muhtemelen rol oynamıştır. İsyana kısa zamanda askeriyeden başka subaylar ve deniz piyadeleri dahil diğer birlikler de katılır. İsyan, Şeriat'ın devlette yürürlüğe konması talebiyle birleşir. Meşrutiyet'in Şeriat'la uyuşmadığına inanan ve (mecburî askerlik hizmetinin kendi zümrelerine de uygulanacağından kısmen haklı olarak korkan) ule-

ma ve medrese talebeleri seslerini yükseltir. Çok sayıda fraksiyona bölünmüş liberal muhalefetin iştahı kabarır.

Padişah, *Asar-ı Tevfik* zırhlısının mürettebatı, komutanlarını 15 Nisan'da Yıldız Sarayı'nın pencerelerinin önünde gaddarca katlettiğinde bile kılını kıpırdatmaz. Olay, Mahmud Şevket Paşa (1856-1913) kumandanlığındaki 3. Ordu'nun müdahalesini getiren son kıvılcım olur. Selânik'te düzenli birliklerden ve gönüllülerden bir Hareket Ordusu oluşturulur; çok sayıda gayrimüslim ve Edirne'deki 2. Ordu'nun bir kısmı da katılırlar. Selânik, Edirne ve Payitaht arasındaki demiryolu bağlantısı, birliklerin hızla hedefe intikalini sağlar.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli iki askerî lideri, ataşemiliter olarak bulunduğu Berlin'den koşup gelen Enver Bey ile Cemal Bey (1872-1922) Aya Stefanos'ta (bugünkü Yeşilköy) Hareket Ordusu'na katılırlar. İstanbul'un 22 Nisan'da başlayan işgali ayın 25'inde sıkıyönetim ilânıyla son bulur. Çatışmalarda Hareket Ordusu'ndan 100'e yakın asker hayatını kaybeder. Pek de o kadar büyük bir tabana sahip olmadığı anlaşılan "Karşı Devrim"in bastırılmasının ardından Türkiye'nin kaderinin yeni efendileri çifte meşruiyete kavuşurlar: Hem Anayasa'yı ve onunla bağlantılı olarak hak ve özgürlükleri yeniden yürürlüğe koymuşlardır (1908) hem de bu paha biçilmez kazanımı tehdit eden karşı devrimcileri geri püskürtüp ülkeyi kurtarmışlardır (1909).

Ayrıntılı bilgiler eksikse de, Mustafa Kemal'in kurmay başkanı olarak, eski komutanı Hüseyin Hilmi Paşa'nın (1855-1923) emrindeki Hareket Ordusu'nda yer aldığını biliyoruz. Komutasını sonunda Mahmud Şevket Paşa'nın devralacağı Hareket Ordusu sonradan muhaliflerince Rumeli *eşkıya*larından meydana gelmiş bir çapulcu sürüsü gibi gösterilecektir. Doğru olan bir şey varsa o da eski Bulgar "çete reisi" Sandanski ile Selânikli Yahudilerin düzenli birliklerin yanında görüldüğüdür. Mustafa Kemal kendi ifadesiyle bu müdahale gücüne "Hürriyet Ordusu" adının konmasını, bütün ordunun hürriyetten yana olduğu gerekçesiyle reddetmiş ve bugüne kadar tedavülde kalan Hareket Ordusu adını önermişti. İstanbul halkına hitaben Hü-

General Baron Colmar von der Goltz 1909 Yazı'nda Makedonya'daki askerî tatbikatı teftişe gitmişti. İstanbul'da peronda hayranlarının yanı sıra Alman ordusuna kuşkuyla bakan Mustafa Kemal tarafından karşılandı.

seyin Hilmi Paşa tarafından imzalanan, Yusuf Hikmet'e (Bayur, 1891-1980) göre Mustafa Kemal tarafından kaleme alınan bir açıklama onun siyasî üslûbunun erken bir örneğini oluşturur.

II. Abdülhamid, isyanın bastırılmasının ardından tahttan indirildi ve 64 yaşındaki irice cüsseli, sessiz bir adam olan kardeşi V. Mehmed Reşad, 27 Nisan 1909'da Osman'dan miras kalan tahta oturma talihine erişti. Abdülhamid, hareminin bir kısmıyla birlikte, İstanbul politikasının iplerini elinde tutan Komite'nin gözünü üzerinden ayırmayacağı Selânik'e sürüldü.

Daha ihtilâlden önce siyasî ve askerî makamların ve görevlerin birbirinden ayrılmasını savunan Mustafa Kemal artık kendini –neredeyse gözlere sokarcasına– birliğine ve onun eğitimine hasreder. Taktik ve operasyon üzerine en önemli ders kitaplarını hizmetine sunan Alman Askerî Misyonu ona yardımcı olur. Ayrıca Prusyalı General Litzmann'ın klâsiklerden sayılan taktik ders kitabının tercümesiyle görevlendirilir; herhalde Fransızca nüshalarından yararlanmıştır. Hazırladığı Türkçe tercümeler askerlerin eğitiminde kullanılmak üzere bütün birliklere gönderilir.

Harp öncesinin bu son yıllarının değişik beyanlarından, Almanya'daki eğitimin niteliğine tam manasıyla ikna olmadığı anlaşılıyor. Makedonya'nın Cumalı (Vardar Ovası'ndaki Florina) şehrindeki bir tatbikatta rütbe sıralamasını hiçe sayarak manevra esnasında bazı hatalar yapan Süvari Subhi Paşa'yı eleştirir. Mustafa Suphi 1880'li yıllarda Almanya'da bir dil ve hazırlık kursunun ardından birliklerde üç yıllık bir eğitimden geçmişti ve Binbaşı rütbesiyle döndüğü Türkiye'de Harbiye Nazırlığında Süvari Müfettişliğine kadar yükselmişti. Fakat Mustafa Kemal'in eleştirisi Abdülhamid'in Almanya'ya eğitime yolladığı subaylarla sınırlı kalmaz. Binbaşı rütbesinin üzerindeki komutanların beş para etmediğini söylediği rivayet olunur. Oysa Goltz'un talebesi olarak tanınan subaylar, bilhassa Mahmud Şevket Paşa, 1908'den sonra önemli komutanlık pozisyonlarına atanmışlardır.

Bu esnada Mustafa Kemal'in binbaşılığa terfi etmesine iki yıl kalmıştı. Kendisinden daha yaşlı otoritelere karşı, kuvvetli özgüvenine dayalı isyanı şaşırtıcı değildir, fakat Subhi Paşa'yla tartışması Erkân-ı Harp içinden birden fazla fay hattının geçtiğini gösterir. Harbiye, hatta Erkân-ı Harp Mektepleri mezunları astsubaylıktan terfi etmiş alaylılara karşı bir üstünlük duygusu içindedirler kuşkusuz; bu karşıtlık kendini 31 Mart Vakası'nda da belli etmiştir. Osmanlı kurumlarında yetiştirilen elit ise bu kez Almanya'dan geri dönen "ecnebî"lere karşı duyduğu aşağılık kompleksleriyle savaşmak zorundadır. Mustafa Kemal, 1870-71 yenilgisinin ardından Türkiye'deki itibarı iyice düşen Fransız ordusunu en yakından tanıma fırsatına da kavuşacaktır.

Picardie'de güz tatbikatı

Mustafa Kemal 1910 yılında Fransız güz tatbikatlarının gözlemcisi olarak Picardie'ye* gönderildi (9-18 Eylül). Viyana üze-

(*) Fransa'nın kuzeyinde, Manş Denizi'ne küçük bir kıyısı olan vilâyet. Birinci Dünya Savaşı'nın kanlı "Somme Muharebesi"ne sahne olacaktı. 1916'da Fransız ve İngiliz orduları burada Almanlara karşı (tarihte ilk kez tank kullanarak) savaştı; 1,5 milyon insan öldü – ç.n.

rinden trenle Fransa'ya seyahat etti. Türkiye heyeti onun yanı sıra Selânik'teki kurmay başkanı Albay Ali Rıza'dan oluşuyordu, Paris'ten onlara Osmanlı Ataşemiliteri sıfatıyla Fethi (Okyar) Bey de katılacaktı. Dostunun bu heyete dahil olmasını herhalde o ayarlamıştı.

Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden iki yıl sonra bu rahatsız subaya, on yıllar boyunca bilumum muhalefet gruplarının sürgün yeri ve sayısız gencin hayallerindeki diyar olan Paris'e bir hizmet seyahati nasip olmuştu. Eski rejimde Paris'e "gitmek" diye bir şey söz konusu değildi, oraya "kaçılır"dı. Fakat Mustafa Kemal, Stendhal'in romanındaki Julien Sorel'le yatağa girip Balzac'ın Rastignac'ıyla kalkan romantik ve aklı bir karış havada gençlerden biri değildi. Fransız kültürü hakkındaki bilgisi, subay mevkiindeki diğer silâh arkadaşlarından daha iyi veya kötü değildir. Dili iyi kötü öğrenmişti, ufak mektuplar yazabiliyor, kısa bir şiirden alıntı yapabiliyor ve Fransızca dergilerle askerî literatürü karıştırarak bir şeyler öğrenebiliyordu, fakat üst düzey entelektüel tartışmalara girmekten de kaçınıyordu.

Mustafa Kemal'in Fransa'daki ilk ve tek ikameti sadece iki hafta sürer. 1910 Yazı'nda Osmanlı-Fransız ilişkileri çıkmaza girmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden gelen ilk hükümet üyesi, Maliye Bakanı Mehmed Cavid (1875-1926) mayıs ayında Fransız malî piyasasında önemli bir tahvil alımına kalkışmış, fakat Türkiye, Fransızların maliyesini denetleme talebini alenen geri çevirdiği için Paris hükümetinden red cevabı almıştı.

Fransa'nın Türkiye'ye ilgisi yine de azalmış değildi. İstanbul'daki cumhuriyet elçileri –Alman meslektaşları Mareşal von Bieberstein'ın (1842-1912) kem gözlerle izlediği gibi– ısrarla Schneider-Creusot silâh fabrikalarından top ithalini sağlamaya çabalıyorlardı. Fransa misyonunun ikinci görevi, rakip Krupp fabrikalarının gezilmesi olacaktı.

Kültür alanında da Fransızların Türkiye'ye ilgisi yoğundu. Abdülhamid rejimi Osmanlı talebelerini daha çok Almanya'ya yönlendirmeye çalışırken Paris, bu 1910 yılı yazında genç Os-

manlıları üniversiteye hazırlayacak bir *École Normale Ottomane* kurulması için bir memorandum yazmakla meşguldü.

Fransızların "1910 Kuşağı", Mustafa Kemal'in ülkeye ayak bastığı günlerde Alman savaş makinesine karşı uyaran ve 1870'te kaybedilen Elsass-Lothringen (Alsace-Lorraine) eyaletlerine odaklanmış yeni bir milliyetçiliğin zirvesindeydi. Muhafazakârların galip çıktığı seçimlerin ardından 1910 İlkbaharı'nda ülkede durum istikrarlı olmaktan çok uzaktı. Bu arka plan eşliğinde Picardie'deki *Grandes Manoeuvres* Fransız vatanseverliğine ilaç gibi geliyordu. Havacılıktaki en son başarılar başta olmak üzere, savaşçı potansiyellerini gözler önüne seriyorlardı çünkü.

Türkler üç temsilciyle en büyük heyeti oluşturur (belki de davetiye dikkatli okunmamıştı); neredeyse bütün diğer ülkeler gözlemci sıfatıyla tek bir subay yollamışlardı. Klâsik silâh cinsleri topçuluk, piyade ve süvariliğin askerî havacılıkla (uçaklar ve "dirijable" denen hava gemileri) eşgüdümüyle gerçekleştirilen tatbikat Türk subaylarını mutlaka derinden etkilemiş olmalıdır. Eğitimleri sırasında subayların çoğu hiç tatbikata katılmamıştı. Bir istisna yurtdışında, 1884'ten beri giderek daha çok Almanya'da, eğitilen subaylardı. Paranoyak padişah ise kurmay heyet seyahatlerini, atış talimlerini ve seferberlik hazırlıklarını bile yasaklamıştı.

Büyük çaplı ilk Türk tatbikatı –Picardie'deki gibi 60.000 askerle– Mustafa Kemal'in vatanına dönüşünden hemen sonra Trakya'nın doğusundaki Lüleburgaz'da düzenlendi. Harbiye Nazırlığı savaş uçuşları başlatmakta da tereddüt etmedi. 1912'de İstanbul yakınlarında bir uçuş okulu kuruldu. Cumhuriyet ilân edildikten sonra Mustafa Kemal "İstikbal Göklerdedir" şiarını telâffuz edecek ve manevi kızı Sabiha'ya (Gökçen, 1913-2001) askerî pilot eğitimi aldıracaktı.

Picardie'den o zamanlara ait bir kartpostal yabancı subayları cüretkâr Fransız pilotlarının havada yaptığı akrobatik gösterileri izlerken gösterir, en önde Fethi ve Kemal vardır. İki Türk subay, kasket veya Prusya'nın sivri uçlu miğferini takmış diğer delegelerden ilk bakışta kalpaklarıyla ayrılırlar. Kuzu postundan yapılan bu şapka Kurtuluş Savaşı'nın ertesine kadar Türk

subaylarının alâmet-i farikası olarak kalacaktı. Fakat Mustafa Kemal sair zamanlarda yurtdışında yelek ve kravatla takım elbise giyer ve şapka takardı.

Tatbikatın daha ilk gününde iki katlı bir uçak, alçak irtifada neredeyse trajediyle nihayet bulacak bir kaza atlattı. İki kişilik mürettebat yaralanmadan indi. Muhtemelen Mustafa Kemal kazanın tanığı olmuştu, çünkü sonradan trajedinin kıyısından dönülen bu olayın üzerinde bıraktığı etkiden söz eder. Atatürk havacılığın ateşli bir teşvikçisi olsa da kendisi hiçbir zaman uçağa binmemiş ve yılınadan tren, gemi ve otomobille seyahati tercih etmiştir. 1918'den sonra hiç yurtdışına seyahat etmediğinden kimse uçuş korkusunun farkına varmamıştır.

Lunaparkta bir gezgin

Granvilliers Belediye Sarayı'ndaki bir şölenle sonuçlanan manevraların ardından, ıssız taşradan çıkılıp Paris'e gidildi. Fethi burada misafirini Porte Maillot önlerinde yeni açılan lunaparka davet etti. Bunu gezi sırasında tesadüfen rastladıkları gazeteci Abidin'in (Daver, 1886-1956) yazdığı bir haberden öğreniyoruz. Abidin seçkin Galatasaray Lisesi (*Mekteb-i Sultanî*) mezunuydu ve iki askerin tersine Fransızca'da hiç zorlanmıyordu. Herhalde bir Café Concert'e oturup tatbikatın değerlendirmesini yapmışlardı. Mustafa Kemal bu meyanda, Abidin'in şöyle özetlediği bir açıklamada bulunmuştu:

> Uçaklar savaşta önemli rol oynayacaktır. Fransız sahra topçusu mükemmel, fakat Fransız piyadesi kırmızı pantolonlarıyla çok iyi bir hedef teşkil eder. Fransız ordusu, gereğinden fazla ateşli ve saldırgan bir ruhla yetiştirilmektedir.

Bu gözlemler nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, askerî kariyerinin birçok aşamasında olduğu gibi burada da onu kısa ve öz konuşan, kesin hüküm vermeyi seven analizci olarak görürüz.

Bu seyahatte Le Creusot'daki Schneider top fabrikasını da ziyaret etme imkânı bulur. Lunaparktaki Türkiyeli gezginler-

den hangisi birkaç sene sonra bu 155 milimetrelik topların Çanakkale Boğazı'nda Fransız askerlerine karşı da kullanılacağını tahmin edebilirdi ki? Ya da on iki yıl sonra Son Halife'nin Paris'in bir banliyösüne yerleşeceğini kim bilebilirdi?

Birkaç kartpostal, resmî biyografide iki satır, Abidin'in hatırası – dünyanın başkentine yapılan ziyaretten elimizde kalan başka bir şey yok. Mustafa Kemal mutlaka burada da bir günlük tutmuş, memlekettekilere mektup ve kartpostal göndermişti. Ancak bunlardan hiçbiri henüz gün ışığına çıkmış değildir.

Fransız kültürüne atıflara biyografisinde sık sık rastlanır; ne de olsa Fransa, diline kâfi derecede vakıf olduğu tek yabancı ülkeydi. Fransızca'yı hafif romanlar (meselâ Alphonse Daudet) ve metrelerce tarih kitabı okuyacak kadar biliyordu. Paris'ten büyükçe bir kitap paketiyle döndüğünü tahmin edebiliriz. Her halükârda kütüphanesinde, pek çoğu başka dillerden tercüme edilmiş kayda değer sayıda Fransızca eser vardır. Muhtemelen çok erken bir tarihte Thomas Carlyle'ın Odin, Hz. Muhammed ve Dante'den Cromwell ve Napolyon'a uzanan *Kahramanlar* (orijinali 1841) kitabını edinmişti* Carlyle'ın kitapları o yıllarda milliyetçilik fırtınası yaşayan Avrupa'da büyük bir okur kitlesi bulmuştu, dünya tarihini büyük adamların yaşam öyküleri silsilesi halinde sunuşu yalnız Türkiyeli okurları etkilemiyordu. Mustafa Kemal'in elindeki nüshanın altı çizili satırlar ve sayfa kenarlarına işlenmiş notlarla dolu olduğunu biliyoruz.

Üçüncü Cumhuriyet Fransası'nın Jöntürk reformcuları için bir model teşkil ettiğini kimse inkar edemez. Fakat bu model, Cihan Harbi arifesinde sesini tekrar yükselten Katolik-vatansever Fransa'dan çok, elitlerin pagan veya sekülerleşmiş Fransası'dır. Lunaparktaki küçük cemaat, Mustafa Kemal'in çok da uzun olmayan bir süre sonra büyük adamların biyografilerini içeren antolojilerde yerini alacağını elbette bilemezdi.

Avrupa seyahati, Fethi'nin arkadaşıyla İsviçre, Belçika ve

(*) "On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History"; Fr. "Les Héros: Le Culte des Héros et l'Héroïque Dans l'histoire" Kitap 1943'te Reşat Nuri Güntekin tarafından Türkçe'ye çevrildi (*Kahramanlar*, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in önsözüyle, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul). Bugün Behzat Tanç'ın çevirisiyle farklı yayınevlerince yayımlanmıştır – ç.n.

Hollanda'ya yaptığı iki haftalık bir geziyle noktalandı. Fethi Okyar anılarında, birbirlerine bu ülkeleri herhalde bir daha beraberce göremeyeceklerini söylediklerini aktarır. Arşivler bu seyahatler hakkında henüz bir ayrıntıyı incelemeye açmadılar.

Nihayet 1910 yılının Kasım ayında Almanya, Avusturya ve Macaristan'dan oluşan bir konsorsiyum Türkiye'ye 11 milyon altın sterlin yüksekliğinde bir kredi vermeyi kararlaştırdı. Terazide ibre Jöntürklerin uzun süre mesafelerini korudukları İttifak Devletleri'ne dönüyordu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Cepheden Cepheye (1908-1915)

Trablus'ta bir Jöntürk propagandacısı

Mustafa Kemal Jöntürklerin zaferinden hemen sonra siyasî bir misyonla Trablusgarp'a gitti. Görevi Osmanlı Afrikası'ndaki kabile reisleriyle eşrafı, yeni rejimin hüsnüniyetine ikna etmekti. Trablusgarp Garnizonu'ndaki askerlerin Anayasa üzerine ant içmesini sağladıktan sonra (19 Ekim 1908) deniz yoluyla Sirenayka'nın* en büyük yerleşim yeri olan Bingazi'ye intikal etti. Burada –Komite'nin cemiyet lokalinde genellikle kendi aralarında kalan– vatandaşlarını etniler üstü bir Osmanlılık fikri çerçevesinde, içlerine Arap eşraftan iki temsilci almaya razı etti.

Avrupalı bir gözlemci, Mustafa Kemal'in Trablus ziyareti üzerinden en erken tarihli karakter tasvirine imza atmıştır. Kentteki Britanyalı konsolos 17 Ekim 1908'de İstanbul'daki sefirine 3. Ordu'nun elçisi hakkında şöyle rapor verir:

> Ağzı iyi laf yapan, akıcı konuşan bir hatip, bunu birinci elden teyid edebilirim zira beş gün önce partisinin prensiplerini ve hedeflerini halktan bütün kesimlerden oluşan büyük bir dinleyici kitlesine dikkate şayan bir açıklıkla anlattığında, gayet coşkulu alkışlarla karşılandığını kendi kulaklarımla işittim.

(*) Antik yerleşim yeri Cyrenaika/Cirenaica, Bomka Körfezi ve Sirte Körfezi arasında kalan bir yarımadadır. İslamiyet devrinde buraya Barka denirdi. Yaklaşık olarak Osmanlı dönemindeki Bingazi vilayetine denk düşer.

Arap dinleyicilere mütercim vasıtasıyla hitap etmiştir ama anlaşılan Saltanat ve Hilafet'le ilgili endişeleri gidermekte muvaffak olmuştur. Raporu kaleme alan zat, daha önce Mustafa Kemal'le yaptığı özel bir görüşmenin ardından da şunları kaydetmişti:

> Beni dün ziyaret etti; çok sakin ve mesafeli tavrını gözleme fırsatım oldu. Bende bıraktığı intiba, ki bunun gelecekte teyid olunacağından eminim, enerjik bir karaktere ve büyük bir kararlılığa sahip olduğudur. Yerinde müşahede ettiğim kimi kanunsuz eğilimler yaygınlaşma temayülü gösterirse bu iki karakter özelliğine ihtiyaç olacak.

İtalyan savaş gemileri Afrika önlerinde

"Libya" daha aradan üç yıl geçmeden, sadece Osmanlı iç politikasına ilişkin bir konu olmaktan çıkıyordu. İtalya büyükelçisi 27 Eylül 1911'de sadrazama bir ültimatom verdi. Buna göre İtalyan hükümeti, "kendi tebaasının canını ve malını korumak için Trablusgarp ve Sirenayka'yı" işgal etmek zorundaydı. İtalya iki gün sonra Türkiye'ye savaş ilân etti. Afrika'yı çok iyi tanıyan *Manchester Guardian*'ın muhabiri Ernest Bennett "uluslararası bir çapulculuk eylemi"nden söz ediyor ve İtalya'nın öne sürdüğü gerekçelere dair şöyle diyordu: "İtalya'nın bu seferi meşrulaştırmak için ortaya attığı sefil bahaneler hakkında konuşmak vakit kaybı olacaktır."

Mustafa Kemal askerî ve siyasî çevrelerde 1908'den beri "Osmanlı Afrikası" uzmanı sayılıyordu. Bölge bugün Cezayir, Nijer ve Çad'a komşu olan Trablusgarp ve Sirenayka'nın yanı sıra, 1908 öncesinde bilhassa korkulan bir sürgün mahalli oluşturan güneydeki Fizan'ı da içermekteydi. Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa onu atayacak özel bir yer bulamadığı veya bulmak istemediği için Mustafa Kemal, 1911'de gönüllü olarak Afrika hizmetine yazıldı. Nâzırın hakikî bir desteğini almadan, aralarında Manastır'daki şair arkadaşı Ömer Naci'nin de olduğu üç kişiyle beraber sahte evrakla ve neredeyse beş parasız,

İngiliz denetimindeki Mısır'dan geçip Bingazi vilâyetine vardı. Bu sefer Afrika ikâmeti birkaç gün veya hafta sürmeyecekti. Askerî heyet ancak bir yıl sonra, 1912 Sonbaharı'nda dönecekti memleketine.

Afrika sahillerinde gecikmiş İtalyan emperyalizminin açlığını gideren bu işgal operasyonu, Roma'nın gözünde çok doğru bir seçimdir zira Osmanlılar kısa süre önce, İmam Yahya ayaklanmasından sonra, yangın yerine dönen Yemen'e bu noktadan birlik ve savaş malzemesi ikmali yapmışlardır. Osmanlı meclisindeki Trablusgarp mebusları acı acı konuşarak acil destek talebinde bulunurlar (23 Ekim 1911). Trablusgarp ve Bingazi anavatandan koparılma tehlikesiyle karşı karşıyadır, böylece kıymetli ve mübarek anavatan coğrafî varlığının dörtte birini, Osmanlı milleti iki milyon evlâdını, Sultan Afrika'daki hâkimiyetini kaybedecek, Halifenin kıtadaki 90 milyon Müslümanla irtibatı sekteye uğrayacaktır.

Mebuslar birliklerin Yemen'e arkalarında hiçbir takviye bırakmadan geri çekilmesinden, müstahkem mevkilerin başıboş bırakılmasından, Türk subayların dil (Arapça) bilmeyişinden ve idarecilerin yerel koşullara yeterince aşina olmayışından şikâyetçiydiler. Osmanlıların atalarından devraldığı bu emsalsiz, mukaddes toprakların, askersiz, silâhsız, mermisiz, subaysız, valisiz, kumandansız, iaşesiz ve parasız, aç ve sefil, her türlü müdafaa imkânından mahrum, kaderine terk edildiğini ve şimdi açgözlü İtalya'nın elinde oyuncak olduğunu söylüyorlardı.

Mısır arka kapısından gece gelen hırsız misali bölgeye sızan Osmanlı subaylarının önündeki problemin temelde çözümü yoktu ve bu gerçek, Harbiye Nezareti'nin üst katlarında da gayet iyi biliniyordu. Trablusgarp'ta konuşlanmış sadece 2.000 adam vardı; Bingazi'de ise hemen hemen hiçbir Türk birliği yoktu. İtalyan deniz filosu çok daha modern donanımlıydı ve Osmanlı filosundan on kat üstündü. Trablusgarp kalesini birkaç köhnemiş Krupp topuyla savunmak imkânsızdı. Mermilerin hiçbiri İtalyan gemilerine isabet etmiyordu. İş tamamen Arap ve Berberî aşiretlerin desteğine kalmıştı.

Bingazi sancağının Darna/Derne kazası 30 Eylül'de deniz-

Gönüllü Osmanlı subayları, Fedai Zabıtan Sirenayka'da. Muhtemelen Derne'de 1912'de çekilmiş bir grup resmi: Mustafa Kemal (önde, sağda) ve Fuad (Bulca, solda).

den bombalandıktan sonra, 4 Ekim'de bir İtalyan keşif kolu Tobruk'a çıktı. 5 Kasım'da İtalya Trablusgarp'ı ilhak ettiğini resmen duyurdu. Jöntürklerin "merkezî yayın organı" *Tanin* bunun üzerine ertesi gün Hüseyin Cahid'in (Yalçın, 1875-1957) "Artık yeter" manşeti altında, direnişi sürekli kılmaya çağıran yazısını yayımladı:

> Koca bir Devlet-i Osmaniye'yi, hukuk ve namusunu müdafaa ve muhafaza etmek hakkini kimse inkâr etmez (...) İşte artık yetişir dediğimiz hal-i acz ve tecellüddür. Yalvarmak için hiçbir sebep yok. Bir muharebe elbette bir memlekette felâkettir. Fakat muhafaza-ı namus için elbette felâkete katlanılır.

Afrika'daki Türk subaylar grubu ufaktı ama 1908'den bu yana önemli bir rol oynamış ve daha da oynayacak mühim zevattan oluşuyordu. En yüksek rütbe Albay Enver Bey'e aitti. Aynı yılın mayıs ayında gencecik Naciye Sultan'la evlenerek Osmanlı hanedanına damat girmişti. Mustafa Kemal'in refakatinde bu

rakibinin yanı sıra gerçek dostları da vardı: Fethi Bey (Okyar), Ahmed Fuad (Bulca, 1881-1962) ve Mehmed Nuri (Conker). Fuad ve Nuri, Mustafa Kemal'in "geniş aile"sinin üyeleridirler ve ömrünün sonuna kadar da yanında kalacaklardır. Enver'in maiyetinde ise iki yakın akrabası vardı: Amcası Halil Bey (Kut) ve erkek kardeşi Nuri Bey (Killigil). Nuri Bey dışındaki bütün subaylar otuzlu yaşlarının başındaydılar. Kendileriyle gelen diğer gönüllülerle birlikte, Balkan Savaşları'nda Teşkilât-ı Mahsusa'yı doğuracak olan Fedai Zabıtan grubunun üyesiydiler. Teşkilât kendi içinden Kurtuluş Savaşı'nın birçok önderini çıkartacaktır.

Mustafa Kemal ve Fuad, 1912 tarihli bir fotoğrafta olduklarından çok daha yaşlı görünürler; kara sakallarla bıyıkların gizlediği yüzleri bitkinlikten çökmüştür. Zaten Mustafa Kemal göz sorunları ve başka hastalıklar yüzünden uzun süre saf dışı kalmıştı. İzleyen Balkan Savaşı yıllarında, Cihan Harbi'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk senelerinde bu iki akraba gruptan adama sürekli rastlayacağız.

Çölde bir avuç vatansever

Kurmay Başkanlığı'nın Enver Bey'e yolladığı ve Mustafa Kemal'e uzun süredir beklediği Binbaşılığa terfi haberini veren kısa telgraf memnuniyet yarattı (17 Kasım 1911). Mustafa Kemal ertesi yılın ilkbaharında İtalyanların bazı başarısızlıklarına bakarak coşkulu beklentilerini sürdürür. Salih'e (Bozok, 1881-1941) yazdığı bir mektup retorik bir övünmeyle açılır ve akla hemen İstanbul gazetelerinin aşırı vatanseverlik gösterilerini getirir:

> Kardeşim Salih'e,
>
> Mektuplarınızda, gazetelerde bize ait hissiyatınızı musavver [betimleyen] satırları okuduğum zamanlar kalbimin pek amik [derin] hislerle çarptığını duyuyorum. Birkaç kardeşinizin, Bahr-i Sefid'i [Akdeniz'i] aşarak çöllerde uzun mesafeler kat ederek donanmasına dayanan alçak düşmanın karşısına çıkması ve buradaki vatandaşları deraguş eyleyerek [bağırlarına basa-

rak] haysiyetsiz düşmanı nokta-ı sahiliyeye [kıyı noktalarına] hapsetmesi şüphesiz sizi memnun eder. Fakat biz vatana medyun [borçlu] olduğumuz derecat-ı fedâkârıyi [fedakârlık derecelerini] düşündükçe bugüne kadar ifa edilebilen hizmeti pek naçiz [değersiz] buluyoruz. Vicdanımızdan gelen bir sada bize vatanın bu har [sıcak] afakını tamamen tathir etmedikçe [temizlemedikçe] gemilerinizin Tobruk, Derne, Bingazi ve Trablusgarp Ummanlarında tekrar lenger-endaz [demir atmış] olduğunu görmedikçe, ikmâli vazife etmiş [görevimizi yapmış] sayılamayacağımız ihtar ediyor.

Mektupta askerlik mesleğine kuvvetli bir bağlılık teyit edilirken, dünyaya da bir ders vermenin gerekliliği vurgulanır:

> Bilirsin ben askerliğin her şeyinden ziyade sanatkârlığını severim. (...) Ah Sâlih, Allah bilir. Hayatımda bu güne kadar orduya nafi [yararlı] bir uzuv olabilmekten başka bir emel-i vicdani [amaç, içten hedef] edinmedim. Çünkü vatanın muhafazası, milletin saadeti için her şeyden evvel ordumuzun -o Viyana surlarına süngüsünü saplayan ordu olduğunu dünyaya bir daha ispat lüzumuna, çoktan kani idim.

Satırlar, kamp hayatına dair coşkulu bir tasvirle sona erer:

> Bu gece Derne kuvvetlerimizin bütün kumandanları, zabitleri ile bir müsamere yapmıştır. Bu satırları çadırıma avdetimde [dönüşümde] yazıyorum. Bu güzel kalpli, kahraman bakışlı arkadaşlarımın, bu küçük rütbeli fakat düşmanı titreten büyük kumandanların samimi nazarlarında vatan için ölmek iştiyakını [isteğini] okuyordum. Bu tetebbu [araştırma] dimağımda sizin, bütün Makedonya muhitinde tanıdığım arkadaşların, bütün ordumuzun kahraman evlâtlarının hatırasını canlandırdı. Kalbimde büyük bir hiss-i sürûr [sevinç duygusu] ve gurur hasıl oldu. Ve arkadaşlarıma dedim: Vatan mutlaka selâmet bulacak. Millet mutlaka mesut olacaktır. Çünkü kendi selâmetini, kendi saadetini memleketin ve milletin selâmet ve saadeti için feda edebilen vatan evlâtları çoktur. Cümlenize selâm ederim, kardeşim. Derne Kuvvetleri Kumandanı M. Kemal.

Salih mektubu kuşkusuz başkalarına da vermiş veya arkadaşlarına yüksek sesle okumuştu ama yine de şahsî bir belgedir. Şahsî olmasına şahsîdir ama bugün okuruna şu soruyu sordurur: O günün baştan itibaren ümitsiz olan ağır koşullarında, Osmanlı iktidarının yeniden tesis edilebileceği rüyâsını görmek nasıl mümkün olabilmiştir? Rodos adasının (4 Mayıs'tan itibaren) İtalyanlar tarafından işgali haberi henüz Enver Bey'in karargâhına ulaşmamış olabilirdi fakat bu satırlar yine de karanlıkta (veya teşbihte hata olmazsa, çölde) çalınmış bir ıslık gibidir. Viyana kuşatmalarını hatırlatması (1529'u mu kastetmişti? 1683'ü mü, yoksa her ikisini de mi?) Mustafa Kemal'in çoktan yere serilmiş bir milletin tarihsel mitlerine saplanıp kaldığını da gösterir. Mektup metninin analizinde dikkati çeken başka bir mevzu da dinî mecazlardan tamamen arınmışlığıdır. Kendini kurban edeni *şehit* değil *fedaî* olarak adlandırır. Ancak Çanakkale Savaşı'nda açıkça İslâmî *şahadet* kavramından bahsedecektir.

Enver ve subayları Türklerden alacakları çil altınlara gözlerini dikmiş görünen ve sürekli yalpalayan aşiretlerin desteğiyle düşmanın ilerleyişini durdurmaya çalışıyorlardı. Bu çaba İtalyanların ikinci bir çıkartmasına rağmen Derne'de başarılı oldu. Ama İtalyanlar sene zarfında bütün sahil şeridinde kontrolü ellerine geçirmeyi başardılar. Beyrut'un 1912 yılı Mart ayındaki bombardımanı ve Rodos ile Sporadların Mayıs'taki işgali İstanbul hükümetini daha Balkan Savaşları'ndan önce öyle baskı altında bıraktı ki, Osmanlı Afrikası'nın elden çıkışının artık sadece bir zaman meselesi haline geldiği anlaşıldı.

Bingazi'de durum iyice ümitsizleşince –Cenevre Gölü kıyısındaki Ouchy'de İtalya'yla Türkiye arasında felâketle sonuçlanacak barış görüşmeleri yeni başlamıştı– Enver 16 Ekim 1912'de subayları adına Kurmay Başkanlığı'na bir telgraf çekti:

> Hadisat-ı ahire üzerine Derne Kumandanı Mustafa Kemal ve Bingazi kuvva-i umumiyesi Erkan-ı Harbiye Reisi, Erkan-ı Harp Binbaşısı Nuri Beyle Makedonya darül-harekâtında ifa-i

hizmet, harp etmek üzere hareketlerine müsaade buyrulması istirham ve bu babdaki emir nezaret penahilerine intizar eylemekte oldukları maruzdur.

Yunan ordusu Selânik'te

"Hadisat-ı ahire" [son hadiseler], Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ'dan oluşan Balkan İttifakı'nın daha Ouchy Antlaşması imzalanmadan Türkiye'ye saldırmasıyla başlayan Balkan Savaşı'dır. Bu devletler Türkiye'nin elinde kalmış son topraklar olan Makedonya ve Arnavutluk'u –kendi aralarında baştan mutabakat sağlamaksızın– bölüşmek istiyorlardı. Bulgar ve Sırp süvariler Edirne'nin etrafındaki müdafaa zincirini aylarca süren bir kuşatmanın ardından kırıp 26 Mart 1913 günü gayrimüslim ahalinin tezahüratı arasında şehre girdiler. Bunu 10 Kasım'da Yunanlılarla Bulgarlar tarafından mukavemetsiz alınan Selânik izledi. Makedonya'daki bütün Müslüman köylerinin yanı sıra karma nüfuslu yerleşim yerleri de yağmalandı. En büyük zararı Sırp ordusunu izleyen düzensiz milisler verdi. Arnavutluk, Edirne ve Selânik'e mülteci konvoyları akıyordu oluk oluk.

Makedonya-Arnavutluk vilâyetinin evlâdı Mustafa Kemal, Bingazi'den dönüşü geciktiği için hiçbir askerî operasyona katılamamıştı. Doğduğu şehrin Yunan bir generale hiç savaşmadan teslim edilmiş olduğu haberini Mısır'dayken almış olmalıdır: Britanya'nın Mısır'daki Yüksek Komiseri 10 Kasım günü Derne'den birkaç yüz subayla memurun gelişini bildiriyordu. Nihayet İstanbul'a vardığında ismi uzun, yetkileri kısa bir makama atandı: 25 Kasım'dan itibaren Bahrisefid Boğazı Kuva-yı Mürettebesi Harekât Şube Müdürü idi.

Tahmin edileceği gibi ganimetin küçük Balkan devletleri arasında nasıl bölüşüleceğine dair bir mutabakata varılamayınca Bulgaristan, Balkan İttifakı'nın diğer üyeleriyle Türkiye'nin taarruzuna uğradı (Haziran-Temmuz 1913). Mustafa Kemal Edirne'nin geri alınışını Enver'e bırakmak zorundaydı; ken-

disi bugün Trakya'nın doğusunda kalan Türk-Yunan nüfuslu Dimetoka'ya girdi.

Balkan Savaşları kısa sürdükleri kadar çok da gaddarca cereyan etmiştir. En modern silâhlar bol miktarda Avrupalı askerî gözlemcinin gözleri önünde kanlı yöntemlerle denenmiş, toplam 380.000 ölü ve yaralı kaydedilmiştir. Demografik sonuçlar da hayli ağırdı: Balkan Savaşları öncesinde (1911) Osmanlı Avrupası'nın nüfusu takriben 6,35 milyondur; bunların 3,24 milyonu Müslümandır (yüzde 51). Müslümanlar savaşlardan sonra Arnavutluk hariç her yerde küçük bir azınlık durumuna düşmüşlerdir.

Tarihte ilk kez Müslüman ve gayrimüslim nüfusun mübadelesine ilişkin bir anlaşma çerçevesinde Bulgaristan'dan 48.500 Müslüman, Türkiye'den (Şarkî Trakya) 46.700 Bulgar ile değiş tokuş edildi. Bir on yıl sonra çok daha büyük boyutlarda bir nüfus mübadelesinin gerçekleşeceğini elbette o günlerde hiç kimse bilemezdi.

Olayları yaşayan birçok Türk'ün gözünde felâketin tek bir cevabı olmalıydı: "İntikam" Milliyetçi yazarlar bu utanç lekesinin ancak Rumeli'nin geri alınmasıyla silinebileceğini vaaz ediyorlardı. Siyasî retorikleri, Fransa'da Alsace-Lorraine'in kaybından sonra "hep kanayan yara"ya yakılan ağıtları hatırlatır. İleri görüş sahibi ve Osmanlı Avrupası hususunda pek de hayalci olmayan gözlemciler ise daha onlarca yıl önceden Anadolu'nun Türklerin asıl anavatanı haline geldiğini söylüyor ve onun insanî ve ekonomik kaynaklarının değerini vurguluyordu. Mustafa Kemal doğduğu şehri çarpışarak savunmaya çalışmanın nafile tecrübesinden azade kalmıştır. İleride yapacağı konuşmalarda ve açıklamalarda da kayıp Rumeli'den hiçbir zaman nostaljiyle söz etmeyecek veya konuya hep gerekli tarihî mesafeyi koruyarak değinecektir.

27 Ekim 1913'te Ataşemiliter sıfatıyla Sofya'ya atanır. Ve 19 Kasım günü saat 15.20'de Bulgaristan'a giden trene biner. Hemen öncesinde Sirenayka'daki başarılı çarpışmalarından ötürü Dördüncü Rütbeden Osmani Nişanı ile taltif edilmiştir.

Sofya'da ataşemiliter: Maskeli balo ve ötesi

Mustafa Kemal Türkiye'nin Bulgaristan'la barış imzalamasından bir ay sonra Sofya'ya vardı. Yeni Bulgaristan devletinin başkentini, 11 Ocak 1914'te karara bağlanan ve komşu Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya da uzanan Ataşemiliterlik görevine başlamadan önce, Viyana yolunda, sadece geçerken şöyle bir görmüştü. 1908'de kendini Çar ilân eden Ferdinand von Sachsen-Coburg-Gotha liderliğindeki küçük Bulgar Prensliği, İkinci Balkan Savaşı'nda Edirne'nin geri alınışının ardından (21-22 Temmuz 1913) yenilgiye uğramış ve revizyonist hedeflerinden vazgeçmek zorunda kalmıştı. Ülke, Sırbistan'ın eline geçen Makedonya'dan akan mültecilere rağmen hızla gelişiyordu.

Mustafa Kemal, Selânik'te ve Makedonya'nın hinterlandında çocukluğundan beri Bulgarlarla iç içe yaşamıştı ve anlaşılan birkaç kelime Bulgarca da konuşuyordu. Prenslikte kalan bir milyon kişiyi aşkın Türk nüfus inanç özgürlüğüne ve azınlık haklarına sahipti. Mecliste, *Sobranye*'de 17 vekilden oluşan bir grubu vardı. Hıristiyan Bulgarların birçoğu da Türkçe konuşuyordu.

20 Ocak 1915'e kadar hizmet verir Sofya'da. Atatürk literatüründe bu dönem biraz çelişkili biçimde hem bir tür sürgün –Enver'in onu İstanbul'dan uzaklaştırmak istediği iddia edilir– hem de hayatının hafif, hatta neşeli bir evresi olarak betimlenir. Sofya her halükârda önemli bir görev yeriydi. Onu uzaklaştırmak isteselerdi herhalde politikacılarıyla askerlerinin son Balkan Savaşı'nda komşularından aldıkları yaraları sarmakla uğraştıkları genç bir devletin başkentine göndermezlerdi. Ayrıca arkadaşı Fethi de eylül ayından bu yana Sofya'da büyükelçiydi. Osmanlı hükümeti 120 bin altın frank harcayarak gayet gösterişli bir sefaret binası satın almıştı. Kendisini Evlâd-ı Fatihan'ın Makedonya doğumlu torunu olarak gören Fethi, "daha elli sene evvel hudutlarımız dahilindeki bir vilâyet" olan bu ülkeye sefir olarak atanmasından yeis duyuyordu.

Mustafa Kemal ilk mektuplarını "en face du Palais Royal" (Kraliyet Sarayı'yla karşı karşıya olan) *Grand Hôtel Bulgarie*

Sofia'dan, sonra da *Splendide*'den gönderir – ta ki parasızlıktan Alman-Avusturya asıllı Christianus ailesinin yanında bir oda kiralayıncaya kadar. Frau Hilda ile cüzî Almanca bilgisini sınama fırsatını bulacaktır.

İlerleyen sayfalarda daha yakından tanıyacağımız Madame Corinne Lütfü'ye 21 Kasım 1913'te yazdığı bir mektupta –pek ikna edici olmasa bile– şikâyette bulunur:

> Şehri ve buradaki hayatı daha tanıyamadığım için sana Sofya hakkında ilginç haberler veremeyeceğim, fakat açıkça kendimi cehennemde gibi hissettiğimi söyleyebilirim.(...) Kémal.

Aslı Fransızca olan mektubunda e harfinin üzerindeki aksan ile "Kémal", maddi sıkıntılarına rağmen Bulgar cehenneminde, hele kışın balo sezonu da açılınca, hayatını idare etmeyi başarmış görünür. Tiyatroya gittiğini, akşam davetlerine ve kır gezilerine katıldığını biliyoruz. 1 Mart 1914 tarihinde yarbaylığa terfi olan Ataşemiliter'i 11 Mayıs günü Osmanlı Yeniçerisi kılığıyla katıldığı maskeli baloda gösteren fotoğraf çok ünlüdür. Bu 40 yaşına basmaktan henüz hayli uzak ve uçarı bir genç adamın bir anda aklına esmiş bir fikir değildir kuşkusuz. Kıyafet pekâlâ Geç Orta Çağ'da Osmanlı orduları tarafından kolaylıkla dize getirilmiş olan Balkan devletlerine az çok bir gözdağı olarak da anlaşılabilir. Çünkü Mustafa Kemal, Bulgarların Odrin dedikleri Edirne'yi yeniden fetih projesinden vazgeçtiklerine hiç inanmıyordu.

İstanbul'daki yeni rejim, personeline maaş ödemekte *Ancien Régime* kadar zorlanıyordu. Ataşemiliter daha 1914 yılının Ocak ayında aslında yetkili olmayan ama arkasında duran, Jöntürk *troika*'sının güçlü adamı Bahriye Nâzırı Ahmed Cemal Paşa'ya şahsî bir mektup gönderdi:

> Bendeniz şimdilik hakiki bir Osmanlı ataşemiliterine lâyık olabilecek vaziyeti almak için ihtiyaç bulunan hususları değil, burada aç sefil kalmamanın çaresini düşünmek mecburiyetinde olduğum için vaad buyurduğunuz iştigali, kasım ve aralık ödeneklerinin bir an evvel göndertilmesine ve bundan sonra

da muntazam olarak verilmesini temine ayırırsanız pek ziyade minnettarınız olurum.

Mustafa Kemal bu mektubunda açlık ve sefalet çektiğini yazar. Şubat ayında düzensiz ödemeler yüzünden iki kez üst makamı Harbiye Nezareti'ne başvurur. Görevi icabı kurması gereken irtibatları "lâlettayin bir otelin üçüncü katından yürütemeyeceğini" söyler sitemle.

Harbiye Nezareti'nden gelen ve maaşının Osmanlı donanmasına zorunlu bağış nedeniyle kısıldığını belirten not, kötü haberlere bir yenisini ekler. Ataşemiliter bu nota asabî bir cevap verir:

> Hükümetin mali sıkıntısını nazar-ı dikkate almamak fikrinde değilim, fakat buradaki memuriyetimin hassasiyetini korumayı da pek gerekli görürüm.

Anlaşılan cevaben sadece, bu tür hassas konulara şifrelenmemiş normal telgraflarda değinmemesi uyarısını almıştır İstanbul'dan.

Ataşe akşamları restoranlara, profesyonel nedenlerin de icabıyla (yukarıda bahsettiğimiz maskeli balonun da düzenlendiği) şık *Club Militaire*'e ve *Entretien Slave*'a giderdi. Sofya 1907 yılından beri 1.000'den fazla seyirci kapasiteli şaşaalı bir operaya sahipti. Orada bugün hâlâ Bulgar müzikseverlerin iyi tanıdığı starlardan Hristina Morfova ve Stefan Makedonski'nin rol aldığı bir *Carmen* gösterisi izlemiştir. Cumhurbaşkanlığı zamanında 1930'lu yıllarda Sofya Tiyatrosu'nu İstanbul ve Ankara'ya davet ederek bir iade-i ziyaret imkânı yaratacaktı. Fakat Batı müziğini hakikaten çok iyi tanıyan ve seven birine dönüşmediğini eklemeliyiz.

Bulgaristan'la ilişkileri oldukça zora sokan bir konu, Balkan Savaşı'ndan sonra güneydeki Dobruca'dan sınır dışı edilen Müslümanlar meselesiydi. 12.000 kişi sefil koşullarda Bulgar topraklarında kamp hayatı yaşıyordu. Bulgarca konuşan Müslüman Pomaklar da Ortodoksluğa ihtida etme baskısı altındaydılar. Fethi'den öğrendiğimize göre Mustafa Kemal mültecile-

Ataşemiliterlik yaptığı Sofya'da "Milletler Balosu"na giydiği orijinal Yeniçeri kıyafetini İstanbul'daki Askerî Müze'den özel olarak getirtmişti (11 Mayıs 1914).

rin yaşam koşullarını yerinde inceleyip Sofya hükümetine karşılıksız kalmayan protesto notaları çekmiştir. Ataşemiliter sıfatıyla Plevne [Pleven] ve Niğbolu'da [Nikepol] manevra izlemiş ve Varna ile Vidin gibi önemli şehirlere seyahatlerde bulunmuştur. Baba tarafından atalarının aslen Tuna Nehri sapağındaki Vidin kentinden geldiği iddialarına karşın bu seyahatlerinde ailenin soyağacını araştırdığına dair emareye rastlanmaz.

1918 senesindeki Karlsbad günceleri ise Sofya'daki faaliyetinin gizli bir yönüne ilişkin ufak ipuçları içerir. Notlarda Enver Paşa tarafından İstanbul'da kurulan Teşkilât-ı Mahsusa'nın, Bulgaristan'da zaten faaliyette olan başka bir Komite'yle eşgüdümlü çalışacak bir "Makedonya Komitesi"ni hayata geçirdiğini yazar.

"Teşkilât-ı Mahsusa"nın amacı Osmanlı'nın "millî çıkarları"nı (bilhassa Rum ve Ermeni azınlıklar aleyhine) içerde ve aynı zamanda devlet sınırlarının dışında, örneğin 1912'den beri

"Vardar-Sırbistan" adı altında bir "yurtdışı" haline gelmiş olan Makedonya'da, Kafkaslar'da, Mısır'da, Afrika, İran ve "Rusya Orta Asyası"nda yani Türkistan'da savunmaktı. İttihatçıların "vurucu gücü" (Erik Jan Zürcher) olarak da adlandırılan gizli servis Enver'in mutemedi olan subay Süleyman Askerî'yi yetkilendirmiş, kısa aralıklarla Sofya'ya gönderiyordu. Askerî, 14 Nisan 1915'te Basra'da İngilizlerin hızlı ilerleyişi karşısında düştüğü çaresizlik duygularıyla intihar edince, Mustafa Kemal'in deyişiyle İstanbul'da Makedonya Komitesi'ne yazılıp kahramanlık taslayan herkes sırayla Sofya'nın yolunu tutmaya başlar. Mustafa Kemal Makedonya'da yeraltı faaliyetlerinde bulunmaktan yana değildir; Teşkilât-ı Mahsusa'nın çevirdiği işlerin Sırbistan ve Yunanistan'daki Müslümanların yani Türklerin durumunu düzeltmek yerine daha da kötüleştirdiğini düşünür.

Balkan Savaşları ertesinde kaybedilen Rumeli topraklarının yeniden fethini talep eden (ve "Ya Şeref Ya Ölüm!" diye haykıran) rövanşist akımlara neden katılmadığı sorusunun cevabı günlüğüne düştüğü bu notlarda gizlidir. 1913-14 yıllarının Türk basınındaki milliyetçi kampta Rumeli'yi imparatorluktan miras kalan bir yük olarak değerlendirip, bu toprakların elden çıkartılarak "vatanımızın kalbine" yani Anadolu'ya dönülmesini hararetle savunan sesler yok değildi. Meselâ mebusandan eski Yüzbaşı Abdurrahman Cami Bey (Bayku[r]t, 1877-1956) "geleceğin medeniyetinin temellerini" atmak üzere "anavatan" Anadolu'ya çekilmeyi talep eder. Bu ve benzeri projelerin ileride Kemalist fikirlere yakın düştüğünü haklı olarak söyleyenler olmuştur (M. Aksakal).

Gerçi Mustafa Kemal Anadolu dışındaki bütün vilâyetlerin gözden çıkartılmasına kolayca rıza gösterenlerden değildi. 1918 yılının Ekim ayındaki mütarekeye kadar ve hatta ertesinde Arap vilâyetlerinin Osmanlı toprağı olarak kalmasını savunmuştur. Fakat genç Balkan devletlerinin elde ettikleri ganimeti hele büyük devletleri de arkalarında bildikleri sürece öyle kolay kolay elden çıkartmayacaklarını daha Sofya günlerinde anlamış olmalıydı.

Anadolu üzerinde dönen tartışmaya Ataşemiliter sıfatıyla bir Cami Bey gibi uluorta müdahil olması beklenemezdi. Yine de Corinne'e yazdığı ve daha sözünü edeceğimiz mektuplarından birinde sadece kısaca değindiği iddialı planları, tahmin edilebileceği gibi Anadolu topraklarında yeni ve Türk bir Türkiye'nin kuruluşuyla ilgilidir. Milliyetçiler Rumeli'den durmadan akan mültecilerin sefaletine ve Anadolu'daki Rum ve Ermeni azınlıklarla giderek gerginleşen ilişkilere bakıyor, ileride bir Türk evi inşa etmeyi arzuladıkları Anadolu arsasının daha eski sakinlerine müsamaha gösterme niyetleri gitgide azalıyordu. Jöntürklerin 1908'deki "muhtelif enasırın ittihadı" tasarımının rafa kalkması demekti bu aynı zamanda.

Mustafa Kemal Sofya'da ataşemiliter olarak görev yaptığı esnada, 28 Mayıs 1914'te Saraybosna'da silâhlar patlar. Ve İstanbul, 2 Ağustos'ta Almanya'yla gizli ittifak anlaşmasını imzalar. Osmanlı hükümeti kendi birliklerinin zafiyetinin pekâlâ bilincindedir. Berlin'deki Osmanlı sefirinin ağustos ayında dile getirdiği bir rica Türkiye'de savaş başlarken en zarurî ihtiyaçların bile noksanlığına işaret eder. Buna göre Alman hükümeti "mutabık kalındığı üzere" şu malların teslimatını yapacaktı: 100.000 kilogram ayakkabı köselesi, 200.000 sahra çadırı, 150.000 matara, 500.000 kilogram et, 50.000 kilogram sebze konservesi ve değişik boylarda 100.000 çivili nal. Alman tarafı buna tereddütsüz hazırdı, ne var ki kösele orada da biraz kıttı.

Sivastopol'ün Osmanlı bayrağıyla sefer yapan Alman savaş gemilerince bombalanmasının ardından Rusya 3 Kasım'da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân etti. Onu iki gün sonra İngiltere ile Fransa izledi. Enver'in siyasetinin ateşli bir taraftarı olmayan Sultan V. Mehmed Reşad, 11 Kasım günü orduyla donanmaya hitaben uzun bir beyanat verdi ama ufak Türk-Alman filosunun Rusya'ya saldırısından tek bir kelimeyle bile söz etmedi. İslâmî ve Osmanlı değerlerine düzdüğü övgülerin ardından "geçmişin kayıplarının telâfisinden" bahseden gösterişsiz bir cümle ekledi sözlerine; ordu Padişah'ın açıklamasını kolaylıkla Afrika ve Balkan topraklarındaki kayıpları geri kazanmak gerektiği anlamında yorumlayabilirdi. Padişah Musta-

fa Kemal'in soğuk baktığı İttifak Devletleriyle birlik olma fikrine adeta geçerken değiniyordu:

> Kahraman askerlerim,
>
> Din-i mübininiz [açık, aşikâr inançlarınız], vatan-ı azizimize [aziz vatanımıza] kasteden düşmanlara açtığımız bu gazâ ve cihat yolunda bir an evvel azm ü sebattan ve fedakârlıktan ayrılmayınız. (...)
>
> Asker evlâtlarım,
>
> Bugün uhdenize terettüp eden vazife [üzerinize düşen sorumluluk] şimdiye kadar dünyada hiçbir orduya nasip olmamıştır. Bu vazifeyi ifa ederken bir vakitler dünyayı titretmiş olan Osmanlı ordularının hayrülhalefleri [hayırlı takipçileri, evlâtları] olduğunuzu gösteriniz ki, düşman-ı din-ü devlet [dinin ve devletin düşmanı] bir daha mukaddes topraklarımıza ayak atmaya, Kâbetullahı ve merkadi münevvere-i nebeviyi [Peygamber'in ışıklı mezarını] ihtiva eden arazi-i mübareke-yi Hicaziye'nin [Mübarek Hicaz toprakları] istirahatını ihlâle cüret edemesin, dinini, vatanını, namus-u askerisini silâh ile müdafaa etmeyi, padişah uğrunda ölümü istihkâr etmeyi [ölümü hiçe saymayı] bilir bir Osmanlı ordu ve donanması olduğunu, düşmanlarımıza müessir [etkili] surette gösteriniz. Hakk-ı adil bizde, zulm-ü avdan düşmanlarımızda olduğundan düşmanlarımızı kahretmek için cenabı adil-i mutlâkin inayet-i gurresi ve Peygamber-i zi-şanımızın inayet-i manevîsi bize yar ve yaver olacağına şüphe yoktur. Bu cihattan mazisinin zararlarını telâfi etmiş şanlı ve kavî [sağlam, kuvvetli] bir devlet olarak çıkacağımıza eminim. Bugünkü harpte birlikte hareket ettiğimiz dünyanın en cesur ve muhteşem iki ordusu ile silâh arkadaşlığı ettiğimizi unutmayınız.

Savaş kabinesinin güçlü adamına dönüşen Enver Paşa, Reşâd Hân'ın çağrısının akabinde kendisi bir beyanat yayımladı. O da, Osmanlı askerinden daha inatçı ve daha fedakâr bir askeri tarihin yazmadığını söylüyor, silâh arkadaşlarına, Peygamber'in ruhunun başlarının üzerinde salındığını unutmamaları gerektiğini hatırlatıyordu. Din büyüklerine ve Osmanlı atalarına lâ-

yık evlâtlar olmak ve haleflerince lânetlenmek istemiyorlarsa, var kuvvetlerini göstermeliydiler. Zincir altında inleyen 300 milyon din kardeşi, Osmanlı'nın zaferine duacı idi. Zafer için ileri atılanlar da, şahadet mertebesine erişenler de bahtiyar olmalıydılar.

Enver'in komutasındaki birlikler 1915 yılının Ocak ayında Kafkasya'nın güneyindeki Sarıkamış'ta ilk ağır yenilgisini alacaktı. Mustafa Kemal'in artık Sofya'da kalmaya tahammülü yoktu. Salih'e (Bozok) şikâyette bulunur:

> Bir vazifeye tayinim için Harbiye Nâzırına yazdım. Burada iki buçuk malûmat edineceğim diye ataşemiliterlikte kalmak istemediğimi ve millet ve memleketimin büyük bir cidâle [kavga, savaş] hazırlandığı bir sırada benim de herhangi bir kıt'anın başında bulunmak istediğimi bildirdim.

Sofya'da bir buçuk yıl kaldıktan sonra hâlâ Kurmay Başkanlığı'na Bulgar uçaklarının ("duyduğuma göre dört adet var") veya salıra mutfaklarının ("154") sayısını bildiren raporlar yazmaktan bıkmıştı. Türkiye'nin silâhlı seferberlik halinde bir tarafsızlık pozisyonuna çekilmesi gerektiğini düşünüyordu ama bu onun şahsi görüşüydü; İttifak Devletleriyle savaşa girmenin Osmanlı İmparatorluğu'nun önünü açacağına inanan Enver'in çevresinde hiç kimse onun fikirleriyle ilgilenmiyordu. 1915 yılının Ocak ayında nihayet Sofya'yı terk etmesine izin çıktı. 19. Fırka'nın (Tümen) komutanlığına atanmıştı ama hakikatte yoktu bu fırka: Onu önce Trakya'nın doğusundaki liman şehri Tekirdağ'da bizzat kurmak zorundaydı. Mustafa Kemal'in bir komuta mevkiine atanmak yolundaki ısrarını asla İstanbul hükümetinin apar topar savaşa girme kararını onayladığı şeklinde anlamamak gerekir. 1914 yılının Ekim'inde Salih'e bütün yazdıklarının aralarında kalması ricasıyla kapsamlı bir durum değerlendirmesinde bulunmuştur:

> Biz hedefimizi tayin etmeden umumi seferberlik ilân ettik. Bu çok tehlikelidir. Çünkü başımızı bir tarafa mı, yoksa birçok taraflara mı vuracağız? Malûm değildir. (...) Almanların vaziye-

ti hakkındaki mütalâa-i askeriyeye gelince: Ben Almanların bu harpte muzaffer olacaklarına katiyyen emin değilim. Gerçi bir sür'at-i berkiyye ile [şimşek hızıyla] ahen [demir] kalelerini devirip çiğneyerek Paris üzerine doğru yürümektedirler. Fakat Ruslar da Karpatlara dayanmışlar ve Almanların müttefikleri bulunan Avusturyalıları tazyik etmektedirler. Buna binaen Almanlar bir kısım kuvvet ifraz ederek [ayırarak] Avusturyalılara yardım etmek mecburîyetinde kalacaklardır. Bu defa Fransızlar kendi karşılarında bulunan Almanların kuvvet ifraz ettiklerini görerek mukabil (karşı) taarruzda bulunacaklar ve Almanları tazyik edeceklerdir. Kendilerinin duçar-ı tazyik olduğunu [sıkıştırıldığını] gören Almanlar, bu defa da Avusturyalılara gönderdikleri kuvvetleri celbetmek [geri getirmek] mecburîyeti karşısında bulunacaklardır ki bu suretle zikzakvarî hareket edecek olan bir ordunun akıbeti pek feci ve vahim olacağından, ben bu harbin neticesinden emin olamıyorum.

Mustafa Kemal, birden fazla cephede savaşılan bir harbin kazanılmasının imkânsızlığını önceden görmüştü. Bu mektubunda Osmanlı ordularının durumuyla Osmanlı vilâyetlerinin akıbeti hakkında tek bir söz sarf etmemesi tuhaftır ama belki de sadece temkinli davranmak istemişti.

Mustafa Kemal'in Sofya'da geçirdiği yıllarda artık çoktan evlilik çağına geldiğini uzun boylu açıklamak gerekmiyor. O yılların Payitaht'ındaki orta sınıfların gözünde bir erkek 28, bir kadın ise 18 yaşından önce evlenmemeliydi. İstanbullu erkeklerin fiilî evlilik yaşı 20. yüzyılın başlarında bu ölçütlerden çok uzak değildir. Tarihsel demografi, 29-30 yaşları arasında değişen değerler saptıyor. Evlilik için doğru yaşa gelmiş olmak gerekli, fakat yeterli olmayan bir kriterdir. Feminist *Kadınlar Dünyası* dergisi 1913'te bir Osmanlı hanımefendisinin (ve tabii ailesinin) damat adayından beklentilerini beş noktada özetler:

> Bir erkek evlenmek için lüzümlu malî menbaa malik, en az otuz yaşında, üçüncüsü kültürlü ve adab-ı muaşeret kurallarına vakıf, dördüncüsü içki içmeyip kötü alışkanlıklardan azat ve nihayetinde iyi terbiye almış olmalıdır.

Yarbayın bu ölçütlere uyduğu o kadar kolay söylenemezdi. Zengin değildi ve maaşıyla ayın on beşini getirmeye bakıyordu. İçki ve fazla haz etmese de kumar, subay hayatının vazgeçilmez parçalarıydılar. Birçok kaynağın teyit ettiği utangaçlığına rağmen adab-ı muaşeret kurallarına gayet vakıftı, hatta bu onun en kuvvetli yönüydü. Gerek askerlik, gerekse sivil hayatında her zaman fevkalâde iyi giyinir, kibar bir Osmanlıca yazar ve konuşurdu; geleneksel kültür (hatim indirme, hat, Farsça bilgisi, klâsik Şark musikisi) açısından zayıfsa da Fransızca bilgisi yabana atılacak gibi değildi. Kendisinden daha "aşağı mevkide" birisiyle evlenmek, geleceğe dair büyük planları olan genç ve hırslı bir subayın aklına bile gelmezdi.

Mustafa Kemal Sofya'da Ataşemiliter olarak görev yaparken Bulgar "servisleri"nce belli etmeden izlendiğini şüphesiz biliyordu. Sadece bu nedenle bile olsa Sofya sosyetesinde "Miti" adıyla şöhret yapmış cazibeli Dimitrina Kovaçeva'yla romantik bir aşk yaşadığı yolundaki hikâyelere pek itibar etmemek gerekir. Genç kadına kur yapmış olabilir ama evlenme teklif etmiş olması ihtimal dışıdır. Bunun için aklını kaybetmesi gerekirdi. Miti'nin babası General Kovaçev, Bulgaristan'ın Harbiye Nâzırı'ydı. Ve Türk yarbay haklı olarak, Bulgarların kaybettikleri İkinci Balkan Savaşı'ndan sonra Osmanlı'dan intikam yemini ettiğini düşünüyordu. Kovaçev'in askerlerinin Balkan Savaşı'nda ilerleyen Yunan ordusundan köşe bucak kaçmış olması da onun böyle bir yakınlaşmaya sıcak bakmamasının bahanesi değil, nedeni olabilirdi ancak.

Madame Corinne Lütfü'ye: Büyük ihtiraslar

Mustafa Kemal'in emin olduğumuz bir ilişkisi vardır ki, onunla 1909'da İstanbul'da tanışmış, Sofya'da ve cephe görevlerinde 1917'ye kadar mektuplaşmıştır. Madame Corinne Lütfü, Birinci Balkan Savaşı'nda şehit olan bir silâh arkadaşının dul karısı ve aslen Cenovalı olup dragomanlar ve hekimler çıkartmış Levanten bir ailenin kızıydı. Babası Ferdinand Paşa kızına Paris'te piyano ve şan eğitimi aldırmıştı. Siyah saçlı güzel kadın bir fo-

toğraf atölyesinde çekilmiş resminde beyaz, pliseli uzun bir elbiseyle poz verir. Yüzbaşı Lütfü Hıristiyan Corinne'le ailesine karşı gelmek pahasına evlenmişti. Corinne'in ailesi Harbiye ya da Frenkleşmiş çevrenin dilinde *École Militaire* civarında bir tür kulüp işletiyorlardı. Cumartesi geceleri burada müzikli eğlenceler düzenlenirdi. Lütfü, arkadaşları Mustafa Kemal ve Nuri'yi (Conker) bu *soirée*'lerden birine götürerek çevreye girmelerini sağlamıştı. Dul eşi sonradan annesi ve kız kardeşi Edith'le *salon* geleneğini sürdürecekti.

Corinne'e gönderdiği mektup, kartpostal ve telgraf biçimindeki belgelerin bir kısmı günümüze kalmıştır ve Mustafa Kemal'den ziyade Corinne'in onunla daha yakın bir ilişkiye girme arzusunun ipuçlarını içerirler. Corinne'in onu Sofya'da ziyaret etmek için iki kez adeta yalvarmasına karşın mektup arkadaşı gayet açık ifadelerle onun Bulgar başkentine gelmesini istemediğini belirtir.

Mustafa Kemal'den Corinne'e, 3 Mayıs 1914, mekân *Hotel Splendide*, Sofya:

> Son iki mektubunuzda Sofya'ya seyahat arzunuzdan bahsediyorsunuz, bu konuda size bir şey yazmadığım için bana gücendiğinizi yazıyorsunuz. İyi biliyorum ki birçok sebeplerden dolayı bu seyahat sizin için güzel bir şey değildi. Nitekim eminim ki burada sayınayı lüzumsuz bulduğum bu sebepleri siz de biliyorsunuz. Fazla olarak yakında birbirimizi göreceğimizi ümit ediyorum. Çünkü ben de İstanbul'a bir seyahat yapmak niyetindeyim. İlkbahar geldiğinden beri Sofya şehri tamamen değişti. Balolar ve suareler bitti. Kordiplomatik'in büyük bir kısmı mezun olarak gitti.

Aynı mektupta ondan "fotoğraflar" ister; sevgili hanım arkadaşının resimlerinden ziyade, "Derne'de", belki arkadaşlarıyla Sirenayka'da çekilmiş fotoğraflardır bunlar. Yine de:

> Bunlara bir de kendi fotoğrafınızı ilâve ederseniz büyük bir memnuniyet duyacağım. Sizi pek yakında görmek ümidiyle, en hakiki duygularıma inanınız hanımefendi.

Basit ve hatasız olmayan bir okul Fransızcasıyla kaleme alınmış bu mektupları okurken Corinne'e yabancı dilini geliştirebileceği, yeni okuduğu kitapları anlatacağı ve İstanbul'dan son havadisleri öğreneceği nitelikli bir mektup arkadaşı olarak değer verdiği hissedilir. Hitap şekli "Siz" ve "Sen" arasında sürekli gidip gelmektedir (Sofya'dan ilk mektubuna "Sen" diye başlamıştı!) Fakat asıl istediği dedikodu yapmak değildir, Corinne'in zeki değerlendirmelerine çok büyük değer verdiği görülmektedir. Gelibolu'daki muharebelerin en sıcak günlerinde onu sıkıştırır: "Siyasî, askerî ve umumî vaziyeti nasıl gördüğünüzü bana açıkça söyleyiniz Corinne!" Günlük rutinin çok ötesine geçen planlarından da, ayrıntı vermese bile, sadece Corinne'e bahsetmiştir:

Sofya, 12 Ocak 1914

Benim ihtiraslarım var, hem de pek büyükleri, fakat bu ihtiraslar yüksek mevkiiler işgal etmek veya büyük meblağlar elde etmek gibi maddi emellerin tatminine taalluk etmiyor [ilgi-

Güvendiği yakın mektup arkadaşı Corinne Lütfü (1886-1946), Birinci Balkan Savaşı'nda (1912) şehit olmuş bir subayın dul eşiydi.

li değil]. Ben bu ihtiraslarımın gerçekleşmesini vatanıma büyük faydaları dokunacak, bana da liyakâtle ifa edilmiş bir vazifenin canlı iç rahatlığını verecek büyük bir fikrin ("une grande idée") başarısında arıyorum. Bütün hayatımın prensibi bu olmuştur. Ona (bu büyük fikre) çok genç yaşımda sahip oldum ve son nefesime kadar da onu muhafaza etmekten geri kalmayacağım.

Acaba Corinne bu satırlarda üstü kapalı geçilen "büyük fikrin" içeriğine dair ayrıntıları bir gün öğrenmiş miydi? Mustafa Kemal akabinde konuyu hemen Sofya'daki çetin kış koşullarına ve katıldığını söylediği küçük arkadaş toplantılarına getirir ("Bu beni çok eğlendirmeyen ve hiç hoşuma gitmeyen bir hayat"). Sözlerini, metropol olmaya heveslenen küçük Sofya'da günlerini sayan bıkkın bir adam edasıyla noktalar: "Ümit ederim ki senin, eğlenceleri eksik olmayan İstanbul'da daha hoş geçen bir hayatın var."

Mustafa Kemal bu yıllarda düzenli bir evlilik ilişkisine girmeyi düşünecek durumda değildir. Ortak ve yakın arkadaşları Fuad Bey'in (Bulca) düğününü haber veren dostu Salih'e (Bozok) 31 Ekim 1914'te Sofya'dan yazdığı bir mektupta kendini şöyle anlatır:

Güzel gözlü, burma bıyıklı Salih'im,

Yeni evlenen bir zatın gönlü hayat, aşk ve saadet hisleriyle meşbudur. Bu en kıymetli bir zamandır. İnsanlar hayatında bu nurlu ve sürurlu dakikaları ölünceye kadar hep aynı suretle mütehassis olarak pek mühim ve hayatı için tarihî bir hadise olarak yâd ve tahattur eder. Sen bunu kendinden bilirsin. Ben bunu tecrübe etmedim. Fakat az çok hayatı ve insanları tahlil ettiğim için bu neticeyi buldum: Hayatın vücuhundan [çeşitli yönlerinden] birkaçını görenler evlendikten sonra gayn mekşuf olan vücuhunu da [keşfedilmemiş yönlerini de] bizzarur müşahede ederler. Bu müşahede pek tatlı olabildiği gibi pek acı da olabilir. Biz Fuat için lâtif ve saadetli manzaralarla, hayat-ı izdivaciyesinin [evlilik hayatının] tetevvücünü [taçlanmasını] dua edelim.

Sözlerini Salih'e, gayriihtiyarî bir Türk kafiye düzenine uydurduğu ve pek de doğru olmayarak Fransız bir yazara atfettiği küçük bir şiiri ezberlemesini tembihleyerek bitirir: "Salih, bunları ezberle. Ve sen hayatı nasıl anladınsa ona göre bunlardan birini benimse." O günlerde dilden dile dolaşan dizeler bugün unutulmuş Belçikalı bir şaire, Léon de Montenaeken'e aittir (d. 1859).

Hayat kısadır [boştur],
Biraz hayal [aşk],
Biraz aşk [kin],
Ve sonra Allahaısmarladık.

Hayat boştur [kısadır].
Biraz kin [ümit],
Biraz ümit [hayal],
*Ve sonra Allahaısmarladık.**

Kolay bir Fransızca lügatle yazılmış basit bir şiir bile olsa bu dizeler onu zamanının sayısız Fransızca öğrencisi gibi, Verlainevarî** bir hüzne sevk etmiş olmalıdır.

Dünya politikası sahnesinde kopan fırtınalardan ve Osmanlı Devleti'nin hudutları dahilindeki huzursuzluklardan etkilenip pek de neşesini kaçırmayan çoğu arkadaşının tam tersine talihini zorlayan Mustafa Kemal'i o günlerde ufak ve mutlu bir ailenin reisi olarak düşünmek zordur. Hakikaten kendisine bir gelin adayı aramaya çıkmak isteseydi bile, gayet iyi bildiği gi-

(*) La vie est brève [vaine]
Un peu de rêve [d'amour]
Un peu d'amour [de haine...]
Et puis, bonjour!

La vie est vaine [brève]:
Un peu de haine [d'espoir],
Un peu d'espoir [de rêve...]
Et puis bonsoir!

(Köşeli parantez içindeki kelimeler şiirin orijinalinde bu şekilde yer alır.)

(**) Paul Verlaine (1844-1896) Fransız sembolizminin en ünlü ismi. Şiirleri hüzünlü olduğu kadar zeki-neşeli bir ses taşır: "Musıki, her şeyden önce musıki! / Onun için tekli mısradan şaşma. / Kıvrak olur, erir havada sanki; / Ağır aksak söyleyişe yanaşma. / (...) Dağılıp tuzu sabah rüzgârına, / Mısraların alsın başını gitsin. / Kekik, nane kokaraktan, dört yana, / Üst tarafı edebiyat bu işin" Çevirenler: Melih Cevdet Anday, Sabahattin Eyüboğlu. – ç.n.

bi, elinde önemli bir koz yoktu (Salih bir gün arkadaşına yaver olup onun karmaşık evlilik işlerine müdahale etmek zorunda kalacağını o günlerde elbette bilemezdi).

Genç Erkân-ı Harp'in "şık" dış görünüşlü, Rus, Alman veya Avusturya-Macaristan ordularında görev yapan akranlarıyla aralarındaki farkı gizleyemezdi. Osmanlı garnizon kentlerinde teğmenlerin taşra eşrafının güzel kızlarını dansa kaldırıp vals yaptığı balolar düzenlenmiyordu. Subay çevrelerinde de genellikle evlilikleri aileler ayarlardı ve kuzenler arası evlenmelere sıklıkla rastlanırdı.

Kadınlar konusunu şimdilik Atatürk biyografisi yazanları meşgul eden ve iyi belgelenmemiş bir hikâyeyle noktalayalım: Mustafa Kemal 1918'de VI. Mehmed Vahideddin'e yaverlik ederken Padişah'ın üç kızından biri olan Sabiha (1894-1969) ile evlenmesinin teklif edildiği söylenir. Bir anlatıma göre, bu lütfa mazhar olan Mustafa Kemal en yakın arkadaşlarına danıştıktan sonra teklifi reddetmiştir. Hikâyenin akla yatkın olması, doğruluğuna kanıt değildir. Enver örneği, Komite liderlerini Osmanoğullarıyla akraba yapma çabalarının var olduğuna kanıttır gerçi. Hikâye aslında Cumhuriyet'ten sonra doğmuş, siyaseten uyanmış fakat kararsız bir sınıfın özlemlerini yansıtır. Bu sınıf, eski hanedanla yeni Cumhuriyet Önderi'ne sadakat arasında gidip geliyordu ve aktarılan bu öykünün Osmanlı sadrazamlarının padişah kızlarıyla girdiği sayısız ilişkiye benzediğini görünüşe bakılırsa tamamen unutmuştu.

Mustafa Kemal Sofya'dan sıcak cepheye geçtiğinde bunları düşünecek vakti zaten kalmayacaktı.

Gelibolu: Yarımadanın müdafaası (1915)

Gelibolu Yarımadası havadan bakınca Çanakkale Boğazı'yla Saros Körfezi arasında Trakya'nın güneybatıya doğru uzattığı bir kol gibidir. Dış hatları yaklaşık 80 kilometre uzunluğundaki bir yunus balığını andırır; en geniş yerinde 20, en dar mevkiinde 6 kilometre eni vardır. Arazi engebelidir, en yük-

sek noktası 300 metrenin üzerindedir. Amerikan Sefiri Morgenthau'nun 1915 yılı başında cepheye yaptığı bir ziyarette heyecanla kaydettiği gibi yarımadanın güneyindeki bir noktadan bakınca, uzaklarda, ufukta Truva ovasına kadar erişen heybetli bir manzara açılır gözler önüne. Yarımadanın çok sayıdaki, bir kısmı kıyıya dik inen çatlaklarından, yağmur yağdığında coşkun dereler akar. Yarımadada tek bir kayda değer yerleşim vardır, o da Osmanlı donanmasının en eski ana limanı vazifesini gördüğü için Osmanlı'nın erken devirlerinden beri devasa bir mühimmat deposu da barındıran Gelibolu'dur.

Çanakkale Boğazı'nın aşağı girişinde dev bir tapınağa benzeyen bir anıt yükselir. 1915 Savaşları'nda Osmanlı'nın verdiği şehitler anısına inşa edilmiştir bu anıt. Burada devletin en üst düzey katılımıyla anma toplantıları düzenlemeye başlanan tarih ancak 2006'dır; daha önceleri, Cumhuriyet'in *yegâne* merkezî kült mekânı olan Anıtkabir'in değer kaybına uğramasından endişe ediliyordu.

Yarımada Türklerin kolektif hafızasında 1915 Savaşları'nın çok öncesine uzanan, tarih yükü ağır bir coğrafya oluşturur. Osmanlı tarihinin en erken devirlerinde, 1350 yıllarında Orhan Gazi'nin adamları boğazı sallarla geçmişlerdi. 1480'de Otranto'yu alarak ilk İtalyan liman şehrini fethetmiş olan Osmanlı donanması da Gelibolu'dan çıkmıştı sefere. Yarımadanın en dar mevkii olan Bolayır'da, Mustafa Kemal'in ilk gençlik yıllarından beri hayranlık duyduğu şair Nâmık Kemal'in mezarı bulunur. Yarımadanın topografyası ve toponimisi Türk okul çocuklarının ana müfredat maddeleridir: Arıburnu, Anafartalar, Kemal Yeri...Tarih kitaplarında Atatürk'ün Müttefiklerin taarruzlarını nerede ve nasıl geri püskürttüğünü gösteren mavi ve kırmızı bayraklarla süslenmiş, büyütülmüş haritalar bulunur.

Çanakkale Boğazı'nın girişi II. Mehmed (Fatih, saltanatı 1451-1481) zamanından beri yüzlerce yıldır bakım ve onarımları hiç ihmal edilmeyip genişletilen karşılıklı iki kale tarafından korunur. 16. yüzyıldan kalan toplar zamanla ikame edil-

miştir. Son modernleşme hamlesi 19. yüzyılın sonunda konuşlandırılan Krupp topları oldu. İstanbul Boğazı'nın kuzey girişinde benzer müstahkem mevkiler bulunur. Berzahın her iki kıyısı da bir kaleler silsilesiyle denetim altına alınmıştı. Bunun ötesinde su yolları etkin bir şekilde mayınlanarak İstanbul'un güvenliği sağlanmaya çalışılmıştı.

Her kim İstanbul'u işgal etmek istiyorsa önce Çanakkale Boğazı'nı geçmek zorundaydı. Savaş sanatından hiçbir şey anlamayan acemi çaylaklar bile bunun o kadar kolay olmadığını görüyordu. Çünkü Çanakkale Boğazı ancak yoğun bir çıkartma harekâtıyla alınabilirdi. İngiltere, Rusya'nın ricası üzerine 1915 yılının Ocak ayının ilk günlerinde Fransızlarla birlikte yarımadayı hazırlık için çıkartmaya incelemeye aldı. St. Petersburg bu savaşta İstanbul'u Ortodoks bir Çarigrad'a çevirmek istiyordu. İngilizler bu projeye razı olmuş, karşılığında kentte kendilerine küçük bir serbest ticaret bölgesi verilmesini kabul ettirmişlerdi.

Rusya aynı zamanda bu sayede Türklerin 1878'de kaybettikleri Artvin'i geri almayı başardıkları Kafkasya cephesinin rahatlayacağını hesaplıyordu. Gerçi 1914 yılı Aralık ayı sonlarında Enver Paşa'nın kış seferi batağa saplanmaya başlamıştı ama Sarıkamış Faciası henüz ufukta görünmüyordu. İngiltere, savaş çıkar çıkmaz Commonwealth birlikleriyle aldığı Basra'dan ve (şubat başında 600 Türk'ün adım attıkları anda esir düştükleri) başarılı Süveyş Kanalı müdafaasından sonra Akdeniz'in doğusunda üçüncü bir cephe açmaya istekliydi.

Mustafa Kemal 1915 Ocağı'nda Harbiye Nâzır Vekili Talat Paşa'dan (1874-1921) Tekirdağ mıntıkasında daha önce sözünü ettiğimiz 19. Fırka'nın komutasını üstlenme emrini alır. Çanakkale Boğazı'nın savunmasında en yüksek komuta mevkiinde Almanya'da General, Türkiye'de Mareşal Otto Liman von Sanders (Liman Paşa, 1855-1929) vardır. Yeni kurulan 5. Ordu Liman Paşa'nın emrine verilmiştir. Mustafa Kemal'in doğrudan komutanı ise on yıl öncesinde Harbiye'nin başında bulunan Esad Paşa'ydı (Bülkat). Fakat askerî hiyerarşiye harfiyen uymak Mustafa Kemal'e göre değildir; kimi zaman Liman von

Sanders'le Esad Paşa'yı atlayarak haberleştiği gibi, bazı hallerde de Liman'ı es geçerek doğrudan Başkumandan Vekili Enver'le irtibata geçtiği görülmüştür (silâhlı kuvvetler resmen Padişah'a bağlıydı).

Türkler önce 1912'de Almanya'da inşa edilen mayın gemisi *Nusret*'le Çanakkale Boğazı'nın girişini kapatmayı başardılar. İngiliz ve Fransız gemilerinden oluşan bir filo 18 Mart 1915'te Boğaz'dan geçme teşebbüsünde başarısız oldu. Üç savaş gemisi battı, diğer gemiler hasar gördü (*Nusret*'in bir maketi bugün Çanakkale'deki Savaş Müzesi'nde görülebilir). Boğazdaki müstahkem mevkilerin komutanı Çobanlı Cevad Paşa (1871-1938) bunun üzerine "18 Mart Kahramanı" ilân edildi.

Mustafa Kemal birkaç haftaya kalmadan benzer bir olağanüstü başarı yakaladı: Avustralyalı ve Yeni Zelandalı Anzak Tugayı ("Australian and New Zealand Army Corps"/ANZAC) batıdaki sarp ve kayalık Arıburnu mevkiinde karaya çıkmıştı. Önemli bir gündür 25 Nisan 1915; bütün Avustralyalıların ve Yeni Zelandalıların hafızasına kazınmıştır ve iki ülkenin gençleri dünyayı gezerken yarımadaya mutlaka uğrarlar.

Gelibolu Yarımadası, 1915: Mustafa Kemal, Anafartalar'daki başarılı savunma muharebelerinin ardından bir grup Türk ve Alman subayın ortasında.

Keşif kolunun sadece bir kısmının tutunabildiği bu sorunlu bölgenin İngiliz komutanlarca bilhassa mı seçildiği, yoksa uygunsuz akıntı şartlarının mı onları buna zorladığı tartışmalı bir mevzu olarak kalmıştır. Her halükârda Mustafa Kemal, komutasındaki 57 Alay ile ikinci bir alaya mensup birlikleri Liman'ın da rızasıyla çıkartma cephesine kaydırdı ve saldırıyı başarıyla geri püskürttü. Muharebelerde 57. Alay neredeyse tamamıyla yok oldu. Anzak Tugayı'nın kayıpları 2.000 adam civarındaydı. Şehit olan askerlerden birinin kıyafetinin cebinde bulunan bir kağıda göre Mustafa Kemal'in direktifi şöyleydi: "Aramızda, Balkan Harbi zilletinin tekerrüründense ölmeyi tercih etmeyecek birisinin bulunacağına ihtimal vermiyorum. Lâkin aramızda böyle adamlar varsa onları behemehal tutup kurşuna dizmelidir."

Karşı safta da askerler zabitan tarafından neredeyse sırtlarına namlu doğrultularak cepheye sürülüyordu. Bu raporları okuyan biri Mustafa Kemal'in sert tonuna şaşırmaz. Kastamonulu veya Tekirdağlı kahraman Türk onbaşılar da elbette korkudan muaf değildi. Cihan Harbi'nde mevzilerini terk eden veya izne çıkıp bir daha geri dönmeyen birçok Osmanlı asker kaçağının ismi arşivlerde kayıtlıdır.

Alman ordu komutanlarının zaafları ve vaatleri

29 Nisan, Osmanlıların dünya savaşındaki ender iyi günlerinden biriydi. Padişah gazi unvanını aldı, Arıburnu müdafiinin madalyası da hazır bekliyordu. Ama Mustafa Kemal daha aradan birkaç gün geçmeden Enver'e Liman'ın 5. Ordu'nun komutasına lâyık olup olmadığını sorgulayan ağır bir mektup yazdı:

> Maydos bölgesi kuvvetlerine komuta ettiğim zaman aldığım tertibat ile, düşmanın karaya çıkmasına imkân verilmeyebilirdi. Liman von Sanders Paşa bizim orduları, bizim memleketimizi tanımadığı, gerektiği şekilde incelemede bulunacak kadar da bir zamana sahip olmadığından sadece ihraç noktalarını tamamiyle açık bırakacak tertibat almış ve düşmanın karaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. (...) Vatanımızın savunulmasında kalp ve vic-

danları bizim kadar çarpmadığına şüphe olmayan, başta Liman von Sanders olmak üzere bütün Almanların fikrî gücüne de itimat buyurmamanızı kesin olarak temin ederim. Bence, bizzat buraya teşrif ederek umumi vaziyetimizin gereklerine göre bizzat sevk ve idare etmeniz münasip olur kardeşim.

Başta birlikleri girintili çıkıntılı, sarp ve her tarafı dik kayalıklarla dolu sahile eşit miktarlarda dağıtan Liman Paşa Anzak çıkartmasının ardından derhal strateji değiştirip yeni kararlar almıştı. Mustafa Kemal'in Liman'ın bu kararlarına yönelttiği eleştiriler ağırdır. Mektubu okuyunca, Alman generalin İtilaf kuvvetlerini bu korumasız koya çıkmaya adeta bizzat davet ettiği izlenimi uyanır. Herhalde Enver de mesleği falcı olmayan herkesin düşman çıkartmasının yerini ve boyutlarını önceden öngöremeyeceğini biliyordu. Mustafa Kemal'in daha o günlerde Osmanlı üniforması taşıyan Alman subayların bir risk oluşturduğunu düşünmesi ilginçtir. Yalnız ülke hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları ve orduyu iyi tanımadıkları için değil, memleketin savunmasına "can-ı gönülden" iştirak etmediklerini düşündüğü için de güvenmez onlara.

Yine de yarımadanın her tarafında sıcak savaşa katılan Alman kara ve deniz birliklerinden, hele mitralyözcülerle topçulardan feragat etmeyi düşünemezdi kuşkusuz. Üst ve orta kademedeki Almanları gereksiz bulduğu anlaşılıyor; alt kademede ise zaten dil bilmedikleri için işe yaramadıkları açıktı. Türk komutanlar yanlış anlaşılmalardan kaçınmak için sıklıkla yazılı muhaberat yürütüyordu. Alman ordusunda bu pratiğe pek rastlanmazdı. Özellikle Türk ve Alman komutanların mıntıkalarının birbirine komşu olduğu bölgelerde dil sorunu her zaman tehlike yaratıyordu.

Mustafa Kemal savaşa mola verildiği 20 Temmuz 1915 günü, çoktan şık kıyafetlerini Kızılhaç'ın hemşire önlüğüyle değiştirmiş olan Madame Corinne'e Türk alaylarının muharebe gücü hakkındaki görüşlerini yazar:

Gerçekten cehennem hayatı yaşıyoruz. Çok şükür, askerlerim pek cesur ve düşmandan daha mukavemetlidirler. Bundan

başka hususî inançları çok defa ölüme sevk eden emirlerimi yerine getirmelerini çok kolaylaştırıyor. Filhakika onlara göre iki semavî netice mümkün: Ya gazi ya da şehit olmak! Bu sonuncusu nedir bilir misiniz? Dosdoğru cennete gitmek. Orada, Allah'ın en güzel kadınları (les plus jolies femmes de Dieu), hurileri onları karşılayacak ve ebediyen onların arzusuna tabi olacaklar. Yüce bir saadet. [Görüyorsunuz ki Madame, adamların şehit (Chéhid) olmaya razı oldukları için hiç de aptal sayılmamalıdırlar].

Mektup bu tefekkürle bitmez. Corinne ile mektuplaşmasının Türkçe baskısında aşağıdaki satırlara yer verilmemiştir. Onları Mustafa Kemal'in el yazısından, yani mektubun tıpkıbasımından okuyalım:

Lâkin Peygamber gayet bilge bir kişiydi. İnsanların davranışlarındaki hakikî saikleri ne kadar iyi tanıyordu. Ben şahsen mümin bir kişinin özellikleriyle donanmadığıma üzülüyorum; ama müminleri (bu konuda) cesaretlendirmeyi de ihmal etmiyorum. Ne tuhaftır ki erkeklere çok sayıda huri ve başka zevkler vaadeden Hz. Muhammed kadınlara hiç arka çıkmıyor. Bunun neticesinde erkekler öldükten sonra cennette hurilere kavuşacaklarına sevinirken, kadınların durumu tahammül edilir gibi değil. Öyle değil mi? Görüyorsunuz Madame, insan huzursuz ve kanlı bir hayata alışınca cennetle cehennemden söz açacak ve hatta Rabbını eleştirecek vakti bile buluyor.

Madame, beni Rabbımızı eleştirerek günah işlemekten alıkoyacak kadar merhametliyseniz muharebeler arasındaki boş zamanları geçirecek başka bir meşgale tavsiye edin. Mantıklı tavsiyeleriniz gelene kadar kendimi romanlara hasretmeye karar verdim.

Mustafa Kemal herkesin bildiği İslâmî şahadet düşüncesini, bizzat Hıristiyan bile olsa bir Osmanlı subayıyla evlenmiş ve ondan dul kalmış bir kadına açıklamak zorunda mı hissetmişti kendisini? Bu şaşırtıcıdır. Her halükârda bu mektup sayesinde kendisinin bu düşüncelerden hayli uzak olduğunu öğreni-

yoruz. Gerektiğinde öyle şartlanmış genç adamları ölüme göndermekten çekinmemiştir. "Rabbimiz" *(Bon Dieu)* Mustafa Kemal için, şayet tasavvuru kabil ise, –en azından kadınlara muamele açısından– hiç de adil olmayan bir merciidir.

Savaştaki kahramanlıklarına karşılık cennette mutlaka zevk ü sefa ile ödüllendirilecekleri beklentisi, Anadolulu köylü çocuklarının hepsinin aklına baştan kazılmış değildi belki. Ama en geç, siperlerdeki alay imamları onları buna ikna eder. İmamlar vaaz verip vaatte bulunur. Devlet okuma-yazma bilenler için konuyla ilgili kâfi miktarda broşür bastırmış ve dağıtmıştır. Çember sakallı ve kahverengi kaftanlar giymiş alay imamlarını askerlerle birlikte gösteren çok sayıda fotoğraf vardır. Türk esirleri sorguya çeken İngilizler de Osmanlıların savaş azminde dinin merkezî rol oynadığını teyit ederler. Mustafa Kemal'in Corinne'e mektubunda askerlere cephede dinsel motivasyon vermekle ilgili dile getirdiği serinkanlı, mesafeli tavır kuşkusuz sadece 1915'te edindiği tecrübelerle alâkalı değildi. 1913 yılının Nisan ayında Enver'in Harbiye Nazırlığı'ndaki selefi Ahmed İzzet Paşa (Furgaç, 1864-1937) kıtaların harp etme şevkini artırmak için cepheye imam göndermeyi teklif etmiş, ama Mustafa Kemal bu öneriyi reddetmişti.

Mustafa Kemal Türk askerlerinin kahramanlıklarını överken Arap neferleri pek beğenmez. Yine de adaletin yerini bulması için bir ilâve yapalım: Osmanlı üniforması taşıyan Araplar birçok mevkide, bilhassa Yemen'de Cihan Harbi'nin ve ondan önceki savaşların yükünü omuzlamışlardır. O yıllara dair bir anekdot Arapların Osmanlıların savaş serüvenleri hakkında taşıdığı kuşkuları özetler: Bir gün Suriyeli bir asker madalya merasimi için İstanbul'a gelir ve ihtiyar Padişah V Mehmed Reşâd'ı oğlan çocuğunu andıran Başkumandan Enver'le yan yana görür. Yorumu şöyledir: "Bunak bir ihtiyarla bir çocuğun idare ettiği bir ülkenin akıbeti ne olur?"

Gelibolu seferinin ilk kanlı muharebeleriyle ikinci perdesi arasında birçok bakımdan Avrupa'daki Batı Cephesi'ni hatırlatan bir *drôle de guerre* evresi* yaşanmıştır – tek bir farkla, Türk

(*) Fr. "tuhaf savaş, savaş bozuntusu" İng. *Phoney War*, Alm. *Blitzkrieg* [Yıldırım Harekâtı] ile kâfiyeli *Sitzkrieg* [Oturma Harekâtı]: İkinci Dünya Savaşı başın-

askerleri fazladan İtilaf kuvvetlerinin savaş gemilerinin yaylım top ateşine maruz kalıyordu. Sıcak muharebeler arasındaki sıkıcı boş zamanlarda iki yahut üç gün gecikmeyle cepheye ulaşan başkent gazeteleri okunurdu. Neferler gazeteleri yüksek sesle okuturlar ve ailelerine mektup yazacakları zaman mutlaka birinin yardımına ihtiyaç duyarlardı. Savaşta başvurulan yeni yöntemlerden biri de sanatçıların propaganda amacıyla hizmete koşulması olmuştur. Şairler, ressamlar ve bir besteci 11 Temmuz 1915'te Başkumandanlığın davetiyle cepheyi ziyaret etti. Hikmet (Onat, 1882-1977) siperlerde çalışıp gördüğü enstantaneleri tuvale geçirdi ve ağır hasarlı düşman filosunu betimleyen büyük bir panorama çalıştı. Ekim ayının sonlarında Suriye'den bir grup Arap edebiyatçı geldi, ana karargâhta Mustafa Kemal'e methiyeler düzdükten sonra askerlere dinî tembihlerde bulundular. Protokole göre cepheyi ziyaret eden en rütbeli misafir (1 Şubat 1916'da hayatına kendi eliyle son verecek olan) Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'dir. Veliahdın heyetiyle sohbette, Mustafa Kemal'in tekrar Kuzey Afrika'ya atanması, tuğgeneralliğe terfii ve fiilen orduların başkumandanı olarak hizmet vermesi teklif edilmiş olmalıdır.

Arıburnu ve Anafartalar

İtilaf kuvvetlerinin ikinci atağı 6 ve 7 Ağustos 1915'te gerçekleşti. Arıburnu'nun kuzeyindeki Suvla Körfezi'ne çıkartma yaptıktan sonra halkın çoktan terk ettiği Anafarta köylerine doğru ilerlemeye çalıştılar. Mustafa Kemal Anzak güçlerini akabindeki üç veya dört gün zarfında durdurmayı başardı. Türkler yüksek irtifalı bölgelerde denetimi ellerinden bırakmadılar ve 21 Ağustos'ta yeni bir saldırıyı geri püskürttüler. İlki gibi bu ikinci atak da verimsiz bir siper savaşında nihayet buldu.

Devasa kayıplar veriliyordu. Çok sayıda şehit, yaralı, hasta vardı. Londra'da seferi sonlandırma düşüncesi ağır basmaya

---

da, Almanya'nın Polonya işgalinden Fransa'yı işgaline, yani Eylül 1939'dan Mayıs 1940'a kadar orduların az çok eylemsiz kalıp karşılıklı yeni bir hamle beklediği sakin dönem – ç.n.

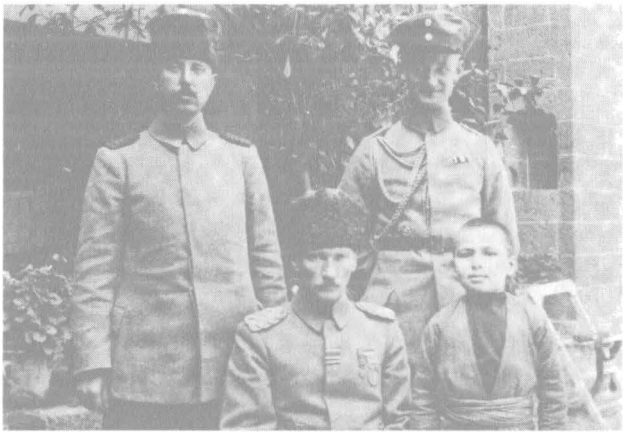

Tümen Komutanı Mustafa Kemal Liman von Sanders'le birlikte, büyük ihtimalle Demirhaç Nişanı'nı [Das Eiserne Kreuz] aldığı gün, törende.

başladı. Bulgaristan'ın İttifak Devletleri safında savaşa girmesi, talihin Türklerle müttefikleri lehine döndüğü anı temsil eder. Almanya Türklere ekimde İttifak Devletlerince işgal edilen Sırbistan üzerinden daha kolay silâh ve cephane sevkiyatında bulunabiliyordu artık.

Mustafa Kemal Anzak saldırısının geri püskürtülmesinde oynadığı role Alman komutanların yeterince değer vermediğini düşünüyordu ve bu Liman'la ilişkisinin daha da bozulmasına yol açtı. Türk tarih kitaplarına girmiş bir hadiseye göre Mustafa Kemal bir şarapnel parçasının cebindeki köstekli saate isabet etmesi sayesinde ölmekten kurtulmuştur. Daha sonra bu cep saatini Liman von Sanders'e hediye eder, Alman komutan da arınalı bir köstekli saatle mukabelede bulunur. Ama bu dostane alışveriş ilişkiyi tamir etmeye yetmeyecekti. Bu arada Liman'ın basılmış Türkiye anılarında Mustafa Kemal'den kısa ama büyük değer biçerek söz ettiğini ekleyelim. Mustafa Kemal'in başkâtibi İzzeddin (Çalışlar) özel anılarında iki komutan arasında İtilaf kuvvetleri geri çekildikten sonra olaylı noktalanacak olan inişli çıkışlı ilişkiyi ayrıntılarıyla ve gayet serinkanlı bir bakışla anlatır.

Liman von Sanders eylül ayının sonlarında şefkat gösterip Mustafa Kemal'in pek de iyi olmayan sıhhatiyle ilgilenir ve ona özel hekimini yollar. Ekim ayı ortalarında karşılıklı ziyaretlerde bulunulur, hatta İzzeddin defterine, "münasebetler fev-

Diyarbakır'da (1917?) Alman bir bağlantı subayı ve kendi manevî oğlu Abdurrahim'le (Tuncak, 1908?-1999).

kalâde" kaydını düşer. Ama bu kısa süreli bir istisna olarak kalacaktır.

Sonunda Mustafa Kemal, Liman Paşa'ya artık Alman subay göndermesini istemediğini bildirdi. Mareşal, kasım ayının sonunda deneme mahiyetinde bir saldırıyla İtilaf kuvvetlerinin yarımadadan tümüyle çekilip çekilmediğini sınamayı önerince iki asker arasındaki gerilim yeniden tırmandı.

Mustafa Kemal 30 Kasım'da Çanakkale cephesinden azlini istemeye karar verdi. Hemen akabinde Liman Paşa'nın bir eleştirisi görünüşe göre bardağı taşıran son damla olmuştur: Alman komutan Anafartalar Grubu'nun ana karargâhını gezerken ikmal yollarının kötü durumundan yakınır ve "Kemal Bey villa yerine yol yaptırsaydı daha iyi ederdi," cümlesini sarf eder. "Villa" dediği, toprağın içine kazılmış büyük bir siperliktir; ahşap dikmelerle ve taşlarla takviye edilmiştir. Bunun gereksiz bir lüks olduğu iddiası herhalde mesnetsizdi, nihayet İzzeddin anılarında arazide tek bir günde tam 190 kişinin buz gibi rüzgâra maruz kalıp öldüğünü anlatır. 5 Aralık günü Liman tarafından "sağlık nedeniyle" izne çıkma başvurusu onaylanan Mustafa Kemal 12 Aralık'ta İstanbul'dadır.

Bu arada Lord Kitchener Limni'deki Mondros Limanı'na varmıştır. İmparatorluk askerlerinin yarımadada işgal ettikleri birkaç kilometrekarelik bölgeyi teftiş etmektir niyeti. 15 Kasım'da Londra'daki savaş kabinesine Suvla ve Anzak koyları arasındaki büyükçe mıntıkayı boşaltma tavsiyesinde bulunur.

Lord'a göre sadece yarımadanın güney ucunda, İngilizlerin Cape Helles adını verdiği bölge Seddülbahir Kalesi'yle birlikte siyasî nedenlerle işgal altında kalmalıdır. Nihayet İmparatorluk, 1915 Noeli'nden hemen önce Cihan Harbi'nin en kanlı savaş alanlarından birinden geri çekilir. 80.043 adam, 186 top, 4.695 at ve katır ile 2.000 aracın tahliyesi hiç kayıp vermeden iki gecede bitirilir. İngiliz savaş kabinesinin Lord Kitchener'in yarımadayı elden çıkartma planını onayladığı gün Türk ordusu Irak'ta Commonwealth birliklerinden 20.000 askeri Kut'ül Amare'de kuşatıyordu. Savaş tarihçisi Feldmareşal Lord Carver'in sözleriyle: "Britanya İmparatorluğu'nun Osmanlılara karşı savaşı pek iyi gitmiyor"du ("was not going well"). Nihayet İngilizler 8 Ocak 1916'da Cape Helles'ten de çıktılar.

Mustafa Kemal Anafartalar Grubu'nun dağıtılmasından sonra bir ara Albay Hans Kannengießer tarafından komuta edilen 16. Kolordu'nun komutasını üstlendi. 17 Ocak'ta İstanbul'da Anafartalar'daki başarıları nedeniyle "Muharebe Altın Liyakat

Avusturyalı savaş ressamı Wilhelm Krausz 1916 yılının başlarında bir albüm için, Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal'in en eski yağlıboya tablosunu yaptı.

Madalyası"na lâyık görüldü. Hemen akabinde Avusturyalı savaş ressamı Wilhelm Victor Krausz (1878-1959) onun bilinen ilk sanatsal portresini yaptı. Resim "Commandant de Groupes des Anafarta"yı başında Harbiye Nâzırı'ndan esinlenilerek *Enveriye* adı verilen hafif bez başlıkla gösterir. Yüzü aydınlık ve bir miktar da serttir. Dikkat çeken mavi gözleri ve kaşları ile bıyığının kırmızıya çalan rengi, onun en bariz kişisel özelliklerindendir.

Edirne'de tarziye

O zamanlar askerî çevreler dışında pek tanınmayan Mustafa Kemal İstanbul'daki zafer kutlamalarına davet edilmezken (Liman von Sanders de aynı akıbeti paylaşıyordu), hiç olmazsa Osmanlı'nın ikinci başkenti Edirne'de 28 Ocak'ta ihtiram bölüğü, askerî bando ve vali konağında onuruna verilen ziyafetle çok sıcak karşılandı. Ertesi gün bütün subaylar Selimiye Camii'nde Cuma namazına gittiler. Hava güzeldi, garnizondan at üstünde tepedeki camiye çıkıldı, üst rütbeli subaylar ve mülkî erkân namazdan sonra otomobillere binip şehri dolaştılar. Halk sokağa taşmış, coşkun tezahüratta bulunuyordu. Öğrenciler yol kenarlarına sıra sıra dizilmiş, bütün Edirne bayraklarla donatılmıştı. Zafer takları kurulmuş, caddelere iki büyük yazılı levha asılmıştı: "Yaşasın Arıburnu ve Anafartalar Kahramanları!" ve "Yaşasın Arıburnu ve Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Bey" Müftü şehir dışındaki "Hacılar Ezanı"nda dinî bir merasim düzenledi ve kutlamalar büyük bir askerî geçitle noktalandı.

Mustafa Kemal Edirne'de Selânik'ten tanıdığı bir öğretmene rastladı. Rıdvan Nafiz (Edgüer, 1891-1948) şehirde öğretmen lisesinin müdür muavinliğine kadar yükselmişti. Mustafa Kemal'in okula ziyaretinde talebelere Rus ve Slav tehlikesine karşı uyaran yurtsever bir konuşma yaptı. Mustafa Kemal'in buna mukabil yaptığı övücü konuşma, içeriğine yakından bakıldığında tam tersi bir anlamı haizdir:

> Konferansınız çok enteresandı. Rus ve Slav akını mutlak surette önlenmesi lâzım gelen bir tehlikedir. (...) Çok güzel izah

ettiğiniz gibi Türk ve Cermen ittifakı buna bir set olabilir. Fakat bu bir zaruret değildir. Bu akını biz başka şekilde de önleyebiliriz.

Mustafa Kemal bu sözlerin ardından Almanların Türkiye üzerindeki "maksat ve emellerini" anlatır. Özetle söylenecek olursa mesele, maddî ve manevî istismar yani sömürüdür. Karşılaşmadan ancak onlarca yıl sonra kayda geçirilen bu sözler *cum grano salis* [ihtiyatla] değerlendirilmelidir kuşkusuz. Yine de Rıdvan Nafiz, Albay Mustafa Kemal'in verdiği cevapların özünü hafızasına doğru nakşetmiş olmalıdır: Mustafa Kemal Almanların ekonomik hedeflerinin her türlü özel çıkardan muaf olduğu yanılsamasını bertaraf etmek ve belki dostunu Türk eğitim sisteminin Alman hocalar tarafından belirlenmesi tehlikesine karşı da uyarmak istiyordu.

Çanakkale Savaşı esnasında yalnızca Alman subaylar Türk ordusunun komutanlık mevkilerine yükselmekle kalmamıştı; 1900 yılında kurulan Darülfünun 1915'te bir düzineyi aşkın kürsü Jöntürk Eğitim Nâzırı Ahmed Şükrü Bey'in (1875-1926) "Profesörler Misyonu" çerçevesinde Almanlarla doldurulmuştu. Ziya Gökalp ve ileride Kemalist Türkiye'nin en nüfuzlu dil reformcularından biri haline gelecek olan İbrahim Necmi (Dilmen, 1889-1945) gibi Türkiye'nin düşünsel-manevî inşasına önemli katkı yapmış isimler Alman Darülfünun hocalarının çalışmalarını yakından gözleme fırsatı bulmuştur. Önceleri Fransız veya İtalyan yönetiminde olan çok sayıda misyon okulu o günlerde artık Alman idarecilere verilmiş ve Alman müfredatına geçmişlerdi.

Peki, Mustafa Kemal o devirde "Türk ve Cermen İttifakı"na hangi alternatifleri görüyordu? Rus akınına başka vasıtalarla mı karşı koyacaktı? Hangi vasıtalardı bunlar? Konuşmasının metninden, o günlerde yaşamış birçok Osmanlı gibi onun da Rusya'daki Türklerin seferber edilmesini düşünüp düşünmediğini anlamak imkânsızdır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Kürdistan'la Karlsbad Arasında

Eski yeni düşman Rusya

Osmanlı padişahı sadece bir önceki yüzyılda Çar'ın ordularına karşı tam üç kere savaşmış, yalnız bir seferinde, Kırım Savaşı'na katılan İngiliz-Fransız ittifakının yedeğinde (1853-1855) galip tarafta olmayı başarmıştı. Padişah 1914'te askerlerine hitaben –daha önce de alıntıladığımız– konuşmasında Rusya'yı Osmanlı'nın içine düştüğü felâketin ana sorumlusu sayıyordu:

> Rusya devleti üç asırdan beri devlet-i aliyemizi mülken pek çok zararlara uğratmış, şevket ve kuvvet-i milliyemizi artıracak intibah ve teceddüt asarını harple ve bin türlü desâis [hile] ile her defasında mahva çalışmıştır. Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri zalimane bir idare altında inlettikleri milyonlarca ehl-i İslâmın diyaneten ve kalben merbut oldukları hilafet-i muazzamamıza karşı hiçbir vakit suifikir beslemekten fariğ olmamıştır. (...) İşte bu defa tevessül ettiğimiz Cihad-ı Ekber ile bir taraftan şanlı hilafetimize, diğer taraftan hukuk-u saltanatımıza karşı ika edilegelmekte olan taarruzlara inşallahüteala ilelebet nihayet vereceğiz. Ayni inayeti barî ve meded-i ruhani Peygamberî ile donanmamızın Karadeniz'de ve cesur asker-

lerimin Çanakkale ile akabe ve Kafkas hududunda düşmanlarımıza vurdukları ilk darbeler hak yolundaki gazamızın zaferle tetevvüç edeceği hakkındaki kanaatimizi tezyit eylemiştir.

Rus birlikleri, Osmanlı ordularının 1915 senesi başında Sarıkamış'ta aldığı ve savaşın ilk günlerinde durumu tamamen aleyhlerine çeviren ağır yenilgiden sonra kayda değer bir engelle karşılaşmadan güneye doğru ilerlemeye devam ettiler. Rusya'nın Batılı müttefikleri Çar'ın "Ermenistan Platosu"ndaki planlarıyla pek ilgilenmiyordu. Ancak Petersburg'daki siyasî çevrelerde Osmanlı'nın doğu bölgelerinin Rus yerleşimcilere açılmasının konuşulduğu kesindir. Nitekim 1878 Harbi'nin ardından işgal edilen Türk vilâyetleri Batum, Kars ve Ardahan'da bilinçli Ruslaştırma faaliyetleri yürürlüğe konmuştur.

Osmanlı hükümeti tahminen 1915 yılının Mart ayında, Gelibolu Yarımadası'nda Mustafa Kemal kumandayı devralıp İtilaf kuvvetlerinin çıkartmasına hazırlandığı sıralarda, Anadolu'nun savaşa yakın bölgelerindeki bütün Ermeni nüfusu tehcir etme kararını alır. Oysa Enver daha 25 Şubat 1915'te Ermeni Patriği'ne "Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin fedakârlığı ve kahramanlığı" için teşekkür etmiştir. Fakat hükümet aynı gün Osmanlı üniforması giyen Ermeni askerlerin silâhsızlandırılması emrini de verir. Hıristiyan azınlıkların mensupları bundan sonra artık sadece amele taburlarında, yol ve demiryolu yapımında hizmet verecektir. Böylece Jöntürk "İhtilâli"nde vaaz edilen dinler üstü Osmanlılık tasarımı aradan birkaç yıl geçmeden boşa çıkarılmış olur. Çünkü Jöntürklerin gözünde Şark'ın Ermeni nüfusu, ilerleyen Rus ordularının fiilî olmasa bile potansiyel müttefikidir.

Bu, benzerine rastlanmayan takibatın en önemli aşamaları burada anılmak zorundadır, çünkü Mustafa Kemal'in yaşam öyküsü ile bu konu ve aktörleri arasında zaman, mekân ve kişiler açısından bağlantılar vardır. Anzak kuvvetleri 1915 Nisanı'nda Gelibolu Yarımadası'na çıkartma yaparken İstanbul'da 235 Ermeni lideri tutuklanır ve pek azı Anadolu'ya gönderildikleri sürgünden sağ çıkar. Ruslar Mayıs 1915'te, 30.000 Ermeni nüfusun

kanlı ayaklanmasının ardından Osmanlı ordusu tarafından kuşatılmış olan Van'a ulaşırlar. Türkler Ruslar şehre girmeden önce kendi askerleriyle sivil Müslüman halkı tahliye ederler. Bunun üzerine Rus Kafkasya Ordusu, "Ararat Lejyonu" adı verilen Gönüllü Ermeni Taburlarının yardımıyla hepsi yüksek oranlarda Ermeni nüfus barındıran Bitlis, Muş ve Sason'a doğru atağa geçer fakat Türklerin mukavemeti karşısında fazla ilerleyemez. 1915 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Bitlis ve Muş'ta vuku bulan Ermeni katliamlarına anlaşıldığı kadarıyla Rusların bu başarılı harekâtı neden olmuştur.

Baş sorumlulardan biri zamanın Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik (Renda) idi. Muhtemelen Arnavut asıllıydı, Epirliydi. Talat Paşa onu yakın dostu ve mutemedi olarak 1915 ve daha sonra 1918 yılında Halep'e vali tayin etmiş, orada Alman Konsolos Rössler'in tanıklığına göre "dur durak bilmeden" Ermenilerin imhası için çalışmıştı. 1919 yılının "Jöntürk Davaları"nda daha önce bu kitapta ismi birkaç kere geçen Vehib Paşa tarafından Muş'taki katliamlara karışmış olmakla suçlanacaktır. İngilizlerce sürgün edildiği Malta'dan 1921 yılının Kasım ayında dönen Abdülhalik millî hükümete hizmetlerini sunmuştur. Mustafa Kemal'in "tecvizi" ile 1923'te meclise seçilmiş ve otuz yıl vekillik yapmıştır. Abdülhalik Renda Cumhuriyet boyunca bir dizi önemli devlet görevi ifa edecekti. Komite'yle Teşkilât-ı Mahsusa'nın Taner Akçam'ın deyişiyle "millî Kurtuluş Savaşı'na katılarak hayatta kalmayı garantileyen" üyelerine tipik bir örnektir; yoksa zorunlu çalışmaya veya ölüme mahkûm edilecekti.

Ruslar Van'ı 1915 Ağustosu'nda elden çıkarttılar ve (tahminlere göre 200.000 kişilik) sivil halkı da yanlarına alarak önceki sınırın ardına çekildiler. Bu evrede Rus Genel Kurmay Başkanı Januskevic'in kendisi de, "sınır bölgelerini askerîleştirmek, halkı bölgeden taşımak ve düşman etnik grupları sürmek" emrini veriyordu (J. Baberowski). O zamana kadar gizli tutulan Ermeni tehciri 1 Haziran 1915'ten sonra Osmanlı Devleti'nin resmî politikası haline geldi: Temelinde "Vakt-i seferde icraat-i hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak teda-

bir hakkında Kanun-ı Muvakkat" yatar. Fiilen bütün yerel sivil ve askerî makamlar Ermeni nüfusun yaşa, cinsiyete ve sağlık durumlarına bakılmaksızın Suriye'nin kuzeyindeki Deyr-i zor gibi step bölgelerine tehcirini uygulamıştır. Ülkenin doğusunda hâkim olan coğrafî ve iklim şartları altında bir tehcir, çoğu insanın hayatını kaybetmesinin göze alınması demekti. Ecnebî unsurlardan temizlenmiş bir Türk kütlesi yaratmak Talat Paşa'nın kabinede açıkladığı bir hedefti. Buna (sürgündeki Jöntürkler arasında tayin edici rol oynamış olan) Meclis-i Mebusan Başkanı Ahmed Rıza gibi çok az politikacı karşı gelmiştir. Her halükârda Rössler'in 23 Şubat 1916'da Halep'te Alman sefaretine bildirdiği gibi Kafkaslar'ın güneyindeki cepheden epey uzakta bulunan Ermeniler de "her halde tehcir edilmek üzere" listelere yazılmışlardı. Kadınlarla çocuklar birçok durumda istisna tutulmuş ve –acı bir alternatif olarak– Ankara'da da olduğu gibi Müslüman köylere "bölüştürülmüş"lerdir. Daha az bilinen bir gerçek başka Hıristiyan toplulukların, meselâ Güneydoğu'daki Süryanî-Keldanîlerin de tehcire tabi tutulmuş olmasıdır. Yalnızca İstanbul ve İzmir'deki büyük Ermeni cemaatleri ile Romen Katolik veya Protestan kiliselerine bağlı Hıristiyanlar bu uygulamadan muaf tutulmuştur.

Ruslar daha önce 1829'da olduğu gibi, 18 Şubat 1916'da Kafkasya'nın güneyindeki en önemli Türk şehri Erzurum'u işgal ettiler. 3 Mart'ta Bitlis'e, birkaç gün sonra da Muş'a girdiler. Böylece Kürt-Ermeni çekirdek bölgelerini içeren büyük bir üçgen Rus ordusu tarafından işgal edilmiş oluyordu. Mustafa Kemal o günlerde Şark'ın askerî sahnesine 16. Kolordu Komutanı sıfatıyla çıkar. Aslen Mezopotamya Ordusu'nu devralmak istemiştir ama ihtiyar Colmar von der Goltz'un ihtirasları bunun önünde engeldir. Birçok Osmanlı askerinin samimî duygularla hayranlık beslediği General ve Paşa, 19 Nisan 1916'da yakalandığı tifo hastalığı neticesinde Bağdat'ta ölür. Böylece Goltz Paşa Osmanlı ordularının yardımıyla Hindistan'daki İngiliz İmparatorluğu'na meydan okunamayacağı ve bir Mustafa Kemal'in bile Türklerin Irak şehirlerinden utandırıcı ricatını önlemeye yetmeyeceği gerçeğiyle yüzleşmekten de kurtulur.

Enver ilkbahardan beri 2. ve 3. orduların "kıskaç harekâtı"yla Rusları batıdan ve güneyden sıkıştırmaya çalışıyordu. Her iki ordunun başına Ahmed İzzet Paşa getirildi. 3. Ordu Vehib Paşa'nın emrindeydi. Seferi büyük ölçüde zorlaştıran etken, Şark'a uzanan demiryolu hatlarının olmayışıydı. Rus askerleri, geçmiş onyıllarda Ankara'nın doğusuna demiryolu inşaatını başarıyla engelleyen kendi dış politikacılarını minnetle anmış olacaklardır.

Mustafa Kemal Diyarbakır'da

16. Kolordu'nun ana karargâhının başta Diyarbakır'a kurulması düşünülmüştü. Batı'dan en kolay "ikmal hattı" Bağdat Demiryolu'na paralel olarak Halep ve Resülayn'a kadar bugünkü Türkiye Suriye sınırı boyunca ilerliyordu. Buradan birkaç gün süren otomobil seyahatiyle Mardin'i geçip kuzeydoğuya çıkılabiliyordu. Rotayı Mustafa Kemal ve ekibinin başındaki İzzeddin (Çalışlar) seçmişlerdi. On iki günlük bir yolculuğun ardından iki fırkadan oluşan kolorduyu toplamak üzere 27 Şubat'ta Diyarbakır'a vardılar. Mustafa Kemal Bey o günlerde Miralay'dan Mirlivalığa terfi oldu. Daha otuz beşinde ilk generallik rütbesini almıştı; ona artık Paşa unvanıyla hitap edilmesi gerekiyordu. Nihayet ana karargâhını Diyarbakır'dan üç veya dört günlük mesafedeki bir kasaba olan eski Martyropolis, yani Silvan'da kurdu. Moğol istilasına (1258) kadar önemli bir vilâyet merkezi olan Silvan'ın eski adı Mayafarkin'dir. Birinci Dünya Savaşı'ndan bugün geriye sadece merkez camii ile surların çevrelediği dörtgenin kuzeydoğusunda, ufak bir yerleşim kalmıştır.

2. Ordu'nun Trakya'dan bütünüyle nakli aylar sürmüştü. Nisan ortalarında bazı küçük ama stratejik önemdeki yerlerin misliyle üstün bir Rus-Ermeni ordusuna karşı geri alınması veya işgali başarıldı. Mustafa Kemal ağustos ayı başında beş günlük bir muharebenin ardından Muş'u ve Bitlis'i almakta muvaffak oldu. 2 Ağustos'ta ordu komutanlığına bir telgraf çekerek mağlup düşmanı takip etmekte olduklarını bildirdi. 2.

General Erich von Falkenhayn (önde, solda), kurmaylarından Binbaşı Franz von Papen (arkada, solunda) ve Mustafa Kemal'le (sağında) Asya yakasındaki Haydarpaşa Garı'nda İstanbul'u terk etmeden önce (16 Temmuz 1917?).

Ordu'nun Komutanı Ahmed İzzet Paşa 8 Ağustos'ta ona "dâhiyane kudret ve cesareti" için teşekkür ediyordu. Ancak Muş, 25 Ağustos'ta yine Rusların eline geçecektir. Rus ordusu 1917 Yazı'nda geri çekilmeye başlayınca daha zayıf Ermeni birlikleri Osmanlılara karşı savaşı devralırlar ve 2. Ordu Komutanı 30 Nisan 1917'de Muş'u bir kez daha geri almayı başarır.

1916 yılının sonbaharında büyük muharebeler olmadı; yer yer generalin ileride severek konu edeceği az kayıplı rücu hareketleri yaşandı. Mustafa Kemal dinlenmek için İstanbul'a izne giden Ahmed İzzet'e vekâleten 2. Ordu'ya bizzat komuta ederek o zamana kadarki en yüksek askerî mevkiine, geçici de olsa, ulaştı.

Bitlis ve Muş'taki üstün başarılarından ötürü Başkumandanlık tarafından maaşına bir yıllık zam yapılarak ödüllendirildi.

Mustafa Kemal Silvan ana karargâhında o günlerde kısmen mahrem karakter taşısa da sonradan yaverliğini yapan Şükrü'ye (Tezer) armağan edeceği bir günlük tutmuştur. Bugüne kadar

yayımlanan bölümlerin hiçbirinden, 1941'den beri Güneydoğu Anadolu adını taşıyan bu bölgenin 1915-16 yıllarında hükümetin Tehcir emriyle vuku bulan büyük bir katliama sahne olduğu belli olmaz. Açlık, halsizlik, hastalık yüzünden sayısız Ermeni hayatını kaybetti; diğerleri özellikle Sünnî Kürt aşiretlerin üyeleri tarafından işlenen soygun amaçlı saldırılarda öldüler. Muş'taki Surp Karabet gibi çok sayıda kilise ve manastır yağmalanıp talan edildi. Günlüğünün sadece tek bir yerinde "sefil vaziyetteki mülteciler"den söz edilmektedir ki büyük olasılıkla Rus işgalinin veya Ermeni şiddet eylemlerinin kurbanı olan Müslümanları kasteder. Çanakkale Savaşları'ndaki gibi burada da İzzeddin'in günlüğü Mutafa Kemal'in notlarına önemli bir katkı oluşturur.

Yayımlanmış günlüğü 7 Kasım 1916'da başlar. Dâhiliye Nâzırı Mehmed Talat Paşa iki ay kadar önce, 31 Ağustos'ta Alman sefaretinin temsilcisi Hohenlohe-Langenburg'a karşı tehcir politikasını buz gibi bir cümleyle özetlemişti: "*La question armenienne n'existe plus*" ["Ermeni sorunu artık yoktur"]. Talat Konya'dan başlayıp Ankara üzerinden Sivas ve (Elazığ yakınlarındaki) Harput'a kadar uzanan bir yolculuğun ardından aralık ayında Mekke Şerifi Ali Haydar Paşa'ya, Müslüman ahalinin fedakârlığına şahit olmaktan duyduğu memnuniyeti dile getirmişti. Bu gözlem, Ermenilerin gönderilmesiyle güdülen amaca ulaşıldığına işaret ediyordu ona göre. Rusların işgal ettiği toprakların ahalisi Ermenilerden kalan dükkân ve mallara sahip çıkmıştı; o vakte kadar hep zanaattan uzak kalmış bu ahalinin zanaat ve ticaretle meşgul olmaya başlamasını, memnuniyet verici buluyordu.

İçişleri Bakanı'nın telgrafı "memnuniyet" kelimesini ağza almaz ama Ermenilerin birçok zanaat dalında tekel oluşturmadığı ama temayüz ettiği "etnik işbölümü"nün sona ermesi karşısında duyduğu büyük memnuniyet kendini açıkça hissettirir.

Mustafa Kemal ise aralık ayından beri bir önceki yıl Arıburnu'nda verdiği müdafaa savaşlarının notlarını elden geçirmektedir. Bu sadece askerî arşivler için kaleme aldığı bir rapor bile olsa, yaptıklarını kayda geçirmeye ne kadar erken başladığını görmek şaşırtıcıdır. Askerî literatürden yaptığı tercümeler

bir tarafa bırakılırsa yazarlık faaliyeti ileride de iki çeşit metin üzerinde yoğunlaşacaktır: Daha çok kendini aradığı, incelediği mahrem günlükler ve askerî-siyasî yıllıklar. 1927'de altı gün boyunca okuyacağı ve *kendi* hikâyesinin yorumunu tarihçilerin anlatacağı hikâyenin *önüne* geçirmeye çalıştığı *Nutuk*, elbette zirve noktasını teşkil edecektir.

Silvan Ana Karargâhı'nda din felsefesine dair okumalar

Günlük askerî rutinin gevşemesi okumalara yoğunlaşmasını kolaylaştırdı. Üç alandan seçiyordu kitaplarını: 1) Nispeten genç yazarların romanları; 2) Tarih hakkında genel referans kitapları, ve 3) Çağdaş Osmanlıca şiir ve denemeler. İlk iki tür neredeyse tümüyle Fransız yazarların kaleme aldığı eserlerden oluşmakta idi. Alphonse Daudet'nin kolay anlatımlı *Sapho – Mœurs Parisienne* ("Paris Görenekleri") kitabını Fransızcasından okuyordu. Parislilerin günlük hayattaki âdet ve davranışlarını konu eden kitabın orijinali eski Türkiye'de anlaşılan çok sayıda nüshasıyla dağıtıma girmişti. İzzeddin ise aynı günlerde Stendhal'in *Le Rouge et le Noir*'ına* gömülmüştür.

Mustafa Kemal, tarih kitaplarını elinden düşürmüyordu. Madame Corinne'e 6 Mayıs'ta Siirt'ten yazdığı bir mektupta devrim tarihçisi Auguste Mignet'nin (1824)** bir eserinden, askerî başarılarla kamuoyunun moral desteği arasındaki ilişki hakkında uzun bir alıntı yapar:

Orduların hâlâ devam eden mekanik hareketleri sona ermek üzereydi. Zira halkın hareketi söndüğü zaman asker bulunmaz. Ruhların takati bittiği zaman generaller kendilerine gelemezler ve zaferler askerlerle, generallerle ve para ile birlikte sona erer.

(*) Gerçekçi akımın başyapıtlarından *Kırmızı ve Siyah*, 19. yüzyılın ilk yarısında Fransız toplumuna eleştirel gözle bakar ve yükselme hırsındaki kahramanı Julien Sorel'in şahsında feodaliteyle burjuvazi arasındaki gerilimi ve toplumsal ilişkilere damgasını vuran riyayı anlatır – ç.n.

(**) Fransız Bilimler Akademisi üyesi, gazeteci ve tarihçi François-Auguste Mignet'nin (1796-1884) en ünlü yapıtı "Fransız Devrimi'nin Tarihi"dir [*Histoire de la Révolution Française*] – ç.n.

Mektubun yazarı, Rus-Türk cephesinde her iki tarafta savaşan Kürt aşiretler arasında ortak bir "*ardeur publique*" [kamusal güç] yaratmaya pek imkân olmadığını çoktan anlamıştı. Osmanlı ordularını üstün başarılara sevk etmek için bir *levée en masse* [seferberlik] mı düşünüyordu yoksa? Peki nerede, hangi cephelerde?

İstanbul'da satın alıp Silvan'da ancak üç günlük yoğun bir okumadan sonra elinden bıraktığı bir kitap ise üçüncü kategoriye giriyor. Daha sonra kitabı verdiği İzzeddin günlüğüne şöyle yazacaktı: "Okuması biraz güç." Hakikaten zor okunan eserin müşkül de bir adı vardı: "Allahı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzur-ı Fende Mesâlik-i Küfr (Felsefe-i mabadettabia mebahisi)" *[Bilim Karşısında Küfür Ekolleri. Metafizik Felsefe Üzerine Konuşmalar]*. Yazarı Filibeli Ahmed Hilmi 1914 yılındaki ölümüne kadar İstanbul'un en üretken entelektüellerinden biriydi. II. Abdülhamid'e muhalefeti yüzünden 1901'de herkesin korkulu rüyası Fizan'a sürülmüş, çölde yedi yıl geçirmişti. Afrika'dan mistik bir tarikatın müridi olarak döndü. Fakat bu yönelim onu Jöntürk reform hareketinin aktif destekçisi olmaktan alıkoymadı. Ahmed Hilmi çağdaş bilimsel gelişmeler ışığında cahil kaldığını düşündüğü ulemanın tefsir tekelini sorgular. Onun İslâmî *establishment*'in tahtından indirilmesine kadar varan radikal taleplerinin Mustafa Kemal'de münbit bir toprağa düştüğünü tahmin etmek zor olmasa gerektir. Arap-İslam âleminde liderlik rolüne talip olan militan Türk vatanseverliği de kuşkusuz Mustafa Kemal'in karşı çıkacağı noktalardan değildi.

Ancak Hilmi birçok makalesinde kendilerini Aydınlanmacı sayan Jöntürklerde hüküm süren maddeci *Zeitgeist*'ı [zamanın ruhu] eleştiriyordu. Bu tartışma 1911'de, biyolojik materyalizmin Türkiye'deki baş temsilcisi Baha Tevfik, Ludwig Büchner'in* *Kraft und Stoff* [Kuvvet ve Madde] adlı kitabını tercüme edip yayımladığında ayyuka çıktı. Ahmed Hilmi, materya-

(*) Doğabilimci, doktor ve düşünür Ludwig Büchner (1824-1899) felsefî düşünceyi maddeci bir temele oturtmaya çalıştı. 1854'te yazdığı *Kraft und Stoff*, zamanının ilk "çoksatan"larından biri oldu; elli yılda yirminin üzerinde baskı yaparak çeşitli dillere çevrildi – ç.n.

lizme karşı polemikler kaleme alan diğer İslâmî yazarlara kıyasla Hıristiyan eleştirmenlerin cephaneliğinden de faydalanmakta beis görmez. Bu onun siyasî-dinsel yönelimini özgün kılar. Ancak Mustafa Kemal, aşağıdaki günce kaydının gösterdiği gibi Filibeli'nin büyük Doğulu ve Batılı mütefekkirlerin görüşlerini modern bulgularla bağdaştırma çabasını pek o kadar makul bulmuyordu:

> Bütün feylesofların, edyan-ı muhtelifeye [çeşitli dinlere] mensup tabiiyyun [doğa bilimciler], zihniyyun [psikologlar], maddiyyun [maddeciler], hükema [alimler, hikmet sahipleri], mütefekkirîn [düşünürler], mutasavvıfînin kâffesi [hepsi] ruhun mevcut ve adem-i mevcudiyetini [yokluğunu], ruhun ve cismin bir veya ayrı olup olmadığını, ruhun beka ve adem-i bekasını tetkik ediyor.
>
> Bu tetkikatta ilim ve fenne istinat edenler makbul. İmam Gazalî, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd gibi eimme-i müslimînin [Müslümanların imamlarının, önderlerinin] beyanatı dahi telâkkiyat-ı âmiyaneden [basit anlaşıldığı şeklinden] büsbütün başkadır; yalnız ifadelerinde çok rumuz [şifre, bilinmeyen] var. Dindar mütefekkirin [dindar düşünürler], kavait [kurallar] ve ulûm [ilimler] ve fünun [doğabilimleri] ve felsefeyi, beyanat-ı şeriati tefsir için [Şeriat'ın beyanlarını açıklamak için] evirip çevirmeye gayret etmişler.

Okur Mustafa Kemal bu işin sonunda çok yol kat edebilmiş görünmez. Silvan'daki sessiz günlerin bir diğer okuması "Felsefenin Öğeleri"dir. Kitap Katolik Fransız filozof George L. Fonsegrive'in (1872-1917) çok daha kapsamlı bir eserinden bir bölümü içerir. Çağdaş İslâmî yazarlar Fonsegrive'in günün modası olan bilimciliğe getirdiği eleştiriye kulak kesilmişlerdi. Mustafa Kemal kitaptan 1915'te Ahmed Naim'in tercümesiyle yayımlanan "Ruh Öğretisi" bölümünü okumuştur.

Günlüğüne göre aralık ayının başında "ağır bir üşütmeye" yakalandı. Bu sayede Nâmık Kemal'in toplu *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*'sini okuyup bitirme fırsatını buldu. Şair 1872-73 yıllarında Londra'daki sürgününde yazmıştı bu yazıları, fa-

kat Mustafa Kemal gibi bir okurun gözünde başlı başına siyasî program karakteri taşıyorlardı. "Vatan" makalesinden kimi cümleler Rus cephesinde bekleyen bir okurun içine işleyecek kadar güncel ve yakıcıdır. Nâmık Kemal yalnız bütün halklara ortak bir vatan sevgisini anlatmakla kalmaz, aynı zamanda büyük Avrupa devletlerinin süregelen rekabetinden, iç çelişkilerinden ("İtalyanlar hâlâ papazların yüzlerce yıllık esaret zincirleri altında inlemektedir") ve "Rus kılıcına boyun eğmek zorundaki halklardan" da bahseder. Osmanlılara gelince, ülke farklı aşiretlerle dinî cemaatlerin kavgası yüzünden parçalanma tehlikesi arz ediyordu. Bölücü eğilimler sadece terakki çabalarıyla önlenebilirdi, böylece Kürdistan'daki gibi haince bir ayaklanma veya Girit Buhranı gibi bir olay tekerrür etmezdi. Araplara gelince, endişe edecek bir şey yoktu çünkü İslâmî Hilafet kurumuna imanları gereği sıkı sıkıya bağlıydılar. Günlüğüne göre Mustafa Kemal aynı gün Nâmık Kemal'in *Osmanlı Tarihi*'nden sayfaları da mükerrer bir okumaya tabi tutar. 1887'de Rodos'ta kaleme alınan eser alışılagelmiş teamüllerin dışına çıkarak tarih yazımının değeri hakkında teorik mülahazalara girer; tarihçiliğin bir hikâye anlatmaktan çok daha öte bir iş olduğunu anlatır okura: "Bir milletin tarihi bilinmezse bekası ve terakkisi için zarurî olan mevcut ve namevcut sebepler nasıl idrak edilebilir?" Nâmık Kemal, Osmanlı vakanüvislerinin eleştirel bir okuru olarak bir noktayı iyi kavramıştır: "Naçiz incelemelerim bana Osmanlı devletinin en mühim hadiselerinden bazılarının alışageldiğimiz menkulâta tezat teşkil ettiğini göstermiştir." Tarih yalnızca devlet adamları için değil milletin tüm üyeleri için önemlidir. Aynı bölümde tarih kuramıyla tarihsel pratik arasındaki ilişki bahsinde başka düşünürlerin yanı sıra John Locke ve Rousseau'nun da adlarını zikreder.

Hayran olduğu iki Osmanlı şairi

Bir öğretmen, hatta eylem kılavuzu olarak tarih bilimi Mustafa Kemal'i giderek daha çok meşgul etmeye başlar. Osmanlı padişahlarının ve sadrazamların hatalarıyla en az Napolyon'un yenil-

gileri kadar ilgilidir. Eğitime hasrettiği bu olağanüstü günün akşamında, yemeğe oturmadan önce –diyor, günlüğünde– kendisine ufak bir edebiyat semineri verir: Mehmed Emin'in (Yurdakul) *Türkçe Şiirler*'i ile Tevfik Fikret'in *Rübab-ı Şikeste*'sinden konuları itibarıyla akraba, "aynı zeminde bazı parçaları" seçer. Daha Manastır'da, idadîdeyken okuduğu Mehmed Emin o günlerde millî şair unvanına lâyık görülmüş ilk ve tek yazardır ("Ben bir Türküm: Dinim, cinsim uludur"). Buna karşın daha önce bahsettiğimiz Tevfik Fikret Yüksek Osmanlıca'yı aruz vezninde çok ustaca kullanan bir şairdi. Fikret Osmanlıca'nın bir yandan arınmasını istiyor, öte yandan "lisanımızın temelleri" olan Arapça ve Farsça'dan imtina edilebileceğine inanmıyordu. General okuduğu iki şairi karşılaştırdıktan sonra şu neticeye varır:

> İkisi de başka başka güzel. Ancak Türkçe olanda da, diğerinde de aynı derecede Arapça, Farsça kelimat var. Fark, biri parmak hesabı, diğeri değil!

Sözcük seçimi ve vezinlerin farkıyla ilgili ifadeleri basitleyici ve genelleştiricidir. Ama 20. yüzyıla girildiğinde birçok yazarın ateşli bir biçimde tartıştığı konulara temas ettiğini unutmayalım. Mustafa Kemal'in Manastır günlerinden nüfuzlu arkadaşı Ömer Naci 1905'te Selânik'te yayımlanan (ve yanıltıcı olarak *Çocuk Bahçesi* ismini taşıyan) bir mecmuada ısrarla klasisistlerden yana çıkmış ve aruz vezninin "ahenk"ini savunmuştu. Mustafa Kemal, Harf İnkılâbı'nın siyasî dayatmasından on iki yıl evvel dilin birbirinden bu kadar uzak, hatta iki uçtaki biçimlerinin ikisiyle de barışık gözükür.

Anlaşıldığı kadarıyla halk şairi Mehmed Emin'in dizelerini Tevfik Fikret'in çağı eleştiren incelikli şiirleri kadar yakın bulmaz kendine. İlerici bilinç o yıllarda henüz –Cumhuriyet döneminde görüleceği gibi– halkçı *bir* dil tasarımına bağlanmamıştı.

Mustafa Kemal Çanakkale'den Corinne'e yazdığı bir mektupta savaşın en civcivli döneminde dahi "insanın nihaî meseleleri" hakkında kafa yorabildiğine bizzat şaştığını söylemişti. Rus cephesinden, askerlerinin (bugün Diyarbakır'ın iki saat kuzeyindeki) Kulp civarında çok kayıp verdikleri bir mücadelenin ar-

dından aynı hanıma 8 Mayıs'ta yörenin haritaları olmadığından bulunduğu yeri doğru dürüst tayin edemediğini yazar. Doğu Anadolu'nun iç bölgelerini kat eden sıradağların güney yamaçlarında gördüğü manzaraları ise Corinne'e epey süsleyerek anlatır:

> Kısaca, gürül gürül akan sayısız dereler ile sulanan, fevkalâde güzel, yeşil çamlarla örtülü bir dağ silsilesi (2.000 metre yükseklikte tasavvur edebilirsiniz). Ormanlarımızda binlerce bülbül var ve dağlarımızın bir kısmı hâlâ tertemiz beyaz örtüsünü muhafaza ediyor. Hava tertemiz, sular da öyle. Ruslar pek uzakta değiller, ama düşman Çanakkale'deki gibi yakın değil.

Sonrasında ise adının üstü çizilmiş yüksek rütbeli bir askerin karışmış olduğu bir skandaldan söz eder. Corinne'le yazışmasının sadece aşk mektuplarından ibaret olduğu zannı, en geç bu noktada, bir ihtiyarla zavallı bir Kürt kızın zoraki randevusundan sitayişle söz ettiği satırlarda yalanlanır:

> Ekselansları XXX ile buradan üç günlük mesafede, güneyde buluşup beraberce buraya geldik. O daha sonra istirahatgâhına çekildi. Bildiğiniz gibi Ekselans kadınsız kalamıyor. Buluştuğumuz gün kendisine bir Kürt kız bulunup getirilmesini emretti (*une démoiselle kürd*). Kürt usulü kesilmiş saçlar, çok kirli bir elbise ve aynı kirlilikte ayaklarla odaya giren yarı beyaz genç bir Kürt kadın tahayyül edin.

Yörenin –o zamanlar– baskın etnik grupları Kürtler, Araplar ve Ermeniler hakkındaki kimi bilgileri yine İzzeddin'in hatıratından öğreniyoruz. İzzeddin gözlemlerini 1916 Mayısı'nda, Kürtlerden ismen bahsetmeden şöyle özetler:

> Köylerde birçok eli silâh tutan dinç insanlar var. Düşman, memleketlerine yakın dayanmış, ekserisi müdafaaya koşmuyor. Askerlikle de alâkaları yok. Türkçe bilmezler, Hükümet'in ne olduğu onlar için anlaşılamamış. Hülâsâ fethedilmemiş yerler. Halbuki bu ahaliden çok istifade edilebilir. Bunlar rüesaya ve meşayihe [aşiret reislerine ve şeyhlere] tabi. Şeyhlerin bu havalide nüfuzları çok.

Gönüllü Kürt yardımcılar

Mustafa Kemal Kürt bölgesinde kumandanlık görevine başlarken aşiretler üzerinde de komuta hakkı istemişti. Diyarbakırlı âyân ile 10 Nisan'da yaptığı bir görüşmede gayet sert bir üslupla, görevini kerhen değil isteyerek yapan disiplinli adamlara ihtiyacı olduğunu söylemiş, askerlik görevini yapmamış olanları önce talime, sahaya göndereceğini sözlerine eklemiştir. Şehrin ileri gelenleri bu duruma ve Paşa'nın celâlli diline "çok üzüldüklerini" ifade ettiler. Asker kaçağı aşiret mensupları ağır müeyyidelerle karşılaştılar. Meselâ 17 Mayıs'ta Millî aşiretinin on bir adamı idam edildi. Kürtlerin orduya katılma şevkini kıran bir başka durum da, Mustafa Kemal'in kendi nizamî askerlerine dahi her gün ekmek verip karınlarını doyuramamasıdır.

Kurmay Başkanı İzzeddin Paşa hatıratında Mustafa Kemal'in cephe gerisindeki gündelik hayatından bazı ayrıntıları geleceğe taşımıştır. 31 Temmuz'da Ramazan'ın bittiğine dair lâlettayin bir kayıt, Mustafa Kemal'in ileride de İslâmî geleneklere uymayı reddedeceğinin erken bir işaretidir: "Karargâhta bayram kutlaması yapılmadı. Akşam paşayla beraber iki kadeh içtik." Paşa'nın içkiye artan meyli karşısında 11 Kasım'da not ettiği bir cümleyi hafif bir tebessümle okuyabilirsiniz: "Sıhhati muhafaza ve bilhassa beynin düzgün çalışması için alkol alınmamalı." Yoksa kısa bir süre önce mektup aldığı annesi mi ona böyle bir tembihte bulunmuştu? 22 Kasım'da kadın meselesi hakkındaki görüşlerini özetlediği bir cümle de dikkat çekicidir: Kadınların tesettürden çıkması cemiyet hayatında iyileşme meydana getirecek, erkeklerin ahlâkına, duygu ve düşüncelerine müspet tesirde bulunacaktır.

Kumandan Paşa, Kurban Bayramı'nda (8 Eylül) üst rütbeli subaylarla beraber at üstünde askerlerin ve bandonun hazır beklediği Silvan Ulu Camii'ne gidip İslâmî çevrenin beklentilerini karşılar. Garnizondaki ve köydeki Sünnî Müslümanlar Hanefî ve Şafiî mezheplerinden oldukları için namazı arka arkaya kılmak gerekiyordu. Dinî ibadet, Şafiîler (özellikle Kürtler ve Araplar) dua ve hareketlerde az da olsa farklı bir sıra izledikle-

ri için iki vardiyaya bölünmek zorundaydı. Sonra vilâyet konağına gidildi ve en yüksek rütbeli makamın sahibi olması hasebiyle Mustafa Kemal Paşa'ya bayram kutlamasında bulunuldu. Fakat neticede Mustafa Kemal'in Kürt ağalarla şeyhlerin dünyasında geçirdiği hizmeti süresince aklındaki ortaçağa ve dogmalara saplanıp kalmış İslam imajının düzelecek yerde daha da katılaştığı izlenimi uyanır.

Politik dünya görüşü de herhalde fazla değişmemiştir. Şimdi İtalya, İngiltere ve Fransa'dan sonra dördüncü büyük emperyalist devlet Rusya'ya karşı çarpışıyordu. 16 Mayıs'ta İngiltere'yle Fransa arasında Ortadoğu'nun paylaşılması üzerine imzalanan Sykes-Picot Anlaşması'ndan* henüz haber almış olamazdı. Dünya, Rusya'nın payının da hesaba katıldığı bu işgal planlarını ancak 1918 yılında öğrenecekti.

Mustafa Kemal Kurtuluş Savaşı'nın arifesinde Kürt aşiret reisleriyle tarikat şeyhlerini kapsamlı ve methedici mektuplarla kazanmak zorundaydı. Tek bir örnek vermek gerekirse, Erzurum'dan 10 Ağustos 1919'da Bitlis civarındaki Mutki'de Hacı Musa'ya böyle bir yazı gönderip, "orduya Bitlis'in geri alınmasında gösterdiği kıymetli yardımlardan ötürü" takdir ve şükranlarını yolladı. Hiçbiri de aynı cümlelerle kaleme alınmayan bu mektupların alıcılarını ısrarla "*Hilafet ve Saltanat'ın izmihlâline ve vatanımızın Ermeni ayakları altında çiğnenmesine ve milletimizin Ermenilere esir olmasına rıza gösterecek Müslüman tasavvur edilmez*," diyerek uyarır. 1919 yılından bakılınca, Kürdistan'da geçirdiği son üç yılın tecrübelerinin ve kurduğu ilişkilerin, Kürt aşiret reislerini yakında yürürlüğe koyacağı Türk-Kürt ulusu projesine kazanmak için değerli yatırımlar oldukları görülür.

(*) 16.5.1916'da İngiltere ve Fransa hükümetleri arasında imzalanan gizli anlaşmaya göre bugünkü Ürdün, Irak ve Hayfa bölgesine tekabül eden bir toprak parçası İngiliz idaresine bırakılıyor; Fransa Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak, Suriye ve Lübnan'da egemen oluyordu. Anlaşma sonradan İtalya ve Rusya'nın gönlünü almak için genişletildi. Rusya'ya Ermenistan ve kısmen Kürdistan, İtalya'ya On İki Adalar ve İzmir civarı söz verildi. Ekim Devrimi'nden sonra Rusya, Osmanlı'daki "hak"larından feragat etti. Sèvres Antlaşması'na zemin teşkil eder – ç.n.

Osmanlı komutanları Rusya'nın Van-Bitlis-Muş bölgesinden geri çekilmesi ve Süveyş Kanalı'nı geçen İngilizlerin ilerleyişi karşısında birliklerini yeni mevziilere kaydırmak zorunda kaldılar. Mustafa Kemal 26 Şubat 1917 günü Enver ve Cemal paşalarla Şam'da buluştu. İzzeddin'in hatıratına göre Enver ve Mustafa Kemal arasındaki görüşme dostane bir atmosferde cereyan etti. Nihayet uzun süredir fiilen yürüttüğü 2. Ordu'nun komutanlığına da resmen atanmıştı.

Verdun'e yaptığı bol kayıplı nafile fırtına harekâtıyla ünlü General Erich Georg von Falkenhayn (1861-1922), Bağdat'ın düşmesinin ardından (11 Mart 1917) Irak başkentini İngilizlerden geri almakla görevlendirildi. Enver Paşa Bağdat kaybedilmeden birkaç gün önce Kreuznach'daki (Mustafa Kemal'in de 1917'de ziyaret edeceği) Alman Ana Karargâhı'na gitmiş ve Hindenburg ile Ludendorff'tan* bizzat yardım istemişti. Falkenhayn ismini, generalin Romanya'da gösterdiği son başarılardan ötürü Enver bizzat önermiştir. Her iki asker de Irak'a ilişkin gerçek durumla hiç alâkası olmayan bir iyimserliği paylaşıyorlardı. Mustafa Kemal 5 Temmuz günü 7 Ordu'nun Komutanlığına atanırken Fevzi Çakmak Paşa da boşalan 2. Ordu'nun kumandasını devraldı.

F Tümeni ve Falkenhayn ile münakaşa

Almanlar Türklerin 4., 7 ve 8. ordularına takviye mahiyetinde üç taburdan oluşan bir "Asya Kolordusu" *(Asien-Korps)* kurdular. Kurmay Başkanı Falkenhayn'ın komutasındaki "Heeresgruppe F" (F Tümeni) kendine *Yıldırım / Jildirim* lakâbını taktı. İttifak Devletleri İngilizlerin Filistin'de ilerleyişi karşısında pek de yıldırım hızıyla hareket etmiyordu gerçi; aylarca süren tereddütlü bir bekleyişin ardından kuvvetlerini Gazze ve Berşe-

(*) Her ikisi de Prusyalı asker-politikacılardan Mareşal Paul von Hindenburg (1847-1934) Birinci Dünya Savaşı'nda Alman Genelkurmay Başkanı'ydı. Savaşı izleyen Weimar Cumhuriyeti'nin ikinci devlet başkanı olarak 1933'te Adolf Hitler'i Şansölye atadı. Erich Ludendorff (1865-1937) savaşta Hindenburg'un yardımcılığını yaptıktan sonra 1923'te Hitler'in darbe teşebbüsünde yer aldı ve aşırı sağ yapılanmalarda çalıştı – ç.n.

va'ya [Birü's-Sebi] ancak yoğunlaşabildiler. Falkenhayn'ın emrinde 64 Alman subayın yanında sadece 11 Türk subay görev yapıyordu. Alman komutan, Çin'de askerî hocalık yaptığı yıllarda kazandığı tecrübenin ona hiç tanımadığı Ortadoğu coğrafyasında yeterli dayanak sağlayabileceğini zannediyordu.

Askerî ittifak savaşın üçüncü senesinde büyük sınavlarla karşı karşıya kaldı. Almanya'nın savaştan sonraki dönem için kendi çıkarlarını gözeten özenli planlar yaptığını fark eden yalnız Mustafa Kemal değildi. 7 Nisan'da Berlin'de değişik bakanlıklardan temsilcilerin katılımıyla bir toplantı yapıldı. Gündem maddesi, "Türkiye'nin *etinden, budundan* barış zamanında nasıl *istifade edileceği*"ydi. Mustafa Kemal'in Edirne'de arkadaşıyla sohbetinde Almanya'nın "sömürü" planlarına karşı yaptığı uyarılara ironik bir cevap gibidir bu: Tam da Bağdat'ın kaybedildiği günlerde, Almanya başkentindeki toplantıda, "Bağdat Demiryolları'nın Mezopotamya'nın kuzeyindeki ve Musul'daki petrol yatakları üzerinde hak iddia etmesi" yolunda bir tavsiye kararı alınır. Avusturya-Macaristan'ın son derece zeki Ata-

Karlsbad Kaplıcalarında (1918). Genellikle sivil davranmasına karşın bazen bir akşam yemeğine paşa üniformasıyla katıldığı da oluyordu.

şemiliteri Joseph Pomiankowski durumu şöyle özetler: "Birçok Alman Türkiye'yi tamamen kendine ait bir yayılma ve sömürü kuşağı olarak görüyor; [Viyana'daki] Monarşi'nin serbest rekabet haklarını tamamen inkâr ediyor. Ama Türkler Almanların görüşüne kesinlikle iştirak etmiyorlar."

Yine de politika sahnesinde Türk-Alman işbirliğine dair hararetli gösteriler eksik kalmaz. Sultan V Mehmed Reşad'ın tahta çıkışının dokuzuncu yıldönümüne rastgelen 27 Nisan 1917 günü İstanbul'da bir "Türk-Alman Dostluk Yurdu"nun temelleri atılır. İnşa edilecek binanın devasa boyutlarda tasarlanmış mekânlarında, askerî ittifak kültür programlarıyla tamamlanacaktı. Ne var ki bu iddialı proje temel atma töreninin ötesine geçemedi.

İşte bu koşullarda F Tümeni veya *Heeresgruppe Falkenhayn*'ın değişik birliklerindeki komuta kademelerinin bölüşülmesi hakkında savaş bitene kadar da çözümlenmeyecek ağır bir çatışma patlak verdi. Biz bunun ayrıntılarını bir kenara bırakıp olaya yalnız Mustafa Kemal'i ilgilendirdiği ölçüde değineceğiz. Falkenhayn yaz başında Türkiye'ye geldiğinden itibaren sadece düşman kazanmıştı. Pomiankowski, "General Falkenhayn ve kurmay heyetinin komutanlık üslûbu sürekli Türklerin duygularını zedelediği için antipati topluyorlar," diye kaydeder. Vehib Paşa'nın 7 Ordu Komutanlığı teklifini geri çevirdiğini ve ardından atanan Mustafa Kemal'in verilen görevi kabul etmekle beraber "sürekli problem çıkardığını" ekler sözlerine.

İlginçtir ki Mustafa Kemal, Falkenhayn ekibinin sonradan Almanya Şansölyesi olarak adını duyuracak olan harekât başkanı Franz von Papen (1879-1969) üzerinde, Halep'teki bir görüşmenin ardından olumlu intiba bırakmıştı. Papen, onlarca yıl sonra kaleme almış olsa bile, hatıratında şöyle der:

> Serinkanlı askerî tarzı ve kendine güveniyle üzerimde kuvvetli bir tesir bıraktı. Fransızca sohbet ettik. Fransız kültürünü bizimkinden daha sempatik bulduğu duygusunu yaratsa da Alman müttefikiyle ilişkisine asla en ufak bir sadakatsizlik gölgesi düşürmemiştir.

Mustafa Kemal Falkenhayn ve Almanlara duyduğu antipatiyi başka yer ve zamanlarda açık sözlülükle dile getirecekti. Suriye'nin taçsız kralı Ahmed Cemal Paşa, Falkenhayn ve Mustafa Kemal'in atışmasını şöyle anlatır:

> Mustafa Kemal Paşa kumandan sıfatıyla salâhiyetlerini sınırsız olarak korumak isterken von Falkenhayn 7'nci Ordu'nun işlerine, lâlettayin bir kolordu komutanına karşı bile cüret edilmesi mümkün olmayacak bir biçimde karışıyordu.

Falkenhayn, münhasıran Mustafa Kemal'e ayrılan bölgede bile "Arapların işleri"ne doğrudan burnunu sokuyordu. Mustafa Kemal'in iradesine karşı, "Arapların ruhsal yapısıyla" hiç bağdaşmayan bir dizi görüşme yapmış ve eyleme kalkışmıştı. Cemal Paşa 1917 Ekimi'nde Halep'te Mustafa Kemal'le uzun sohbetler yapar. İkisi de "General Falkenhayn'ın bu ülkeye Allah tarafından bir son belâ olarak gönderildiği" sonucuna varırlar.

Bütün bu şahsî husumetler, bize Osmanlı ordularının muharebe kuvvetinin de sonuna geldikleri gerçeğini unutturmamalı. Avrupa'dan Suriye'ye nakledilen 12.000 askerden 8.000'i İstanbul'dan bindikleri trenden yolda, daha Halep'e varmadan kaçıp Anadolu'daki köylerine dağılmışlardır.

Mustafa Kemal'i daha Çanakkale Yarımadası'ndayken Almanların büyük nüfuzuna karşı gelmeye sevk eden, sömürgeci emellerinden kuşkulanmasının yanı sıra Alman subayların Osmanlı ülkesinin koşullarına tümüyle yabancı oluşları idi. Cemal'in Falkenhayn'a yönelik ithamlarını anlamamızı kolaylaştıracak bir çatışmaya değinelim. Mustafa Kemal'i güncel ve geleceğe dair meseleleri ince bir siyasî öngörüyle kavrayan temkinli bir asker olarak tanımamız açısından da önemlidir bu anekdot.

Bavyeralı bir subay ve uyguladığı "Tribal Management"

Türk-Alman Sina birliklerinin başkumandanı Baron Friedrich Kreß von Kressenstein idi (1870-1948). Türklere ve Araplara karşı hassas davranan yetenekli bir Bavyeralı, daha doğrusu

Bavyera'nın Franken bölgesinden bir subaydı. Ancak Berşeva'da İngiliz General Edmund Allenby'nin (1861-1936) birliklerine karşı aldığı yenilgi, itibarını büyük ölçüde zedelemişti. Mustafa Kemal, Kress'in ağustos ayında hiç kimseye sormadan Gazzeli bir Arap şeyhiyle bir nevi mukavele *(kunturato)* imzaladığını duyunca öfkesini güçlükle zapt ederek İstanbul'da bulunan Falkenhayn'a şifreli bir telgraf gönderdi. Bir kopyasını ise Osmanlı ordularına vekâleten komuta eden (çünkü orduların resmî başkomutanı hâlâ padişahtır!) Enver Paşa'ya ulaştırdı:

> General Kress'in, Gazze'nin Fetan Aşireti Şeyhi Hâcim ile bir kunturato yapmış olduğunu gördüm. Bu kunturato maksat ve siyaset-i dâhiliye [iç politika] itibariyle doğru olmaktan pek uzaktır. Bu sahada icra-yı harekâtı yürütecek ordunun kumandanı olmak itibariyle siyaset-i hazıra ve müstakbeleyi derpiş ederek [şimdiki ve gelecekteki siyaseti göz önüne alarak] rüesa-yi aşairle [aşiret reisleriyle] münasebette bulunmak lüzumu tabiîdir. Ancak mumaileyhten [adı geçenlerden] yalnız birisi ile uzlaşarak diğerlerini ehemmiyetsiz telâkki eder görünmek mucib-i infialleri [kızmalarına neden] olabilir ki, bu ordunun harekât-ı müstakbelesi [gelecekteki hareketleri] nokta-i nazarından fevkalâde mucib-i tehlikedir.

Tribal management konulu bu derste Araplarla savaş *sonrası* dönemi düşünerek anlaşma sağlamanın önemine ısrarla değinir.

> Bunlarla tahdit edilecek münasebat [kurulacak ilişkiler] herhalde harbin devamı müddetince fiilî ve müfit [pratik ve faydalı] neticeler bahşetmeli ve harpten sonra da hükümetin siyaset-i mutasavvırasına [planladığı politikaya] faideli bir zemin hazırlamak istidadında [yeteneğinde] ve bütün kitle-i cesime-i Arapın amak-ı ruhuna da [devasa Arap kitlelerinin ruh derinliğine] hiss-i itimat ve itaat ilkâ edebilecek [güven ve itaat aşılayabilecek] isabet ve kabiliyette bulunmalıdır.

Bu tutkulu satırların yazarı, görülüyor ki, bu geç tarihte bile, hâlâ yüksek oranda Arap nüfus barındıran bir Osman-

lı Devleti'nin bekasından en ufak bir kuşku duymamaktadır. "Güven ve itaat" ikilisi, "havuç ve sopa"yı çağrıştırır. Ve herhalde zaten bu anlamda kullanılmıştır. Jöntürk siyasetçileriyle komutanlarının çoğu gibi Mustafa Kemal de Osmanlı Türklerinin çok milletli imparatorlukta her halükârda liderlik rolünü üstlenmeye devam etmeleri gerektiğini düşünüyordu. Çevresinde, Osmanlıların Arabistan'daki rolünün savaşla beraber biteceğini fark eden çok az subay vardı. Cemal Paşa'nın maiyetinde Suriye'de hizmet veren Falih Rıfkı (Atay, 1894-1971), *Zeytindağı* adını verdiği seyahat anılarında Hicaz'daki kutsal mekânları ziyaret ederken kendisini bu topraklarda ne kadar yabancı hissettiğini anlatır. Kudüs'te bile arkadaşlarıyla kendini "turist gibi" hissetmiştir.

Arapların savaşta oynadığı rolün bir eskizini çizmek bu biyografinin çerçevesini aşıyor. Sadece şunu söyleyelim ki, yalnız Araplar arasındaki Sünnîler değil Trablusgarp aşiretleri ile Yemen'in asi imamı bile savaşın bitiminden sonraya kadar İstanbul'a sadakati sürdürmüştür. Bugün birçok Türk, Arapların o zamanlar aynen David Lean'in *Lawrence of Arabia* (1962) filminin kahramanından öğrendikleri gibi davrandığını, yani Osmanlıları sinsice sırtından hançerlediklerini düşünür fakat bu, tarihî gerçeği değiştirmez.

Mustafa Kemal 24 Eylül'de Enver'e yetkilerinin muğlaklığından şikâyet edip Sina cephesinde iki ordu komutanına yer olmadığını söyledikten sonra, iki farklı ordu teşekkülü talebinin yerine gelmezse istifa edeceğini bildirir. Enver oyalar. Falkenhayn ile gerginlik sonunda öylesine tırmanır ki, 4 Ekim'de hakikaten ordudan istifa mektubunu gönderir Payitaht'a.

Mustafa Kemal'i ekim ayı başında sabit bir ikametgâha sahip olmadığı İstanbul'da buluruz, üstelik varlıklı bir gezgin gibi şehrin en iyi otelindedir:

> İstanbul'da Pera Palas Oteli'nin bir dairesine yerleştim. Artık her şeyin mahvolduğuna inanmış bir adam gibi üzgün düşünüyordum. Ancak, mahvolunan her şeyin tekrar kurtarılabileceğine inanan bir adam gibi de avunuyordum.

Almanya'ya yapacağı bir seyahat ihtiyacı olan teselliyi verebilecek miydi ona?

Veliaht ile birlikte, Almanya'da

Kudüs 8 Aralık 1917'de savaşmadan General Allenby'ye teslim edildi. Sivil Vali İzzet topçu ateşinin Kutsal Mekânları tahrip etmesinden korktuğu için şehri Belediye Başkanı Husain Al Husaini eliyle düşmana bırakmaktan başka çaresi olmadığını beyan etti. Umudu, muzaffer güçlerin Kudüs'ü, Osmanlıların beş yüz yılı aşkın süren idareleri boyunca yaptığı gibi özenle koruması idi. Kudüs'ün İtilaf kuvvetleri tarafından işgali Almanlara gönderilmiş güçlü bir sinyaldi aynı zamanda: Türk müttefik Filistin cephesinde daha ne kadar direnebilirdi?

Bu şartlar altında bir Osmanlı heyetinin Almanya'yı ziyaret etmesi her iki taraftaki propagandacılar açısından ittifakın hâlâ dimdik ayakta olduğunu göstermek için iyi bir fırsattı. Alman tarafı Padişah'ın sağlık durumunun pek iyi olmadığını biliyordu ama yine de ihtiyar Sultan Mehmed Reşad'ı bizzat davet etmekten geri durmadı; davetiyenin asıl muhatabı ise babasının ardından tahta çıkması beklenen kardeşi Mehmed Vahideddin'di.

Bu devlet ziyaretinin ayrıntılı bir tasviri Mustafa Kemal'in kendi kaleminden, 1926 yılında Ankara'da kendisine en yakın gazete olan *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanmıştır. Burada birkaç kere alıntıladığımız otobiyografik notları çerçevesinde bir seyahatname kaleme almış, 1917 Kışı'nda, yolda tuttuğu günlüklerden yararlanmıştı.

> Bir gün bana Padişah'ın vekili sıfatı ile Enver Paşa bilvasıta müracaatta bulundu ve sonra bizzat kendisi dedi ki: "Alman İmparatoru, Padişahımızı Umumi Karargâhına davet etti. Padişahımız böyle bir seyahati yapamayacak durumda bulunduğundan düşündük, Zât-ı Şahane yerine Veliahd Hazretleri bu seyahati yapsın dedik. Kendisinin yanında bulunmayı kabul eder misiniz?"

Mustafa Kemal şöyle hatırlar: "Ben böyle bir kişi ile bir seyahati kendim için faydalı buldum, hemen evet cevabını verdim."

Rivayete göre Enver Paşa rakibini son dakikada Vahideddin'in maiyetine katarak kısıtlı bir zaman için bile olsa Payitaht'tan uzaklaştırmayı hedeflemişti. Bunu Sadrazam Mehmed Talat Paşa, seyahate katılanlardan, Vahideddin'in gelecekteki başmabeyincisi Lütfi Simavi Bey'e (1862-1949) de bizzat söylemiştir. Askerî cihetten bir başka katılımcı 1875'te doğup eğitimini Almanya'da alan Albay Abdüllatif Naci (Eldeniz, 1875-1948) idi. Mustafa Kemal'in Harbiye'den tahkimat dersi hocasıydı ve ileride, Kurtuluş Savaşı'nda rol oynayacaktı. Anlaşıldığı üzere seyahat esnasında birçok kere tercümanlık görevini de üstlenmiştir. General [Mustafa Kemal] ve Albay [Eldeniz Paşa] seyahatten önce 56 yaşındaki Veliaht'la tanıştırıldılar. Mustafa Kemal, Mehmed Vahideddin ile ilk karşılaşmasını grotesk bir tabloya yedirerek anlatacaktır:

> Bizi sarayın içinde Arap hasırlarıyla örtülmüş bir salona açılan kapıdan bir odaya soktular. Redingotlu adamlarla dolu olan odanın eşyası bir kanepe ve kanepenin iki tarafında birer koltuktan ibaretti. Henüz girdiğimiz bu odada ayakta dururken çok laubali görünen redingotlu adamların içinde diğer redingotlu bir adam peyda oldu. Bu yeni gelenin kim olduğunu, ne olduğunu ve ne olmak lâzım geldiğini ne ben, ne de arkadaşım fark etmedik. İçeri girdi; bizim bulunduğumuz tarafa teveccüh etti. Kanepenin sağ köşesine oturdu. Ben karşısındaki koltuğa oturdum; mütenazır koltuğu Naci Paşa işgal etti. Bu zat bir defa daha gözlerini kapadı; derin bir vecde daldı, neden sonra tekrar gözlerini açtı, bize lütfen iltifat etti: "Sizinle müşerref oldum; memnunum!" Tekrar gözlerini kapadı. Bu nazikâne sözlere cevap vermeye hazırlanırken, kendi üzerindeki kontrolünü kaybetmiş bir şahsiyetin huzurunda bulunduğumu fark ettim; cevap vermek mi, yoksa vermemek mi lâzım geldiğinde tereddüt ettim. Naci Paşa'nın yüzüne baktım; o da çok durgundu. Onda bir defa daha konuşma gücü mevcut olup olmadığını anlamak için beklemeyi tercih ettim. Bi-

raz sonra gözlerini açtı: "Seyahat edeceğiz değil mi?" Ben çok sıkılmış, çok azap içinde: "Evet seyahat edeceğiz," dedim. İtiraf edeyim ki, bir mecnun ile karşı karşıya bulunduğumu derakap hissetmiş, fakat mantıkî bir görüşmeye girişmekten kendimi menetmiştim. Hemen ayağa kalkıp dedim ki: "Efendi Hazretleri, beraber seyahat edeceğiz; seyahat iki gün sonra başlayacaktır. Perşembe akşamı garda hazır bulunacaksınız; oradan hareket edeceğiz."

Veliaht'a veda edip odadan çıkarlar; süslü bir saray arabasıyla geri dönerken aralarında şöyle bir konuşma geçer:

Mustafa Kemal: "Zavallı, bedbaht, şayanı merhamet... Bunlarla ne olabilir?"

Naci Paşa: "Öyledir."

Mustafa Kemal: "Bu zavallı yarın padişah olacaktır, kendisinden ne beklenebilir?"

Naci Paşa: "Hiç..."

Mustafa Kemal: "Biz ki, aklımız, mantığımız vardır; biz ki memleketin mukadderatını, halini ve âtisini (geleceğini) anlamış insanlarız, ne yapabiliriz?"

Naci Paşa: "Güç!.."

Karl Kraus'un* "İnsanlığın Son Günleri" *(Die Letzten Tage der Menschheit)* adlı oyunundan acı sahneleri hatırlatan anekdot, Veliaht'ın bizzat ne kadar komik olduğunu fark etmeyişi ile trajik bir boyut kazanıyor. Mustafa Kemal aynı zamanda iyi bir anlatıcıdır, kendisini ileri görüşlü ve mesuliyet sahibi bir vatansever olarak merkeze alırken diğer figürleri talîleştirir. Vahideddin gerçekten de önemli mevzular konuşulurken gözlerini kapatma alışkanlığına sahipti ve hasımları bu özelliğini vurgulamayı, haliyle, pek severdi.

(*) Karl Kraus (1874-1936) Avusturya'nın 20. yüzyıl başında çıkardığı en ünlü yazarlardan; *Die Fackel* [Meşale] dergisinin yayıncısı, şair, oyun yazarı ve keskin kalemli eleştirmen. 1915-22 yılları arasında yazdığı "İnsanlığın Son Günleri"[*Die letzten Tage der Menschheit*] 200 kısa skeçten oluşur. Skeçler savaşın kendisini değil, ona yüzeysellikleri ve riyakârlıklarıyla geçit veren insanlığın sefaletini işler. Oyun Tanrı'nın "Ben bunu istememiştim" söyleriyle ve insanlığın yok olmasıyla son bulur – ç.n.

Tren 15 Aralık 1917'de askerî konularda deneyimsiz Vahideddin'in beceriksizce berbat ettiği bir veda merasiminin ardından,* heyeti de alarak Sirkeci Garı'ndan yola çıktı. Mustafa Kemal Sofya'daki kısa bir molada hâlâ burada büyükelçilik görevini ifa eden arkadaşı Fethi'yle buluşma fırsatını buldu. Buharlı lokomotif Belgrad üzerinden Viyana'ya doğru yola devam etmeden önce arkadaşına, "Sultan [V. Mehmed] Reşad hastadır," dedi, "Bu şahıs [Vahideddin] pek yakında tahta çıkacaktır. Ona hakikatleri anlatmak için bütün fırsatları kullanıyorum." Nihayet tarifede yazdığı gibi 17 Aralık'ta Viyana'ya vardılar. Hesapta olmayan şey ise peronda onları karşılayacak hiç kimsenin beklememesiydi. İstanbul, Viyana'daki sefarete yanlış bir tarih bildirmişti. Böylece kafile geceyi vagonda geçirmek zorunda kaldı. Salonlu vagon ertesi sabah Münih'e devam eden trene ilâve edildi. Önceki günkü Türk Askerî Bülteni burada, muhtemelen Naci Bey'in yardımıyla, Almanca'dan okundu:

> Konstantinopol, 17 Aralık. Filistin Cephesi: Sahil şeridinde orta kuvvette topçu ateşi. Şarkî mevkiideki El Kudha-İbsi hattında düşmanın mevziilerimize karşı ilerleme gayretine mani olundu. Aynı şekilde El Tire mevziine karşı düşman saldırısı geri püskürtüldü. Düşmana koruyucu topçu ateşiyle ağır kayıplar verdirildi. Kudüs'ün doğusunda tatbik ettiğimiz askerî harekât muvaffakiyetle sonuçlandı.

Mustafa Kemal bu satırları okuyunca herhalde ne düşüneceğini çok iyi biliyordu. Heyet Münih'te kısa bir şehir turunun ardından o zamanlar önünde "Bad" [Termal Banyo] ibaresini ta-

---

(*) Mustafa Kemal'in günlüğünden aktaralım: "Bineceğimiz tren hazırdı. Bir askerî müfreze saffiharp nizamında [merasim düzeninde] Veliaht'ı teşiye muntazırdı [uğurlamak için bekliyordu]. Veliaht'ın yanına yaklaştım. Başkumandan Vekili Enver Paşa da orada idi. 'Bu asker sizi teşyi için hazırdır. Kendilerini selâmlayınız,' dedim. Vahdettin yüzüme baktı. Bu bakışıyla: 'Nasıl?' demek istiyordu. İşaret ettim: 'Siz yürüyünüz, arkanızdan biz geleceğiz.' Vahdettin askerin önünden geçerken iki eli de yukarıda, gayrı tabii ve gayrı şuurî selâm vererek yürüdü. Geriye dönüp trene bindik; içine girdiğimiz salonun pencerelerini açtırarak tren hareket edeceği sırada Vahdettin'e: 'Bu pencereden askeri ve ahaliyi selâmlayınız,' dedim. 'Niçin, lâzım mıdır?' dedi. 'Evet lâzımdır!'" – ç.n.

şımayan ama birkaç yıldır şık bir termal otele ev sahipliği yapan Kreuznach'daki Alman Ana Karargâhı'na vardı. II. Wilhelm, Mareşal Hindenburg ve onun durup dinlenmek bilmeyen Karargâh Komutanı Ludendorff 1916'dan beri buradan Alman ordularının harekâtını yönetiyorlardı. Burada protokol skandalı yaşanmayacaktı.

Mustafa Kemal Alman Kayzeri ile de tanıştırıldı. Randevuya iyi hazırlanan İmparator yüksek sesle: "Ja, Dardanellen, Anafarta, 19. Division!" diye haykırdı onu görünce ("Evet, Çanakkale, Anafartalar, 19. Tümen!") Kreuznach'daki Alman Kara Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı Ana Karargâhı'na politikacılar, önde gelen iş adamları ve alimler sık sık ziyarette bulunur, zaman zaman böyle "Ekselanslar"ın da geldiği olurdu. Hindenburg'un gözünde Mustafa Kemal yine de ilginç bir sohbet arkadaşıydı besbelli. Dışarıdan bakılınca ayrıldıkları bütün noktalara rağmen onları birbirine bağlayan iki özellikleri vardı: İkisi de savaşın başlangıcında, düşmana karşı savunmada verdikleri önemli bir muharebeden galip çıkmışlardı ve ikisi de savaşın sonuna yaklaşılırken siyasî bir kariyere hazırlanıyorlardı. Suriye'deki yeni bir Türk-Alman atağının beraberinde getireceği riskleri telâffuz etmekten kaçındı Hindenburg.

Norddeutsche Zeitung "Türk Veliaht Ana Karargâhta" (*Der türkische Thronfolger im Hauptquartier*) başlığıyla verdiği haberde şöyle diyordu:

> Ekselans Hazretleri'ni Almanya'ya yaptığı bu ilk ziyarette, Majestelerimiz Kayzer Hazretleri'nin yüce dostu, sarsılmaz sadakatle bağlandığımız ve bütün harp ve sulh zamanlarında tek ve aynı şuuru paylaştığımız kıymetli Osmanlı İmparatorluğu'nun Veliahdı sıfatıyla derinden selâmlıyoruz.

Gazetenin heyetten zikrettiği isimler arasında Osmanlı Sefiri Hakkı Paşa, Saray Başınabeyncisi Lütfi Simavi ve "gerek Çanakkale gerekse Kafkas cephelerinden şerefli madalyalarla dönen ordu komutanı General Mustafa Kemal Paşa" ve nihayet Askerî Müşavir Albay Naci Bey vardı.

İmparatorluk Umumî Valisi'nin uygunsuz sorusu

Bir sonraki etap Strazburg'da eski Prusya İçişleri Bakanı, zamanın Alman İmparatorluğu Umumî Valisi), Nikolaus von Dallwitz'in makamıydı. Mustafa Kemal (Askerî Vali zannettiği) von Dallwitz tarafından, Veliaht'ın bu konuda uzun uzadıya konuşmamayı tercih etmesi üzerine, Ermeni meselesi hakkında bir sohbete çekildi. Görüşmeyi 1926'da şu sözlerle özetleyecekti:

> Alman Valisi, Ermenilerin çok iyi niyet sahibi olduklarından, Türklerin Ermenilere karşı pek kötü tecavüzlerde bulunduğundan bahsetmiş. Misafiri olduğumuz dost ve müttefik Alman milletinin yüksek bir valisinin gelecekteki Türkiye Padişahı ile ciddiyetle bu konu üzerine konuştuğunu anlayınca şaşırdım. [Tercümanlık yapan] Naci Paşa, Vahdeddin'in ağzından "Bu komutan temas ettiğiniz meseleyi iyi bilir, size aydınlatıcı cevaplar verecektir," dedi. Vali'ye dedim ki: "Türkiye'nin Veliahdı ile Almanya'nın mümtaz bir valisinin bulabildiği konuşma konusu beni hayret içinde bıraktı. Evvelâ sizden şunu öğrenmek isterim. Müttefikiniz olan ve bu ittifak uğrunda maddî ve manevî bütün varlığını veren Türkiye'ye karşı tarihin bilmem hangi devrinde var olduğunu iddia eden ve bu varlığını yeniden göstermek için dünyayı kandırmaya çalışan Ermeniler lehine konuşmak fikri size nereden geliyor?" Bize dair pek eksik bilgi sahibi olduğunu anladım. Bütün fedakârlıklarımıza karşı Türkiye topraklarında bir Ermeni halkı olabileceği anlayışında bulunan bu vali ile alaylıca konuşmaktan kendimi alamadım. Vali derhal bütün söylediklerinin en nihayet [şurada burada] işitilmiş şeyler olduğundan, iddialı olmaktan uzak bulunduğundan bahsederek beni yatıştırmaya kalkıştı. Konuşmayı bitirmek için kendisine dedim ki: "Vali hazretleri, biz cepheleri dolaşan bir heyetiz. Buraya Ermeni meselesini konuşmak için değil, fakat müttefikimiz olan ve kendisine dayanmakta olduğumuz Alman ordusunun gerçek durumunu anlamaya geldik. Onu anlamış olarak da memleketimize dönüyoruz."

Mustafa Kemal 1926 yılında Ermeni meselesi hakkındaki kendi sözlerini sansürleme imkânını bulur. Tehcir'den ve katliamlardan bir yıl sonra kendini bilmez Almanları tekdir ettiği ifadeleri Türk kamuoyunu tatmin etmiş olabilir. Ama *Hâkimiyet-i Milliye*'nin yabancı sefaretlerde de okunuyor olmasını göze almıştır. Fransızca metin de zaten kısa süre geçmeden *Revue du Monde Musulman* adlı akademik dergide yayımlanmıştır.

Mustafa Kemal'in tezi sarsıcı olduğu kadar basittir de: Ermenilerin uluslaşmak için yüzyıllar boyunca hiçbir şey yapmamış olmaları, artık Türkiye topraklarında bir halk olarak var olma haklarını kaybettikleri anlamına gelir. 1915'teki Tehcir Kanunu ve sonuçları hakkında, başka yer ve zamanlarda da görüleceği gibi, sessiz kalmayı tercih eder. 1917 yılının Aralık ayında Ermenilerin Rusya'yla işbirliği yaptıkları için cephe hattından sürüldükleri şeklindeki resmî gerekçeyi tekrarlamaktan imtina etmiş olduğu, pek akla yakın değildir. Bu açıklama tarzı Jöntürk liderlerinin yurtdışına kaçışından ve savaş sonrasının Ermeni mahkemelerinden *(Divan-ı Harb-i Örfi)* sonra geçerliliğini kaybedecektir. Hayatta kalan Ermenilerin Ruslar geri çekildikten sonra, artık bir tehdit oluşturmadıklarına göre, neden evlerine geri dönmedikleri sorusu herhalde savaştan sonra o kadar kolay cevaplanamazdı.

Mustafa Kemal anlaşıldığı üzere daha 1917 yılı dolaylarında Ermenilerin kendi devletlerini kurmalarına zemin olabilecek "bir tarihten yoksun oldukları" tezini benimsemiş olmalıdır. Bir "Ermeni ulusu"nun varlığına karşı düşüncesi, anlaşıldığı kadarıyla, şudur: Ermeniler çok eski ve tahayyül edilmesi güç zamanlarda devlet kurmuş olsalar dahi bunun şimdiki zamanla bir ilişkisi yoktur; demek ki muhayyel veya hakiki olsa bile çok eski tarihlerde var olmuş devlet yapısının bugün yeniden canlandırılması hakkına sahip oldukları düşünülemez. Strazburg'daki sofra muhabbeti analiz edildiğinde geç Osmanlı ve modern Türk milliyetçiliğinin kendisine aslî, kadim ve kuvvetli köklere sahip bir "devletli olma özelliği" atfettiği, ama bu devletlilik durumunu Ermeniler ve millî ajitasyonlarını başlattıktan sonra Kürtler gibi halklara tanımadığı görülür. Bu tahay-

yülde, romantizmin "devleti önceleyen millet teşekkülü" fikri kendine yer bulamaz.

Bu bakış açısını biraz daha netleştirmek için, "Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"nin 1919 yılı Mart ayında yapılacak olan Erzurum Kongresi'nde okunan bildirisinden bir alıntı yapalım:

> Bu toprakların hakiki sahiplerinin kimler olduğunu, memleketin her tarafında tesadüf edilen çifte minareler, künbedler gibi abidat-ı diniye ve milliye, pek sarih bir lisanla, yarının hükmünü verecek olan hâkimlere ifade etmektedir. Ermenilerin iddiaları ise harsî ve medenî hiç bir eser bırakmayan ve tarihin henüz pek karanlık günlerinde milliyet derecesini bulamayan Ermeni derebeyliğine istinad ediyor ki bâtıldır.

Mustafa Kemal, Ermenilerin de geride az sayılmayacak anıt bıraktığını bilmekle beraber bu anlayışı kuşkusuz paylaşmaktadır. O yıllarda bunların yıkılması ile Türkiye'nin Doğu vilâyetleri üzerindeki kayıtsız şartsız hükümranlığı daha belirgin hale gelebilmiştir. Strazburg'daki Umumî Valilik Konağı'ndan anlattıkları, en sevdiği konulardan biri olan "Alman ordusunun ve komutanlarının zaafları" ile nihayet bulur.

Les Vosges Cephesi'nde teftiş

Ertesi gün cephedeki bir Bavyera bölüğü ziyaret edilir. Askerler, Şark'tan gelen misafirleri üç kere "Hurra!" diye bağırarak selâmlar. Osmanlı Veliahdı ve maiyetindeki subaylar Les Vosges* cephesinde en öndeki hatlara kadar götürülür ve komutan durumu izah eder. Mustafa Kemal rutin askerî söylevden tatmin olmayarak vaziyeti yerinde müşahede etmek için izin ister. Kısa bir "kargaşalık" anı yaşanır:

> Vahdeddin hazır krokiye göre götürüldüğü istikamette yürüdü. Bende asker inadı uyandı. Arkalarından gitmedim, edin-

(*) *Alm.* Vogesen. Fransa-Almanya sınırındaki dağ silsilesi, Birinci Dünya Savaşı'nda cepheyi oluşturdu ve çok sert çarpışmalara sahne oldu. Bugün büyük şehitlikler barındıran bölgede siperler de kısmen hâlâ durur – ç.n.

miş olduğumuz haritaya güvenerek ateş hattının bir noktasına yürüdüm ve ateş hattının gerisinde bir ağacın altına geldim. Orada genç bir Alman subay, ağaç üzerinde tarassut yapıyordu. Yanımda Alman subayları da vardı. Tarassut yapan subay aşağı indi, gördüklerini anlattı. "Müsaade eder misiniz, ben de bu ağaca çıkayım," dedim.

"Hay hay", cevabını verdiler. Çıktım. Subayın söylediklerini olduğu gibi gördüm. Fakat asıl önemlisi, bu görünen duruma karşı olan durumdu. Onun için sordum: "Bu düşman durumu karşısındaki kuvvetiniz, tertibatınız, ihtiyatlarınız nedir? Lütfen bana söyler misiniz?"

Ateş hattının saf subay ve komutanları, Türk müttefiklerinin bir komutanına gerçeği söylediler. O da şuydu: Piyade kuvvetleri hemen hemen yetersiz dereceye gelmişti. Süvari iken piyade gibi kullanmaya mecbur oldukları bir kuvvetten bahsettiler. O da ihtiyat denilebilecek halden çıkmıştı. Bu bilgileri aldıktan sonra çok hayrette kalarak kendilerine dedim ki: "O halde tehlikedesiniz!" – "Öyle," dediler.

Mustafa Kemal Cihan Harbi'nde [Almanların Fransızlara karşı açtığı] Les Vosges cephesinin fazlasıyla zayıfladığını gayet isabetli teşhis etmiştir. Ama hatıratında aynı şeyin karşı tarafın adam ve malzeme kuvveti için de geçerli olduğuna değinmez. Belki de hakikaten Alman olan her şeye kuşkuyla bakıyordu. Tek bir notuna istinaden, daha o günlerde Alman müttefikin fare doğuracak bir dağ olduğunu anladığını ve onu gözden çıkardığını düşünebilir miyiz? Öyleyse yapılacak tek bir şey kalıyordu, o da ittifaktan ayrılmak ve İtilaf Devletleri'yle müstakil bir anlaşmaya gitmekti. Yoksa aklında bu mu vardı?

Bu arada 21 Aralık 1917 tarihli Türk askerî bülteni Filistin'den nahoş haberlerin yanı sıra (İngiliz uçakları Eriha semalarında görülmüştü) Kafkas cephesindeki çok önemli bir gelişmeye sadece tek satırda değinir: "Rus birlikleriyle aramızda mütareke imzalandı."

Ve Almanya'daki kafilemiz Noel'den bir gün önce Berlin'e varmadan, 22 Aralık'ta Essen'de her ziyaretçinin mutlaka yo-

lunun düştüğü Krupp fabrikalarını gezer. Türk heyeti akabinde Berlin'de on gün boyunca Adlon Oteli'nin savaştan neredeyse hiç etkilenmemiş lüks atmosferine bırakacaktır kendini. Gazeteler Mustafa Kemal'in adını zikretmeden Veliaht'ın Kraliyet Operası'na yaptığı ziyareti yazarlar.

Almanya'dan döndükten sonra artık emrinde komuta edecek bir kuvveti olmayan bir komutandır ve resmen hasta yazılmıştır. Derken eski Padişah II. Abdülhamid 10 Şubat 1918'de kapalı tutulduğu Beylerbeyi Sarayı'nda hayata gözlerini yumar. Balkan Savaşı patlak verince Selânik'ten apar topar getirilmiştir İstanbul'a. Kuzeydoğu Anadolu, bir süreliğine elden çıktıktan sonra İttifak Devletleri'nin Brest-Litowsk'ta (3 Mart 1918) Rusya'yla yaptığı özel barış anlaşmasının ardından yeniden Türkiye'ye katılır. Kâzım Karabekir Paşa iki buçuk senedir Rus işgali altındaki Erzurum'a girer. Böylece daha eski Türkiye çökmeden önce yeni ulusun inşası için iki önemli önkoşul yerine gelmiş olur: Kuzeydoğuda Ermenilerin bastırılması ve Sovyet Rusya ile gelecekte Moskova'nın desteğini de getirecek iyi ilişkiler.

V Mehmed'in ölüm haberini ise Mustafa Kemal aylar sonra, 5 Temmuz'da Karlsbad'daki Imperial Oteli'nde kahvaltı ederken alacaktı. Yol arkadaşı Vahideddin'in tahta çıkışı hakkındaki hislerini günlüğüne şöyle kaydedecektir: "*Ben, Veliaht Hazretleri'ni Almanya seyahati münasebeti ile pek iyi tanımıştım. Aramızda bir dereceye kadar hususiyet ve samimiyet de hasıl olmuştu.*" Ne eski padişahın arkasından ağıt yakar ne de yenisinin kısa mı, uzun mu yaşayacağı ile ilgilidir. Üzüldüğü tek şey İstanbul'da olmamaktır. Vahideddin'in huzuruna çıkmak onu kuşkusuz gelecekteki siyasî hedeflerine biraz daha yaklaştıracaktı.

Dr. Zuckerkandl'ın Viyana'daki sanatoryumu

Mustafa Kemal 1918 yılının baharında üç cephede geçirdiği uzun yılların ardından nihayet ihtiyacı olan izni alarak Viyana'daki bir müteahhısa muayene ve ardından nekahet için kaplıcalara gitme imkânı bulur. Muhtemelen böbrek nahiyesinde

bakteriyel bir enfeksiyon vardı. En iyi doktora görünmek gerekiyordu ve böylece kendisini 1918 Mayısı'nın son günlerinde meşhur ürolog Dr. Otto Zuckerkandl, (1861-1921) tarafından yönetilen *Cottage Sanatorium* adlı hastanede buldu (Karl Kraus, *Cottage* işletmesini sivri diliyle alaya alarak "misafirin kendini evinde hissettiği, zili bir kere çalarsa kat hizmetçisinin, iki kere çalarsa doktorun ve nihayet üçüncüsünde üniversite profesörünün, 213 numaradaki hasta beyefendinin bu arada kaç kilo, yüzde kaç hisse veya ne kadar sermaye kaybettiğini teşhis için bizzat koştuğu" bir otele benzetmişti). Viyana'ya gelince bir kez daha nahoş bir sürprizle karşılaştı: Bagajı kayıplara karışmıştı. 5 Haziran'da arkadaşı Rasim Ferid'e (Talay, 1888-1968) yazdığı mektupta Viyana'ya "çırılçıplak" indiğinden söz eder. Ama bavullar akabinde bulunmuş olmalıdır ki belli vesilelerle üniformasını giyecek ve madalyalarını göğsüne iliştirecektir.

Hasta, semptomların tedavisinden sonra şifalı sularının özellikle böbrek hastalıklarına iyi geldiği söylenen Karlsbad'a* gönderildi. Doktorların "tebdil-i hava" tavsiyesinde bulunduğu Osmanlı eliti savaşta artık Côte d'Azur'e gidemez olmuştu. Bohemya kaplıcaları rahatına düşkün sınıfın gözünde kuşkusuz ancak ikinci tercih olabilirdi, ama ünlü ve ünsüz Osmanlıların yolu mecburîyetten teker teker Karlsbad otellerine düşüyordu.

Oysa Türkiye'den gelen haberler rahatı kaçıracak cinstendi. 1918 Temmuz ve Ağustosu'nda İngiliz uçakları İstanbul'u birkaç kez bombalamıştı; Filistin'de Türk askerî bültenleri teskin edici bir dille "küçük karakol muharebelerinden" söz etse bile, İngilizlere ve isyankâr Araplara karşı ciddi muharebeler veriliyordu. Bulgar birlikleri Makedonya'da, Manastır çevrelerinde Fransızlara karşı ağır kayıplar verdiren bir mücadele içindeydiler.

Karlsbad'a varışını izleyen haftalar ve Türkiye'ye dönüşü gayet iyi belgelenmiştir. Mustafa Kemal günlük tutuyordu. Bu

(*) *Çek.* Karlovy Vary. Çek Cumhuriyeti'nin batısında, bugün yaklaşık 50 bin nüfuslu şehir 14. yüzyıldan beri dünyanın en eski ve ünlü kaplıca ve içmelerinden birini barındırıyor. 19. yüzyıl sonunda demiryoluyla Prag'a bağlandı. Mustafa Kemal'in gittiği dönemde yılda yaklaşık 70 bin kişiye hizmet veriyordu – ç.n.

kayıtlar halen Genelkurmay Başkanlığı arşivlerinin savaş tarihi bölümünde bekleyen Viyana notlarına kıyasla, yayımlanma şansı bulmuşlardır. Günlüğü için 10 hellere satın aldığı ve üzerine temiz bir el yazısı ile "Karlsbad'da Geçen Günlerim" yazdığı defterler kullanmıştı. Günlükler sadece kaplıcada geçirdiği vakitleri veya yerli halk ile Osmanlı vatandaşlarıyla karşılaşmalarını belgelemekle kalmaz, durumdan eğlenceli dersler de çıkartan mizahî enstantaneler de içerirler.

Karlsbad'da titiz bir kaplıca ziyaretçisi

Dr. Werner adındaki kaplıca hekimi ile ilk buluşmasında mizacının sert yönünü ortaya koyar. Basit döşenmiş pansiyon odaları, emir eriyle seyahat edip bagajını tren garından otele ikinci bir otomobille taşıtan (Almanca kartvizitinde yazdığı şekliyle) "Armeeführer"e (Ordu Komutanı) yakışmamaktadır. Dr. Werner Mustafa Kemal'i Karlsbad'a ciddi bir kür yapmak için geldiğini hatırlatarak yatıştırır; ayrıca lüks ve debdebeli mekânlar insanı yorarak sağlığına zarar vermez mi? İkinci bir sorun ekmek tedariğinde yaşanır; sadece kâfi miktarda un getiren karşılığında ekmek alabilmektedir ve bu kuraldan yalnız oranın yerli ahalisi muaf tutulmuştur.

> "Öyle ise doktor, benim burada oturmaklığıma imkân yoktur. Hemen yarın memleketime avdet edeyim. Bizim memleketimizde ecanib [ecnebiler, yabancılar] yerlilerden daha çok istihlakatta bulunmaktadır [iaşe almaktadır]. Ben de hükümetim nezdinde ecanibe ekmek verilmesine mümanaati [yasaklanmasını] teklif edeyim."
>
> Neticede doktor bizzat un veya ekmek bulmayı deruhte etti.

Her sabah saat yedide ilk bardak soğuk suyunu içmek üzere çeşmenin başında bekleyen disiplinli bir kaplıca ziyaretçisidir. Mutad itinalı tuvaleti zaman gerektirdiğinden sabahları saat beş buçuğa doğru uyanır, emir eri Şevki'nin tıraşı her zaman kansız geçmez. Bir kere uşağı zili duymadığı için çamur banyosunun soğumaya başlamasına rağmen gereğinden fazla bek-

lemek zorunda kalır. Fakat dişini sıkıp kaplıca programını tamamlamıştır.

Boş vakitlerinde pansiyon odasındaki şezlonga uzanıp kitap okurdu; anlaşıldığı kadarıyla yanında bir düzine Fransızca eser getirmişti, bunların bileşimi artık alışageldiğimiz gibi romanlarla Fransız devrim tarihine ilişkin kitaplardan oluşuyordu. Bir gün okul Almancasının Karlsbad'da ahaliyle konuşmaya yetmediğini keşfetti. Kendisine bir süre Almanca öğretmenliği yapacak olan Paula Klemm isminde genç bir hanım bulundu.

> Madmazel, dedim, ben senelerce mektepte gramer okudum, lektür yaptım, resitasyon ezberledim; fakat Almancayı öğrenmedim. Şimdi Almanca öğrenmek istiyorum.

Muallime Paula Hanım'ın talebesi ancak mütevazı bir gelişme gösterir. Bunun üzerine 12 Temmuz'da İsviçre'nin Fransızca konuşulan bölgesinden yeni bir öğretmen bulunur; Madame Heinrich ile haftalığı 100 kronluk bir ücrete anlaşır. Fransızca diksiyonunu düzeltecektir. Birlikte Balzac'ın *La Peau de Chagrin* romanını* okurlar ama sohbet edecek zamanı da bulurlar.

> "Yanılmıyorsam beyefendi henüz evli değil! Acaba bir Avrupalı kadınla mı yoksa sizin milletinizden bir kadınla mı evlenmek isterdiniz?"
>
> "Fark etmez," diye cevap verdim.
>
> Hakikatte düşüncem evlenirsem bir Türk kadınını tercih edeceğim yolundaydı. Fakat gücenebileceği uzun bir muhavereye [tartışmaya] girmemek için evlenme mevzuundaki konuşmayı kesmeyi tercih ettim.

Karlsbad'daki bütün büyük oteller, bilhassa sevilen Café'siyle *Grand Hotel Pupp* savaşa rağmen açıktılar. Mustafa Kemal buraya ve *Café Imperial*'e sık sık giderdi. Kısa süre içinde başka Türk kaplıca ziyaretçilerine de rastlamaya başladı: Eski hamisi

(*) Türkçe'ye 1940'ta Hamdi Varoğlu tarafından "Tılsımlı Deri" adıyla çevrildi. Roman, meteliksiz ressam Raphael'in, Faust'un Mephisto'yla yaptığı türden bir anlaşmaya girerek edindiği ve her arzusu ve yaşantısıyla küçülerek hayatının sonunu getiren tılsımlı bir deri üzerinden, hayatın anlamını sorgular – ç.n.

Cemal Paşa, nüfuzlu İttihatçı ve gazeteci Hüseyin Cahid (Yalçın) ve hatta Selânik Rüşdiyesi'nden eski bir okul arkadaşı bile buradaydılar. Pupp Oteli'nin bir masasının etrafında bir akşam tam on bir Türk misafir toplanıp hararetle siyasî ve askerî meseleleri tartıştılar.

"Ben avam mertebesine neden ineyim? Onlar benim gibi olsunlar"

Mustafa Kemal, Karlsbad günlerinde o akşam yemeğinden sonra kendi vatandaşlarından oluşan topluluğa yaptığı açıklamalar sayfalar dolduran notlarda belgelemiştir. Konuşmanın çıkış noktası yandaki dans salonunda smokinli erkeklerle *Fourstep* dansı yapan "gayet zarif, lâtif birkaç genç kadın"ın seyri idi.

> Dedim ki, ben her vakit söylerim, burada da bu vesile ile arz edeyim, benim elime büyük selâhiyet ve kudret geçerse, ben hayat-ı ictimaiyemizde [toplumsal hayatımızda] arzu edilen inkılâbı bir anda bir "Coup" ile tatbik edeceğimi zannederim. Zira ben bazıları gibi efkâr-ı avamı [kamuoyunu], efkâr-ı ulemayı [din adamlarını] yavaş yavaş benim tasavvuratım [planlarım] derecesinde tasavvur ve tefekkür etmeye [düşünmeye] alıştırmak suretiyle bu işin yapılacağını kabul etmiyor ve böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden ben bu kadar senelik tahsil-i âli [yüksek eğitim] gördükten, hayat-ı medeniye ve ictimaiyeyi tetkik [uygar yaşamı ve toplumu inceledikten] ve hürriyeti tezevvuk için sarf-ı hayat ve evkat ettikten [hayatımı ve zamanımı özgürlüğü öğrenmeye harcadıktan] sonra avam mertebesine ineyim. Onları kendi mertebeme çıkarayım, ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar. Mamafih bu meselede şayan-ı tetkik [incelenmesi gereken] bazı noktalar var. Bunları iyice takarrür ettirmeden [karara bağlamadan] işe başlamak hata olur.

Kadınların örtünmesi, eğitim, çok eşlilik ve bu bağlamlarda iki cins arasındaki eşitsizlik gibi konular üzerine kapsamlı izahatlar takip eder bu konuşmayı.

> Meselâ bizde, iffet ve ismet pek büyük ve sıkı kuyudata tabidir. Bir Avrupalı bu kuyudu tanımıyor. (...) Onlar bizim nazarımızda tamamen ahlâksız, onlar nazarında biz tamamen vahşi. (...) Velhasıl netice: Bu kadın meselesinde cesur olalım. Vesveseyi bırakalım. Açılsınlar, onların dimağlarını ciddi ulûm ve fünûn ile [ilim ve fen bilimleri] tezyin edelim. İffeti, fenni sıhhi surette [sağlıklı olarak] izah edelim.

Karlsbad Günlükleri, kuşkusuz gerekli özenle derlenip modern Türkçe'ye aktarılmadıkları için hak ettiklerinden çok daha az ilgi topladılar. Oysa orijinalde de biraz karmaşık olan bu bölüm, doğrudan yazarının devrimci kavrayışını yansıtır. Çağının diğer özgür düşünürleri gibi Mustafa Kemal de terakki [ilerleme] fikrini, bu sözcüğü ağzına almadan, kadın ve erkek arasındaki eşitliğe bağlamaktadır. Ama bu eşitliği sağlamak için önce halkı ikna etmeye çalışma yöntemini benimsemez. Toplumsal "inkılâplar", dönüşümler için sadece devletin ele geçirilmesi, yani "*coup*/darbe" yöntemini işlevli görür; fakat bu "*coup*" önceden itinayla hazırlanmış olmalıdır. "Ben onlar [avam] gibi değil, onlar benim gibi olsunlar" talebi, bir sonraki onyılda şahsının giderek artan ölçülerde "millî irade"yle eş tutulmasına yol açan süreci de haber vermektedir.

Tekrar İstanbul'da: Davetler

2 Ağustos 1918'de tamamen iyileşmiş olarak İstanbul'a geri döner. Yaverliğine terfi eden Naci (Eldeniz) aracılığıyla Padişah'tan randevu talebinde bulunur ve Vahideddin'in huzuruna çıkarak orduların başkomutanlığına talip olduğunu ihsas ettirir. Fakat Vahideddin'le Dolmabahçe Camii'ndeki bir Cuma namazında, Selâmlık'taki üçüncü ve son konuşmasında kendisine Suriye'de daha çok ihtiyaç duyulduğu söylenecektir.

Nablus'a nakledilen karargâha intikal etmek üzere Halep trenine binmeden hemen önce İstanbul'da edebiyata ilgisine birinci elden tanık olunur. 19 Ağustos'ta büyük hümanist ve şair Tevfik Fikret'in evinde yazarın üçüncü ölüm yıldönümü mü-

nasebetiyle bir anma toplantısı vardır. Tevfik Fikret'i Manastır günlerinden beri hayranlıkla okuyan Mustafa Kemal Rumeli Hisarı'na kadar gider ve Aşiyan'da misafir defterine adını kaydettirir.

Eylülde İngilizlerin havadaki ve karadaki askerî tazyiki olağanüstü arttı: Mustafa Kemal ile 1918 Martı'nda Falkenhayn'ın yerine Filistin cephesinde komutayı üstlenen Liman von Sanders için bu bir *déjà vu* gibiydi. Alman taburları ekim başında Türk müttefikleriyle beraber kuzeye, Şam'ın gerisine kadar çekildiler. Mustafa Kemal 5 Ekim'de Halep'e vardı ve alıştığı Baron Otel'e son bir defa yerleşti. Bu ikamet, İngilizlerle Arapların 23 Ekim'de kanlı sokak savaşlarının arkasından şehri ele geçirmesiyle nihayet buldu. Akabinde Baron'un 202 numaralı odasına "Lawrence of Arabia"nın* sahicisi yerleşecekti.

Bir Almanya seyahatinden morali bozuk dönen Talat Paşa ("Boku yedik"), 9 Ekim'de Sadrazam sıfatıyla istifasını verdi. Talihin bir cilvesi olarak aynı gün, o zamana kadar tek şeritli şose yolu andıran Bağdat Demiryolları hattının Toroslar etabı da hizmete geçiyordu. Torosları kat eden güzergâh daha önce devreye girebilseydi Şark'taki, Arabistan'daki kuvvetlerin asker ve mühimmatla takviyesi çok daha kolay olacaktı. Mustafa Kemal ekimin son günlerinde Halep'in kuzeyindedir. Son olarak bugünkü Türkiye sınırı yakınlarında, Bağdat Demiryolları hattının da bir durağı olan Katma'yı *(Qatma)* mesken tutmuştur.

Mütareke mi, çöküş belgesi mi?

İstanbul'daki yeni hükümet İtilaf kuvvetlerinin talebi üzerine Mondros Mütarekesi'nin pazarlıklarını yürütmek için Ahmed İzzet Paşa önderliğinde bir heyet vücuda getirdi. Limni adasının baş limanı Mondros *(Mudros)* çıkartma birliklerinin karargâhı olarak Çanakkale seferine katılan herkesin dimağında

(*) Thomas Edward Lawrence (1888-1935) asker ve İngiliz istihbaratı ajanı. 1916-18 yıllarında Osmanlı'ya karşı Britanya yanlısı bir Arap ayaklanması örgütlemek görevini aldığından "Arabistanlı Lawrence" olarak tanındı. Maceralarını 1926'da *The Seven Pillars of Wisdom* adlı otobiyografik çalışmasında anlattı ("Bilgeliğin Yedi Sütunu", çev. Bilal Çölgeçen, Chiviyazıları, 2001) – ç.n.

taze izler bırakmıştı. Mütarekenin imzalandığı Mondros, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisinin adı, ateşkes anlaşmasının kendisi de "çöküş belgesi" olarak hafızalara kazınacaktı artık. Görüşmeler adını Trafalgar Savaşı'nda Nelson'un "amiral gemisi"nden alan *His Majesty's Ship Agamemnon*'da yapılıyordu. İngilizlerin başmüzakerecisi, Akdeniz Filosu'nun komutanı Amiral Somerset Gough-Calthorpe idi. Amiral Calthorpe 1919 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun başındaki Britanyalı "Komiser" *(Commissioner)* sıfatıyla önemli bir rol oynamayı sürdürecekti.

Türk tarafında ise müzakereleri birkaç hafta önce ülkeden kaçan Cemal Paşa'nın yerine Bahriye Nâzırlığına atanan fırkateyn süvarisi Hüseyin Rauf Bey (Orbay, 1881-1964) komutasında ufak bir askerî heyet yürütüyordu. Mustafa Kemal'le aynı yaştaki "Hamidiye Kahramanı" Rauf, Cihan Harbi'nin patlak vermesinden önce Balkan Savaşı'nda *Hamidiye* kruvazörü ile üstün kuvvetteki Yunan filosuna karşı oynadığı kedi-fare oyunuyla Türk denizcilik tarihine geçmişti. O yıl bitmeden Mustafa Kemal'le Amasya'da buluşacak ve akabinde Sivas Kongresi'ne katılacak, Lozan Antlaşması'nın ardından ise onun en çetin rakiplerinden biri haline gelecekti.

Gerçi Rauf hatıratında üç günlük "müzakerelerde" İngilizlerden kopardığı bazı tavizlerin altını çizmeye özen gösterir fakat bunlar imparatorluğun aldığı ağır mağlubiyet karşısında tali kalır. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin mütarekeye gittiği fakat teslim olmadığı şeklindeki modern yorumlara (A. Mango) katılmak zordur. Gerçekte Mondros'ta bir hudut hattı çizilmiş, Türkiye'ye bunun ardında çok cüzî bir hükümranlık hakkı bırakılmıştır (K. Ziemke). İtilaf Devletleri öncelikle işgal ettikleri Arap vilâyetleri üzerinde hak iddia ettiler (Irak, Suriye, Filistin). İstanbul gerçi İtilaf Devletleri'nin denetiminde kalıyordu fakat tümüyle işgal edilmeyecekti.

Ancak bunun karşılığında getirilen talepler son derece ağırdı: Mütareke belgesinin 1. Maddesi, Çanakkale ve İstanbul boğazlarının açılması ve Boğazlar'daki kalelerin İtilaf Devletleri tarafından işgalidir. Ordu, sınırların muhafazası ve kamu niza-

mının ayakta kalması görevlerine yetecek kadar adam ve silâh dışında derhal terhis edilecektir (Madde 5). Filo İtilaf kuvvetlerine teslim edilecek, bir Türk limanında enterne olacaktır (Madde 6). Anlaşmanın, Türklerin elinde yıllar boyu pimi çekilmiş bomba gibi kalacak olan, son derece genel formüle edilmiş iki maddesi galip tarafa *özel hallerde* Türkiye'den geride kalan toprakların herhangi bir yerini askerî işgal hakkı tanıyordu.

> Madde 7: İtilaf Devletleri, güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması halinde herhangi bir stratejik yeri işgal etme hakkına sahip olacaktır.

Bir diğer madde ise katliamlar ve sürgünlerin ardından çoktan etnik olarak "temizlenmiş" olan ve "Ermeni vilâyetleri" diye adlandırılan bölgeye müdahale hakkını tespit ediyordu.

> Madde 24: Altı vilâyet adı verilen yerlerde bir kargaşa olursa (Erzurum, Sivas, Elazığ, Van, Bitlis, Diyarbakır), İtilaf Devletleri'nin bu vilâyetlerin herhangi bir yerinde işgal hakkı vardır.

"İçeride kamu nizamını" ayakta tutmakla, yani özellikle Rum ve Ermeni nüfusun taleplerini bastırmakla mükellef olan ve sayısı tam olarak belirlenmemiş askerî birliklerin elinde, mecburî silâhsızlanmanın ardından çok az sayıda silâh kalıyordu. 1.181 ağır topun sadece 82'si Türk birliklerine kalmaktaydı; 806 sahra topunun sadece 200'ü, 791.174 piyade tüfeğinin 123.191'i ve 4.488 ağır makineli tüfeğin yalnız 1.370 adedi orduya bırakılıyordu.

Mustafa Kemal, *Vakit* gazetesinden Ahmed Emin'e [Yalman, 1888-1972] 18 Kasım 1918 günü verdiği mülâkatta mütareke hakkındaki fikirlerini açıklama fırsatını kullanır. Hükümeti müzakereleri tamamıyla askerî kişilerin eline bırakmakla suçlar (Rauf'un kısa kabine üyeliği, kaideyi bozmayan bir istisnadır). Oysa ateşkes anlaşması yapmak diplomatların işidir. Mustafa Kemal barış yapma meselesinin, seçtiği vekillerle mecliste temsil edilen millet iradesiyle çözülmesi gerektiğini vurgular. Okurlara, anayasal rejime güvenmelerini telkin eder.

Malumualiniz millet doğrudan doğruya umur-ı devlete karışmaz. Vekilleri olan heyet-i mebusanın itimadına mazhar bir hükümetin netice-i icraatına intizar eyler. [Bildiğiniz gibi millet doğrudan doğruya devlet işlerine karışmaz. Temsilcileri olan milletvekillerinin güvenini kazanmış bir hükümetin yaptıklarının sonuçlarını bekler].

Mustafa Kemal belki de bütün Alman askerî ve sivil şahısların ülkeyi bir ay içinde terk etmesini hükme bağlayan maddelerden gecikmiş de olsa bir memnuniyet duymuştu. Ayrıca Türkiye İttifak Devletleri'yle tüm ilişkilerini kesmeye mecbur tutuluyordu. Bir Alman büyükelçisinin yeniden itimat mektubu vermesi için 1924 yılını beklemek gerekecekti.

Mustafa Kemal tam Mondros'un imzalandığı gün Yıldırım Orduları'nın kumandasını Liman von Sanders'ten devralır ve yeni göreviyle Adana'ya doğru yola çıkar. Mondros Mütarekesi'nin ayrıntılarını soruşturur ve İngiliz birliklerinin İskenderun'a çıkma çabalarına askerî karşılık verme kararlılığını dile getirir. Ahmed İzzet Paşa cevaben, Mütareke'nin uygunsuz şartlarının "gaflet değil kesin mağlubiyetimiz" sebebiyle dikte edildiğini hatırlatır.

Mustafa Kemal taburunun terhis edilmesinin ardından trenle İstanbul'a geldi ve 13 Kasım 1918 günü Haydarpaşa Garı'na indi. Boğaziçi'nde İtilaf filosunu görünce şöyle dediği rivayet olunur: "Geldikleri gibi giderler." O zamanki yaveri Cevad Abbas'ın (Gürer, 1887-1943) naklettiği cümle, taraftarlarınca vizyonerlik yeteneğine gösterilen kanıtlardan biri haline gelmiştir.

Bir süre Pera Palas'ta kaldıktan sonra Şişli'deki malum eve geçti. 1918 yılının Kasım ve Aralık aylarında bir günlük gazetenin yayın ekibinde buluruz onu. Hatta gazeteye *Minber* adını da o vermiştir. Kendisi hukuken hissedarlardan biriyken gazetenin sahibi Fethi'dir (Okyar). Fethi Bey, Talat Paşa tarafından kendisinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başkanlığına önerilmiş, fakat bu teklifi geri çevirmişti. *Minber*, Fethi'nin kurduğu ve Cemiyet'in ülkede kalan üyelerini toplamaya ça-

lıştığı Teceddüd Fırkası'nın [Yenilenme Partisi] yayın organıydı. Mustafa Kemal'in Harbiye Nâzırı olarak girmek istediği Ahmed İzzet Paşa hükümetini destekliyordu. Mustafa Kemal, Teceddüd Fırkası'na 5 Mayıs 1919'da yasaklandıktan sonra da sadakatini sürdürecekti.

ALTINCI BÖLÜM

Stratejistten Siyasetçiye (1919)

İstanbul: Sorumlular kaçıyor

Başta Jöntürk *troika*'sının üç üyesi Talat, Enver ve Cemal paşalar olmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosu 1 Kasım 1918'de Ahmed İzzet Paşa başkanlığındaki ilk mütareke hükümetinin yardımı ile yurtdışına kaçtı. Tehcirin baş sorumlularından Dr. Behaeddin Şakir (1877-1922) de bunların arasındaydı. 1922'de Orta Asya'da, bugünkü Tacikistan'da Kızıl Ordu'yla girdiği bir çatışmada hayatını kaybeden Enver dışında, saydığımız isimlerin hepsi Ermeni suikastçılar tarafından öldürülecekti. Akabinde Tevfik Paşa (Okday, 1845-1936) hükümeti Britanyalıların baskısıyla seleflerinin Ermeni Tehciri'ne ilişkin "utanç verici icraatını" soruşturmak üzere bir komisyon kurdu. 14 Aralık 1918'de alınan, sorumluları bir harp mahkemesinde yargılama kararı, liderler yurtdışına kaçtıkları için zaten geç kalmıştı. Sabık Komite üyelerini kapsamayan ilk hükümet nihayet 24 Şubat 1919'da, Damad Ferid Paşa (1854-1928) başkanlığında kuruldu.

Eski Sadrazam Said Halim Paşa (1877-1922) ve Mustafa Kemal'in arkadaşı Fethi (Okyar) aralarında olmak üzere Komite'nin son liderleri 9 Mart'ta tutuklandılar. Kalanlar 5 Ka-

sım'daki son parti kongresinde Cemiyet'in mirasını, daha önce sözünü ettiğimiz Teceddüd Fırkası'na aktarmaya çalışmışlardı fakat bu parti de mayısta, İttihatçıların kurduğu bir başka partiyle beraber yasaklandı. 13 Kasım'da Suriye'den İstanbul'a dönen Mustafa Kemal bu örgütlenmelerle bir ilişkisi olduğunu kesin bir dille yalanlamıştır. Yine de İttihatçılarla sonraki Kemalistleri baştan itibaren kalın çizgilerle ayırmak imkânsızdır.

Musul'un 3 Kasım'da İngilizler tarafından işgali ile Mondros Mütarekesi'nde saptanan ateşkes hattının geçerliliğini kaybettiği hemen anlaşılır. *Union Jack* * 8 Kasım'da Kuzey Irak'ın bu en önemli kentinin semalarında dalgalanmaya başlar. Böylece gerek Türk iç siyasetini gerekse uluslararası politikayı uzun süre meşgul edecek bir çatışma odağı daha barış için masaya bile oturmadan yaratılmış olur.

Mustafa Kemal İstanbul'da, yukarıda da değindiğimiz bazı görüşmelerde bulunmuştur. Bunlardan ve hükümetle yaptığı bazı yakın temaslardan çıkardığı sonuç, savaşı izleyen rejimin kanadı ve kalbi kırık temsilcileriyle ortak hareket etmek mecburîyetiydi. Hükümet, ordunun derhal terhis edilmesine rağmen sınır güvenliğini ve kamu nizamını ayakta tutacak güçteki birliklerin varlığına izin veren 5. Madde çerçevesinde belli bir hareket kabiliyetine sahipti ve Mustafa Kemal bu serbestîyi kısa zamanda lehine çevirmeyi çok iyi bilecekti.

Savaş sorumlularının büyük bir kısmı bu dönemde Beyazıt'taki Bekirağa Bölüğü'ne kondular. Gardiyandan komutana kadar bütün personel tutuklulardan yana olduğu için keyifler oldukça yerindeydi. Mustafa Kemal de tutuklanan Fethi'yle sıcak temasını sürdürdü. Fethi Bey önde gelen İttihatçılardan biri olarak Ermeni Tehciri ve Kıtâli'nden sorumlu tutulmaktan korkuyordu. Mustafa Kemal onu 14 Mayıs 1919'da şu sözlerle teselli edecekti: "Senin bu ithamlarla hiç ilgin yok ki; o vakitler Sofya'da elçiydin."

(*) Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda'nın oluşturduğu Birleşik Krallık'ın millî bayrağı. Adı limanda yatarken ve önemli günlerde geminin pruvasına asılan bayraktan ("jack") geliyor – ç.n.

Yunanlar İzmir'e çıkıyor

Gazeteler ertesi gün savaşın hemen akabindeki dönemin en ağır ve önemli olayını haber verdiler: Paris Barış Konferansı'nın Yunanistan'a İzmir'i işgal izni vermesi üzerine Yunan birlikleri Ege'deki liman şehrine ayak basmışlardı.

Lloyd George, Clemenceau ve Amerikan Başkanı Wilson, Paris'te bu emrivaki üzerinde mutabakat sağlamışlardı: Bu karar, henüz vuku bulmamış başka bir emrivakiye, İtalyanların Marmaris civarında giriştiği harekâta cevaptır aslında. İtalya savaştan sonra birliklerini, müttefikleriyle 29 Nisan 1915'te yaptığı özel bir anlaşmaya dayanarak, Antalya civarında konuşlandırmıştı. Şimdi Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos ile onun Britanya hükümetindeki arkadaşları, İtalyanların Ege sahilinde zaten 1912'den beri işgal altında tuttukları Rodos'la On İki Ada'nın karşısına, anakaraya kalıcı bir şekilde yerleşmesinden korkuyorlardı. Batılı devlet adamları bu gerçeğe rağmen kendilerini ve kamuoyunu yatıştırmak için insanî motifler öne sürdüler. İşgal operasyonuyla katliamların önleneceğini, Ege'deki Rumları koruyacak başka hiç kimsenin kalmadığını iddia ettiler. Lloyd George hararetle Fransız Cumhurbaşkanı'nı ikna etmeye çalıştı: "We should let the Greeks occupy Smyrna!" *(Yunanların İzmir'i işgaline izin vermeliyiz!)* Küçük Asya Hellenizmini Avrupa'daki anavatanla birleştirme operasyonunun başlangıç işaretini Venizelos vermemiş, fakat gelişmeleri memnuniyetle karşılamıştır. Yunan tarafı harekâtı yalnız tarihî ve kültürel gerekçelerle temellendirmekle kalmıyor, meşruiyet sağlamak için nüfus politikası ve istatistiği yöntemlerine de başvuruyordu. İyonya Adalarının* nüfusunu Batı Anadolu Rumlarının genel toplamına dahil ediyor, hatta bölgede yaşayan bütün gayrimüslimleri "kendi kontenjanından" sayıyordu.

İzmir'in işgali sırasında sivil Müslüman halka ağır katliamlar yapıldı (yaklaşık 1.000 kişinin öldüğü söylenir). Bunun üze-

(*) Yunanistan'ın batısında, Arnavutluk sahillerine kadar uzanan ve Korfu Adası'ndan idare edilen adalar – ç.n.

rine İstanbul'da ve başka şehirlerde ilk Yunan aleyhtarı gösteriler düzenlendi. İngilizler siyasî mahkûmların bazılarını serbest bıraktılar ve tedbir mahiyetinde önde gelen 68 İttihatçı'yı Malta'ya sürgün ettiler. Bu adada da koşullar fena sayılmazdı. Uluslararası basın takip edilebiliyor, anavatanda olup bitenler Kızılhaç paketlerinin bilhassa sarıldığı günlük İstanbul gazetelerinden izlenebiliyordu.

Padişah ve hükümeti İngiliz işgal kuvvetleriyle uyumlu çalışır. Amaç, Yemen'den Bulgaristan'a uzanan Osmanlı mülkünden olabildiğince büyük kısımları düşman elinden kurtarmak, altı yüz senelik hanedanın bekasını sağlamaktır. 1919 Mart tarihli bir memorandum ki Osmanlıca orijinalini bulmak henüz mümkün olmamıştır, Damad Ferid Paşa hükümetinin düşüncelerinin gerçeklerden ne kadar uzak düştüğünü gösterir: Buna göre Araplar geniş kapsamlı bir özerkliğe kavuşturulacak ama din işlerinde Osmanlı Halifesi'ne biat etmeyi sürdürecek, Halife'nin ismini madenî paralarına basacak ve Cuma hutbelerinde zikredeceklerdir. Hicaz'ın hâli hazırdaki Arap "idareci"lerin elinde kalmasına izin verilirken Medine'de 100 askerden oluşan bir Osmanlı muhafız birliği konuşlandırılacak, vilâyetin dış işleri İstanbul'dan yönetilecektir. Çok daha önemlisi, İstanbul'un bu günlerde Ermenilere "düvel-i muazzama" ile mutabakat içinde "bağımsız bir cumhuriyet" kurma hakkını tanımasıdır. Oldukça önemli bir başka taviz ise ülkedeki İngiliz konsoloslarına 15 yıl boyunca bütün Osmanlı vilâyetlerinde resmî valilerin "danışmanlığı" *(counsellor)* görevinin verilmesiydi ki, yerel ve genel seçimlerin denetim hakkı da İngilizlerin yetkileri dahilindeydi.

Mustafa Kemal'in o günlerde hanedanın bekasından yana olduğundan kuşkulanmak için çok sayıda neden vardır. Ermenilerin bağımsızlık planlarını onaylamadığına da kesin gözüyle bakabiliriz. Ancak 1919 Baharı'nda Arap vilâyetlerinin ayrılmasına nasıl baktığı sorusunu yanıtlamak bu kadar kolay değildir. Her halükârda Kurtuluş Savaşı esnasında Türk ve Arap direniş gruplarının sıkı bir işbirliğine tanık olunacaktır. Yüksek bir siyasî veya askerî makama geleceğini düşünen Mustafa Ke-

mal 30 Nisan 1919'da 9. Ordu'nun Müfettişliğine tayin edilir; ismi sonradan 3. Ordu olarak değişecek olan birlikler Sivas ve Erzurum'da konuşlanmıştır.

Anadolu'daki birlikleri silâhsızlandırma girişimi

İtilaf kuvvetleri, Anadolu'daki Osmanlı birliklerinin terhis sürecini bırakalım organize etmek, yeterince denetleyebilecek durumda bile değillerdi. Onların gözünde asıl olan orduların resmî veya hakikî gücünden çok silâhsızlandırılmaları, özellikle ağır silâh ve mühimmat depolarının fiilen boşaltılmasıydı. Askerlerin çoğu zaten 1919 Yazı başlarken hasadı kaldırmak için Anadolu'nun on binlerce köyüne dağılıp gitmişti.

Mustafa Kemal'in misyonu kâğıt üzerinde ordunun terhisinin denetlenmesinden ve Karadeniz bölgesindeki etnik çatışmaları önlemek veya bastırmak üzere yerel jandarma gücü tesis etmekten ibaretti. Osmanlı Devleti'nden geriye kalan harabenin başındakiler herhalde generalin İstanbul'dan uzaklaştırılmasını görev edinmemişti. Başka kaynaklarda da gösterildiği gibi, eğer böyle bir niyetleri olsaydı İngiliz yardımıyla onu kolayca Malta sürgününe yollayabilirlerdi. İstanbul hükümeti aslında bir yandan İngilizlerin ordunun terhisi isteğini yerine getiriyor görünürken, öte yandan gayriresmî yollarla yerel jandarma güçleri dahil Anadolu'daki Müslüman sivil ve paramiliter kuvvetleri güçlendirmeye çalışmıştır.

Mustafa Kemal daha önceki seyahatlerinde yaptığı gibi bu kez de güvendiği dostu Dr. Rasim Ferid'den, yokluğunda İstanbul'daki işleriyle ilgilenmesini rica eder. Hatta Sadrazam ona veda etmek için bir kabine toplantısına ara verir. Mustafa Kemal ileriki bir beyanatında, Damad Ferid Paşa'nın kabine olarak ne yapmaları gerektiği şeklindeki sorusuna kendisinin şöyle cevap verdiğini söyleyecektir: "'Celâdet gösteriniz!' dedim. 'Bunu burada nasıl yapabiliriz?' dediler, yine: 'Burada yapabildiğiniz kadarını yaptıktan sonra devam edebilmek için benim yanıma gelirsiniz' cevabını vererek ayrıldım." Bu noktada Andrew Mango'nun dile getirdiği kuşkuya katılarak, Mus-

tafa Kemal'in o günlerde kendini henüz Anadolu'daki bir Türk ulusal direnişinin lideri olarak göstermesinin imkânsızlığına değinelim.

Peki, o günlerde Anadolu'da ve özellikle de kuzeydeki Karadeniz sahillerinde durum neydi? Osmanlı orduları takriben 35.000 adamlık bir mevcudiyete düşürülmüştü, sadece Erzurum'daki 15. Kolordu'da, Kâzım Karabekir komutasında 680 subay ve 19.047 asker görece sağlam duruyordu. Memleketin dört bir köşesinde toprakların denetimi için silâhlı çatışmalar patlak vermişti. Özellikle Yunan hedeflerine karşı Trakya'nın ve Anadolu'nun birçok yerinde şaşkın İngilizlerin *council* dediği Müslüman "Müdafaa-i Hukuk" cemiyetleri kurulmuştu. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'un mart ayında Sadrazam'a gidip özellikle Sivas ve Erzurum arasındaki faaliyetlerini şikâyet edeceği yerel örgütlenmelerdi bunlar.

Padişah idaresinin unutulmuş bir girişimi, 1919 Nisanı'nda Anadolu'ya gönderilen "Heyet-i Nasîha"dır *(Nasihat Heyetleri)*. Osmanlı veliahtlarının yönetimindeki bu gruplar her yerde kurulmakta olan "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri"ne karşı sarayın ve hükümetin sesini duyurmakla mükelleftiler. En önemli heyet, II. Abdülhamid'in oğullarından Abdürrahim Efendi'nin yönetimindekiydi; Batı Anadolu'da Hıristiyan azınlıktan temsilcileri de kapsayarak, Paris'te devam eden ve artık sonuna yaklaşan Barış Konferansı'nı etkilemeye çalışmıştır.

Pontus Rumlarının faaliyetleri Samsun ve Canik havzalarında kanlı çatışmalara neden oluyordu. Yunan politikacı Venizelos'un "Barış Konferansı Arifesinde Yunanistan" başlığını taşıyan bir raporunda, Karadeniz bölgesindeki "vatandaşlarını" geniş bir Ermenistan'ın gelecekteki tebaası olarak gördüğünü ve Panhelen davasından muaf tuttuğunu herhalde o günlerde eli silâh tutan pek az kimse biliyordu. Rumların nüfusun yaklaşık beşte birini oluşturduğu Trabzon vilâyetinin Giresun bölgesinde Rum direnişi denizden silâhla beslendiği için devamlı yeni çatışmalara yol açmaktaydı.

Tarihî "Samsun'a çıkış": 19 Mayıs 1919

Mustafa Kemal 19 Mayıs'ta ekibi ve iki doktoruyla birlikte denizde geçirdiği üç günün ardından tarihî Pontus limanı Samsun'a çıktı. Türkler bu nedenle o günü halen Gençlik ve Spor Bayramı olarak kutlar. Samsun o devirde Türkiye'nin Trabzon'dan sonra Karadeniz'deki en önemli limanıydı. Aynı adı taşıyan merkez ilçede 1914 yılının rakamlarına göre Rumlar Müslümanlara göre bariz ölçüde çoğunluktaydı (55.000 / 45.000). Mustafa Kemal aldığı emre uyarak derhal burada 200 Britanyalı askerle üs kurmuş olan İngiliz *relief officer** Yüzbaşı K.H. Hurst ile temasa geçti. 25 Mayıs'ta Birinci Dünya Savaşı'nın ardından bölgede hüküm süren koşulları Harbiye Nâzırlığı'ndaki üstleri için şöyle özetliyordu:

> Seferberliğin bidayetinde liva dahilinde hemen münhasıran asker firarilerinden ve İslam, Rum, Ermeni gibi anasırdan ayrı ayrı teşekkül eden birtakım çeteler adi hırsızlıklar ve ara sıra da münferiden katil vukuatiyle meşgul olmuş, Rum ve Ermeni tehciri esnasında bu anasırdan zuhur eden bazı çeteler siyasi bir mahiyet iktisap etmiş ve Rusların istilası başlayınca dahil-i memlekette gaile ihdası için bunlar Ruslar tarafından da teşçi ve bahren takviye edilmiş[tir] (...) Rusların inhizamından mütarekeye varıncaya kadar vukuat ve şekavet devam etmiştir. (...) Mütarekeden sonra bütün Rumlar Yunanlılık amal-i milliyesiyle her tarafta şımardığı gibi bu havalide Pontus hükümetinin teşekkülü gibi bir safsata etrafında toplanmış ve tekmil Rum çeteleri muntazam bir propaganda tahtında hemen kâmilen siyasi bir şekle inkılâp eylemiştir.

Bölgede Ermenilerin direnişi tahmin edileceği gibi o kadar önem taşımıyordu. Bunu belirttikten sonra Yunanların bir Pontus devleti kurma niyetine değiniyordu.

Heyet sonra üç tane hurdası çıkmış Mercedes otomobile binerek Samsun'dan Havza'ya doğru yola çıktı. Otomobiller defa-

(*) Olağanüstü koşullarda güvenliği sağlamak ve yardım için eğitilmiş [askerî] personel – ç.n.

larca yolda kaldıktan ve Paşa'nınki Karageçmiş köyü civarında tamamen pes ettikten sonra, refakatindekilerle birlikte yayan gitmeye karar verdi. Ve bir yıl sonra Gençlik Marşı olarak ünlenecek şarkıyı mırıldanarak yola koyuldu:

Dağ başını duman almış,
Gümüş dere durmaz akar,
Güneş ufuktan şimdi doğar,
Yürüyelim arkadaşlar.

Nakarat ise şöyleydi:

Sesimizi yer, gök, su dinlesin,
Sert adımlarla her yer inlesin – inlesin!

Şarkı, besteci Felix Körling'in o yıllarda İsveç halkının dilinden düşmeyen ve Türkiye'ye muhtemelen Selim Sırrı Tarcan (1874-1956) tarafından tanıtılan bir eserine dayanır. Reformcu pedagog ve eğitim müfettişi Tarcan, Cihan Harbi öncesinde İsveç'te bulunup Halk Evleri'ni incelemişti. 1916'da kendi inisiyatifiyle bir "Beden Eğitimi Günü" ilân etti. Kemalist Türkiye'de bir nevi "Jimnastiğin Babası" Jahn olmuştur.*

Havza: Sıcak banyolar, sıcak siyaset

Paşa'nın heyeti kaplıcalarıyla meşhur Havza'da çoğunluğu oluşturan Müslüman halk tarafından coşkuyla karşılandı. 13 Haziran'a kadar burada kalacaktı. O günlere kadar barışçı "protesto gösterileri"nden ibaret olan Anadolu direniş hareketinde en önemli virajlar bu haftalarda alınacaktı. Havza'da da Mustafa Kemal gelmeden önce Yunan işgaline karşı gösteriler düzenlenmişti. 1924'te artık büyük ölçüde huzura kavuşmuş bir Havza'yı ve 1919 harekâtının başka mahallerini ziyaret ettiğinde bu dramatik ilkbahar günlerini hatırlayarak Havzalılara şöyle seslenecekti:

(*) Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852) 18. yüzyıl sonunda Alman topraklarındaki Napolyon işgaline karşı milliyetçi direniş ideolojisinin spor ayağını yaratmıştır. Gençlerle yaptığı "yürüyüş"lerde [*Wanderungen*] hürriyet duygusunu işledi ve bir "Kurtuluş Savaşı"nın hazırlığı olarak "beden eğitimi" ideolojisini kurdu. Almanya'da birçok spor salonu hâlâ onun adını taşımaktadır – ç.n.

Eğer Havzalıların o samimi ve metin hüsnükabulleri olmasa ve eğer Havza'nın nafi ve şifalı kaplıcaları ahvali sıhhiyem üzerinde müspet bir tesir bırakmasaydı emin olunuz ki, inkılâp için çalışamayacaktım.

Bu konuşmada bahsetmeyi unuttuğu bir konu, 1919'da Türk ahaliye "çete savaşı"nda özsavunma imkânını vermek için cephaneliklerin kapısını açtığıdır. Yüzbaşı Hurst'ün vaziyete hakim olduğu Samsun'un tersine Havza'da bir kaplıca ziyaretçisi olarak doğrudan İngilizlerin gözetiminde değildir Mustafa Kemal. Cuma namazına katılır, yerel eşrafı İzmir'in geri alınması için mücadeleye hazırlanmaya çağırır. Bunu işiten Rum ahali telâşla Samsun'daki metropolit* Germanos'u durumdan haberdar eder ve o da Yüzbaşı Hurst'ü bilgilendirmekte gecikmez.

Havza'ya gelenlerden biri de Topal Osman'dır. Balkan Savaşları gazisi, kurşun yiyip yaralanan menüsküsü nedeniyle almıştır bu lâkabı. 1883'te Giresun'da dünyaya gelmiş ve gözü pek bir çete reisi olarak ün salmıştı; Rumlarla Ermenilerin Pontus sahilini ülkeden ayırma çabalarına karşı savaşıyordu. Pontus Rumlarının ülkenin içlerine tehcirinde de rol oynamıştı. Giresun köylerinden devşirdiği yerel kıyafetli delikanlılardan, *Giresun Uşakları*'ndan kurduğu şahsî ordusu çok geçmeden İstanbul'daki savaş mahkemesinin Ermenilerin tehcir ve katledilmesine katılan kişileri kapsayan kara listesinde yerini aldı. Cezaî takibi 10 Kasım 1919'da "tecil edildi" ki bu fiilen af anlamına geliyordu. Gerekçe, "mevzubahis mevkide nizamın muhafazası" idi. Bu arada Yunanlılar Midilli'den Ayvalık'a askerlerini çıkartmayı sürdürürken, Güneybatı Anadolu'da, Ödemiş'te Yunan ordusuyla ilk sıcak çatışmalar patlak verdi.

Yüzbaşı Hurst 2 Haziran'da Havza'ya gitti. Birkaç gün sonra amirlerine yazdığı raporda, Mustafa Kemal'in "enerjisini boşaltmak için muhtemelen katliam yapabilecek" bir hareket organize ettiğini bildiriyordu. İngiliz Karadeniz Orduları Komutanı General Milne bunun üzerine (1924'te ölen)

(*) Hıristiyanlığın erken dönemlerinden beri metropolit, bir bölgedeki tüm kiliselerden sorumlu din adamıdır ve makamı, o yörenin baş şehrindedir ("metropolis"te). Ortodoks Bizans'ta metropolitleri patrik belirlerdi – ç.n.

Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa'dan Mustafa Kemal'i derhal İstanbul'a geri çağırmasını talep etti. Yüksek Komiser Calthorpe 4 Haziran'da *Foreign Office'e* [İngiliz Dışişleri Bakanlığı] gönderdiği yazıda Paşa'nın faaliyetlerini büyük bir basiret ve tevekkülle, şöyle değerlendiriyordu:

> Güvenilir bir kaynaktan öğrendiğime göre değişik [Osmanlı] subayları Yunanlara karşı direniş örgütlemek üzere Konstantinopol'den yola çıkmışlar. Bu hareket çok doğal ve hissiyatım o ki, bir o kadar da cihanşümûl; durdurmaya çalışmak nafile bir çaba olacaktır.

Calthorpe Müslüman Anadolu'nun bir avuç *relief officers* ile sadece top kamalarını yuvalarından söküp İstanbul'a düzenli aralıklarla tehditler savurarak kontrol edilemeyeceğini çabuk kavramıştı. Mustafa Kemal'in yoğun telgraf faaliyeti de Hurst'ü huzursuz ediyordu; bu onun Anadolu'da askerî ve sivil kaynaklardan oluşan geniş bir ağ örmekte olduğunu gösteriyordu. Mustafa Kemal'i, faaliyetlerini yakındaki Amasya'ya kaydırmaya iten de herhalde Hurst'ün bu kuşkuları olmuştur. 13 Haziran'da Amasya'ya gelen Mustafa Kemal, telgrafın tellerini üstüne tek bir kuşun dahi konamayacağı kadar titretmeyi buradan da sürdürecekti.

Amasya ve telgraf

1919 yılının ilk Haziran günlerine kadar adımlarını İstanbul hükümetiyle (Sadrazamlık, Harbiye ve Dâhiliye nâzırlıkları) bir ölçüde eşgüdümlü atmıştır. Askerî ve sivil sahalardan verebileceğimiz iki örnek durumu yeterince açıklar. Harbiye Nâzırı 27 Mayıs'ta Mustafa Kemal'e görev bölgesini Kayseri ve Maraş'a kadar genişletme emrini verir (Maraş, ekim ayının sonunda Fransızlar tarafından işgal edilecektir). Sonradan azılı düşmanı olacak Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal daha 29 Mayıs'ta "millî nümayişlere" kamu düzenini bozmadıkları sürece izin veriyordu. Resmî Kemalist tarih yazımı tarafından Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gönderilmesine dair öne sürülen motifler İçişleri Ba-

kanlığı arşivlerinin açılmasının ardından geçerliliğini kaybetmiştir. Çünkü her şeyden önce, bütün Osmanlı Anadolusu'nun idarî aygıtı emrindeydi. Görevi, ülkenin doğusundaki ve batısındaki iki önemli komutanla, Kâzım Karabekir ve Ali Fuad'la –ki onlarla Amasya'da buluşacaktır– beraber değişik halk gruplarına saldırıları ve bu grupların kendi aralarındaki çatışmaları önlemekti. İstanbul, görevini başarıyla yerine getirebilirse bunun Paris'teki barış görüşmelerinde Osmanlı'nın elini kuvvetlendireceğini düşünüyordu.

Eski veliaht şehri Amasya, Bursa'yla beraber Anadolu'nun klâsik Osmanlı mimarisinden en çok payını alan kentlerindendir. Mustafa Kemal 12 Haziran 1919'dan itibaren iki hafta boyunca karargâhını burada, deli akan Yeşilırmak'ın kıyısında kurdu. Amasya'dan annesine bir kartpostal göndermeyi ihmal etmeyecekti: "Validem ve hemşirem Hanımefendi'lere" Gencecik telgraf memuru Fethi (Turgut) ve meslektaşları alelacele bir istihbarat dairesinin kurulmasına önayak oldular. Kısa zamanda Sivas, Çorum, Tokat, Samsun ve İstanbul arasında bir telgraf yağmuru sökün etti.

Bu arada Payitaht'ta Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal (16 Haziran) artık direniş gruplarıyla dayanışma beyanları içeren telgrafları engellemeye başlamıştı. Telgraflar yolda hükümete sadık memurlar tarafından da okunup sansür edilebiliyor veya alıkonabiliyordu. Bu koşullarda Mustafa Kemal'in davasını destekleyen telgraf müdürlerinin önemi katlanıyordu.

"Kraliçe Victoria zamanının interneti"nin yani telgrafın tarihe geçeceği, daha doğrusu tarih yazacağı yerler Amasya, sonra Erzurum ve Ankara'dır. Maniplenin başında, çoğu zaman bir gaz lâmbasının titrek ışığında oturan adam günler ve geceler boyunca Paşa'nın en yakın mesai arkadaşı olur. Şifreli telgrafların yazımı ve çözümü için çoğunlukla ikinci bir adama ihtiyaç vardı. Anadolu Bağımsızlık Savaşı'nın telgraf memurları olmadan örgütlenmesi çok zordu. Mustafa Kemal'in binlerce telgrafı bugüne kalmıştır: Daha çok siyasî içerikli mesajlar ("Bilumum vilâyetlerde... sancaklarda... mutasarrıflıklarda... bilumum telgrafhanelere..."), ama aynı zamanda sivil

amirlere ve yetkililere hitaben de gönderilip kayda geçmiş sayısız mesaj.

Telgraf memuru Fethi Turgut şöyle hatırlıyor: "Cuma namazını kaçırdığım zamanlarda bunun milletin ve efkâr-ı umumiyenin hizmetinde bir nevi ibadet olup yüce Allah'ın kabulünü gördüğünü düşünerek teselli bulurdum." Teknik koşullar ilkeldir. O zamanlar telgraf bağlantılarına elektrik amonyum klorür pilleriyle veriliyordu; gerekli akımı yaratmak için yirmi, otuz, hatta bazen yüz veya yüz elli pilin art arda devreye sokulması gerekiyordu. Savaşta amonyak tedarik edilemeyince idrarla idare edilmek zorundaydı.

Amasya Tamimi

Mustafa Kemal'e Amasya'dan Dolmabahçe Sarayı'nı arattığı, yani Padişah Vahideddin ile doğrudan bağlantı kurmaya çalıştığı bir gece telgrafına cevaben sadece bir tür alındı bilgisi geldi. İstanbul'un yanıtında sadece Padişah'a durumun bildirildiği ve onun da mabeyn başkâtibini görevlendirdiği ve ek olarak kâtibin "makine başında" (yani bugünün diliyle, bir nevî "online") olduğu yazıyordu: "Haber verildi. Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin zat-ı şahane ile görüşme arzuları arz edilmiş ve kendileri mabeyn başkâtibini vazifelendirmişlerdir. Arz olunur." Bu oyalayıcı cevaba olağanüstü öfkelenip Fethi'ye "Yaz çocuğum," dedi. Fethi manipleye "cevab"ın ilk harfinin Mors alfabesiyle kısaltması olan "cim"i bastı ve ekledi:

> Ahval-i fevkalâdenin arzına müstenit hususat bilâvasıta [aracısız] irtibatı zarurî kılmaktadır. Mustafa Kemal.

Vahideddin'le son doğrudan temas çabası böyle, öfkeyle sonuçsuz kaldı.

19 Haziran'dan itibaren bir grup nüfuzlu subay bir araya gelip atılacak yeni adımları konuştular. Bu buluşma 1919 yılının en önemli sonuçlara yol açacak siyasî olaylarından biridir. Amasya'da toplananlar arasında Konya'dan Ankara'ya nakledilen 20. Kolordu'nun Komutanı ve Mustafa Kemal'in Harp

Okulu'ndan yakın arkadaşı Ali Fuad Paşa (Cebesoy), Sivas'taki 3. Kolordu'nun başındaki İbrahim Refet (Bele, 1881-1963) ve Hüseyin Rauf (Orbay) vardır. İki diğer muvazzaf generalle telgraf yoluyla mutabakat sağlanmıştı: Kâzım Karabekir (1882-1948, 15. Kolordu, Erzurum) ve grubun en yaşlısı Mersinli Cemal Paşa (1873-1941, İkinci Ordu Müfettişi, Konya). Mustafa Kemal'in son zikrettiğimiz dışındaki bütün dava arkadaşları 1924'te muhalefet politikacıları olarak boy gösterecektir.

Üzerinde anlaştıkları metin Türk tarih yazımına "Amasya Tamimi" olarak geçmiştir ve olağanüstü önemi nedeniyle burada alıntılanacaktır. Mustafa Kemal, arkadaşlarıyla kararlaştırdığı kısa ve öz açıklama metnini 21 Haziran'ı 22 Haziran 1919'a bağlayan gece, yaveri Cevad Abbas (Gürer) Bey'e yazdırmış ve telgraf yoluyla çeşitli alıcılara yollatmıştı.

Amasya Tamimi'nin esas noktaları, Mustafa Kemal'in 1927'de özetlediği şekliyle şunlardı:

1. Vatanın tamamiyeti, milletin istiklâli tehlikededir.

2. Hükümet-i merkeziye [Istanbul Hükümeti] deruhte ettiği mes'uliyetin icabatını ifa edememektedir [üzerine aldığı sorumluluğun gereklerini yerine getirememektedir].

3. Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.

4. Milletin hal ve vaz'ını derpiş etmek [durumunu ve davranışını göz önünde tutmak] ve sada-yı hukukunu [haklarını dile getirip] cihana işittirmek için her türlü tesir ve murakebeden [denetimden] âzade bir heyet-i milliyenin vücudu elzemdir.

5. Anadolu'nun bilvücuh [her yönden] en emin mahalli olan Sıvas'ta millî bir kongrenin serian in'ikadı takarrür etmiştir [tez elden toplanması kararlaştırılmıştır].

6. Bunun için tekmil vilâyetlerin her livasından milletin itimadına mazhar üç murahhasın sürat-i mümküne ile [halkın güvenini kazanmış üç delegenin olabildiğince çabuk] yetişmek üzere hemen yola çıkarılması icap etmektedir.

7. Her ihtimale karşı keyfiyetin bir sırr-ı millî halinde tutul-

ması ve murahhasların lüzum görülen mahallerde seyahatlerinin mütenekkiren icrası lâzımdır [Her olasılığa karşı bu iş ulusal bir sır gibi tutulmalı ve delegeler gereken yerlere kimliklerini gizleyerek gelmelidirler].

8. Vilâyet-i şarkıye [Doğu illeri] namına 10 Temmuz'da Erzurum'da bir kongre in'ikat edecektir [toplanacaktır]. Mezkür [adı geçen] tarihe kadar vilâyat-ı saire murahhasları [öteki il delegeleri] da Sıvas'a vâsıl olabilirlerse Erzurum Kongresi'nin azası da Sıvas içtima-ı umumisine dahil olmak üzere hareket eder.

Kararlar açıktı ve gerek mekân gerek zaman açısından çerçevesi net çizilmiş bir çalışma programı içeriyorlardı. Genelgenin yazarları doğrudan Padişah idaresini hedef almıyor, onun istikrardan yoksun ve güçsüz olduğunun altını çizerek temsil görevini üzerlerine alıyorlardı. Kabine Mondros'tan bu yana beş kez değişmiş, İtilaf kuvvetlerinin gözetiminde yetkileri iyice sınırlanmıştı.

Tamimi kaleme alanlar "millî bir heyet" derken Padişah'ın dağıttığı parlamentonun yerine geçecek, az çok demokratik meşruiyete sahip bir kurulu kastederler. Gayrimüslimlerin de bu kurulda temsil edilme olasılığını o tarihte artık hiç kimse ciddiye alınıyordu. Her halükârda İstanbul ile Anadolu'da kumandayı elinde tutan generaller arasındaki ipler artık neredeyse kopmaktaydı.

Şevket Turgut Paşa bu arada Erzurum'a doğru yola çıkan Mustafa Kemal'e yine İngiliz işgal kuvvetlerinin baskısı altında "derhal İstanbul'a dönmesini" emretti. 30 Haziran'da Padişah'ın onun herhangi bir şehirde "tebdil-i hava"ya çıkmasını istediğini belirten bir telgraf aldı. Fakat Mustafa Kemal ve refakatindekiler müşkül şartlarda üç otomobille yolculuğu sürdürdüler ve Erzurum'da, kongrenin ev sahibi Kâzım Karabekir Paşa tarafından Şark usullerine uygun olarak şehrin kapısında karşılandılar. Mustafa Kemal 7 Temmuz'da 3. Ordu Müfettişi sıfatıyla son emrini verdi, çünkü hükümet ertesi gün yetkilerinin resmen elinden alındığını açıklayacaktı. Müfettişlik makamından uzaklaştırılmakla kalmadı, ordudan atıldı, Padişah'ın

fahrî yaverliği unvanını kaybetti ve göğsündeki bütün nişan ve madalyaları derhal sökmesi emredildi.

Erzurum: Paşa'ya sivil kıyafetler

Erzurum, ülkenin daha batısı veya güneyinde yaşayan Türklerin gözünde, ısırıcı ayazın bir başka adıdır. Oysa yazları burada gayet lâtif hava şartları hakimdir. Erzurum tarihte ve bugün bir garnizon şehri olduğu için de önemlidir, buranın sakinleri hiç bir zaman "Kaf Dağı'nın ardında" yaşamamışlardır. Şehirde daha 1866 yılında *Envar-i Şarkiye* (Doğu'nun Işıkları) adlı haftalık bir gazete yayımlanıyordu; Osmanlıca ve Ermenice sütunları vardı ve eğitimli kesimin hemen hepsine ulaşmaktaydı. Kentin göz ardı edilemeyecek orandaki Ermeni ahalisi ilk kez 1890 yılında Osmanlı efendilerine karşı ayaklandı. 1895'te olağanüstü kanlı bir pogroma hedef oldular. Öte yandan 1916'da Ruslar şehre girince bu kez çok sayıda Müslüman katledildi. Şehirdeki Müslümanların durumu ancak Rusların veya başka ifadesiyle Ermeni General Antranik'in iki yıllık işgalden sonra geri çekilmesi ve Kâzım Karabekir'in 12 Mart 1918'de Erzurum'a girmesiyle düzelebildi.

Amasya Tamimi'ne göre 10 Temmuz 1919 günü yapılacağı bildirilen Şark Kongresi ancak ayın 23'ünde, Ermeni iş adamı Sansaryan'ın vaktiyle cemaate bağışladığı bir okulun binasında başlayabildi. Kongre aslında sadece Şark'tan delegelerin katılacağı yerel bir konferans gibi tasarlanmıştı ama geriye bakıldığında, ona büyük bir millî önem atfedilir.

Ev sahibi görevini Erzurum'daki teşkilât üstlenmişti. Eldeki 1.500 liradan iki haftalık kongreden sonra 80 lira kalacaktı geriye. Mustafa Kemal ve refakatindekiler kongreden sonra, emekli bir albayın şahsî birikimi olan 900 lirayı alarak tekrar yola koyuldular.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin Erzurum'daki temsilcisi, Mustafa Kemal'in yakın dava arkadaşı haline gelecek olan Mazhar Müfid'dir (Kansu). Faaliyetlerinden ötürü kısa süre önce Bitlis Valiliği görevinden alınmıştı. Anılarında Paşa'yla ilk karşılaşmasını şöyle anlatır:

Genç, dik, adaleli vücudu her hareketinde dinamik, enerjik hüviyetini ifadelendiriyor ve manalandırıyor. O zamanki ifadesi ile Liva elbisesi giyinmiş ve fahrî Yaver-i Şehriyârî olduğundan bir de yaldızlı, pırıl pırıl yanan kordon ve altın bir imtiyaz madalyası ile göğsünü süslemişti.

Ordudan ihraç edildikten sonra sivil giyinmek Mustafa Kemal'in arzusuydu. Kıyafetleri Mazhar Müfid, Erzurum Valisi'nden temin etti. Vali kendisine temiz bir elbise bulamadı ama "bir-iki defa giydiği jaketatayı" çıkartıp verdi gardırobundan. Temiz bir fes (o zamana kadar askerî kalpak giyiyordu) ve gömlek, yaka, kravat da buldu sonunda, Mazhar Müfid.

Mustafa Kemal kendini bir "Temsil Heyeti"nin başkanlığına seçtirdi; diğer üyelerin atalet ve namevcudiyetleri düşünüldüğünde, "Heyet-i Temsiliye"deki varlıkları ile yoklukları zaten birdi. Böylece ilk taslağını Amasya'da oluşturduğu Sivas Kongresi'ni rahat rahat hazırlayabilirdi artık.

Kâzım Karabekir 15. Kolordu'nun Komutanı olarak Harbiye Nâzırlığı'na düzenli olarak Erzurum bölgesindeki olayları rapor etmek zorundaydı. 1 Ağustos 1919 tarihli bir telgrafında Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'i niçin desteklediğini şu sözlerle açıklar: "*Müşarünileyhler* [anılan şahıslar] *mülk ve milletin saadet ve selâmeti ile alâkadar her ferdi vatanperver gibi yaşamaktadırlar.*" Mustafa Kemal 1927 tarihli *Nutuk*'ta Erzurum Kongresi'ne bütün ayrıntılarıyla değinirken Karabekir'in desteğinden tek kelimeyle bahsetmez. Asıl amacı, Erzurum'da delegelerin kabul ettiği manifestoya kendi ana fikirlerini neredeyse tamamen dahil edebildiğine dikkat çekmektir:

1. Hudud-ı milliye dahilinde bulunan bilcümle aksam-ı vatan bir küldür [vatan parçaları bir bütündür]. Yekdiğerinden infikâk [ayrılma] kabul etmez.

2. Her türlü ecnebi işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı Hükümetinin inhilâli [dağılması] halinde millet müttehiden [birlikte] müdafaa ve mukavemet edecektir.

3. Vatanın ve istiklâlin muhafaza ve teminine hükümet-i merkeziye muktedir olamadığı takdirde, temin-i maksat [ama-

cı gerçekleştirmek] için bir hükümet-i muvakkate teşekkül edecektir [geçici bir hükümet kurulacaktır]. Bu hükümet heyeti milli kongrece intihap olunacaktır [seçilecektir]. Kongre mün'akit değilse [toplanamamışsa] bu intihabı [seçimi] Heyet-i Temsiliye yapacaktır.

4. Kuva-yi milliyeyi amil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak esastır.

5. Anasır-ı Hıristiyaniyeye hâkimiyet-i siyasiye ve muvazene-i içtimaiyemizi muhil ita olunamaz [Hıristiyan unsurlara siyasal üstünlük ve toplumsal dengemizi bozacak ayrıcalıklar verilemez].

6. Manda ve himaye kabul olunamaz.

7. Meclis-i millinin derhal içtimaını ve icraatını hükümetin Meclisin murakabesine vaz'ını temin etmek için çalışılacaktır [Millet Meclisi'nin hemen toplanmasını ve hükümet işlerinin Meclis denetiminde yürütülmesini sağlamak için çalışılacaktır].

Erzurum Kongresi'nden geriye hiçbir zabıt kalmadığı için nihaî sonuç belgesi öncesinde nelerin tartışıldığını tam olarak bilmiyoruz. Kongrenin en önemli kararları şöyle özetlenebilir:

Doğu vilâyetleri geri kalan Osmanlı mülküne ayrılmaz biçimde bağlıdır.

Bütün Müslümanlar kardeştir ve Mütareke sınırları içinde bölünmez bir millet meydana getirirler. Mütareke sınırları dahilindeki yerlerde her türlü müdahale veya işgal bir Rum veya Ermeni özerkliği tesis etme çabası olarak değerlendirilir ve reddedilir.

Hıristiyanların haklarına saygı duyulur ama onlara yeni tavizler verilmeyecektir.

Bilim, sanayi ve ekonomi alanlarında memnuniyetle yardım alınacaktır.

İstanbul Hükümeti Doğu vilâyetlerini ihmal etmeye veya gözden çıkartmaya mecbur edilecek olursa ülkede geçici bir yönetim kurulacaktır.

Temsilciler aynı zamanda yeni seçimler ve meclisin (yakın zamanda) yeniden toplanmasını talep etmişlerdir.

Bu ilkeler Padişah hükümetinin en son 1919 Mart ayında İngilizlere yaptığı tekliflerden büyük ölçüde ayrılır. Aynı aylarda Osmanlı vilâyetlerinde bir Amerikan mandası kurulması fikri de tartışılıyordu. Padişah ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası çevresindeki İngiliz yanlılarına karşı Amerikan himayesi altına girmeyi savunanlar, Wilson'un ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkelerinin Müslüman halkın lehinde yorumlanacağını umuyorlardı. Ünlü yazar Halide Edib (Adıvar, 1884-1964) Mustafa Kemal'e 10 Ekim'de yazdığı bir mektupta Amerikan mandasının nimetlerini Filipinler örneğinde överken Amerikalıların "vahşi bir ülkeyi" kendi kendini yönetebilen modern bir makineye (!) çevirebildiğinden bahsediyordu.

Ülkenin geleceği hakkında bir gece sohbeti

Erzurum Kongresi'nin sonlarına doğru Mustafa Kemal ile Mazhar Müfid (Kansu) ve İbrahim Süreyya (Yiğit, 1880-1952) arasında düşündürücü bir sohbet cereyan etti. 7 Ağustos'u 8'ine bağlayan gece hep beraber geç vakte kadar kahve ve sigara içilerek oturuldu. Paşa "hem çok neşeli hem de çok düşünceliydi" Kongre'ye katılanların yaptığı konuşmaların hepsi hoşuna gitmemişti Mustafa Kemal'in. Bunu şöyle ifade etti:

> 'Asrî' kelimesi hoca efendilerin taassubuna dokundu. Yanlış tefsir ve mülâhazalara kapıldılar. O kelimeyi [modern sözcüğünü kongre sonuç belgesinden] çıkartmakla iyi ettik.

Biraz sonra Mazhar Müfid'e not defterinin yanında olup olmadığını sordu. Defteri getirdiğini görünce sigarasından art arda derin birkaç nefes aldıktan sonra, şöyle bir uyarıda bulundu:

> "Amma bu defterin bu yaprağını kimseye göstermeyeceksin. Sonuna kadar mahrem kalacak. Bir ben, bir Süreyya, bir de sen bileceksin. Şartım bu..." dedi.
>
> Süreyya da, ben de: "Buna emin olabilirsiniz Paşam," dedik. Paşa, bundan sonra: "Öyle ise önce tarih koy!" dedi. Koydum:

7-8 Temmuz 1919. Sabaha karşı. Tarihi sayfanın üzerine yazdığını görünce: "Pekâlâ. yaz!" diyerek devam etti:

"Zaferden sonra şekli hükümet Cumhuriyet olacaktır. Bunu size daha önce de bir sualiniz münasebetiyle söylemiştim. Bu bir. İki: Padişah ve hanedan hakkında zamanı gelince icap eden muamele yapılacaktır. Üç: Tesettür kalkacaktır. Dört: Fes kalkacak, medenî milletler gibi şapka giyilecektir.

Bu anda gayri ihtiyari kalem elimden düştü. Yüzüne baktım. O da benim yüzüme baktı. (...) Paşa ile zaman zaman senli benli konuşmaktan çekinmezdim.

"Neden durakladın?" deyince:

"Darılma amma Paşam, sizin de hayalperest taraflarınız var," dedim, gülerek.

"Bunu zaman tayin eder. Sen yaz," dedi. Yazmaya devam ettim:

"Beş: Lâtin hurufu kabul edilecek."

"Paşam kâfi, kâfi..." dedim ve biraz da hayal ile uğraşmaktan bıkmış bir insan edası ile "Cumhuriyet ilânına muvaffak olalım da üst tarafı yeter!" diyerek defterimi kapadım ve koltuğumun altına sıkıştırdım(...): "Paşam sabah oldu."

Mustafa Kemal'le aşağı yukarı aynı yaştaki Süreyya onunla 1911'de Sirenayka'da birlikte gönüllü çarpışmış eski bir İttihatçı'ydı. 1919'da İzmit Valiliğine terfi olduktan sonra Amasya ve akabinde Erzurum'da toplanan milliyetçilere katılmıştı. Kısacası Mustafa Kemal bu sözleri gözü kapalı güvendiği dostlarına karşı sarf etmiştir. Mazhar Müfid, Mustafa Kemal'in yıllar sonra Çankaya'daki akşam yemeklerinden birinde gülümseyerek, "Bu Mazhar Müfid yok mu, kendisine Erzurum'da tesettür kalkacak, şapka giyilecek, Lâtin hurufu kabul *edilecek* deyip bunları not etmesini söylediğim zaman defterini koltuğu altına almış ve bana hayalperest olduğumu söylemişti," dediğini aktarır. "Defter" hiç yayımlanmamıştır, fakat Mustafa Kemal'in "iddialı" tasarılarının ve "büyük fikirlerinin" o günlerde artık çoktan olgunlaştığından kuşku duyulamaz.

Sivas: Kararlı adımlarla Cumhuriyet'e doğru

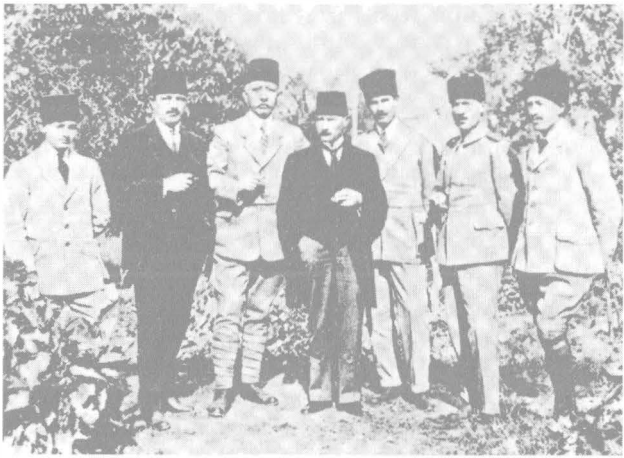
"Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"nin Sivas Kongresi öngörülenden çok daha geç başlayarak 4 Eylül'den 11 Eylül'e kadar sürdü. Burada da kongre mekânı bir okuldur. O yıllarda Türk Müslümanların Anadolu'nun eski ve yegâne sahibi olduğunun kanıtı haline gelen ünlü Selçuklu Çifte Minareli Medresesi, kongrenin yapıldığı yerden sadece iki adım uzaktaydı.

Kongreye gelen "delegeler"in sayısı 31'di ve Erzurum Kongresi'ne çağrılan 56-70 kişinin hayli altında kalıyordu. İdeal durum, 61 vilâyetin hepsinin üçer kişiyle temsil edilmesiydi. Sivas'ın yolları, görece merkezî konumuna rağmen çok kötüydü. At arabasıyla Ankara'ya ancak on günde gidiliyordu. Şehir, Anadolu demiryolları ağına ancak 1930'da bağlanacaktı.

Doğu ve Batı Anadolu'nun Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin siyasî hedeflerinin farklılığı haklı olarak vurgulanagelmiştir. Batı Anadolu İtilaf kuvvetlerinin müdahalelerine genellikle daha ılımlı yaklaşıyordu; askerlerin ağırlığı orada Şark vilâyetleri ölçüsünde hissedilmiyordu. Meşruiyet zemini öncüllerinden biraz daha zayıf da olsa, Sivas Kongresi başarıyla Erzurum'da alınmış kararları bütün ülkeye teşmil eden ulusal bir irade beyanı olarak takdim edildi.

Kongre 11 Eylül 1919'da bir dizi karar ve yeni bir "Heyet-i Temsiliye"nin seçilmesiyle sona erdi. Temsilciler Heyeti'ne altı yeni koltuk eklenmişti. En ünlü üyeler Mustafa Kemal Paşa'nın yanı sıra Rauf (Orbay) ve eski 3. Kolordu Komutanı Refet (Bele) idi. Askerî kanattan gelmeyen azalar arasında Paşa'nın yeni yakın dostu Mazhar Müfid (Kansu) ve Erzincanlı bir Nakşibendî şeyhi olan Hacı Fevzi Efendi vardı. Mustafa Kemal Cemiyet'i Halk Partisi'ne çevirdikten sonra Sivas, Anadolu'daki direnişle Cumhuriyet düzeni arasındaki sürekliliği vurgulamak üzere partinin ilk kongresi sayılacaktı.

İstanbul Hükümeti'nin asabiyeti artıyordu. Britanyalı General Milne Londra'ya şöyle rapor etmekteydi: "Hükümet ve Müttefikler çaresiz. Mustafa Kemal'in Anadolu'daki hareketi, hedefe kilitlenmiş olarak bağımsız bir Cumhuriyet'e gidiyor."

Bekir Sami'nin (Kunduh) Tokat civarındaki çiftliğinde (1919). Soldan sağa: Muzaffer Kılıç (yaver), Rauf (Orbay), Bekir Sami, gazeteci Ruşen Eşref (Ünaydın), Cemal Cahid (Toydemir) ve yaveri Cevad Abbas (Gürer).

Mustafa Kemal 16 Ekim'de İstanbul Hükümeti'nin bir temsilcisiyle pazarlığa oturmak üzere, Rauf ve Bekir Sami'yle beraber Sivas'tan Amasya'ya doğru yola çıktıktan iki gün sonra arkasında hiç de tahmin ettiği kadar sağlam bir zemin bırakmadığını öğrendi. Halvetî tarikatı* şeyhi Receb, telgraf dairesini işgal ederek İstanbul Hükümeti'ne başvurmuştu. Mustafa Kemal'i birçok ayıbı olan küçük bir grup adına konuşmakla suçluyor, milleti temsil yetkisi olmadığını söylüyordu. Kendisi Sivaslı âyân arasında 200 imza toplamıştı, yazdığı protesto mektubuna 160 mühür basıldığını bildiriyordu.

Üç adam Amasya'da, İstanbul'daki Tevfik Paşa hükümetiyle milliyetçilerin arasını yeniden bulmaya çalışan Bahriye Nâzırı Salih Hulusi Paşa'yla (Kezrak, 1864-1939) bir araya geldiler. Üç günlük pazarlıkların ardından –ordu komutanlarıyla sürekli istişare içinde– Sivas kararlarının özellikle sınır ve azınlıklar

(*) Ar. Halvat [halvet] tenha, tenhaya çekilme, yalnızlık ve yalnız kalma. 14. yüzyılda Horasan'dan çıkan tasavvufî tarikatın piri Ömer Halvetî'dir. Özellikle Anadolu ve Balkanlarda yaygınlaştı – ç.n.

konularında yeni bir tefsiri üzerinde anlaştılar. Meclis, şartlar elverdiği ölçüde İstanbul'da kalacaktı. Ama Mustafa Kemal'in kafasında, 1927'de açıklayacağı gibi, şimdiden başka bir çözüm şekilleniyordu:

> İstanbul'un düşman işgâli altında bulunması dolayısıyla, milletvekillerinin yasama görevlerini hakkıyla yerine getirmelerine pek elverişli olamayacağı düşüncesi ortaya atıldı. 1870-1871 savaşında Fransızların Bordeaux'da ve daha sonra Almanların Weimar'da yaptıkları gibi, barış anlaşması yapılıncaya kadar, geçici olarak, Meclis-i Millî'nin Anadolu'da, saltanat hükümetinin kabul edeceği güvenilir başka bir yerde toplanması uygun görüldü.

Mustafa Kemal Sivas'a geri dönünce (28 Ekim) dört ordu komutanını 16 Kasım'da başlayacak bir toplantıya çağırdı. Temsilciler Heyeti bilhassa Güneydoğu Anadolu'da giderek tehlikeli bir hal almaya başlayan koşulları ilk kez ordu komutanlarıyla konuşuyordu. Urfa, Antep ve Maraş, gönüllü Ermeni birliklerin kısmî yardımını alan Fransız ordusu tarafından işgal edilmişti. General Milne 3 Kasım'da Yunanlar ve Türkler arasında bir hudut hattı çizdi.

Bu meyanda Sivas'a bir dizi önemli yabancı ziyaretçi geldi. Bunlar arasında özellikle Amerikalı General Harbord* (22 Eylül) ve Fransız Picot'nun** (7-8 Aralık) adları zikredilmelidir. Temsil Heyeti üyeleri Rauf (Orbay), Mazhar Müfid (Kansu), Hakkı Behiç (Bayiç, 1882-1943) ve Ahmed (Alfred) Rüstem (Blinsky, 1862-1935) 18 Aralık'ta Osmanlı Meclisi seçim-

---

(*) James Guthrie Harbord (1866-1947) Ağustos 1919'da bir "*fact-finding mission*" [keşif heyeti] ile özellikle Filistin'de bir Yahudi devletinin Balfour Deklarasyonu gereğince kurulabilirliğini araştırmak üzere, "vaziyeti kolaçan etmeye" Ortadoğu'ya gönderildi. Bir görevi de Ermenilerin güncel durumunu saptamaktı. Ermenilerin mevzii katliamlar ve tehcirin ardından bölgede Türk nüfusa oranla sayıca çok azaldığını ve Anadolu'nun Amerikan çıkarları açısından çok cazip olmadığını yazdı. 1922'de emekliye ayrıldıktan sonra Amerikan Radyolar Birliği RCA'nın başkanı oldu. 1926'da televizyona geçen RCA'nın içinden NBC kanalı doğdu – ç.n.

(**) Sykes-Picot Anlaşması'nı (bkz. s. 133) İngiliz Mark Sykes ile birlikte hazırlayan Fransız diplomat (1870-1951) – ç.n.

lerinin hazırlıkları için Ankara'ya gittiler. Önceden göze kestirilen Eskişehir'den, demiryolu hatlarının kesintiye uğraması üzerine vazgeçilmişti.

Yolda Alevî ve Bektaşîlerin ana dergâhı Hacıbektaş ziyaret edildi. Mustafa Kemal burada, başka bir bölümde daha ayrıntılı değineceğimiz üzere, makam sahipleriyle görüşmelerde bulundu. Kafile ertesi gün, 24 Aralık 1919'da, artık mutad hale gelmiş benzin ve otomobil lâstiği sorunlarını da aşarak Kırşehir'e geldi. İlk, orta ve kız okullarının öğrencileri sokaktaydı. Okulun müdürü Mustafa Kemal'i bir konuşmayla selâmladı. Gençler Derneği'nde siyasî kariyerinin ilk halka açık konuşmasını yaptı. Kitleleri daha aktif görmek istediğini söyleyerek eğitimli kesimi vatanın birliği için mücadeleye çağırdı:

> Milletimiz teşkilât fikrini henüz zihnine sokmamıştır. Ekseriya bunu hükümete terk eder. Bu, milletimizin öteden beri itiyat ettiği bir ahlâktır. Büyüklere hürmet iyi bir ahlâktır. Fakat zaman, hadisât ve tecarüb [tecrübeler] gösterdi ki bizatihi milletin mütehassis ve mütefekkir olması lâzım.

Misafir, şehrin en güzel konağında ağırlandı. Talebeler ve halk, akşam ikametgâhının önünde bir fener alayı düzenlediler. 1944-45'te Kırşehir'de "mahsur kalan" Alman Hindolog Walter Ruben (1899-1982) oldukça mütevazı bir izlenim bırakan binanın çizimini yapmıştır.

Kafile, başı karlı dağları aştıktan sonra nihayet 27 Aralık'ta Ankara'da halk tarafından samimi bir coşkuyla karşılanacaktır.

YEDİNCİ BÖLÜM

Büyük Millet Meclisi Dönemi (1920-1923)

Milletvekilleri sıraları dolduruyor: Meclis toplantıda

Ankara'nın İstanbul'dan kopuş süreci 1920 yılının ilkbaharında başlar ve akabinde her iki tarafın da ivme kazandırdığı dramatik bir hızla tamamlanır. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı 12 Ocak'ta açıldı, milletvekilleri ayın 28'inde ulusal mutabakat belgesi olan "Misak-ı Millî" metnini kabul ve böylelikle de Mustafa Kemal ve dava arkadaşlarının taleplerini büyük ölçüde benimsediklerini ilân ettiler.

Mustafa Kemal martta millet işlerini yönetmek ve denetlemek üzere "olağanüstü yetkiye sahip bir meclisin toplanması" çağrısını yaptı. Eski Osmanlı Meclisi'nin 11 Nisan'da kendini feshetmesinin ardından 92 vekil Anadolu'ya geçip millî direnişe katıldılar. 232 kişi ise yerel "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri"nden çıkıp geldi. Bütün mebuslar 1876 Birinci Meşrutiyeti'nin iki kademeli seçim yöntemiyle belirlendiler.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 23 Nisan 1920'de Ankara'da, İttihatçıların Kaleiçi'ndeki mütevazı kulüp binasında, Hacı Bayram Camii'ndeki duanın ardından alışılageldiği üzere bir de koyun kurban edilerek açıldı. Meclis Başkanlığına seçi-

Birinci Meclis'in mütevazı binası Ankara'nın gelecekte Ulus Meydanı civarındaki merkezini oluşturuyordu. Arkada tren garı.

len Mustafa Kemal, ertesi gün Ankara'da ilk konuşmasını yaptı. Ve muhterem mebuslara kendisine bu zor günlerde gösterdikleri büyük güven için teşekkür etti:

> Gerek hayat-ı askeriye ve gerek hayat-i siyasiyemin bütün edvar ve safahatını işgal eden mücadelâtımda daima düstur-u hareketim irade-i milliyeye istinad ederek milletin ve vatanın muhtaç olduğu gayelere yürümek olmuştur.

Birlik içinde kenetlenmiş milletin kendi omuzlarına yüklediği sorumluluğun bilincindeydi. Son sözleri coşkun alkışların arasında zor işitiliyordu:

> İnşallah padişah-ı âlempenah [âlemin sığınacağı] efendimiz hazretlerinin sıhhat ve afiyetle ve her türlü kuyudat-ı ecnebiyeden [yabancı kısıtlamalardan] âzade olarak taht-ı hümâyunlarında daim kalmasını eltaf-ı ilâhiyeden tazarru eylerim [kutsal emarelerden niyaz ederim].

Vekiller yakınlardaki bir okuldan getirilen fazlasıyla küçük sıralara sıkışmışlardı. Aldıkları besin orduda dağıtılan mütevazı tayından hiç farklı değildi; kısacası tahta mektep sıralarının mebusların vücut ağırlığıyla çökme tehlikesi yoktu.

Türkiya ve Türkiye

Böylece Türkiye 1876 ve 1908-1918 Meşrutiyet dönemlerinin ardından, gözden ve gönülden ırak fakat işlevi henüz tartışmaya açılmamış bir Padişah'la üçüncü parlamenter rejimine adım attı. "Türkiye" mi? Evet. Hakikaten de ilk kez bir meclis kendisine hanedanın adı yerine, yabancıların yüzlerce yıldır bu ülkeye ve halkının çoğunluğuna verdiği, fakat hiçbir paranın üzerinde yazmayan, hiçbir belgede geçmeyen bu ismi yakıştırıyordu. Baştaki *Türkiya* adı ancak iki yıl sonra, Memalik-i Osmani*ye* deyimine paralel olarak değişecek ve devletin adı resmen "Türki*ye*" olacaktı.

Mustafa Kemal yeni yapılanmaya "Kurucu Meclis" adını vermek istedi. Fransız Devrimi'nden beri anayasa yapan meclislere "Constituante" (kurucu, temellendirici) denmesinden ötürü, ileri görüşlülükle düşünmüştü bunu kuşkusuz. Ama teklifi Genel Kurul'da, Fevzi Paşa'nın (Çakmak) daha masum "şûra"sıyla beraber reddedildi. Kuran müminlere aralarında istişarede bulunmalarını öğütlese bile, "şûra" sözcüğü salt dinsel bir anlam taşımaz; Türkiye'de her türlü gayriresmi siyasî toplantının ismi eskiden beri "şûra"dır.

Aslında "toplanma yeri" anlamındaki *Meclis,* parlamentonun kendisine Osmanlı zamanında verdiği ve bugüne kadar da yürürlükte kalan, daha yansız bir isimdir. Gerçi bu *convention,* 1793 Fransası (veya "parlamento"nun isim babası olan Amerika Birleşik Devletleri örneğindeki) gibi bir devrimin içinden doğmamıştır. Fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) de yukarıda saydığımız örneklerdeki gibi yürütme ve yasama (ve hatta yargı!) kuvvetlerinin üçünü birden bünyesinde toplayacak ve Devrim'in bir sürece yayılmakla beraber köklü bir biçimde ikamesini sağlayacaktı. Ankara Hükümeti Mustafa Kemal'e göre Meclis'in *üzerinde* bir kuvvet teşkil etmemesi gereken bir "İcra Vekilleri Heyeti"dir. En yüksek makamlara talip olduğunu düşünen rakiplerinin hassasiyetlerini yatıştırmak için dikkatle hesaplar adımlarını. Birçok mebusun gözünde ise TBMM sadece mecburîyet karşısında Payitaht'ın dışında top-

lanmış bir Osmanlı meclisiydi, bir yürütme organı oluşturmamalı, kendini Padişah'ın üzerinde görmemeliydi.

İstanbul'daki *Milliyet* gazetesinin kurucusu ve sahibi Mahmud (Soydan, 1883-1936) Mustafa Kemal'in bu engellere nasıl direndiğini hatırlatır:

> Bütün bu itirazların bence ehemmiyeti yoktur. Hükümet, mutlaka teşekkül edecek. (...) Çünkü böyle bir teşkil zarurîdir. Bu vaziyette "hükümet" sözünü ifade etmeden, tam bir hükümet yapmanın yolunu bulmalıyım. (...) "İcra Vekilleri Heyeti" maksada uygun gelir. İsim üzerinde fazla durmaya vaktimiz yoktur. Hele zevahire [görünüşe] hiç ehemmiyet verecek değiliz. Öyle bir rejim kuracağız ki, Cumhuriyet'in ta kendisidir. Fakat –maazallah– cumhuriyet sözünü ağzımıza almaktan çok sakınacağız!

Mahmud İlk Meclis'in gerilim dolu mesaisini de anlatır bize:

> Dünyanın her meclisinde azalar arasında seviye farkı olur. Fakat bu fark, hiçbir yerde Ankara Meclisi'nde olduğu kadar büyük değildir. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi azasının zihniyetleri arasında dağlar, mesafeler, ummanlar var (...) Millet Meclisi'nin cephelerinden biri de taassuptur: Her mebus ya bizzat mutaassıptır yahut mutaassıpların eseridir. Çünkü aforoz edilmekten korkar. Burada vicdan hürriyeti yoktur. (...) Mebuslar arasında müftü ve müderris o kadar hoca var ki, serbest düşünenlere ağız açtırmazlar. Ellerinde bir malıkumiyet damgası daima hazır duruyor: Kâfir!

Gerçekte Mustafa Kemal'in "ilerici" taraftarlarıyla "gerici" hasımları arasındaki çelişki bu kadar sert değildi. Meselâ İzmir mebusu Hacı Süleyman TBMM'nin açılışının üzerinden daha birkaç hafta geçmeden köylere okul yaptırmanın şehirlere büyük camiler inşa ettirmekten çok daha hayırlı bir iş olduğunu söyler. Kız mektepleri açılması talebini de dile getirir.

Millî Meclis'te daha açılışın ertesi günü önemli kararlar alınır: 16 Mart 1920'de şehrin nihai olarak İngilizler tarafından işgalinden sonra İstanbul Hükümetince alınmış hiçbir kararın

geçerliliği olmadığını ilân eder. Aynı gün koyun ve keçi vergileri dört katına çıkartılır. Küçükbaş hayvanların vergilendirilmesinden elde edilen gelir öteden beri ülkenin bütçesindeki en önemli kalemlerden biridir ve yaklaşık dokuz milyon "vatandaş"ıyla Ankara'nın (üç milyon kişi de işgal bölgelerinde yaşamaktadır) kıt gelir kaynaklarından biri olarak kalacaktır. Ülkenin iktisaden ne kadar çöküp kan kaybettiğini, Yeni Türkiye'nin çıkarttığı bu ilk yasa kadar açık seçik gözler önüne seren hiçbir şey yoktur.

Müftülerin fetva düellosu

Padişah hükümeti, Büyük Britanya'nın yardımı olsun olmasın elinden gelen her yolla Ankara'daki yeni rejimin serpilmesini engellemeye çalışıyordu. Meselâ bunun için isyanlar örgütledi. Önce Bolu ve Düzce'de çıktı bu isyanlar. Derken kendine ait özel bir milis kuvveti meydana getirdi: *Kuva-i İnzibatiye*. Şeyhülislam Dürri-Zâde Abdullah Beyefendi (1869-1923) Halifelik dairesindeki en yüksek İslam fıkhı otoritesi olarak millî direnişe katılan bütün kuvvetleri kâfir ve dolayısıyla katli vacip ilân etti. Fetvanın metni bütün Anadolu'da, rivayete göre İngiliz pilotların havadan takviyesiyle, dağıtıldı. Ankara buna bir karşı fetva çıkartarak cevap verdi. 16 Mayıs'ta açıklanan fetva yalnız Mustafa Kemal'e uzun süre sadık kalacak olan Müftü Mehmed Rifat Efendi'nin (Börekçi, 1860-1941) değil, bir dizi yüksek ulemanın (beş müftü, dokuz "âlim" ve altı kişi daha) imzasını taşıyordu. İstanbul'daki Divan-ı Harb-i Örfî 11 Mayıs'ta Mustafa Kemal'i Rifat Efendi, Ali Fuad (Cebesoy), Adnan (Adıvar) ve Halide Edib'le beraber ölüme mahkûm etti. Padişah idam kararını kısa bir tereddüdün ardından 24 Mayıs'ta onayladı.

Birbirlerini dinî ve divan-ı harbî idam hükümleriyle bombardımana tutan ve karşılıklı ordu kuran hasımların sonunda resmî ilişkilerini de kesmesi şaşırtıcı değildir elbette. 6 Mayıs'tan sonra Ankara'nın kontrolü altındaki bölgelerle İstanbul arasında artık sadece özel mektuplaşmalara izin verilir. Musta-

fa Kemal'in "düşman" hesabına çalışan herkesin cezalandırılması talebi üzerine, uzun tartışmaların ardından 29 Nisan'da TBMM'nin meşruiyetine ihanetin yaptırımlarını düzenleyen bir yasa kabul edilir. Bu meşruiyet yasanın birinci maddesinde Hilafet ve Saltanat'ın ecnebîlerin elinden kurtarılması zaruriyetiyle açıklanıyordu. Sözle, eylemle veya yazılı olarak TBMM'ye karşı gelen herkes artık "vatan haini"ydi.

Başkanlığını Mustafa Kemal'in yaptığı ve yukarıda sözünü ettiğimiz gibi kendini "İcra Vekilleri Heyeti" olarak tanımlayan ilk bakanlar kurulunun programında vatanın kurtuluşu, millî egemenlik, Hilafet ve Saltanat'ın korunması ve nihayet Payitaht'ın esaretten kurtarılması zikredilir. Eğitim sisteminde "ilmî ve asrî" ilkelere bağlılığın vurgulanması çok dikkat çekicidir. İzleyen onyıllarda modernliği ve Batılılaşmayı simgeleyecek olan "asrî" kelimesi burada ilk kez karşımıza çıkar. Adalara bölünüp aralarına düzgün patikalar döşenmiş mezarlıklar bile yakında "asrî" olarak nitelenecektir. Sözcük tedavülden, ancak ülke büyük ölçüde Batılı bir görünüşü benimsemeye başladığında kalkacaktır.

Yıllarca kâğıt sıkıntısı nedeniyle mektup zarflarını mükerrer kullanmak zorunda kalan bir hükümetin programında "geniş halk kesimlerinin kelime hazinesinin toplanarak dilimizin lügatının meydana getirilmesi" ve "Garbî ve Şarkî ilmî ve teknik eserlerin tercümesi" maddelerinin yer alışı gerçekten şaşırtıcıdır. Mustafa Kemal'in programın bu bölümlerini yazmakta ne kadar rol oynadığını bilemiyoruz fakat onun çağdaşları tarafından henüz bütünüyle görülemeyen büyük projesi içinde "Türk Türkçesi"nin yerleştirilmesi merkezî yer tuttuğu için, bu maddelerin onun kaleminden çıktığını kolaylıkla tahmin edebiliriz. Fakat 1920 yılında artık herhalde "Şarkî ilmî ve teknik eserlerin" tesir gücüne inanmıyordu. Programın bu bölümleri yazılırken ve Batı'nın kazanımları öne çıkartılırken, muhafazakârların Doğu'nun mirasının da ihmal edilmemesi yolundaki talepleri göz önüne alınmıştır kuşkusuz.

"İsyan ateşi bütün memleketi sardı"

Mustafa Kemal bütün bir yıl boyunca yerel isyanlarla boğuşmak zorunda kalacaktı. Mahallî nitelikleri ve kısa vadeliliklerıyle etkisiz kalsalar da, TBMM hükümetinin asgarî kaynakları göz önüne alındığında pekâlâ tehlike yaratabiliyorlardı. Yıllar sonra, 1927'de, *Nutuk*'un ağır mecazî *pathos* ile yüklü bir paragrafında 1919'dan itibaren Anadolu'yu sarsan isyanları kendisi şöyle anlatacaktı:

> Efendiler, 1919 senesi içinde teşebbüsat-ı milliyemiz [ulusal girişimlerimiz] aleyhine başlayan dahilî isyanlar sür'atle memleketin her tarafına sirayet etti [yayıldı]. Bandırma, Gönen, Susurluk, Kirmastı, Karacabey, Biga ve havalisinde; İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Gerede, Nallıhan, Beypazarı havalisinde; Bozkır'da; Konya, Ilgın, Kadınhan, Karaman, Çivril, Seydişehir, Beyşehir, Koçhisar havalisinde; Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Erbaa, Çorum havalisinde; Umraniye, Refahiye, Zara, Hafik havalisinde, Viranşehir havalisinde alevlenen şuriş [kargaşa] ateşleri bütün memleketi yakıyor, hıyanet, cehalet, kin ve taassup [bağnazlık] dumanları bütün vatan semasını kesif [yoğun] karanlıklar içinde bırakıyordu. İsyan dalgaları Ankara'da karargâhımızın duvarlarına kadar çarptı. Karargâhımızla şehir arasındaki telefon ve telgraf hatlarını kesmeye kadar varan akurane [kudurmuş gibi] kasıtlar karşısında kaldık. Garbî [Batı] Anadolu'nun, İzmir'den sonra yeniden mühim mıntıkaları da Yunan ordusunun taarruzlarıyla çiğnenmeye başlandı (...) yaygın ve genel ayaklanmalar, sekiz ay zarfında memleket içinde çok hazırlık yapıldığını gösteriyordu.

Saydığı isyan sayısı 34'ten az değildir. Konya dışında hiçbiri büyük bir yerleşim merkezinde vuku bulmamıştır. Özellikle Ankara'ya yakın Nallıhan ve Beypazarı gibi odakların altını çizer ki hakikaten de başkentten sadece birkaç kilometre uzaklıktaydılar. Tipik bir yerel ayaklanma Yozgat civarında, oranın eşrafından, yani "feodal" beylerden Celal Çapanoğlu tarafından çıkartılmıştır. 300 atlıyla Ankara'ya yürüyen bey yolda on iki

jandarmayı rehin almış ve ancak aradan haftalar geçtikten sonra, düzenli ordudan kopan savaş ağalarından Çerkes Edhem'in adamlarınca durdurulabilmiştir. Çerkes Edhem (1885-1948) 1921'de Mustafa Kemal'le takışmadan önce kardeşleriyle beraber Yunanlarla mücadelede ve anti-Kemalist ayaklanmaların bastırılmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Kuzeybatıdaki Biga ve Gönen de ateşin bacayı sardığı cepheler arasındaydı. Buralarda bir başka Anadolu Çerkesi, eski jandarma komutanlarından asi "Anzavur" Ahmed (ö. 1921) baş ağrıtıyordu. Ankara'ya karşı ayaklanmalara Adapazarı, Düzce ve Bolu'da da rastlanmıştır. Konya'nın hinterlandında ise Delibaşı lâkabıyla anılan bir eşkıyanın çıkardığı isyan Kemalist tarih yazımının tahrir defterlerine geçecekti.

Anadolu isyanları özellikle ülkenin orta ve doğu bölgelerinde aşiret yapılanmalarına dayanır. Mardin yöresindeki Kürt asiler özel bir tehlike arz etmişlerdir. Alevî Koçgiri aşiretinin direnişi ise ancak 1921 Nisanı'nda kırılabilecektir. Mustafa Kemal'in aşiret kökenli ayaklanmaları yatıştırmaktaki yeteneği burada kendini kanıtlayacaktır. Kürtler için Hilafet, kendilerini Osmanlı Devleti'ne bağlayan tek kurumdu. En azından Sünnî Kürtler Paşa'yı Hilafet'in muhafızı rolünde algıladıkları ölçüde süreklilik arz edecek bir isyana katılmayacaklardı. Mustafa Kemal 1920 Haziranı'ndaki kritik bir anda (Fransız mandası olan Suriye sınırındaki) el Cezire cephesinde Nihad Paşa'ya (Anılmış, 1879-1954) "Kürtlerle meskün bölgelerde iç ve dış politik menfaatlerimiz çerçevesinde tedricî muhtariyet" tanınması emrini verecek kadar ileri gidecekti.

Yunan ordusu ilerliyor

Yunan Başbakanı Venizelos, daha Sèvres Barış Antlaşması kabul edilmeden önce, 21 Haziran'da Paris'te Milne Hattı'nın*

(*) İstanbul'daki İngiliz işgal kuvveti komutanlarından George Milne'in (1866-1948) İzmir'de karargâh açıp bir "Tahdit-i Hudut Komisyonu" kurarak Batı Anadolu'da Türk ve Yunan orduları arasında çizdiği ve 3 Kasım 1919'da Harbiye Nezareti'ne bildirdiği hat Ayvalık'ın kuzeyindeki Aymazdağı'ndan başlayıp güneyde Selçuk'a kadar uzanıyordu – ç.n.

geçilmesine "yeşil ışık" işaretini almıştı. Bunun üzerine Atina'nın orduları Anadolu'nun en önemli iki şehri olan Eskişehir ve Bursa'ya doğru yürüyüşe geçti. Kuvayı Milliye birlikleri ise o günlerde hâlâ Hilafet ordusuyla cebelleşiyordu. 25 Haziran'da Geyve yakınlarında Ali Fuad'a (Cebesoy) yenilecek olan Padişah'ın ordusunun komutanlarından biri de Subhi Paşa'ydı; Almanya'da eğitilmiş bir süvari generali, Mustafa Kemal'in Selânik'ten beri yakından tanıdığı eski bir amiriydi. Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından Ankara'da, gardaki tesadüfî bir karşılaşmalarında Reisicumhur ona şöyle soracaktı: "Paşam, niçin Hilafet Ordusu komutanlığını kabul ettin?" Subhi Paşa bu soruya "bir an tereddüt etmeksizin" gayet mültefit bir cevap verdi: "Size mağlup olmak için."

Osmanlı'nın ilk şanlı başşehri Bursa 8 Temmuz günü Yunan askerlerinin eline geçti; o günden itibaren Ankara'da, Meclis'te kürsünün üzerine siyah bir bez örtüldü. Bu iki muharebenin zamansal kesişmesi Kemalist tarih yazımında (Sina Akşin) Yunanların zaferlerini Halife-Padişah'a borçlu olduğu yolundaki acı itikadın doğuşuna neden oldu. İlk planda bizzat Vahideddin'in, ikinci planda da Sadrazamı Damad Ferid Paşa'nın Ankara hükümetiyle mücadele ettiklerini düşünmek hakikaten akla yakın gelir. Fakat Padişah bütün şahsî zaaflarına rağmen ülkenin egemenliğini hanedanın bekasına kurban etmeye de, sıklıkla itham edildiği gibi, o kadar kolay razı olmayacaktı.

Milliyetçilerin kıt kaynakları

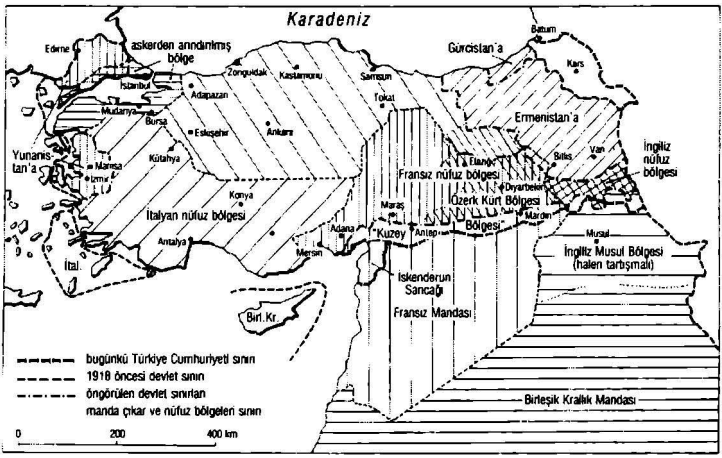
Milliyetçi güçlerin elindeki imkânlar hakikaten çok kısıtlıydı. Meclis'in açıldığı gün Türk topraklarında 38.000 İngiliz, 59.000 Fransız, 17.000 İtalyan ve 90.000 Yunan asker konuşlanmıştı. Ülkenin doğusuyla kuzeyinde Ermeniler ve Rumlar, batık memleketin mirasından kendi devletlerini koparmak üzere silâhlanmışlardı. Anadolu'nun büyük bölümünü kaybeden İstanbul Hükümeti'nin emrinde sadece birkaç on bin asker kalmıştı.

Mustafa Kemal Samsun'da karaya çıktığında Anadolu'da artık yalnız 35.000 Türk askeri bulunmaktadır. En işe yarar görünen birlikler, 680 subay ve 19.047 erle Kâzım Karabekir'in Erzurum'daki 15. Kolordusu'na aittir. Gerçi İtilaf kuvvetleri Mondros'un maddelerini tamamıyla yürürlüğe koyamamışlardır ama biraz önce sayılarla da gösterdiğimiz gibi, Türk güçlerinin elinde çok cüzî miktarda silâh kalmıştır.

Bu durumda Ankara'nın düşmanlarıyla ortak çıkar gütmeyen ve yardım edebilecek tek devlet kalmıştı: Sovyetler Birliği. Aynı aylarda orada düzenli ordu bir "Emek Ordusu"na dönüştürülmekte idi. Bolşeviklerin zaferinin ardından tümenler dolusu askerin ordudan ayrıldığı ve köyüne dönmek için gün saydığı Türkiye'den de duyulmuştu mutlaka. Mustafa Kemal 26 Nisan'da Lenin'e bir mektup yazarak silâh, cephane, mühimmat ve para istedi. Dışişleri Bakanı Georgij Çiçerin (1872-1936) Meclis'in elçisi Bekir Sami'yle (Kunduh) görüşmesinde belli şartlarda askerî yardıma hazır olduklarını söyledi. Sovyetlerin uydu devleti Ermenistan'a toprak bırakılmasından bahsetti ki Türk tarafında bu talep kale alınmayacaktı. Ankara'nın elçileri yine de aynı sene Moskova'ya iki sefer yapıp birer milyon altın rubleyle eve dönmeyi başardılar.

Sèvres: Ankara'nın imza atmadığı antlaşma

Paris'in banliyölerinden Sèvres'in adı Türkler arasında pek tarih okumamış olanların bile kulağına aşinadır. "Sevr", 10 Ağustos 1920'de imzalanan ama hiçbir Türk parlamentosu tarafından onaylanmayan Barış Antlaşması'nın adıdır. Yine de onun en önemli maddelerine bir göz atmak gerekiyor, çünkü Anadolu direnişinin Türkleri hangi felâketten kurtardığı ancak o zaman anlaşılacaktır. O günleri yaşayan bir Alman diplomatik gözlemcinin sözlerine göre antlaşma, diğer barış mutabakatlarının çok ötesine geçmekteydi. Türkiye'ye "devlet egemenliğinden zavallı bir kırıntı" bırakılıyordu; antlaşmanın kabulü bağımsızlığın tümüyle ve geri döndürülemez bir biçimde kaybedilmesi anlamına gelecekti.

1920'de Padişah'ın hükümetince imzalanan Sèvres Antlaşması Türkiye'ye, tam hâkimiyeti altında sadece Anadolu'nun bir kısmını bırakıyordu.

Sèvres belgesinde galipler hanesinin evvelâ başını çeken bağımsız bir Ermenistan'dır (Madde 89). Sovyetler Birliği'nin daha önceden teşekkül etmiş birlik cumhuriyetlerinden Ermenistan, Amerikan Başkanı Wilson'ın hükmüne kalırsa Türk vilâyetlerinden Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'i tamamen veya kısmî olarak topraklarına katıp büyüyecekti. Talepleri birçok yerde Ermenilerinkilerle kesişen Kürtler için ilk etapta yerel özerklik öngörülmüştü. Ancak Türkiye, bir yıl içinde yapılacak oylamanın sonucuna göre Kürt bağımsızlığına izin vermeyi baştan taahhüt ediyordu. İngiltere Iraklı Arapları hiçe sayarak, Musul vilâyetinde Kürtlerin oturduğu bölgelerin kurulacak bu yeni devlete katılmasına onay vermişti. Konferans masasında oynanan poker oyununun asıl galibi zaten İngiltere'ydi, Paris'in eli ona kıyasla boş kalmıştı. Galip tarafın iradesine göre Türkiye, Anadolu'nun kuzeyi ile iç batı bölgelerinden ibaret kalıyordu.

Fransız Cumhurbaşkanı Raymond Poincaré'nin Sèvres hakkındaki ünlü bir vecizesi şöyledir: "Türkiye'yle antlaşma ulusal manifaktürde bisküvilerle zambaklar arasında imzalandı.

[Bu antlaşmanın] kendisi kırılgan bir şey, hatta çatlak bir vazo. Aman sakın ellemeyin!"* Anadolu'nun yüksek ovalarında yankılanıp sönecektir bu sözler.

İçerideki ayaklanmaların çoğu bastırıldıktan sonra sıra şimdi artık Batı'ya gelmiştir.

Kağnılarla savaşa

Türkler 1922 yılının Eylül ayında İzmir'e girdiklerinde Londra'daki hükümet yanlısı *Evening Standard* gazetesi hayretler içinde şunu soruyordu: Her türlü endüstriden yoksun bir ülkede, sadece Anadolu köylüsünden oluşan bu Kemalist ordu nasıl olmuştu da artık iyi bilinen o vurucu ve hızlı güce dönüşebilmişti? Ve gazete hemen bir kuşkusunu dile getiriyordu: Herhalde, aynı Varşova, Prag ve Bükreş'te olduğu gibi bu ordunun da arkasında Fransız eğitmenler vardı, nihayet Fransızlar Ankara'yla bir antlaşma yapmamışlar mıydı (kastedilen 20 Ekim 1921'de yapılan Franklin-Bouillon Antlaşması'ydı), [Türklerin] saldırısının "azameti, hızı ve askerî planlamadaki bu sarahat" başka nasıl açıklanabilirdi?

Türk silâh sanayii hakikaten ilkeldi. Ankara'da bir kağnı "fabrika"sı vardı; düz tekerli arabaları öküzler çekiyor, kadınlar götürüyordu. Cepheye mermiyi onlar taşıyordu. Günde en fazla 20 kilometre yol alabiliyorlardı. *İleri teknoloji* olarak elde mecburî iniş yapmış Yunan uçakları vardı; bunlara otomobil motoru takılıp gövdeleri benzin bidonlarından elde edilen tenekeyle yamanıyor, zeytinyağına batırılmış tuval bezinden kanat yapılarak uçmaya elverişli araçlar elde ediliyordu. Ordunun elindeki demiryolu hattında sadece 15 buharlı ve 5 dizel lokomotifi ile 717 vagon seferdeydi. En önemli hat 268 kilometre uzunluğundaki Ankara-Eskişehir demiryoluydu. Bu yöredeki muharebelerin ardından kömür kıtlığı baş gösterdi, lokomo-

(*) Antlaşmanın porselenvarî kırılganlığını vurguluyor: Sèvres, Fransa'da 18. yüzyıldan beri faaliyet gösteren ve bugün Kültür Bakanlığı'na bağlı ulusal porselen manifaktürüyle ünlüdür (*Manufacture Nationale de Sèvres*). "Bisküvi" porselenin gövdesine veya bir başka deyişle pişmiş ama sırlanmamış haline verilen ad. Zambaklardan kasıt, sırın üzerine işlenen dekor olsa gerektir – ç.n.

tiflerin odunla çalıştırılması gerekti, o da bitince geriye tek çare olarak vagonların kendisini yakmak kaldı. Yönetim çok tasarruflu hareket ediyordu. 1920'de artık 250 lirayı aşan bütün harcamalar için bizzat Mustafa Kemal'in imzası gerekiyordu.

Denizden ikmal imkânları neredeyse tamamen Ruslarla sınırlıydı. Bolşeviklerin yardımı –altın ve mühimmat– önemli, hatta belki de savaşın sonucunu tayin edici olmuştur. 1920 ilâ 1922 yılları arasında Moskova'dan, kısmen Buhara üzerinden, Türk parasıyla ifade edilecek olursa toplam 11.018.012 lira akmıştır Anadolu'ya. Savunma bütçesi 1920 ve 1921 seneleri için toplam 81 milyon liraydı. Kemalistlerin hizmetindeki tek Alman paralı asker olduğu sanılan demiryolu istihkâmcısı Yüzbaşı Hans Tröbst (1891-1939) dahil birçok subay maaşını Rus parasıyla, "hem de Rusların, üzerinde merhum Nikola'nın resmi basılı pırıl pırıl altın beş rubleleri"yle almıştır.

Fakat önce Türk-Yunan ilişkileri üzerinden, "Uygar Batı"nın "Barbar Doğu" ile bu son tarihsel hesaplaşması hakkındaki düşüncemizi derinleştirelim biraz – çünkü çatışma, zamanında birçok Yunanlı ve *Helenofil** eğilimli çağdaşlarınca tam da bu bağlama oturtulmuştur. 1821'de Yunanistan'ın bağımsızlığı ilân edilince, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bölümlerine dağılmış Helenliğin yanında ikinci bir Yunanistan meydana geldi: Daha küçük ve daha fakirdi, Akropol'ün eteklerinde pek sevilmeyen Bavyeralı bir kralın etrafında kümelenmişti. Bu tarihten sonra Attika ve Peloponnes Yunanlarını, Yunan asıllı bir "millet" olan Osmanlı tebaasından ayırmak için artık iki farklı isim kullanmak gerekiyordu. Türkler, Osmanlı Yunanlarına eskiden olduğu gibi *Rumlu* veya *Rum* demeyi sürdürdüler; komşu krallıktakilere ise *Yunani* veya *Yunan* adını koydular.

(*) *Ing.* Philhellenism: Yunan kültürüne sevgi. 18. yüzyıl sonlarında Avrupa'nın iyi eğitimli liberal burjuvazisi ve genç aristokratları, 1789 Fransız Devrimi'nin ideallerinin eski "ancien" rejimler tarafından bastırıldığına tanık oldu (Restorasyon). Osmanlı'ya karşı başlayan Yunan ayaklanması, "bir Yunan devletinin yeniden yaratılacağı" fikrini canlandırıp romantik bir heyecan yarattı. Lord Byron ve Wilhelm von Humboldt gibi önemli temsilcileri olan Yeni Hümanist akım Almanya'da eski Yunanca da öğretilen klâsik liselere Antik Yunan'dan ilhamla "Gymnasium" adının verilmesine kadar uzandı – ç.n.

"Yunan"ların –özellikle Konstantinapol/İstanbul, Trakya, adalar veya sahilde ve yakın çeperinde yaşayanların– çoğu yalnızca, İstanbul'daki Patrik'e biat etmekle kalmayan, *Sultan-Basileos* II. Abdülhamid'e de "Çok yaşa Padişahım!" diyen Osmanlı tebaasından oluşuyordu. Orta Anadolu'da bile büyük Ortodoks Rum cemaatler vardı. Bu Karamanlılar yalnız evde değil, okullarında ve ibadet dili olarak da Türkçe konuşuyordu.

Dildeki bir başka ayrımdan daha söz etmeliyiz: "Rum" sözcüğü yüzlerce yıldır Doğu Roma'nın mirasçısı Müslüman Anadolu'nun coğrafî adı olarak yerleşse bile Türkler Avrupa topraklarındaki vilâyetlerinin hepsine birden "Rumeli" diyorlardı ("Romalıların Diyarı"). Hem Yunanlar hem Türkler, yani her iki taraf da üzerinde kavga ettikleri son büyük toprak parçasına "Anadolu" diyordu ve bununla, sonradan ülkenin büyük bölümünü oluşturacak olan Asya Türkiyesi'ni değil, fiilen yarımadanın tamamını kastediyorlardı. Türk-Yunan ilişkisinin geleceği açısından en önemli işaret, Kral I. Georgios'un 1864'te "Hellas Kralı" adından vazgeçip kendisine titr olarak "Hellenlerin Kralı" ismini seçmesidir. Böylece Küçük Asya'nın kısmen de olsa Yunanistan'a katılması talebi ilk resmî ifadesine kavuşmuş olur.

Mustafa Kemal gerçi Rumların arasında büyümüştür ama onlar, anavatanı Makedonya'nın sadece belirli bölgelerinde çoğunluğu oluşturuyorlardı. Manastır'da genç bir askerî öğrenciyken Girit'teki isyanlardan ve Tesalya cephesinde, Padişah'ın galip çıktığı Otuz Gün Savaşı'ndan (1897) haberi olmuştu elbette. Türk birliklerinin Girit'ten çekilişi de (1898) muhitinde muhakkak ateşli tartışmalara sebebiyet vermişti. Yunanistan Krallığı 1907 ve 1919 yılları arasında Makedonya'nın, Epir'in, çok sayıda adanın ve Batı Trakya'nın ülkeye ilhakının ardından gerek topraklarını gerek nüfusunu takriben ikiye katlamıştı. Bugünkü Yunanistan, İyonya Adalarını ve Korfu'yu hariç tutarsak tamamıyla Osmanlı topraklarından oluşmaktadır. Bugün Türkler ve Yunanlar her ne kadar ortak miraslarını inkâr etseler de Mustafa Kemal hayatı boyunca Rumeli müziğine ve onun doyurucu mutfağına duyduğu bağlılıktan hiç vazgeçme-

miştir. Memleketinin Batı Rumeli şivesini de koruduğuna dair bariz kanıtlar vardır.

1915 yılının sonlarında Fransız ve İngiliz birlikleri Selânik'e çıktılar. Oysa Yunanistan'ın tarafsız bir devlet olarak beynelmilel hukuka aykırı bu işleme izin vermemesi gerekiyordu. Atina, Başbakan Venizelos'un çabalarıyla İtilaf kuvvetlerinin yanında savaşa girmesinin (Haziran 1917) ardından, 1918'den itibaren, kraliyet topraklarını iki katına çıkartmakla ödüllendirileceğini beklemeye başladı. İtilaf Devletleri 1919 Martı'nda Amerikan Başkanı Wilson'la da anlaşarak Yunanların Anadolu'ya çıkmasına onay verdiler. İstanbul'un, Patrik'e vekaleten Bursa'daki Metropolit Dorotheos'a biat eden Rum cemaati kendini, adeta yabancı bir devletle resmî ilişkilerini kesen bir ülke gibi, Padişah'ın hükümetiyle ilişkisini kesecek kadar güçlü hissediyordu. Mustafa Kemal, Pontus bölgesinde yaşayan Rumların da Hellen idealinin ("Megali İdea") tesiriyle her tarafta cüretkâr ve kışkırtıcı bir tavır içine girdiklerini söylüyordu.

Paşa 1919 yılının bu Mart ve Nisan aylarında henüz Payitaht'taydı ve daha önce anlatıldığı gibi 9. Ordu Müfettişi sıfatıyla Anadolu'ya geçmeye hazırlanıyordu. 15 Mayıs 1919, ülke açısından Mondros Mütarekesi'ni izleyen en kara gün olmuştur. Yunan birlikleri o gün kayda değer bir direnişle karşılaşmadan İzmir'e çıktılar. Türklerin tepkisi önce sadece işgal altındaki şehirde ve Anadolu'nun diğer yerlerinde protesto gösterileri düzenlemekle sınırlı kaldı. Mustafa Kemal 1927 yılındaki büyük hesaplaşma metni *Nutuk*'ta Nadir Paşa'yı, kolordu karargâhı İzmir'de bulunduğu halde şehri savunmayı reddetmekle itham eder ve askerlerin bunun üzerine işgal kuvvetlerince çeşitli aşağılanmalara maruz kaldığını anlatır. Övgüye şayan tek tepki İstanbul'un emirlerini kulak arkası edip Ayvalık'ta düşmana ilk kurşunu atan Yarbay/Kaymakam Ali (Çetinkaya, 1878-1949) gelmiştir. Yunan tarafı Küçük Asya'nın batısı üzerindeki hak iddialarını yalnız tarihî tezlerle değil, epey şaibeli istatistiklerle de besliyordu; yine de Midilli adasının karşısına düşen Ayvalık'ın hemen hemen yüzde yüz Rum kenti olduğunu eklemek gerekir. Ali Bey yıllarca Mustafa Kemal'e çok ya-

kın oldu ve Malta sürgününden dönüşünde Ankara'da önemli mevkilere geldi. Ona bu kitapta İstiklâl Mahkemesi'nin Başkanı sıfatıyla da rastlayacağız.

Yunanlar artık eski Osmanlı'nın çekirdek bölgesindedir. Mustafa Kemal'in Anadolu Ajansı yoluyla dağıttırdığı bir bildiride işgalciler sayısız katliam, talan ve tecavüzle suçlanarak birçok köy, şehir ve çiftliklerin tahribatından sorumlu tutulur. Osman Gazi'nin babası Ertuğrul'un Söğüt'teki türbesinin dinamitle tahrip edildiğinden söz edilir. Bu önemli anıt Osmanlıların Marmara havzasındaki ev sahipliğini tescil etmektedir. Ancak Mustafa Kemal yanlış bilgilendirilmişti. Türbe pek bir zarara uğramamıştı ama Yunan ordusunun tavrı birçok yerde hakikaten de öylesine "barbarca"ydı ki, sonradan Kral I. Konstantin (1868-1923) örneğin askerlerinin Türk esirleri kurşuna dizdiğini üzülerek kabul edecekti. İşgalciler Müslümanların yanı sıra o zamana kadar yerli Rumlarla barış içinde yaşayan Yahudi nüfusa da zulmettiler. Atina her halükârda daha Sèvres Antlaşması'nın 10 Ağustos 1920'de imzalanmasından önce Anadolu topraklarına kazığını sağlam çakmışa benziyordu.

Ankara bu dramatik olaylar karşısında ne yaptı? Mustafa Kemal 1927'de kendisini ulusal ordunun çaresiz kaldığı ithamına karşı uzun uzun savunur ve sanık sandalyesine bizzat Padişah'ın hükümetini oturtur:

> Bazı kuvvetlerin cepheden alınıp dahilî isyanların bastırılmasına memur edilmesi, Yunan kuvvetleri karşısında bulundurulmasındaki faydadan daha mühim ve zarurî idi ve el'an da [hâlâ daha] öyledir.

Akabinde, hangi bölük ve nizamî birlikleri takviye eden milisler hangi isyan bölgelerinden geri çekilseydi, Yunan ordusunun ilerleyişinin "belki" durdurulma ihtimalinin olduğunu anlatır:

> Fakat, memleketin sükûneti, milletin emel-i halâsı noktasında vahdet ve tesanüdü temin olunmadıkça haricî bir düşmanın pay-i istilâsını durdurmağa çalışmak ne kâbildir ve ne de

bundan esaslı bir fayda ve netice memüldür [Ama ülkenin dirlik ve düzeni ve milletin kurtuluş amacında birleşip dayanışması sağlanmadıkça, bir dış düşmanın ilerleyişi ne durdurulabilir ne de bundan köklü bir fayda ve sonuç beklenebilir]. Ama memleket ve milletçe dediğim vaziyet muhafaza edilirse düşmanın herhangi bir zamandaki muvaffakiyeti [başarısı] ve bunun neticesi olarak fazla arazi işgali muvakkat [geçici] olmak mahiyetinden kurtulamaz. Vahdette [birlikte] ve emelde azim ve ısrar eden millet, mağrur ve mütecaviz her düşmanı evvel ve âhir [eninde sonunda] gurur ve tecavüzünde nâdim kılabilir [pişman ettirebilir]. Onun için dahilî isyanları bastırmak, Yunan taarruzunu tevkif etmekten [durdurmaktan] elbette daha mühimdir.

İstanbul'da gerekli yetenek ve iradeden yoksun yetkililer iş başındaydı; içeride ise ayaklanmalarla mücadele edilmek zorundaydı. İşte bu iki sebep onun gözünde Yunanların hızla ilerlemesine imkân tanımıştı.

İnönü: Yunan işgali geçici olarak durduruluyor

Batı Cepheleri Kumandanı ve Kurmay Başkanı Albay İsmet'in komutasında yapılan iki İnönü Savaşı'ndan (6-11 Ocak ve 27 Mart-1 Nisan 1921) Türk kuvvetleri sayıca az olmalarına rağmen galip çıktılar. İsmet Bey Yunanların önemli bir demiryolu kavşağı olan Eskişehir'e ilerleyişini geçici olarak durduran bu çok önemli iki zafer nedeniyle 1934'te "İnönü" soyadını alacaktı. Yunan komutan General Anastasios Papoulas (1859-1935) eski mevzilerine geri çekilmek zorunda kaldı.

Millet Meclisi'nin, dünyayı bilen bir sivil olarak paşazade Bekir Sami'yi (Kunduh, 1867-1933) görevli olarak gönderdiği Londra Konferansı Şubat 1921'de en azından İstanbul'un Türklere başkent olarak bırakılmasına razı oldu. Ancak İzmir Yunanlara verilecekti; Türklerin şehirde kâğıt üzerindeki hâkimiyeti dışarıdaki bir kalenin burcunda bayraklarını sallandırma izninden ibaretti.

İnönü zaferleri aylar süren aşağılanmaların ardından Türklerin yaralı ruhuna merhem oldu. Güçlenen moralleri İtilaf kuvvetlerini Sèvres'in ağır şartlarını yeniden gözden geçirmeye zorlarken, devamlı müzakere içinde olunan Moskova'da da istenen etkiyi gösterdi. Mustafa Kemal 1 Nisan'da İsmet'e, üslûbundaki abartıyı iyimser bir vatanseverlikle birleştiren bir kutlama mesajı yolladı:

> Namınızı tarihin mefâhir [övünç] kitabesine kaydeden ve bütün milleti hakkınızda ebedî minnet ve şükrana sevk eden büyük gaza ve zaferinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölüleri ile dolu bir şeref meydanı seyrettirdiği kadar, milletimiz ve kendiniz için yükseliş şaşalariyle dolu bir istikbal ufkuna da Nâzır ve hakim olduğunu söylemek isterim. Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal.

Yunan ordusu Temmuz 1921'de üçüncü yoğun saldırısına girişti, ayın 17'sinde Kütahya'yı aldı ve hemen ardından Türk birliklerinin tamamen boşaltmak zorunda kaldığı Eskişehir'e girdi. Yunanlar şehre birkaç günlük bir mesafeye kadar ilerleyince Ankara'da panik baş gösterdi. Millet Meclisi arşivleri apar topar Kayseri'ye taşındı.

Sakarya: Bir meydan muharebesi

Mustafa Kemal nihayet Meclis tarafından orduların başkomutanı olarak geniş yetkilerle donatılır bu günlerde. Sakarya Nehrinin kıyısındaki savaşta ordu komutanlığındaki maharetini sergileme fırsatını bulur. 4 Ağustos 1921'de Meclis'e şöyle yazar:

> Hayatım boyunca, milli hâkimiyetin en sadık bir hâdimi [hizmetkârı] olduğumu milletin gözü önünde bir defa daha teyit için bu yetkinin, üç ay gibi kısa bir müddetle tahdidini [kısıtlanmasını] ayrıca teklif ederim.

Başkumandan akabinde savaş için hayatî önem arz eden maddelere el konmasını içeren bir dizi emir verdi. Listeler akla

gelebilecek her türlü kılık kıyafeti, eyer takımından gıda maddesine ve kimyasallara kadar birçok maddeyi kapsıyordu. Sivil halk askerî sevkiyata katılmaya zorlandı ve Mustafa Kemal'in "emir ve talimatlarının tatbikini temin için" vilâyetlere "İstiklâl Mahkemeleri" gönderildi.

Mustafa Kemal kaburga kırığının engellemesine rağmen savaşa elinden geldiğince bizzat katıldı. *Nutuk*'ta birliklere askerî rütbesi olmadan komuta ettiğine dikkat çeker; Meclis bu eksiği sonradan mareşal rütbesiyle Gazi unvanını vererek telâfi edecektir.

Ordular Sakarya Nehri'nin kıyısında 23 Ağustos 1921'den itibaren 100 kilometre uzunluğunda ve 20 kilometre derinliğindeki bir cepheye yayılmışlardı. *Frankfurter Zeitung* 8 Eylül'de ajanslardan edindiği yanlış bilgiye dayanarak Ankara'nın düştüğü haberini veriyor, Kemal Paşa'nın yine de daha uzun bir müddet Doğu Anadolu'nun dağlarında gizlenebileceğine dikkat çekiyordu. Türk tarafında 91.527 asker savaşmıştır ve bu, Batı cephesindeki bütün kuvvetlerin yaklaşık dörtte üçüdür; Yunan işgal gücünün ise toplam 183.500 ilâ 200.000 askerden oluştuğu belirtilir. 22 gün süren muharebe Türkler le-

Devecilerin ortasında oturduğu bu resim, Gazi'nin halkın arasına severek karıştığını göstermek için çekilen çok sayıda fotoğrafından biridir.

hine sonuçlandığında iki taraf da takriben aynı sayılarda ölü (4.000'den az) ve yaralı (19.000) vermişti. Bitkin işgalciler 14 Eylül'de Sivrihisar'daki Yunan merkez karargâhına vardılar.

Batı cephesinde Sakarya'nın ardından uzun bir durgunluk dönemi baş gösterdi. Mustafa Kemal bu zoraki molayı orduyu büyütmek için kullandı. Savaşın onuncu yılında kısmen acımasız önlemlere de yol açacaktı bu. Müslüman nüfus o günlerde en çok 13 milyon kişiydi, sadece dokuz milyonu işgal sahasının dışında yaşamaktaydı. Yaşanan savaşlar, hastalıklar ve salgınlar 18 ilâ 35 yaş arasındaki eli silâh tutan erkek nüfus arasında büyük kıyımlara yol açmıştı. Paralı asker Hans Tröbst hatırlıyor:

> Her gün Angora'ya (Ankara) İmparatorluğun en ücra köşelerinden tepeden tırnağa silâhlı jandarmaların refakat ve nezaretinde büyük miktarlarda köylü getiriyorlar. Hemen üst baş ayarlayıp cepheye salıveriyorlar onları.

Mustafa Kemal'in bütün komutanlara yazarak, "*vatanımız dahilinde tek bir düşman neferi bırakmayıncaya kadar takip, tazyik ve taarruz*" için seferberlik ilân edilmesine niçin ancak 13 Eylül'de karar verdiğini işte bu tablo yeterince açıklar. Büyük çapta askere almalar ve müsadereler için Sakarya'nın kazandırdığı itibar ve morali beklemek gerekiyordu.

1922 yılı başlarında Meclis Başkanı ve Orduların Başkumandanı sıfatlarının ikisini birden şahsında toplaması tartışmaya açılınca, durumu sallantıya girdi. Meclis 5 Mayıs'ta Başkomutanlık görevini uzatmadı. Bunun üzerine hastalığını belki sadece bahane ederek Çankaya tepesindeki evine çekildi. Mecliste sesi giderek daha yüksek çıkan muhalefet yeni bir taarruz talebindeydi. Fakat o, bir saldırının ancak "bütün hazırlıklarımız tamamlandıktan sonra" yapılabileceğini söylüyordu. Bu günlerde kendisini dinleyenlerin, dava arkadaşlarının ve gizli muhaliflerinin karşısında en sevdiği rollerden birine, savaş kuramını çok iyi bilen bir stratejist ve savaş tarihinde uzman bir öğretmen rolüne büründüğü görülür. Meclisin karşısında, Osmanlı askerî stratejisinin temel hatalarına dair retorik bir soru sorar:

> Osmanlılar ihtiyar edecekleri harekâtın şümüliyle mütenasip ihtiyatkâr ve müdebbir davranmadıkları için, daha çok his ve hırslarının taht-ı tesirinde hareket ettiklerinden Viyana'ya kadar gittikleri halde ricate mecbur olmuşlardır [Osmanlılar göze aldıkları savaşın genişliği ölçüsünde hazırlıklı ve tedbirli davranmadıkları ve daha çok duygu ve hırslarının etkisi altında hareket ettikleri için, Viyana'ya kadar gittikleri halde geri çekilmek zorunda kalmışlardır].Ondan sonra Budapeşte'de de duramadılar, ricat ettiler; Belgrat'ta mağlup ve ricate mecbur edildiler. Balkanları terk ettiler. Bize içinde henüz düşman bulunan bu vatanı miras bıraktılar.

Bundan ancak şöyle bir sonuç çıkartılabilirdi:

> Bu son vatan parçasını kurtarırken olsun, hırslarımızdan, hislerimizden feragat ederek müteenni [düşünceli] olalım. Halâs [kurtuluş] için, istiklâl için evvel ve ahir [eninde sonunda] düşmanla bütün mevcudiyetimizle vuruşarak onu mağlup etmekten başka karar ve çare yoktur ve olamaz! (...) Osmanlı tarz-ı idare ve siyasetinin yarattığı bu nevi zihniyetler merdut [çürütülmüş] görülmelidir.

Batıdaki büyük taarruz

Saldırıya hazırlıklar haziranda büyük bir gizlilik içinde başladı, yalnızca, birkaç kişi planlardan haberdardı. Mustafa Kemal, Batılı devletlerin müdahalesini devre dışı bırakmak için Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'i (Tengirşek, 1878-1969) ve İçişleri Bakanlığına getirdiği Fethi'yi görevlendirdi. Plan dahilinde Paris, Roma ve Londra'dan en az eylül ortasına kadar sürmesi düşünülen barış görüşmeleri için randevu alındı. İngiltere'de 1919'dan 1924'e kadar *Foreign Secretary*, yani Dışişleri Bakanı görevini yürüten Lord Curzon (1859-1925), ki Şark'ı iyi bilir, Türklerden nefret eder, ama Yunanları da sevmezdi, Fethi'ye randevu vermeyi reddetti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Fethi Beyi Londra'daki Savoy Oteli'ndeki ikametine devam edip İngiliz basınını bilgilendirmekle görevlendirdi. Avrupa kamuoyu-

Mustafa Kemal ve İsmet Paşa Batı Cephesi dolaylarında, 1. Ordu birliklerini teftişte.

nu milliyetçilerin davasına kazanmak için [halkla ilişkiler] çalışmaları, Mustafa Kemal için her zaman diplomatik adımlar kadar önemliydi.

Ve Afyonkarahisar'ın kuzey mevkilerinde kağnıyla nakliyat sürer bir yandan; geceleyin, çünkü Yunan ordusu bölgeyi havadan gözetlemektedir. 26 Ağustos 1922'de borusu çalınan "Büyük Taarruz", baştan itibaren bir imha savaşı olarak zihinlere kazınmıştır. Beş gün süren çarpışmalardan sonra 30 Ağustos'ta Yunan ordusunun sekiz tümeninden beşi –ki karargâhla her türlü irtibatı kaybetmişlerdi– Afyonkarahisar yakınlarındaki Dumlupınar'da çözülüp yok olur. Kalanlar İzmir istikametinde kaçar. Doğu Trakya hariç sadece kuzeyde bazı Yunan birlikleri 19 Eylül'e kadar tutunabilecektir. O günden sonra 30 Ağustos "Başkomutanlık Meydan Muharebesi"nin yıldönümünde ordu tarafından resmî geçitlerle ve çelenk koyma törenleriyle "Zafer Bayramı" olarak kutlanır.

Mustafa Kemal Paşa Meclis'te 4 Ekim 1922'de okuduğu ayrıntılı raporunda bir önceki yıl verdiği, Yunan ordusunu "ha-

rim-i ismetimizde boğmak" sözünü hatırlatır. Muharebenin son safhası onun sözleriyle şöyle gelişmiştir:

> Bu son vaziyetten iki buçuk saat sonra süngülerimiz düşman göğsüne girmiş ve mesele halledilmiş bulunuyordu. Aynı zamanda gece hulûl ediyordu ve sanki, zulmet-i leyl pek feci olan bu manzarayı, enzar-ı cihandan saklamak için şitabediyordu.

Zabıtlarda bu cümlelerden sonra "Gülme ve Alkışlar" kaydedilmiştir. Nedeni mebusların taş kalpleri değil, Başkumandan'ın ironiyle Divan edebiyatından mecazlara başvurmasıdır. Tüm ciddiyetiyle sürdürür konuşmasını:

> Hakikaten arkadaşlar, bu harb cephesini ertesi gün gezdiğim zaman teessürden men-i nefs edemedim. Bir asker için ve herhangi bir asker için, bu vaziyet mucibi teessürdür. Fakat Allah'ın bunlara bunu mukadder etmiş olmasına göre; burada bu vaziyete girenler asker değildir. Bunlar herhalde caniler ve katillerdir. Artık düşmanın beş fırkası, tabii pek çok zayiata duçar olduktan sonra mütebakisi arzı teslimiyete başladı. Bu tesellüm muamelesi birkaç gün devam etti...

Trikoupis kılıcını teslim ediyor

General Nikolaos Trikoupis (1869-1956) muzaffere kılıcını uzattı. Bu sahne 1926'da Gazi'nin Ankara'da Pietro Canonica (1869-1959) tarafından Velazquez'den esinlenerek yaptığı atlı heykelin rölyefi olarak canlandırılacaktı. Mustafa Kemal devrin komutanları arasında hâlâ geçerli olan *Grandezza* jestini yaptı, yani letafetle kılıcı mağlup hasmına geri verdi. Atina'daki Madam Trikoupis'e telgrafla ulaşan haberde eşinin sağlığının yerinde ve Paşa'nın misafiri olduğu yazıyordu.

İzmir'de yaşayan Ermeni doktor Karabet Haçeryan (1856-1952) günlüğüne İyonya Yunanistanı'nın son günleri hakkında şöyle kayıt düşüyordu:

> 31 Ağustos, Perşembe: Artık bir vakıadır ki Mustafa Kemal'in ordusu Yunan cephesini yarmış ve her taraftan ilerlemektedir (...) Yunanların resmî ağzına göre Yunan ordusu gayet nizamî rücu etmiş. Lâkin yaralı askerlerle mülteciler başka türlü konuşuyor: Yunan ordusunun geri çekilmeden evvel Uşak'ı yaktığını ve Türklere bir sürü katliam yaptığını gördüklerini anlatıyorlar.

Atina yönetimi 5 Eylül'de İzmir'e bir tümen asker daha çıkartırken Türkler hızla ilerlemeye devam ettiler. Önce 9 Eylül'de yüzyılın en son büyük süvari alayına komuta eden Fahreddin Paşa'nın (Fahrettin Altay, 1880-1974) atlıları girdi şehre. Mustafa Kemal İzmir'e ertesi gün vardı. Haçeryan, Kemalist süvarilerin geçişini Kordonboyu'ndaki evinin verandasından izliyordu:

> Yerli Türkler bayrak sallayıp "Çok yaşa Kemal Paşa!" diye bağırıyorlar. Süvarilerin (...) görünümü ürkütücü. Kordon'da toplanan Hıristiyanlar Türk askerlerinin şehre girişini dehşet içinde seyrediyor; çoluk çocuğunu toplayıp kaçıyorlar. Türkler onları yatıştırmaya çalışıyor ve diyorlar ki: "Korkmayın! Şimdiye kadar Hıristiyanlarla hep kardeşçe yaşadık. Gelecekte de bu böyle olacak" vs.

İzmir yanıyor

Cihan Harbi'nden evvel İzmir'de yaklaşık 50.000 kişi yaşıyordu. Müslümanlar yüzde 49 ile bu nüfusun yarıya yakınını oluşturuyordu. Rumların nüfusu da aşağı yukarı aynıydı (yüzde 40); buna Levantenler (yüzde 6) ve Ermeniler (yüzde 4) ekleniyordu. İşgal zamanı sayılar tam olarak bilinmese bile Rumların lehine olağanüstü değişmişti. Müslümanlar şehrin güneyinde, Rumlar kuzey tarafında yaşıyorlardı; Yahudiler Müslümanlara komşuydu, Ermeni mahallesi ise Rum ve Yahudi mahallelerinin ortasında kalıyordu.

Türk ordusunun şehre girişi esnasında ve sonrasında askerlerle milisler arasında çatışmalar yaşandı. Artık generalliğe terfi

etmiş olan İzzeddin (Çalışlar) 11 Eylül'de günlüğüne fazlasıyla nötr bir tınıyla "Yağmakerlik oldukça oldu ama kıtal o kadar değil," [Çok talan oldu ama fazla katliam yapılmadı] diye not düşer. Haçeryan'ın 10 Eylül'de tasdik edeceği bir gözlemdir bu: "Türk işgali kan dökülmeden gerçekleştiği için sevinçliyiz."

Askerî vali olarak acımasızlığıyla tanınan Sakallı Nureddin Paşa (1873-1932) atandı; 1919 yılı başlarında kısa süreyle İzmir (bir başka deyişle Aydın Vilâyeti) Valiliği görevinde bulunmuştu ve görülecek bazı hesapları vardı. Falih Rıfkı onu "kibirli, dar kafalı, zulüm ve ceberut düşkünü" olarak niteler. İngiltere'nin şehirdeki temsilcileri Nureddin Paşa'ya Londra'nın Türkiye'yle savaş haline son verilmiş gözü ile baktığını bildirdi. Bunun üzerine Paşa, İzmir Körfezi'nde İtilaf kuvvetlerinin gemilerine binip kaçınayı başaramayan bütün Rum erkeklerinin tutuklanmasını emretti. İşgalden birkaç gün sonra Metropolit Hrisostomos Klafitis'i (1867-1922) huzuruna getirtti. Bir başka anlatıma göre Mustafa Kemal onu Rumların temsilcisi olarak dinlemek istememiş ve "İşte hususi ahbabın," diyerek Nureddin'e havale etmişti. Her halükârda Nureddin Metropolit'i cellada teslim etti. İdam sehpasına giderken Türk kalabalık onu jandarmanın elinden kaptı ve öldürdü. Hrisostomos bugün Ortodoksların şehidi ve azizi olarak kutsanmaktadır. Mustafa Kemal'in bu linç cinayetine "Bu olmamalıydı," şeklinde tepki verdiği anlatılır. Nureddin Paşa izleyen yıllarda Meclis'te Mustafa Kemal'in namlı bir hasını olacaktır.

Muzaffer komutan önce Kordon'daki Kraemers Palace'a [Kramer Oteli] yerleşir (Alman seyahat el kitabı *Baedeker*'e göre "elektrikli ve asansörlü"dür burası). Ayın 13'ünde merkezdeki Ermeni mahallesinden çıkan bir yangın şehre yayılır. İzzeddin şöyle kaydediyor: "Ermeni mahallesinden yangın başladı. Bu yangın tevessü ederek [yayılarak], gavr mahallesi tamamen ortadan kalktı. Bütün Hıristiyanlar sokaklara döküldü." İzmir'in geri alınmasının ertesi günü gazetecilik göreviyle, meslektaşı yazar Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu, 1889-1974) refakatinde şehre ulaşan Falih Rıfkı ise yangını şöyle hatırlıyor:

Yüreğim titreyerek eşsiz trajediyi seyrediyordum. Mustafa Kemal'in yalçın ve yırtılmaz sakinliğine bakıyordum. Bu saatlerde zafer bile ondan küçüktü. (...) Yangın yaklaştığı için yaverleri ve dostları telâşta idi. Mustafa Kemal kendisine evden çıkmayı kim teklif etmişse terslediği için bize geldiler: "İstanbul'dan yeni geldiniz. Belki sizi paylamaz. Bir de siz söyleseniz..." dediler. Kordon Boyu'nu tıklım tıklım dolduran halk içinde birçoğu da esvap değiştiren Yunan askerleri ve subayları bulunduğunu biliyorlardı. Tehlikeyi biz de anlıyorduk. Fakat Mustafa Kemal'e akıl öğretmek için İzmir'e gelmemiştik. Nihayet yangının kızıl ve korkunç dili hemen önümüzdeki binaların çatılarını yalamaya başladı. Çıkmak lâzımdı, fakat nasıl?

Ardından, bir askerî kamyonla birkaç otomobilin arkadan soğukkanlılıkla yayan gelmekte olan Mustafa Kemal'e nasıl yol açmaya çalıştıklarını ve bu arada paniğe kapılan Rumlarla Ermenilerin can havliyle nasıl İtilaf filosunun demirlenmiş halde beklediği denize doğru kaçtığını anlatır. Rumların hepsi adalara dümen kıran tıka basa dolu gemilere çıkamaz veya çıkmak istemez. Geride kalanlar amele taburlarına verilirler.

Yangının sebebini Falih Rıfkı dolambaçlı yollardan ama nihayetinde gayet açık anlatır. Notları önemlidir, çünkü Mustafa Kemal başka birçok nazik konu gibi buna da hiçbir zaman açıkça değinmemiştir.

İzmir'i niçin yakıyorduk? Kordon konakları, oteller ve gazinolar kalırsa azınlıklardan kurtulamayacağımızdan mı korkuyorduk? Birinci Dünya Harbi'nde Ermeniler tehcir olunduğu vakit Anadolu şehir ve kasabalarının oturulabilir ne kadar mahalle ve semtleri varsa gene bu korku ile yakmıştık. Bu kuru kuruya tahripçilik hissinden gelme bir şey değildir. Bunda bir aşağılık duygusunun da etkisi var. (...)

Koyu bir mutaassıp, öfkelendirici bir demagog olarak tanımış olduğum Nureddin Paşa olmasaydı bu facianın sonuna kadar devam etmeyeceğini sanıyorum. Nureddin Paşa ta Afyon'dan beri Yunanlıların yakıp kül ettiği Türk kasabalarının enkazını ve ağlayıp çırpınan halkını görerek gelen subayla-

rın ve neferlerin affetmez hınç ve intikam hislerinden de şüphesiz kuvvet almakta idi.

Birçok Türk gözlemciye göre İzmir yangını, çok sayıdaki görgü tanığının rapor ettiği gibi, Rumların ordularını geri çekerken çıkarttığı yangınlar silsilesinin son halkasını oluşturur sadece. Meselâ Aydın'da 8.000 evden yalnız üçü ayakta kalmıştı. Uşak ve Manisa gibi aynı kaderi paylaşan çok sayıda Batı Anadolu kentinde bu yangınlar bugün şehir merkezlerinde şaşırtıcı ölçüde yeni ve modern bir görüntünün ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Mustafa Kemal olup bitene çok daha serinkanlı bakar; 1916'da Rusların terk ettiği Bitlis'i görmüştür ve gördüğü manzara yanında Pompei veya Ninova hiç kalırdı.* İzmir yangını yalnız şık Kramer'i yerle bir etmekle kalmaz, *Sporting Club*, *Theatre de Smyrne* ve Batılı hayat tarzının başka birçok vitrini de bu felâkette kül olur gider. Artık Meclis'teki siyah bez kaldırılıp yerine yeşil örtü serilebilecektir.

(*) İtalya'da, Napoli yakınlarındaki antik Roma şehri Pompei, MS 79 yılında Vezüv Yanardağı'nın patlaması sonucu kül oldu. Dicle'nin batısında, Musul'un yanındaki eski Asur Devleti başkenti Ninova ise Eski Ahit'te Tanrı'nın mesajını kabul etmediği için cezalandırılır – ç.n.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Genç Bir Milletin Babası (1922-1930)

Mudanya

Yunan ordusunun Anadolu'dan şaşırtıcı bir hızla ve külliyen kovulması Ankara'ya yepyeni bir imkân getirdi: Cihan Harbi'nin galip güçleriyle ilk kez aynı göz hizasında, eşit rakipler sıfatıyla masaya oturma şansıydı bu. Padişah daha 1922 yılının Nisan ayında Britanyalı Yüksek Komiser Horace Rumbold ile (1869-1941) gizli görüşmeler yapmış, Britanya ile onun kabul edeceği şartlarda ve Ankara'nın onayını aramadan anlaşabileceğini bildirmişti fütursuzca. Mustafa Kemal'in İzmir'e girmesinin ardından oyunun kuralları değişecekti. İtalyanlar ve Fransızlar birliklerini Çanakkale'nin Avrupa yakasına çektiler; ileriki yıllarda Roma ve Paris hükümetlerinin *hardliner* [katı çizgili] Londra'dan kopup geri çekilmesini simgeleyen, sembolik bir ricat hareketidir bu.

Üç İtilaf kuvveti 23 Eylül 1922'de Ankara'ya bir nota verip ateşkes ve yeni bir barış konferansı teklif ettiler. Türk birlikleri bir gün sonra Çanakkale'nin girişindeki İngiliz hudut hattına yaklaşıyordu. Ekim ayının başında Mudanya'da, İtilaf kuvvetlerinden üç generalle ateşkes görüşmeleri başladı. Mustafa Kemal bu arada İzmir'den Ankara'ya geçmiş ve müzakereleri yü-

rütme görevini Batı Cephesi Komutanı İsmet'e (İnönü) bırakmıştı. Sir Charles Harington (1872-1940), Yunanistan razı olmasa dahi ateşkesin yürürlükte kalacağının güvencesini verdi. Bu, 1922 yılına gelindiğinde Türkiye'nin sadece Yunanistan'la savaşmadığını, en azından İngiltere'nin de düşman safında durduğunu açıkça gösterir. Londra'da *Chanak Crisis** adı verilen gelişme İngiltere Başbakanı Lloyd George'un istifasını kaçınılmaz hale getirmiştir. *Küçük Asya Felâketi*'nin sonuçta birinin başını yemesi gerekiyordu.

11 Ekim'de kısa ve öz bir *Convention Militaire* [askerî sözleşme] imzalandı; öncelikle Mondros Mütarekesi'ni ikame ediyor ve Yunan birliklerini Trakya'nın doğusundan çekilmeye zorluyordu. Gayet kısa formüle edilmiş bu 13 maddelik belgenin büyük bir önemi vardır: Türkiye artık Batılı güçlerle mütekabiliyet ilişkileri içinde, eşit ve aynı hizada buluşmakla kalmaz, ayağını Avrupa'ya da tekrar sağlamca basmış olur. Tam on bir yıl süren bir uluslararası savaşlar silsilesi 14 Ekim gece yarısından itibaren yürürlüğe giren Mudanya Mütarekesi ile son bulur. Mustafa Kemal bu yılları –Sofya'da Ataşemiliter olduğu günler dışında– neredeyse istisnasız cephede geçirmiştir.

İtilaf kuvvetleri konferans mahalli olarak değişik alternatifleri tarttıktan sonra Lozan'da (Lausanne) toplanmaya karar verdiler ve Padişah hükümetiyle beraber Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden temsilcileri de 13 Kasım 1922'de "Yakın Doğu'nun Meseleleri"nin görüşüleceği bu konferansa davet ettiler *(Conférence de Lausanne sur les affaires du Proche-Orient)*. Ankara'dan gelen cevapta ise yanlış anlaşılmaya mahal verme-

(*) 1922 Eylülü'nde İzmir'den İstanbul'a yönelen Türk askerî güçleri, Çanakkale'de bulunan İngiliz-Fransız işgal kuvvetlerine bir ültimatom vererek geçit hakkı istediler. Fransız birlikleri geri çekilirken İngiltere Başbakanı Lloyd George ültimatomu reddederek direnme emri verdi ve Türkiye'ye savaş ilân edileceğini duyurdu. Ancak hem Kanada başbakanının bir savaş kararına ancak kendi parlamentolarının karar vereceğini açıklaması (ki bu Kanada'nın siyasî bağımsızlığını ilânı anlamına da geliyordu) hem de gerek İngiliz kamuoyunun gerek hükümetin Muhafazakâr Parti kanadının muhalefeti, Lloyd George'un ayağının altındaki zemini kaydırdı. Böylece, adını Çanakkale'nin "çanak"ının İngilizce yazılışından alan kriz, Lloyd George'un ve lideri olduğu Liberal Parti'nin siyasal tasfiyesine yol açtı – e.n.

yen bir dille, Padişah'ın hükümetinin artık hiçbir meşruiyete sahip olmadığı belirtiliyordu.

Temsil ettiği rejimin geçici bir anayasası olması ve Avrupa'daki hiçbir cari devlet biçimine tekabül etmeyişi Mustafa Kemal'i hiç ilgilendirmiyordu. 29 Ekim 1922'de Meclis'ten Osmanlı Devleti'nin ilgasına ilişkin bir karar çıkartılmasını istedi – artık yerine yeni bir Türk devleti kurulmuştu. Erzurum'dan itibaren Cumhuriyet ilân etmeye kararlıydı. Komisyon toplantılarında Türk Meclisi'nin devrimci bir topluluk olduğunu, Türk milletinin egemenliğini artık bizzat eline aldığını ve işin artık bu gerçeği bir kanunla ifade etmekten ibaret kaldığını anlattı. Meclis kabul etsin etmesin durum buydu, değişmeyecekti. Sonra elini boynuna götürerek tehditkâr bir sesle ekledi: "*İhtimal bazı kelleler kesilecek*"ti. Yunanların (veya Rumların) Saltanat'ın geriye doğru geçerlilik taşıyacak ilgası için karar tasarısı 2 Kasım'da kabul edildi (ama 1.11. tarihini taşır). Yalnız tek bir mebus, Ziya Hurşid (1890-1926) ki adını daha zikredeceğiz, red oyu vermek için kaldırdı elini. Karar tasarısı şöyleydi:

> Osmanlı İmparatorluğu otokrasi sistemiyle beraber munkariz olmuştur. Türkiye Devleti namıyla genç, dinç, milli halk hükümeti esasları üzerine müesses Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül etmiştir. Yeni Türkiye Hükümeti munkariz Osmanlı İmparatorluğu yerine kaim olup onun hudud-u milli dairesinde yegane varisidir. Teşkilât-ı Esasiye Kanunuyla hukuk-u hükümranii milletin nefsine verildiğinden, İstanbul'daki Padişahlık madum ve tarihe muntekıldır. İstanbul'da meşru bir hükümet mevcud olmayıp İstanbul ve civarı da Büyük Millet Meclisi'ne aittir. Binaealeyh oraların umur-ı idaresi de Büyük Millet Meclisi memurlarına tevdi edilmelidir. Türkiye Hükümeti hakk-ı meşru olan Makam-ı Hilafeti esir bulunduğu ecnebiler elinden kurtaracaktır.

Metinde, Padişahlık rejiminin ilgasının "Saltanat ortadan kaldırılmıştır" gibi bir cümle kullanmadan, bir oldubitti olarak gösterilmesi dikkat çekicidir. Ankara "saltanat" sözcüğü-

nün kullanımını resmî makamlara göndereceği bir tamimle 20 Kasım'dan itibaren yasaklar.

Savaş sonrası birçok ülkede (Almanya, Polonya, Macaristan) olduğu gibi Türkiye'de de "ulusal sınırların nereden geçeceği" hakkında uzun tartışmalar yürütmek mümkündü. Taşradaki Bulgar ve Yunan nüfus bundan pek nasibini almasa bile Osmanlı kültürü, özellikle Balkanlar'da birçok şehre damgasını vurmuştu. Fakat İtilaf kuvvetleri Doğu Avrupa'daki gibi zorlu sınır tartışmalarına girmeye hiç istekli değildirler.

Lausanne (Lozan) Büyük Şark Konferansı

İsviçre'nin üniversite şehri Lausanne, Türkiye'de 24 Temmuz'dan sonra bağımsızlığın yeniden kazanılmasının adı olmuştur. Caddelere ve meydanlara Lozan ismi verilmiştir; bugün hâlâ yıldönümlerinde nutuklar verilir ve anıtlara çelenk konur, konferansın sonuçları bütün öğrencilere, elbette Mustafa Kemal'in 1927 tarihli *Nutuk*'unda yorumladığı şekliyle –ki bu konuda daha birkaç şey söyleyeceğiz– ezberletilir.

Lausanne Konferansı'nda pazarlıklar uzun sürmüş, zahmetli olmuştu, hatta müzakereler neredeyse sonuçlanmadan kesilecekti. Bunalmış ve asabî delegeler tarafından yürütülen görüşmeler Kasım 1922'den 1923 yaz aylarına kadar tam sekiz ay sürdü ve yalnız iki buçuk aylık bir fasıla ile kesildi. Savaş sonrası Türkiye o günlerde nefes kesen dönüşümlerden geçiyordu. Padişah, makamının ilga edilmesinin ardından İstanbul'dan kaçtı ve Meclis Abdülmecid'i (1868-1944) Halife tayin ederek Ankara hükümetinin Lausanne'da tek başına temsil gücü sahibi olmasının önündeki bütün engelleri kaldırmış oldu. Leman Gölü kıyısındaki uluslararası konferansla elbette yakın ilişki içinde cereyan eden bu olayları anlatımda kopukluk olmaması için daha aşağıda ele alacağız. Mustafa Kemal tayin edici anlarda karar sürecine bizzat müdahale etmiş ve sonunda istediği neticeyi kopartmıştır.

Gazi, Şark Konferansı'na yollayacağı heyetin başına sadık yol arkadaşı İsmet'i getirmişti. İsmet Paşa bir asker olmasına kar-

şın Mudanya'da sergilediği diplomatik maharetle bu işi de kâfi miktarda öğrendiğini kanıtlamıştı. Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'in "hastalanıp" konferansa gidemeyeceği anlaşılınca ve o da halefi olarak İsmet'i tavsiye edince Mustafa Kemal, artık çok fazla düşünmeden onu bu göreve tayin etti. Karar "başbakan" mevkiindeki Rauf'u (Orbay) hayli kızdırdı. Heyet başkanlığına kendisini lâyık gören Rauf'un gözünde İsmet, Lausanne'da ancak askerî danışman olarak boy gösterebilirdi. İki adam, akabinde aylarca süren cerbezeli görüşmelerde omuz omuza çalışmak zorunda kalacaktı. Rauf bu süreçte kabinede alınan kararları bahane ederek İsmet'in hareket alanını devamlı daraltmaya çalıştı. Talimatlar kısaydı (25-30 satırlık 14 madde) ve bu, Mustafa Kemal'e birçok noktada müzakerelere telgraf yoluyla doğrudan müdahale etme imkânı veriyordu. "Lozan"ın sonunda Ortadoğu'da barış sağlanacaktı fakat bir tarafta Mustafa Kemal ve İsmet, diğer tarafta ise Rauf Bey arasındaki bütün köprüler de birer birer yıkılacaktı.

Türk heyetinin elindeki talimatlara kısaca göz atmak bile Cenevre Gölü kıyısında ne denli çetin bir sorunlar yumağıyla boğuşulduğunu göstermeye yeter. Türk tarafının hedefi, 19. yüzyıl boyunca adım adım kaybettiği millî egemenliğini yeniden kazanmaktı; en başta İngiltere olmak üzere hasımları ise en fazla Sèvres'in hafifletilmiş bir versiyonuna razı olmak niyetindeydiler.

Talimatların ilk üç maddesi özel önemi haizdir. Bir Ermeni devletinin kuruluşu, yani Türk topraklarından hâlihazırdaki Sovyet Ermenistanı'na pay verilmesi üzerinde kesinlikle pazarlık yapılmayacaktır. İsmet bu durumda Ankara'ya bile danışmadan hemen müzakereleri noktalama talimatı almıştır. Kuzey Irak'taki Musul, Kerkük ve Süleymaniye vilâyetleri Misak-ı Millî sınırları içinde yer aldıkları için tartışma konusu edilmeyecektir. Türk hükümetine göre kara veya deniz kuvvetlerinde bir kısıtlama da tartışma konusu edilmeyecektir. Batı Trakya'nın geleceği için referandum düzenlenecektir. Diğer büyük konular arasında Boğazlar'ın statüsü, Hıristiyan ve Müslüman azınlıkların mübadelesi ve nihayet Osmanlı'nın borçları

vardır. Türkler müzakerelerde yabancı kurumların "bizim kanunlarımıza" tabi olması gerektiği üzerinde duruyor, yabancıların "kapitülasyon" tabir edilen hukuki ve ekonomik ayrıcalıklarının ortadan kaldırılması meselesi, en nazik konulardan biri olarak masada duruyordu.

İngiliz Dışişleri Bakanı, fevkalâde otellerinin yanı sıra Şark Ekspresi yoluyla doğrudan İstanbul'a bağlanması ve şehirde kışın da yumuşak bir iklimin hüküm sürmesi nedeniyle Lausanne'ın konferans mekânı olmasını istemişti. İngiltere'nin bir müzakere avantajı daha vardı: Gizli servisi, Ankara ve Lausanne arasındaki telgraf trafiğini gözetleyebiliyordu. Fakat İngiliz diplomatlar telgrafları, ancak Savaş ve Dışişleri Bakanlıklarını dolaştıktan sonra okuyabiliyorlardı ancak. Lord Curzon'un deşifre edilmiş telgraf metinlerini kahvaltıda eline alıncaya kadar epey sabretmesi gerekiyordu.

Bu konforlu üniversite şehrinin adı Mustafa Kemal'in çevresindeki birçok adamın da kulağına aşinaydı; ne de olsa aralarından bazıları burada veya yakınlardaki Cenevre'de yüksek öğrenim görmüşlerdi. Gerçi 1920'den sonra buralarda ikamet eden Türk üniversiteli sayısı epey azalmıştı ama İsviçre'de 1911'de kurulmuş olan milliyetçi üniversite talebeleri birlikleri (*Foyers Turc - Türk Ocakları*) yeni Türkiye elitlerinin buluşma yeri olmayı sürdürüyordu. Derneklerin tutanakları gerek dinî milliyetçilikleriyle gerekse Avrupa toplum modeline göre reform ve İslam'ın kamusal hayatın dışına itilmesi yolundaki talepleriyle "geleceğin Kemalizmi ile şaşırtıcı bir benzerlik" gösterirler (Hans-Lukas Kieser). 1924-1930 yıllarının Adalet Bakanı Mahmud Esad (Bozkurt, 1892-1943) doktorasını Fribourg'da, Osmanlı Türkiyesi'ndeki ecnebî temsilciliklerin mahkemeleri hakkında yazmıştı. Cihan Harbi esnasında ve akabinde, yedi ay süreyle Lausanne'daki Foyer Turc'ün başkanlığını yürüttü. Mahmud Esad, İsviçre örneğine göre hazırlanan Türk Medenî Kanunu'nun da fikir babasıdır. Cenevre'deki *Foyer*'yi yönetmiş olan Şükrü (Saraçoğlu, 1887-1953) de Atatürk'ün ölümüne kadar önemli bakanlıkların başında bulunacaktı. 10 Mayıs 1919 tarihli bir *Foyer* tutanağı,

Kemalistlerin daha sonraki yıllarda din konusuna yaklaşımlarının bile ötesine geçen talepler içerir:

> Hükümet din ve şeyhülislâmlık makamı ile bütün bağlarını kopartmalıdır. [Şeyhülislâmlık makamının] patrikhaneden hiçbir farkı kalmamalıdır. Türklük dine hizmet etmemeli, din Türklüğün hizmetinde olmalıdır.

Lausanne'daki müzakerelere katılanlar arasında İsmet'in yardımcıları Dr. Rıza Nur (1879-1942) ve Genel Sekreter Reşid Safvet (Atabinen, 1884-1965) şahsında, Türk olmayan her şeye karşı ölçüsüz nefretleri ile öne çıkan iki isim de vardı. Rıza Nur önceleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı olmakla beraber 1913'ten sonra sürgüne gitmişti. TBMM hükümetinde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği [Sağlık ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı] görevini icra etmekteydi. 1925'te Mustafa Kemal'le arası açıldı ve Fransa'ya gitti. Orada kaleme aldığı anılarında yeni Türkiye'nin lideriyle fanatik bir biçimde ve kelimenin düz anlamıyla bel altından bir hesaplaşmaya girişecektir. 36 kişilik Türk heyetinden ayrıca Celâl'in (Bayar, 1883-1986) ismini zikretmek gerekir ki Mustafa Kemal'e iki kez İktisat Bakanı, son olarak da Başbakan sıfatıyla hizmet edecektir. Celâl Bey ayrıca yönetim kadrosunda köy kökenli tek siyasetçiydi ama Fransızca biliyordu. İstanbul Hahambaşı Naum'un ikinci müzakere raunduna katılması, Kemalistlerin hasımlarına akıl ve izan dışı komplo teorileri için mesnet sağladı: Buna göre Lord Curzon, Naum'un danışmanlık yaptığı İsmet'in ülkede İslâmî kurumları ortadan kaldırma sözü karşılığında Türkiye'ye toprak tavizlerinde bulunmuştu!

Lord Curzon izleyeceği rotayı müzakereler başlamadan önce Fransız ve İtalyan meslektaşlarıyla birlikte kararlaştırma işini geciktirdiğinden, konferans bir haftalık rötarla başladı. Türk katılımcıları bundan haberdar etmek kimsenin aklına gelmemişti. İsmet gecikmeyi şiddetle protesto etti ve izleyen haftalarda da hakikî veya hayalî eşitsizliklere karşı sesini yükseltme fırsatını bol bol kullandı. Buna, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca'nın yanı sıra Türkçe'nin de resmî müzakere lisanı olma talebi dahildi.

Komisyonların ve alt komisyonların bileşimi başka bir çatışma noktası teşkil ediyordu. İsmet'in nobran müzakere üslubu, eşit sertlikteki tezlerini aşırı bir nezaketle sunan Lord Curzon'un gözünde düpedüz küstahlıktı. Britanya basını sütunlarında, "Batı diplomasisinin kurallarını anlamayan ve taviz vermeyi adil bir alışverişin parçası olarak değil zafiyet emaresi olarak yorumlayan bu Asya halkının" müzakere üslubunu yeriyordu.

Fransa ve İtalya, konferansın 20 Kasım 1922'de *Casino de Montbenon*'daki* açılış töreninde hükümet başkanları Poincaré ve Mussolini tarafından temsil edildiler. İsviçre Federal Devlet Başkanı Robert Haab konuşmasında yaklaşan Noel bayramını hatırlattı ve sözlerini *"Paix sur la terre a tous les hommes de bonne volonté"* [dünyadaki bütün iyi niyetli insanlara barış] dileğiyle noktaladı. Sadece müzakerecilerin arasındaki hava değil, Türk tarafının kendi içindeki ihtilâflar da düşünüldüğünde bu güzel temenniler hedefini tamamen ıskalamış sayılabilir.

Mustafa Kemal'in Rauf'u Ankara'da hükümet reisi olarak yerine mıhlama kararı sonucunda İsmet ve Rauf arasında bir krizin patlak vermesi kaçınılmazdı. Rauf, Türklerin müzakerelerdeki gücünü abartıyor ve Sèvres'den sonra Ermenilerle Yunanların azamî talepler öne sürerek kararları etkileme şanslarını zaten kaybettiklerini gözden kaçırıyordu. İsmet'e göre hareket alanı Rauf tarafından daraltılıyor, başbakanın hâkimiyeti bir türlü elden bırakmayışı 1877-78'de "Saray"ın Rusya'ya karşı savaşın yönetimini usta subaylara verecek yerde –bir felâkete yol açacak şekilde– kıskançlıkla elinde tutmasını hatırlatıyordu. Bu olağanüstü incitici karşılaştırma Mustafa Kemal'i bile sonunda Rauf'u İsmet'e karşı müdafaaya sevk edecekti.

Ermeni "yurdu"na geçit yok

Türkler yalnız bir Ermeni "yurdu"nu reddetmekle kalmıyorlardı; Britanya Heyeti Başkanı Sir Horace Rumbold'un, tehcir edi-

(*) 1908'de inşa edilen barok bina bugün kültür merkezi olarak hizmet veriyor ve İsviçre Film Arşivleri'ni barındırmanın yanı sıra caz festivallerine, konser ve sempozyumlara ev sahipliği yapıyor – ç.n.

len Ermenilerin "serbestçe ve tacize uğramadan geri dönüşüne izin verilmesi" talebine de karşı çıkıyorlardı. "Devletin güvenliği" açısından bir *rentrée en masse*, yani kitlesel geri dönüşün mevzubahis olamayacağını söylüyorlardı. İtilaf kuvvetleri azınlık alt komisyonlarında "Ermeni devleti", "Süryani devleti" ve (Güneydoğu'da) bir "Keldanî devleti" üzerine konuşmaya kalkışınca Türk heyeti toplantıyı terk etti.

Lausanne Konferansı'nın Türk muhakematının Avrupalılaştırılması üzerinde hızlandırıcı bir etkisi olmuştur. Örneğin hukuk işleri alt komisyonundaki Türk temsilciler, yabancıların Şeriat mahkemelerinde yargılanıp yargılanmayacağı konusundaki ısrarlı sorulara cevap vermek zorunda kaldılar. 1924 Anayasası yine de Şeriat hükümlerinin yürürlüğünün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yetkisi dahilinde olduğunu söyler. İtilaf kuvvetlerinin, yabancıların taraf olduğu mahkemelerde yabancı hâkimlerin de bulunması yolundaki talebini İsmet geri çevirmiştir. Sonunda bir orta yol bulundu ve kabinenin onayı ile beş yıl süreyle yabancı hukuk danışmanlarının varlığına izin verildi. Bu, Avrupa hukuk kurallarının yürürlüğe konması için bir takvim de saptamış oluyordu. Kerhen kabul edilen danışmanların en kısa zamanda evlerine geri gönderilmesinin yolları aranıp bulunacaktı.

Yunanistan, savaşta geride bıraktığı harap şehirler ve köyler için tazminat ödemeyi reddetti, onun yerine bugün Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan sınır üçgeninde yer alan, Edirne'nin en önemli tren istasyonu Karaağaç'ı Türklere iade etme teklifinde bulundu. İsmet hemen Rauf Bey hükümetinden acil talimat istedi. Gelmeyince Mustafa Kemal'le "kısa bir muhaberat" sonucunda (bugün devasa bir Lausanne heykeline ev sahipliği yapan) Karaağaç karşılığında Yunanlılardan savaş tazminatı almaktan feragat etti. Müzakereleri bir an önce sonuçlandırmak için bu noktada da, önceden kararlaştırılan talimatın metninden sapılmıştır. İsmet'in coşkulu deyişiyle, uzaktaki Reisicumhur yine Hızır gibi yetişmiştir. İsmet 20 Temmuz'da Lausanne'dan Mustafa Kemal'e kelimesi kelimesine şöyle yazar:

Her dar zamanımızda hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış, yaptırmış bir adamsın, sana bağlılığım bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim, pek sevgili aziz kardeşim. İsmet.

Mustafa Kemal, Barış Antlaşması'nın Lausanne Üniversitesi'ne ait Palais de Rumine binasında imzalanmasının ardından Ankara'da, Meclis önünde bu mutabakatın Sèvres Anlaşması'na kıyasla ne denli büyük bir ilerleme anlamına geldiğini izah eder. Elbette Irak sınırı ile Boğazlar meselesinin hallolmadığını itiraf etmek zorundaydı. İskenderun Sancağı da (bugünkü Hatay Vilâyeti) henüz yeni Türkiye'nin sınırları içine dahil edilememişti. Azınlıkların korunması gibi hükümlerin "bütün beynelmilel" anlaşmalarda yer aldığı gibi karara bağlandığını söylerken, bazı hükümleri olduğundan daha iyi gösterir. Lausanne'da Hıristiyan ve Müslüman azınlıkların mübadelesi de kararlaştırılmış, 1,35 milyon Rum ile 434.000 Müslüman değiş tokuş edilmiştir.

Türk hükümetinin yine de hakikaten önemli bir dizi noktayı kabul ettirmeyi başardığını söylemeliyiz. Ermeni Sorunu hakkında karar çıkmaması sağlanmış, savaş yorgunu İtilaf kuvvetleri "azınlık" statüsünü Müslüman-gayrimüslim farkına indirgemekle yetinmiştir. Artık bundan sonra etnik ve dilsel farklardan bir hak türetilemeyecekti. Böylece Kürtlerin kısmî veya tam özerkliği de masadan kalkıyordu. Toplu olarak "kapitülasyonlar" adıyla anılan, yabancıların hukuki ve ekonomik ayrıcalıklarından feragat, çok daha ağır müzakere edilmiştir. Türkiye bu kazanımı karşılığında, kendi hukuk ve muhakeme sistemini yeniden örgütleme taahhüdünde bulunmuştur. Eğitim politikasında da milliyetçiler büyük bir zafer kazandılar. Yabancılar gelecekte azınlık okullarında artık istedikleri gibi öğretmen istihdam edemeyeceklerdi.

Ankara rejiminin ilk Dışişleri Bakanı Bekir Sami (Kunduh) neticeyi, yabancı denetimi altında ve yabancı komşularla beraber muhteşem bir sarayda yaşamaktansa mahrumiyetler içinde fakir bir kulübede bağımsız ve özgür olmayı tercih edeceğini

söyleyerek metheder. 1923'te "yerli ecnebîleri" tecrit mi, yoksa entegre mi etmek gerektiği konusunda henüz bir mutabakata varılmamış olsa da, Ankara'daki milliyetçiler homojen bir toplum düzeni hedefine çok yaklaşmış görünürler. Bütün dünyanın, ulus-devleti yıkılan çokuluslu imparatorluklara üstün tuttuğu bir devirde bunda şaşılacak bir şey yoktur.

İsmet (İnönü) Lord Curzon'la arasındaki fikir ayrılıklarını sonradan değerlendirirken, kendisi oraya Mudanya'dan gelmişken, Curzon'un onu hep Mondros'a çekmeye çalıştığını yazacaktır. Afganistan ve Tayland gibi tampon devletleri bir tarafa bırakırsak, Asya'da çok az mühim bağımsız devlet vardı. Bunlar da Japonya ve Çin'di. Böyle bir dünyada Türklerin elde ettiği sonuç, göz ardı edilemeyecek bir başarıdır. Mustafa Kemal artık kendisini yeni Türkiye'nin tanzim ve tefrişine verebilecektir ki bu onun gözünde, Kürt-Arap "Irak"ı üzerindeki toprak münakaşalarından çok daha önemlidir. En azından, bugün de geçerliliğini koruyan Boğazlar Antlaşması'nın (Montreux 1936) ve Sancak'ın barışçı yollardan anavatana intikalinin görgü tanığı olabilecekti (1938).

Başbakan Rauf, anlaşmanın imzalanmasının hemen ertesi günü Türk heyetinin üç yöneticisine bir kutlama telgrafı gönderdi. Telgrafında, yaşananları 1918 Mondros Mütarekesi'nde kendi oynadığı rol ile kıyaslaması büyük hoşnutsuzluğa neden oldu. Mustafa Kemal onu ve Meclis'in Başkan Yardımcısı Ali Fuad Paşa'yı (Cebesoy) ertesi gün Çankaya'ya çağırdı. Cumhurbaşkanı'nın eşi Lâtife de akşam yemeğine iştirak etti. Haliyle söz, Barış Antlaşması'na geldi. Rauf hemen bu fırsatı kullanıp İsmet hakkındaki sıkıntılarını açıkça dile getirdi ve onu karşılamak için tren istasyonuna gitmeyeceğini bildirdi. Mustafa Kemal şaşkındı: "Yani onu karşılamayacak mısın?" Rauf yanıtladı: "Affedersiniz, bunca mesnetsiz hakaretten sonra artık onun karşısına çıkamam." Rauf Bey istifasını verdi ve ölene kadar Mustafa Kemal'e koyu bir husumet besledi.

Lausanne Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından siyasî dünya, genişlemiş bir Anadolu coğrafyası ile karşı karşıya kalmıştır. Ankara, 1919 yılının sonundan itibaren Mustafa Kemal'in ve çoğu onunla aynı Güneydoğu Avrupa kökenini paylaşan yoldaşları ile hasımlarının politik, askerî ve kültürel icraat odağı haline gelmiştir. İstanbul'dan Kürt veya Suriye cephesine gidip gelirken birkaç defa bindiği Anadolu Demiryolları treninin penceresinden gördüğü manzaraları saymazsak, Samsun'a çıkmadan önce geleceğin yeni Türkiyesi'nin çekirdek ülkesini iyi tanıdığı söylenemez. Askerlik hayatında Balkanlar'ın sarp kayalıklarında dolaşmış, Edirne'deki Selimiye Camii'nde namaz kılmış, büyük Suriye şehirlerinin kahvehanelerinde oturmuş, piramitlerin yamacında durmuş, Sirenayka çöllerinde çarpışmıştı; Paris'in bulvarlarını, Sofya'nın opera binasını yakından tanıyordu; Berlin'de, Viyana'da en lüks otellerde misafir olmuş, Rus işgal birliklerinin boşalttığı Bitlis'in sefaletini yerinde hissetmişti. Ve İstanbul yıllarında, o seferberlik günlerinde şüphesiz sık sık Anadolu yakasına geçmişti, Payitaht'ın pencerelerindeki yangını seyretmişti kaç kez günbatımında, İstanbul'a Asya'dan bakınıştı bakmasına da, Anadolu onun algı dünyasının merkezinde yer alınıyordu. Mustafa Kemal'in askerî hayatı özünde Payitaht'ı, yani merkezi periferide, sınır boylarında savunan bir savaşçının hikâyesidir.

İzmit'in az ilerisinde, şehrin son düzgün caddesinin tozlu kervan yollarına dönüştüğü noktada başlar Anadolu. Eğer seyyahın altında çift dingilli bir "Tatar" arabası varsa kendini şanslı sayabilir. Kolay sürülebilen bu tekerlekli arabayı Rusya'dan göçmenler getirmiştir ve dört bin yıldır tahta tekerli kağnısına sadık Anadolu halkı bu yeniliğe pek bir şaşmıştır. Deve sırtının iki yanında, heybe misali asılan *mahve* adlı taşıma sepetlerine tıkışmak zorunda kalan kadınlarla çocukların durumu ise kuşkusuz daha ağırdır.

Türk Müslümanlar Balkan Savaşları'nın ardından gitgide yeni gerçeklerle yüzleşmek zorunda kalırlar. Balkan vilâyetle-

ri ilelebet kaybedilmiştir. Barış müzakerelerinde en fazla Batı Trakya toprakları –yani üç isimli *(Evros-Maritza-Meriç)* ırmağın ötesi– pazarlık konusu edilebilir. İmparatorluğun Asya topraklarının Osmanlı'nın çekirdeği olduğu gerçeği, savaş esnasında bilince giderek daha derin yerleşir. Rumeli'den vazgeçildiği sarih biçimde dile getirilmese de, geçmiş savaşların sonuçları kaçınılmaz biçimde ortadadır ve gerçek, sessizce sineye çekilmek zorundadır. Padişah ve Halife'nin bir arada tutacağı bir tür Türk-Arap çifte monarşisi fikri bazılarının zihnini bir süre daha meşgul edecektir gerçi; Osmanlı'nın Balkanlar'da, kimi Anadolu bucağındakinden çok daha uzun sürmüş olan varlığı ise bundan böyle sadece nostaljiden beslenen edebiyatçılara malzeme olacaktır.

Atatürk'ün ölümünden üç yıl sonra Ankara'da toplanacak olan ilk Coğrafya Kongresi (1941) "Kuzey Anadolu", "Güneydoğu Anadolu" ve "İç Anadolu" isimlerini tedavüle sokar. Ankara Sancağı ile birlikte yalnız "İç Anadolu" ve o da ancak kısmen, bir Osmanlı vilâyetine tekabül eder. Sèvres Anlaşması'nı yorumlayan Alman bir yazarın, İtilaf kuvvetlerinin Türkiye'yi Ermenistan ve Kürdistan ayrıldıktan sonra kalan "hakikî Anadolu"ya indirgemek istediklerini belirtmesi, bu bölgelerin sınırlarına dair umumî tereddüdü de ortaya koyuyordu.

Anadolu, Mustafa Kemal'in gençlik yıllarında ulaşım sorunlarına rağmen artık bir *terra incognita,* bilinmeyen topraklar değildi. Şehir merkezlerinin bir kısmında modern idarî binalar, mahkemeler, telgrafhaneler, jandarma lojmanları, hapishaneler ve Ziraat Bankası şubeleri vardı. Şehrin okuryazarları gazete de okunan kahvehanelerde toplaşır, yerel basınla İstanbul matbuatını izleyerek dünyada ve etraflarında olup biteni öğrenirdi. Yine de çoğu alanda geri kalmışlık barizdi; noksanlıklar kendini bilhassa yüksek okul, hastane ve eczane alanlarında hissettiriyordu. Ahali yetersiz beslenmekte, çocuk ölüm oranları fazlasıyla yüksek seyretmekteydi.

Ankara Hükümeti, kurulduğu 1920 yılının hemen akabinde bir Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili atadı ve ondan vilâyetlerdeki durumu başkente düzenli olarak rapor etmesini iste-

di. Sıtma ve frengiyle mücadele nafile görünüyordu. Milyonlarca mülteci derme çatma barınaklarda hayatta kalma mücadelesi içindeydi. Birbiriyle çok alâkalı iki konu olarak frengi ve fuhşun Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin halka açık oturumlarında şiddetle ve ayrıntısıyla tartışıldığını biliyoruz. Bu konulara değinmemizin nedeni, mevcut literatürün Ankara'da o günlerde yalnızca Padişahlık ve Halifelik kurumlarının konuşulduğu gibi yanlış bir izlenim uyandırmasıdır.

Yeni başkent Ankara

Mustafa Kemal'in TBMM Hükümeti'ni Ankara'da kurma kararı ilk başta İstanbul'un bağımsız bir Türkiye'nin başkenti olamayacağı anlamına gelmez. Ankara'nın "merkez" ilân edilişine kadar üç yılı aşkın bir süre geçmiştir. 20 Ocak 1921 tarihli Anayasa maddesinde başkent meselesine hiç değinilmez; 20 Nisan 1924 Cumhuriyet Anayasası'nda ise Ankara'nın adı, artık pek tedavülde olmayan ve "karar merkezi" anlamına gelen *makarr* sözcüğüyle anılır. Anlaşılan monarşik bir idare merkezini çağrıştırmayan başka uygun sözcük bulunamamıştır. Bugün artık dile yerleşmiş olmasına karşın yeni bir icat olan *"başkent"* terimi ancak 1945 Anayasası'yla birlikte kullanılmaya başlayacaktır.

Cumhuriyet öncesi Ankarası gerçi köy değildi ama şehir olarak da pek davetkâr bir yer sayılmazdı. Demiryolu hattı 1892'den beri İstanbul'a mesafeyi yedi gün azaltmıştı. Baron Colmar von der Goltz 1889'da ikamet ettiği İstanbul'dan "Angora'ya bir gezi" için yine de on iki gününü ayırmak zorundaydı. 1917'de yazar ve gazeteci Refik Halit (Karay, 1888-1965) şehri ziyaret etti ve iki gece zarfında bütün iş ve ikamet merkezinin dörtte üçünü yerle bir eden ünlü yangının şahidi oldu. Resmî bir tahmine göre bu faciada 1.900 kadar bina alevlere kurban gitti. Eski Selçuklu-Osmanlı şehir dokusunun dışına yayılmış görece yeni okul ve idare binaları kaldı sadece ayakta. Ama şehrin yangından önce de ziyaretçisine pek iç açıcı bir manzara sunduğu söylenemezdi:

> Ankara tanıdığım bütün vilâyet merkezleri arasında en kuru, en kara, en sıkışık ve durgun olanıydı (...) İmar edilmiş olmaktan çok, yıkılıp dökülmüş izlenimi uyandırıyordu; toparlanmaktan çok dağıtılmak, yaşanmaktan, oturulmaktan çok yakıp yıkılmak için yaratılmıştı sanki.

Hijyen koşulları benzer yerlere kıyasla çok daha berbattı. Şehir sınırları içerisinde vilâyetin diğer bölgelerindeki pirinç tarlalarına rastlanmasa bile sıtma, fakir-zengin dinlemeyen umumî bir felâketti ve devrin nice cengâverini eli silâh tutamaz hale getirmişti. DDT henüz yaygınlaşmamıştı ve sıtma, bataklıklar kurutularak dindirilmeye çalışılıyordu. Tifo ve çiçek hastalıkları da oldukça yaygındı.

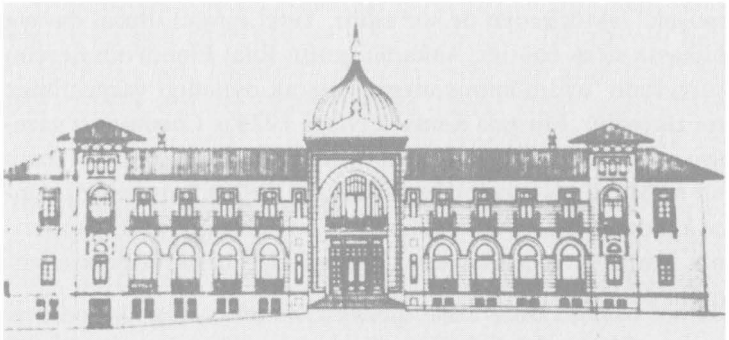
Mustafa Kemal ve silâh arkadaşları Erzurum ve Sivas kongrelerinden sonra Ankara'yı ulusal hükümetin merkezi tayin etmekte ısrarlıydılar ve kimsenin itirazına kulak asmadılar. Bu kararda stratejik mülahazalar elbette aslî bir rol oynamıştır. Öte yandan, işe yarar demiryolu ve telgraf hatlarına sahip olup, ne (Eskişehir gibi) İstanbul'a çok yakın ne de (Sivas ve Kayseri gibi) uzak şehirlerin sayısı da o kadar fazla değildi. nihayet 20. Kolordu Komutanı Ali Fuad'ın (Cebesoy) da birlikleriyle karargâhını burada kurmasından sonra, Ankara milliyetçiler açısından özellikle güvenli bir mahal gibi görünüyordu;.

Literatürde ayrıca Ankara'nın seçilmesini getiren başka "yumuşak" faktörlerden de söz edilir. Yerel eşrafın ulusal davaya bilhassa sıcak baktığı, Ankaralı müftü Rıfat Efendi'nin devrim sürecinde "aydınlanmış ulema" olarak oynadığı vazgeçilmez rol zikredilir. Mustafa Kemal 7 Nisan 1924'te *Cumhuriyet* gazetesi imtiyaz sahibi Yunus Nadi (Abalıoğlu, 1880-1945) ile uzun bir mülâkatında İstanbul ve Ankara'yı ilk kez karşılaştırır. Önce kentin elverişli stratejik konumunu hatırlatır, ama sakinlerinin Kurtuluş Savaşı boyunca gösterdikleri cesur ve cesaretlendirici davranışlara da değinir:

> Ankara'ya ilk kabul olunduğum gün sadece bir vatandaş, bir ferd-i millet idim. Hiçbir sıfatım, selâhiyetim ve unvanım yoktu. Böyle olmakla beraber Ankara ve havalisi kâmilen çocuk-

lariyle, kadınlariyle, ihtiyarlariyle beraber Ankara şehrinden Dikmen tepesine kadar bütün salırayı doldurmuş ve beni iztikbal etmiştir. İstasyondan hükümet dairesine kadar uzayan caddenin iki tarafı eski Türk kıyafetine girmiş, bıçakları ve tabancaları ellerinde Ankara gençleriyle dolmuştu. Bu gençler ve onlarla beraber bütün halk: "Vatanı ve milleti düşmandan kurtarmak için hepimiz ölmeye hazırız, emrinizi bekliyoruz," diye bağırıyorlardı. O zaman Ankara istasyonu ecnebi [Fransız] zabit ve askerlerinin taht-ı işgalinde bulunuyordu. O güne kadar Ankaralıları ölü ve Ankara'yı bir harabe zanneden bu ecnebiler, bu ulvî tezahür karşısında ilk endişelerini izhardan men-i nefs edememişlerdir.

Tarihi çok da iyi bilmeyen gazete okurlarına, Selçuklu egemenliğinin ortadan kalkışından sonra peyda olan değişik Anadolu beylikleri arasında bir "Ankara Cumhuriyeti"nin de var olduğunu hatırlatır. Kastettiği erken 14. yüzyılda şehrin işlerini ele alıp yürüten tüccar ve zanaatkâr loncaları, yani Ahiler'dir. Ankara'nın başkent seçilmesinde bu son argüman elbette tayin edici değildi. Ahilik müessesesine olumlu bağlamda değinişi yine de erken Türkiye Cumhuriyeti'nde dikkatleri Osmanlı öncesi Anadolusu'na çevirmesi açısından ilginçtir.

Meclis'in karşısındaki Ankara Palas (1924) başkentin yegâne modern oteliydi. Kulüp karakterinde olmasına rağmen resmî balolar ve davetler için de uygun bir mekân oluşturuyordu. Yukarıda mimar Vedad Tek'in çizdiği ilk taslak.

Savaşın akabindeki yıllarda Ankara'nın nüfusu 20.000 kişiyi aşmıyordu. Gayrimüslimler, özellikle Ermeniler şehri bir Türk kaynağının iddia ettiği gibi 1915'ten sonra "peyder pey" terk etmişti; bütün vilâyetten toplam 21.236 Ermeni'nin Halep ve Deyr-i zor'a tehciri Eylül 1915'te tamamlanmıştı. Tehcirden sonra Ermenilere ait çok sayıda konut el değiştirdi. Bir gözlemci, tarihçi Ahmed Refik (Altınay, 1880-1937), gerçi Ermenilere alım satım karşılığında belli bir meblağ ödendiğini, fakat bu paranın satış akdi imzalandıktan sonra şantaj yoluyla geri alındığını yazar. Bu iddiaya inanacak olursak yeni mülk sahipleri değerli gayrimenkulleri bedava elde etmişlerdi.

1920'lerin ilk yarısında Ankara'da çok az sayıda kamusal yapı inşa edilmiştir; bunlar Maliye Bakanlığı ve Gazi'nin veya Lâtife'nin adını taşıyan okullardır. Bir otel ve balo mekânı olarak tasarlanan Ankara Palas, ki Vedad'ın başyapıtlarındandır, 1928'de bitirilmiştir.

Şehir 1925'ten itibaren büyük bir enerjiyle imar edilmeye başlandı. Projesiyle Berlin kentinin yeniden düzenlenmesi için açılan yarışmada büyük ödülü kazanan Hermann Jansen, Ankara için açılan uluslararası kentleşme yarışmasının da birincisi oldu. Tasarımı –kısmen– 1934'ten sonra uygulamaya konulacaktı. Falih Rıfkı, Atatürk'ün "şapka ve Latin harfleri devrimlerini başarabilecek kadar kuvvetli bir idare kurmuş, fakat bir şehir planını tatbik edebilecek kuvvette bir idare kuramamış" olduğunu yazar. Ancak kaydetmek gerekir ki, Jansen Ankara'nın nüfusunun 1978'de 300.000'e çıkacağını zannetmişti, oysa şehir bu ölçeğe daha 1950'li yıllarda ulaşacaktı.

Ankara'yı imar edenler arasında 1926'ya kadar Türkler başroldedir: Kemaleddin Bey (1869-1927), Vedad (Tek, 1873-1942) ve Arif Hikmet (Koyunoğlu, 1889-1982) isimleri zikredilmeli. Daha sonra yabancılar, ki aralarında en başarılı olanı Avusturyalı Clemens Holzmeister idi (1886-1983), hükümet merkezini Le Corbusier'nin Hindistan'da Chandigargh'ta veya Niemeyer'in Brasilia'da yaptığı gibi, "baştan yaratma" iznini aldılar. Holzmeister'e 1927'de Harbiye Nezareti'ni ve Genel-

kurmay Başkanlığı binasını tasarlama görevi verildi; bunu yeni Cumhurbaşkanlığı köşkü gibi başka binalar izledi.

Mustafa Kemal 1930-31'de yeni bir Cumhurbaşkanlığı köşkü yaptırmakla, yeni bir hayat tarzını herkese yaşayarak göstermek istiyordu. Alman ve Avusturyalı mimarların Kemalist Türkiye'deki çalışmalarını inceleyen Bernd Nicolai Ankara'da bu dönemde "beklenmedik bir modernite"nin doğuşundan söz eder:

> Proje 1930/31'de aniden oluşuverdi. 20 Mayıs 1930'da binanın programını alan Holzmeister beş gün içinde ilk taslakları çizdi, bunlar Atatürk tarafından eleştirel bir gözle incelenip onaylandı ve nihayet 27 Mayıs'ta, ülkeyi terk etmeden hemen önce düzeltilmiş projesini sahibine teslim etti. Proje bunu izleyen üç ayda olgunlaştı ve ortaya bir maket çıktı. (...) Holzmeister maketini Gazi'ye 27 Temmuz'da, Yalova termallerinde gösterdi.

Holzmeister ise günlüğüne şöyle kaydeder:

> Saat 1, Kemal Paşa'nın kabulü. (...) – hazırûn Falih Rıfkı (Atay), Safet (Saffet Arıkan), Tefik (Tevfik Rüşdü Aras), Gazi'nin kızı (büyük olasılıkla Âfet), önce çalışma odasında, Yalova hakkında sorular (...) – sonra büyük salonda, burada kurulu maket 1: 100, planlar, tefrişat – konferans 3-4 saat – giriş katındaki zarurî genişleme hakkında bilgilendirme, mutfak, merkezî ısıtma sistemi, revaklı avlu, üçüncü kattan malî sebeplerle vazgeçilmesi – Gazi her şeyle mutabık, arzularını açıklıkla dile getiriyor (...).

Nicolai ekliyor: "Kemal Paşa bazı değişiklikler istese bile *bütün kararları eksiksiz* Holzmeister'e bıraktı (...) İç dekorasyon kısmen Viyana Güzel Sanatlar Akademisi'nde hazırlandı. Ankara'ya tepeden bakan yapı Türk eviyle Batılı hayat tarzının konforunu birleştirmeyi hedefliyor."

Mustafa Kemal mimarlara, reformlarla görevlendirdiği bakanlarına nasıl davranıyorsa aynen öyle davranıyordu: Fazla soru sormuyor ve mimarların elini büyük ölçüde serbest bırakıyor, sadece –dar bütçeyi de her zaman hesaba katarak–

işin hızla bitirilmesinde ısrar ediyordu. Bugüne kadar hâlâ Cumhurbaşkanı'nın ikametgâhı olarak hizmet veren saray, önce Gazi Evi adıyla tanınmıştır. O kadar moderndi ki, yukarıda sözü edilen sentezi bile bulmakta zorlanırız; hatta bu sentezin Holzmeister tarafından gerçekten hedeflendiğinden bile kuşkulanabiliriz. Çünkü Paşa bu dönemde –Milano'da doğan ve eğitimini orada gören ve Gazi Evi'nin inşaatıyla ilk önce görevlendirilen Giulio Mongeri'ye ve Vedad'a kıyasla– yeni yapılara Anadolu'nun mimarî mirasını katmak konusunda o kadar da hevesli değildi.

Ankara'da oturma mecburîyetini hem memurlar hem de mebuslar baştan itibaren aynı ölçüde ağır bir koşul olarak algılamışlardır. Eserlerinin büyük bölümünü İstanbul şehrine ve Osmanlı'nın parlak devirlerine hasretmiş olan şair Yahya Kemal (Beyatlı, 1884-1958), mebus olarak birkaç yılını Ankara'da geçirirken, Ankara'nın en çok "İstanbul'a dönüşünü" sevdiğini söyleyecektir.

Paşa, Aralık 1919'da Ankara'ya ulaştığında şehrin ona sunabileceği en rahat konukevi işgal altındaydı. Demiryolları İdaresi'nin lojmanına bir Fransız işgal subayı yerleşmişti. İstanbul hattının peronuna bitişik sağlam taş ev "Direktör Konağı" adıyla tanınıyordu ve Ankara'nın Anadolu Demiryolu'na bağlandığı zamanlardan kalmaydı (1892). Şehrin modern bir banyosu olan tek evi herhalde buydu.

Paşa, Fransızlar binayı boşaltana kadar istasyondan yarım saat mesafede, Keçiören'de iki yıldır atıl bekleyen Ziraat Mektebi'nde ikamet etti ve çalıştı. Yine sadece geçici olarak kullanılan Meclis binasında, trafiği oldukça yoğun bir Reisicumhur ofisine de sahipti. Büyük Millet Meclisi hükümeti, sakinleri bir avuç müdür, özel kalem ve kavastan ibaret olan Vilâyet Konağı'ndaki bazı odaları kullanıyordu.

Mustafa Kemal'in Millet Meclisi Başkanlığına seçilmesiyle Direktör Konağı'nın üst katı özel konutu haline geldi. Alt kattaki odalar 1920 ilâ 1922 arasında Kurtuluş Savaşı operasyonlarının planlandığı ana karargâhı meydana getirirler. Bahçedeki bir çadıra telgraf istasyonu kurulmuştur. Mustafa Kemal'in

Selânik'teki üvey babası Ragıb'ın yeğenlerinden Fikriye, burada bir nevi "evin hanımı" ve "refika" olarak onunla hayatını paylaşıyordu. Fikriye'nin Gazi'yle aşk ilişkisine girme çabası 1924'teki intiharıyla acı bir son bulacaktı. Mustafa Kemal'in taşınmasının ardından İsmet Paşa ve akabinde Rauf Bey buranın yeni sakinleri oldular. Rivayete göre Mustafa Kemal, karısı Lâtife'ye ayrılmak istediğini söylediği gece onun Çankaya'da son bir kez kalmasına izin vermiş, kendisi de bu eski konutuna geçip burada son defa gecelemiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni 23 Nisan 1920'de toplama kararı da da bu evde alındı. 21 Ekim 1921 Türk dış politikası açısından olağanüstü önemli bir gündü. Yusuf Kemal (Tengirşek) ve "şahsî misyonla" seyahat eden Fransız Senatör Henri Franklin-Bouillon ünlü Ankara Mutabakatı'nı (*Accord d'Ankara*) buradaki pazarlıklar sonrasında imzaladılar. Ankara rejimi bu belgeyle beraber Batılı bir ulus tarafından ilk kez *de jure* [hukuken] tanınıyor ve güney sınırı güvence altına alınıyordu. Bu, Batı cephesinde milliyetçilerin ellerinin daha serbest kalmasını sağlamıştır.

Çankaya, cumhurbaşkanlığı konutu

Mustafa Kemal 1921 yılının baharında bu ve diğer geçici ikametgâhlarını boşaltarak Çankaya tepesinde, "Ankara halkının hediyesi" olan (ve masrafları Valilik tarafından karşılanan) bahçeli bir eve yerleşti. Son sahibi Bulgurluzade Mehmed Efendi adlı bir zattı ve burayı "kısa süre evvel" mülk edinmişti. "Müştemilât"ın eski sahipleri bilinmiyor; aralarında "muhtemelen" Ermeni tüccar Kasapiyan da bulunuyordu.

Çankaya takriben 1.000 metrelik rakımı ile şehrin güneyindeki en yüksek tepelerden biridir. Üzüm bağlarının arasında sahiplerince yazlık olarak kullanılan böyle çok sayıda ev vardı. Ermenilerin tehcirinin ve şehir merkezini büyük ölçüde tahrip eden yangın felâketinin (1917) ardından bu "müştemilâtlar" Falih Rıfkı'nın değerlendirmesine göre Hıristiyan ahaliden arta kalan tek izleri oluşturur. Reisicumhurdan başka bazı mebuslar

Çankaya, 1921: Mustafa Kemal'in birçok defa tadilat görüp genişletilecek olan konutu, 1926'daki kapsamlı modernleştirme harekâtına kadar Ankara bağlarında mütevazı bir evdir.

da bu bağları mesken tuttular. Sovyet sefareti ise buraya yerleştikten kısa bir süre sonra geleceğin Atatürk Bulvarı'nda kendine daha büyük bir mülk edinecekti.

Küçük köşk, kesme ve doğal taştan sağlamca inşa edilip çatısı kiremitle kapatılmış olmasına karşın ancak geçici bir ikametgâh rolünü oynamakla yetinecektir. İç mekân mangallarla ısıtılabilmektedir. 1926'da Holzmann firmasından bir mühendis buraya merkezî ısıtma sistemi kurduktan sonra da, bacalar iyi çekmediği için bir türlü ısınmaz. Konut önceleri Ankara'nın başka bazı binaları gibi taşınır buharlı bir tür dinamo olan "lokomobil"in ürettiği elektrikle aydınlatılıyordu.

Eski şehre ve kalenin süslediği tepeye bakan üstü kapalı bir balkonu vardı, hiç değilse. Çankaya'da oturmanın avantajları kendini bilhassa ilkbahar ve yaz aylarında gösteriyordu: Yamaçlar yemyeşil oluyor, meyve ağaçları çiçekleniyor, çobanlar koyun ve keçileri bozkıra vuruyorlardı. Bahçe 1924'ten itibaren daha cömert tanzim edildi, uzun yaz akşamlarını ağaçlar altında geçirmeyi herkes seviyordu. Burada hayat, Çankaya'yı eski şehir dokusundan ayıran ve sıtma yatağı niteliğindeki çukur-

lukta olduğundan çok daha sağlıklıydı. Hem kış aylarının da kendine has iyilikleri vardı; patikalar ve toprak yollar donunca daha kolay geçilir hale geliyorlardı.

Evin alt katı bir oturma mekânı, mutfak ve sarnıcıyla tipik bir "taşlık" niteliğindeydi. Yeni sakini şarap uzmanı sayılmasa bile ev, üzümlerin mayalanması için yapılmış kuyusuyla bir *chateau* (şato) haline geliyordu. Üst katta eski Türk evlerine has sofaya tekabül eden bir taşlık vardı, hole yalnız iki oda açılıyordu.

Falih Rıfkı buraya ilk ziyaretini, her türlü coşkudan uzak, şöyle anlatır:

> Gazi Mustafa Kemal, Çankaya'da havuzlu bir küçük köşkte otururdu. Galiba bir İngiliz yapağı tüccarının evi imiş. Nakil vasıtaları yalnız atlı fayton arabaları olduğundan, şehirden oraya kadar bir hayli sürerdi. Yol denebilecek bir şey de yoktu. Eski Halkevi'nin bulunduğu tepe eteklerinden ta Çankaya sırtlarına kadar, bozulmuş bağlarla asma kütükleri ve yabanî gül fidanları arasından sarsıla sarsıla giderdik. Çankaya'dan ufuklar boyu bomboş bir bozkır parçası görünürdü. Bu kül ve toz yığınları içinde bir yeni devlete başkent yapmayı düşünmek değil, onun yüzüne bakmak bile cesaret kırıcı bir şeydi.

İleride gardan Çankaya'ya otomobille yirmi dakikada çıkılabilecektir. Evi beğenen, seçen ve ilk tamir ettirip donatan rivayete göre Fikriye'dir. Bu tarihten sonra Türkiye'nin diğer bütün devlet başkanlarının özel konutları ile resmî makamlarının "Çankaya" olacağını o günlerde kimse bilemezdi. Cumhuriyet boyunca üç kez yer değiştiren Meclis'e kıyasla Cumhurbaşkanlığı konutu, tadilatları ve ilâveleri saymazsak, hiç değişmeden kalmıştır. Çankaya veya halkın dilindeki ismiyle *Köşk* (Farsça küçük saray) böylece başında güçlü bir devlet başkanının oturduğu Cumhuriyetçi sistemin özlü ifadesi haline gelmiştir.

Çankaya'nın seçiminde güvenlik mülahazalarının da bir rol oynadığı düşünülebilir. Mustafa Kemal hayatına kasteden suikastçıların varlığından her zaman haberdardı. Ruşen Eşref

(Ünaydın, 1892-1959), "gece gündüz" arka cebinde iki revolverle dolaştığını, hatta gece geç vakte kadar süren sofralarda da silâhları yanından ayırmadığını yazar. Ancak çok güvendiği kişilerin yanındayken silâhlarını yukarıdaki özel odasına götürmesi için uşağına verdiği görülürdü. Yirmili yılların ortalarından itibaren gözü pek Karadenizli delikanlılardan oluşan özel bir koruma ekibi edindi. Bu uşaklar yöreye has kara giysileri, tipik saç bantları ve parlak fişeklikleriyle Şark'ın ezelden beri aşina olduğu etnik pretoryen koruma tipinin dikkat çekici ve geç bir örneğini oluştururlar.

Çankaya'nın kelimenin tam anlamıyla "kuşatılmasına" ise 1 Nisan 1923 günü tanık olundu; 1919'da affa uğrayan çete reisi Topal Osman Ağa, ki kendisi Andrew Mango'nun tabiriyle "sadist bir etnik temizlikçi"dir, Mustafa Kemal'in korumalarıyla çatışmaya girdi. Muhalif mebus Ali Şükrü'nün (1884-1923) öldürülmesine karıştığı tahmin edilen Topal Osman, Çankaya'ya düzenlediği bu başarısız saldırının ardından ölü bulunacaktı. O esnada Köşk'te Mustafa Kemal'den ve Lâtife'den başka baldız Vecihe de bulunuyordu. Onun anlatımına göre Gazi bu suikast girişiminden, Lâtife'nin onun kalpağını başına geçirip aydınlık pencerenin önünde –bir gölge oyunu misali– Mustafa Kemal'in odada bulunduğu yanılsamasını yaratırken, kendisinin korumaları tarafından güvenli bir yere götürülmesi sayesinde kurtulmuştur.

Müştemilâtın alt tarafındaki üç evden biri yaverine ve şoförlerine tahsis edilmişti. Burada atlar için bir de ahır bulunuyordu. Çevreye yaptığı atlı gezintilerde kısrağı *Sakarya*'ya binerdi. Evlilik yıllarında Köşk'ün daimi sakinleri arasında Lâtife'nin küçük köpeği de vardı. Lâtife evden ayrıldıktan sonra yerine efendisinin ayaklarının dibinde uyuma alışkanlığına sahip Fox adlı melez bir başka köpek alınacaktı.

Evde ilk büyük tadilat Lâtife'yle evlendikten sonra, 1923 yılının Ocak ayında gerçekleşti. Paşa konfor için elinden geleni yapsa bile sonuçta ortaya çıkan mekân genç zevcenin Göztepe'de büyüdüğü şatafatlı villaya hiç benzemiyordu. Sonradan Meclis'in taşınacağı parti binasını da bitirmekle uğra-

şan hayli meşgul mimar Vedad (Tek) 1923 Aralık ayı sonunda İstanbul'dan banyolara döşenmek üzere 1.500 beyaz fayans ısmarladı. Tadilat 1924 Yazı'nda veya en geç sonbaharında bitirilebildi. Eldeki çok sayıda anlatımdan ve arşiv malzemesinden, herkesin gözünün üzerinde olduğu çiftin 1923-24 yıllarında bu inşaatta nasıl barındığına dair hiçbir bilgi alamıyoruz. Herhalde sık sık eski istasyon binasına veya yaverin kullandığı eve taşınmışlardı.

Tadilatın ardından zemin katta yüzü Batı'ya dönük ailelerin vazgeçilmez demirbaşlarından olan bir piyanonun durduğu geniş bir hol meydana getirilmişti. Sağda geçilen Yeşil Salon'un kapısının yanında evin erkeğinin zaman zaman poker oynadığı bir oyun masası yer alıyordu. Lâtife müştemilâtta oturduğu sürece Yeşil Salon kadın arkadaşlarını çaya davet ettiği kabul günlerinde kullanıldı.

Mustafa Kemal'in çalışma odası salonun sol tarafındaydı. Yazı masası, sedef kakmaları ve oyma Arap harflerinden oluşan kitabesiyle Mısır kral naibinin hediyesiydi; yerdeki kutup ayısı postunu ise sefirlerden biri Rusya'dan getirmişti. En büyük mekânı, yeni inşa edilen yemek salonu oluşturuyordu. Buradaki masaya on kişi rahatlıkla sığmaktaydı. Vedad bu alt kata şık ve altıgen çatılı bir kule ilâve etmek suretiyle yemek salonuna bir "radyo ve sigara odası" eklemişti; burada oturulup Kasım 1927'de başlayan Ankara Radyosu yayınlarını dinlemek mümkündü. Bütün servis mekânları ilâve odalarla eski hacmin ötesine taşınmış, büyütülmüştü. Yemekler üst kattaki mutfaktan bir yiyecek asansörü yardımıyla aşağıya gönderiliyordu. Yemek salonu Osmanlı şöminesiyle, camgöbeği çinileri ve alçı çerçeve içine alınmış renkli camlı tavanıyla eski bir Türk evinin oturma odasını hatırlatacak şekilde düzenlenmişti. Yalnız yüksek iskemleleriyle yemek masası bu tabloyu bozuyordu. Duvarlardaki ve yerdeki kilimlerle halılar, zamana özgü eklektik dekora yerli bir motif kazandırıyordu. 1923'te Cumhurbaşkanı'na çaya davet edilen Amerikalı gazetecilerin dikkatini duvarlara serpiştirilmiş kılıç ve kamalar da çekecekti. Bunlar sonradan ortadan kaldırılmış olmalıdır.

Üst kattaki en büyük mekân, içinde iki tuvalet masası barındıran yatak odasıydı. Son tadilattan önce yatağın üzerinde Yunan mitolojisinden bir sahne betimleyen büyük bir goblen halı asılıydı: Sahnede Poseidon, Atlas'a doğru kaçan Amphitrite'yi kovalıyordu.* Bu goblen halı Lâtife'nin çeyizinden çıkmamıştı; Sovyet elçisinin hediyesiydi. Yatağın üzerine sonraları bir Siirt battaniyesi serildi, keçi kılından yapılmış örtüye Latin harfleriyle beceriksizce "Siirt Hatırası" yazılmış ve Gazi'nin bir resmi işlenmişti. Mustafa Kemal bu ücra Anadolu şehrini 1916'da kâfi derecede tanımıştı. Kuledeki odada ise özel çalışma mekânı bulunuyordu, ofisi, iki odaya yayılan üç bin cildi aşkın kütüphanesiyle iç içeydi. Bu kütüphane bugün Anıtkabir Müzesi'nde saklanmaktadır ve mevcuduna internet üzerinden ulaşmak mümkündür.

Lâtife'ye babasının verdiği ve tarih kitaplarına geçen "yedi deve dolusu çeyiz", kocasıyla Anadolu bozkırındaki bu Köşk'te –uzun seyahatlerle kesintiye uğrasa da– toplam 1.000 gün gibi bir zaman geçirdikten sonra, onunla beraber ortadan kayboldu. Ne mobilyaların izi kaldı geriye, ne gümüşlerin, ne de altın şamdanların. Porselenler, kıymetli el işleri veya halılar da sır olup gitti. Yoksa Lâtife, biyografisini yazan İpek Çalışlar'ın iddia ettiği gibi, elinde sadece bir bavulla terk etmemiş miydi Çankaya'yı? Mustafa Kemal, Türkiye'de söylendiği gibi "bekârlık sultanlığına" geri döndükten sonra binaya 1926'da misafirler için altı yatak odalı bir ilâve yapıldı. Mustafa Kemal, evin yalnız yaşayan erkeği olarak geç yatar, sabahları da geç bir vakte kadar yatak odasında olurdu. Herkes onun robdöşambrıyla bağdaş kurup, çoğunlukla kahve ve sigaradan oluşan kahvaltısını çok geç bir saatte yaptığını bilirdi. Sabah tuvaletinin ardından çalışma odasına geçmeden önce burada gazeteleri ve bültenleri incelerdi.

(*) Yunan mitolojisinden figürler. Zeus'un kardeşi Poseidon: Deniz tanrısı. Kuvvetli Atlas, Olympos'a saldırdığı için Zeus tarafından gök kubbeyi omuzlarında taşımakla cezalandırılmıştı. Amphitrite: Deniz dibi tanrıçası – ç.n.

Resmî misafirler ve sofra

Şehirde milletvekillerinin ve üst düzey bürokratların "avam takımıyla" temasa maruz kalmadan gidebileceği tek mekân vardı: *Karpiç*. Meclis, Ankara Palas ve (bugünkü Ulus Meydanı'ndaki) Taşhan üçgenindeki restoran-barı sürgündeki Ruslardan Yuri "George" Karpovic işletiyordu. Ekim Devrimi'nden önce Moskova'da avukatlık yapmıştı. Rusya'dan kaçtıktan sonra 1924'te İstanbul'da bugün halen yerinde duran "Rejans"ı *(Regence)* açmıştı. Mustafa Kemal onu Ankara'da da bir restoran açmak için çağırdığında bu davetin emir yerine geçtiğini hemen kavramıştı tabii. Karpovic kısa zamanda Ankara sosyetesinin en ünlü simalarından biri haline geldi. Atatürk vefatının hemen öncesine kadar gecenin bir vaktinde yanında bir dizi misafiriyle "Baba Karpiç"in yerine gelir, içkisini içip Macar hanımlar orkestrasının müziğiyle dans ederdi. Fakat Çankaya Köşkü'nün Gazi'nin ve onunla birlikte Türkiye'nin siyasî, toplumsal ve kişisel hayatındaki yeri, şehre yapılan bu zararsız kaçamakların çok ötesindedir.

Mustafa Kemal Çankaya'dan elbette sadece kale tepesinin altında hüküm süren gece hayatına dalmak veya sinemada film seyretmek için inmezdi. Önemli makam sahiplerini ve arkadaşlarını da evlerinde ziyaret ederdi. En kolay ulaştığı yer yakınlardaki Başbakan konutuydu.

Misafirlerine gelince, resmî konukları ile gayriresmî akşam yemeklerine davet edilenleri birbirinden ayrı tutmak gerektir. Gazi'nin gayet canlı resmî konuk trafiği hakkında Ankara'da protokol defteri tutulmuştur; içeriğini, hayatının en azından son altı buçuk yılını bilmekteyiz (1932-1938). Tarihçi Walter Weiker bu altı yılda Köşk'e gelen yaklaşık 15.000 konuğun (veya en azından davetlinin) istatistik bir değerlendirmesini yapmıştır; bu analizi 1923-1931 yıllarına aynen uygulayabileceğimizi düşünmek ise abes olur. Mustafa Kemal düzenli biçimde takriben dört ayda bir İstanbul'daki Dolmabahçe Sarayı'nda ikamet ettiğinden, konuk trafiğinde kuvvetli dalgalanmalar kaydedilmiştir. Ancak 1938 Mart ayı ortalarında hastalığının

patlak vermesinin ardından misafirlerinin sayısı hissedilir ölçüde azalacaktır.

Cumhuriyet'in ilân edildiği 29 Ekim gününde ve diğer önemli devlet bayramlarında Köşk'te büyük izdiham yaşanırdı. Dinî bayramların yok sayıldığına değinmek gereksiz olsa da, Ramazan ve kurban bayramlarında çocukların büyükleri ziyarete gitme âdeti, cumhuriyetçi bir çerçeve içinde devralınıp sürdürülmüştür.

Millet Meclisi'nin açıldığı 23 Nisan günü Mustafa Kemal tarafından "Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı" ilân edildi. O gün son sınıf öğrencileri otobüslerle Çankaya'ya çıkıp Gazi'nin elini öpmek üzere Ulus Meydanı'nda toplandılar.

Konuk defterindeki kişiler tek tek gözden geçirildiğinde Mustafa Kemal'in Selânik'teki okul arkadaşlarından İstanbul'daki Harp Okulu talebelerine ve nihayet bütün cephelerde savaştığı silâh arkadaşlarına kadar çok sayıda kişiye ömrünün sonuna kadar yakinen bağlı kaldığı görülür. Onların arasında 1910'da tanıştığı ama ölümüne kadar çok yakın olduğu İstanbullu hekim Dr. Rasim Ferid (Talay) özel bir yer tutar. Makam sahiplerinin, özellikle Başbakan İsmet'in (İnönü) Köşk'e çok sık çıkması ise o kadar şaşırtıcı olmasa gerektir.

Altı buçuk yılda Köşk'e çıkan misafirlerin "hit listesi"nde 613 kayıtla Kılıç Ali –hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde– en üst sırayı alıyor. Onun hakkında daha söyleyeceklerimiz olacak. Mustafa Kemal'in özel konutunda en çok iade-i ziyarette bulunduğu şahsın da o olduğunu ekleyerek resmi tamamlayalım. Oysa en yakınındaki, en güvendiği kişilerden biri değildi o. Mustafa Kemal kendisinden on yaş kadar genç olan bu subayla ancak 1919'da, Sivas Kongresi'nde tanışmış ve onu hemen çok sevmişti. Ona sormadan, asıl ismi yerine Harp Okulu'na kaydolduğu İstanbul'un Kılıç Ali semtinin adını vermişti. Sivas'ta asıl adı Asaf'ı ayaküstü kaybeden otuz yaşlarının sonundaki şaşkın Kılıç Ali'ye şöyle demişti: *"Malumdur ki, Hazret-i Ali'nin diğer adı da Kılıç'tır. Hem de Allah'ın keskin kılıcı."* Yol arkadaşlarına yeni isimler vererek onları simgesel olarak kendisine bağlamak alışkanlığı resmî soyadı kanunundan 15 yıl önceden başlamıştır.

Konuk listelerinde Kılıç Ali'yi aynı yaşlarda, uzaktan akraba iki Selânikli okul arkadaşı izler: Nuri (Conker) ve Salih (Bozok). Nuri karşımıza Sirenayka'da rütbece küçük silâh arkadaşı olarak çıkmıştı. Resmî misafir listesinde yaşıtı olan okul arkadaşlarından üçüncüsü Fuad'ın (Bulca) ismine ise o sıklıkla rastlanmaz. Fuad 1916-1918 yılları arasında doğudaki savaşlara kurmay subay olarak katılmıştı. Mustafa Kemal'in Sofya'dan Fuad'ın düğünü üzerine yazdığı mektup iki erkek arasındaki arkadaşlık zamanlarına atıfta bulunur. Salih de Mustafa Kemal'e Suriye ve Filistin'de yaver olarak hizmet etmişti (1917). Erken bir tarihten itibaren hayatında ona gerek mektuplarla gerekse sözlü olarak her şeyi paylaştığı bu dostundan daha yakın olan kimse yoktur belki de. Atatürk'ü komaya girmeden önce hasta yatağında son görenlerden biri de o olmuştur. Salih onun ölüm haberini alınca tabancayla intihar etmiş, fakat hayatta kalarak birkaç yıl daha kendi halinde yaşamını sürdürmüştür. Ayvalık'ın savunmasında bahsi geçen Kel Ali'nin (Çetinkaya) kariyeri ise biraz farklı cereyan etti. Meslekten subay olan Kel Ali, Mustafa Kemal'le savaş öncesinden beri arkadaştı. 1925-1926 yıllarında Ankara'daki "İstiklâl Mahkemesi"ni yönetti ve iki kere bakanlık yaptı.

Bu erkekler grubu, Köşk'teki akşam sofralarına az çok sürekli katılan "zevat-ı mutade"yi oluştururlar. Kuşkusuz bir tür gölge kabinedir bu; dışarıdan bakanların gözünde alay konusu olsalar da herkes onları biraz kıskanmakta ve onlardan çekinip korkmaktadırlar. Mustafa Kemal onları 1919'dan kısa bir süre sonra başkentte ve taşrada askerî ve siyasî makamlarla taltif etmiştir. Yakınındaki pek çok kişi üst üste birkaç yasama yılı boyunca mecliste bulunmuştu. Bir milletvekilinin mütevazı geliri ve Ankara'nın pahalı yaşam koşulları düşünüldüğünde, ancak temel ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı. Nuri bu yolla birçok değişik makamda bulunmuştur; bunlar arasında Ankara Şehir Komutanlığı, Adana Valiliği ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı vardır. Sofrasındaki en yakın dostlarından olmayıp siyasî hayatta önemli görevler ifa eden bir başka isim, Mustafa Kemal'in 1905'te Erkân-ı Harp sınıfında tanıştığı Kâzım'dır

(Özalp). Uzun yıllar (1924-1935) boyunca Meclis Başkanlığı yaptıktan sonra Millî Savunma Bakanı olmuştur.

Mustafa Kemal'in kökeni ve askerî sosyalleşme deneyimi düşünüldüğünde, ömrünün sonuna kadar var olmayan ailesinin yerine geçen bu gruba neden sarıldığını anlamak hiç zor değildir. Evliliği de kuşkusuz iyice yerleşikleşen bu sofra muhabbeti alışkanlığı yüzünden bozulmuştu. Gerek askeriyede gerekse Osmanlı bürokrasisinde kariyer yapmak için doğru aileye, akrabalara sahip olmak gerekiyordu. Babası, erkek kardeşi veya ağabeyi olmayan Mustafa Kemal (nüfuzlu bir dayısı bile yoktu!) kendisi gibi yoksul şartlarda büyümüş Enver gibi hanedandan bir kızla izdivaç da yapmamıştı, şayet yapsaydı, bu, 1922'den sonra değişen şartlarda büyük bir külfet haline de gelebilirdi. Onun ilişki sermayesi yol ve silâh arkadaşlarıdır. Her biri için, uzak akrabalık, sıra arkadaşlığı veya aynı cephede savaşmış olma tecrübelerinden hangisinin ne kadar ağır bastığını, yoksa erken edinilmiş milliyetçi ve modernist görüşlerin mi son kertede bu yoldaşlıkta rol oynadığını söylemek güçtür. Kesin olan bir şey varsa o da, aralarından hiçbirinin Mustafa Kemal'in 1908'den de önce tanıştığı çalışkan İsmet İnönü kadar yüksek pozisyonlara erişemediğidir.

Büyük reform kanunlarının yola koyulduğu otuzlu yıllarda Ekonomi ve Adalet Bakanı Mahmud Esad (Bozkurt) ve uzun yıllar İçişleri Bakanlığı yapan Şükrü (Kaya, 1883-1959) gibi belli başlı aktörler, beklenebileceği gibi Çankaya'nın müdavimleri oldular. Mustafa Kemal'in dil, antropoloji, tarih ve arkeoloji konularına bitmek bilmeyen ilgisi başkanlık sarayını değişik kökenlerden hakikî ve sözde uzmanlara da açık hale getiriyordu.

Atatürk sistemi

Ev sahibinin "mutad zevat"ın ayrıcalıklarına getirdiği bir açıklama vardı kuşkusuz. Mustafa Kemal'e o zamanlar henüz çok uzakta duran bir ziyaretçinin gözlemleri yalnız bu konuya ışık tutmakla kalmaz, zamanın "derebeyi tarzı" makam dağıtım

yöntemleri hakkında da bilgi verir. "Atatürk Sistemi" daha birkaç yıl önce yayımlanan bir konuşmaya bariz biçimde yansır.

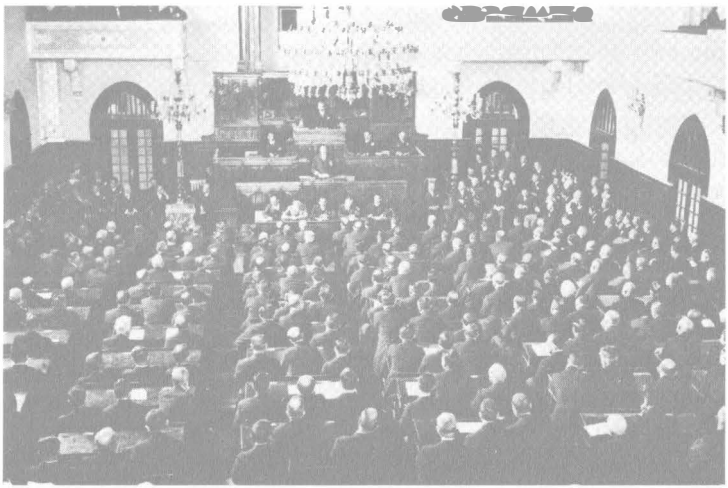
Mustafa Kemal'in 1923'te bazı bürokratları da davet ettiği bir akşam yemeğinden dönüşte, zamanın Tarım Bakanı Şükrü (Kaya) ile birlikte bu yemeğe davet edilmiş olan Ziraat Bankası'nın genç memurlarından Cemal Hüsnü (Taray, 1893-1975) Bakan'a dönüp şöyle bir şikâyette bulunur:

> Arkadaşlar, sofradaki bu engin fikir ziyafetinden ne yazık ki birçok genç arkadaşımız faydalanamıyor. Çünkü mutad zevat denilen her akşamki davetlilerden sofrada yer kalmıyor. Ne yapsak da Paşa'ya bunu duyursak?

Şükrü bu fikri, genç adamdan habersiz en yüksek makama iletir. Genç memur derhal Köşk'e davet edilir. Mustafa Kemal kahvesini yudumlamaktadır:

> "Çocuk seni niye çağırttım biliyor musun?"
>
> "Hayır Paşam."
>
> "Bak çocuğum, sen beni hacir* altına almak istiyormuşsun."
>
> "Estağfurullah, haddim mi efendim!"
>
> "Sofrada yalnız aydın kişileri çağırınamı istiyormuşsun. Şimdi beni iyi dinle, sana anlatayım: Soframda hemen her akşam bulundurduğum arkadaşlarım, Kurtuluş Mücadelesi için yola çıktığım zaman bana inanmışlar, benimle beraber gelmişler, davaya baş koymuşlar, canlarını bana siper etmişler ve bir an bile benden ayrılmayarak türlü eziyet ve cefaya katlanmış kişilerdir. Hepsi bana canlarıyla başlarıyla bağlıdır. Benim onlara vefa borcum büyüktür. Hiçbirini bırakamam ama sofram genç aydınlara açıktır ve daima açık olacaktır. Ben onlara ["mutad zevatı" kastederek] ne yaptım, ne verdim? Benim onların da inandıkları düşüncelerimi yerleştirmek için onları meclise soktum. Orada bana yardımcı oluyorlar. Fakat hiçbirini bakan yapmadım. Bakanlıkların başına hep sizin gibi iyi okumuş gençleri getirdim. Şimdi durumu iyice kavradın mı çocuk?"

(*) Hacir altına almak: Kendi malları üzerinde tasarruf etmekten alıkoymak (burada mecazî – ç.n.

Gazi 1 Kasım 1929'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yasama yılını açıyor. Bina 1924'te aslen Halk Fırkası merkezi olarak tasarlanmıştı.

Lausanne'dan ekonomi bilimi diploması sahibi, şehirde zamanında "halkçı-ilerici" (Hans-Lukas Kieser) Foyer Turc grubu üyesi Cemal Hüsnü'yle yaptığı bu konuşma büyük ihtimalle 1923'te vuku bulmuştur. Cemal Hüsnü, Mahmud Esad gibi akşam yemeği konuklarından olmalıdır. O, Cihan Harbi'ni at sırtında veya siperlerde değil Leman Gölü kıyısındaki kütüphanelerde ve kahvehanelerde geçirip daha önce sözünü ettiğimiz gibi, Kemalist ideolojinin belli başlı içeriklerini önceden formüle eden "genç aydınlar"a tipik bir örnekti. Cemal Hüsnü'nün sonra birkaç yıl Gümüşhane ve Bolu mebusu olarak Meclis'e girmesi de ironiktir. Öte yanda hiç de entelektüellerden sayamayacağımız parti neferi Kel Ali (Çetinkaya) daha geç bir tarihte de olsa (1934'ten sonra) iki kere bakanlık yapacaktı.

Mustafa Kemal patronaj sistemi için iki neden gösterir: Birincisi Kurtuluş Savaşı'ndaki silâh ve yol arkadaşlarına sadakattir, tabii burada *old boy connections* meselesine hiç girmez. İkinci gerekçe ise onların Meclis'te oynadıkları roldür: *Onun* fikirlerini meclise aktarmışlar, onu temsil etmişlerdir. Şükrü (Kaya), Mahmud Esad (Bozkurt) ve biraz önce adı geçen Cemal Hüsnü

gibi arkadan gelen genç entelektüel devrimcilere ise yürütmenin kilit noktalarını tahsis etmişti.

Örnekleri düzinelerle isimle çoğaltmak mümkündür; burada göstermek istediğimiz, Mustafa Kemal sofranın başında oturdukça Çankaya trafiğinin ne denli hareketlendiğiydi. Sofralara şarkıcılar, çalgıcılar davet edilirdi. Atatürk'ün yaverlerinden Halil Nuri'nin (Yurdakul) büyük bir keyifle anlattığı gibi Atatürk önemli bir konuyu sonuna kadar tartışmak istediğinde, davetli müzisyenler aletlerini kılıflarından çıkartmaya fırsat bulamadan evlerine yollanırlardı.

Millî musiki

Atatürk'ün müzikle ilişkisini Falih Rıfkı tek cümlede özetler: "Sevdiği musiki alaturka, inandığı ise Garp musikisi idi." İnsanın bir müzik türünü sevmeden ona nasıl "inandığı" açıklamaya muhtaçtır tabii. Ama gramofon ve radyo, Mustafa Kemal'in türkü ve (Türk sanat müziği) şarkıları dinlemek için severek

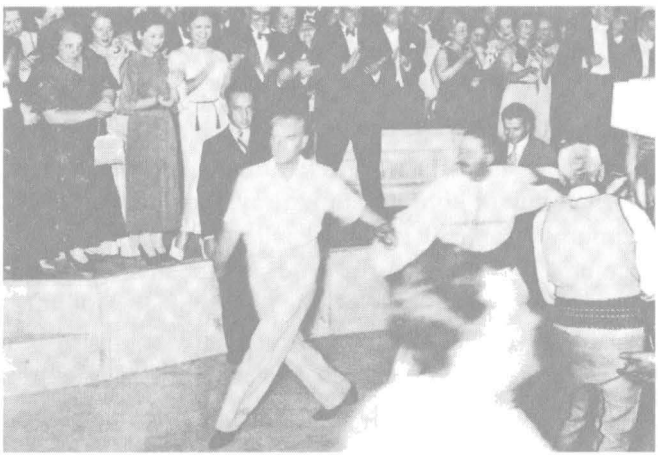

Mustafa Kemal, Türk diplomat Raşid'le evlenen manevî kızı Nebile'yle Ankara Palas'taki düğününde dans ediyor (17 Ocak 1929).

kullandığı teknik kazanımlardır. Anadolu'yu kat ederken yaptığı bitmek bilmeyen tren yolculuklarında, çıktığı gemi seyahatlerinde plâklar ona refakat ederdi. Tüm hastalığı boyunca İstanbul radyosu hep açık kaldı. Trajik aşk hikâyelerini birkaç kısa ve öz mısrada dile getiren Rumeli'nin, anavatanının havalarından hoşlanırdı özellikle. En sevdiği şarkılardan biri şöyle başlar: "Pencere açıldı Bilal oğlan, piştov patladı / Varın bakın kanlı da Bilal yine kimi hakladı"

Dans ederken hem Doğu'nun hem de Batı'nın formlarına aynı ölçüde sadıktı. Karmaşık, asimetrik ritmiyle savaşçı Zeybek oyunundan çok hoşlanırdı ve bu eğilimiyle oyunun Türkiye'de bir nevi gayriresmî millî folklor olarak popülerleşmesine katkıda bulundu. Cemiyet içinde ise –evlâtlığı Nebile'nin 17 Ocak 1929'da Ankara Palas'taki düğününde çekilmiş fotoğrafındaki gibi– onu şık kıyafetleriyle vals yaparken görmek mümkündür.

İstanbul'un "Kafeşantan"larında [*Café chantant*] çoktandır birkaç kuruşa çarliston, tango ve vals kursları verilirken Ankara'nın Batılı musiki hayatı otuzlu yıllara kadar çoğunlukla yabancı orkestraların ve münferit müzisyenlerin kon-

Atatürk 1936 Yazı'nda İstanbulluların karşısına yüzücü, kürekçi ve ateşli bir folklor oyuncusu olarak çıktı. Mevsim biterken Dolmabahçe'de 3. Dil Kurultayı çalışmalarına katıldı.

serleriyle sınırlı kalmıştır. Alman piyanist Wilhelm Kempff (1895-1991) Halkevi'nde 1927 yılında verdiği konserin ardından Çankaya'ya davet edildi. Geç yenen bir akşam yemeğinden sonra Cumhurbaşkanı, Alman misafire reform programını anlattı. Kempff öğrencisi İdil Biret'e bu mühim karşılaşmayı şöyle aktaracaktı:

> Ayrıca klâsik müziğin Batı kültürünün önemli bir parçası olduğunu ve bu yüzden reform programında yer aldığını izah etti. Ülkesindeki modernleşme hamlesi çerçevesinde klâsik müziğe ciddi bir biçimde eğilmek gerektiğini hissediyordu. Kemal Paşa, Türkiye'de müzik alanında da reformlar gerçekleşmeyecek olursa diğer alanlardaki reformların akim kalacağından korkuyordu. Nihayet bu hedefe nasıl ulaşılabileceği konusundaki fikir ve görüşlerimi sordu: Ne tür okullar kurulmalı, hangi kurumlar yaratılmalı, içleri ne şekilde doldurulmalıydı? Ayrıca Türkiye'de klâsik müziğin temellerini atmak için ülkesine davet edebileceği belli başlı müzisyenlerin ve müzik bilimcilerin adlarını sordu. Ona tasavvurlarımı aktardım ve bilâhare Wilhelm Furtwängler'e* de başvurmasını, klâsik müziğin sistemli bir şekilde ülkeye yerleşmesi için gerektiğinde onu da Türkiye'ye davet ederek bir organizasyon içinde yardımlarını almasını tavsiye ettim. Vedalaşma zamanı geldiğinde bir de baktım ki, konuşmamız hararetli bir biçimde sabahın dördüne kadar sürmüştü.

Furtwângler (1886-1954) eğer 9 Ağustos 1928 gecesi, Gülhane Parkı'nda İstanbullulara Harf İnkılâbı'nın ilânının ardından verilen büyük konsere tanık olsaydı kuşkusuz büyük reformcunun şahsî müzik zevkine hayli şaşıracaktı.

Önce bir "Avrupaî orkestra" çaldı, ardından sahneye Mısırlı bir şantöz çıktı ve konseri, klâsik Türk müziği aletleri ile korodan oluşan bir Türk oda orkestrası *(incesaz)* bitirdi. Mustafa Kemal o gece *Tosca*'dan bir aryayı da çok severek dinle-

(*) Almanya'nın en ünlü orkestra şefi ve bestecilerinden. Nasyonal sosyalist iktidarda ülkeyi terk etmediği ve Hitler'e açıkça tavır almadığı için suçlandı. Birçok kere Yahudilerden yana tavır aldığı sonradan ortaya çıktı. 1947'de Yehudi Menuhin gibi şahsiyetlerin lehinde ifade vermesiyle aklandı ve 1952'de Berlin Filarmoni Orkestrası'na ömür boyu şef olarak atandı – ç.n.

di, belki Napolyon devrini iyi bildiğinden Puccini'nin operasını seviyordu. Sonra zamanın süperstarı Mısırlı şarkıcı Münire El Mehdiyye'den Suriye'de bulunduğu dönemde kulağına takılmış Arapça bir şarkıyı söylemesini rica etti. Münire işi sağlama alıp, programını Türk Cumhurbaşkanı'na hoşlanacağından emin olduğu bir kasideyi okuyarak bitirdi. Türk incesaz orkestrasının katkısı Atatürk'ü hoşnut bırakmadı. Bir görgü şahidinin anlattığına göre sabahın saat ikisinde bu amatör gösteriye öfkelenip çıktı ve yazlığına çekildi. Bu kadar önemli bir gecenin böyle kötü son bulması Türk müzikologlar tarafından Mustafa Kemal'in yerli namelere sırt çevirişi olarak yorumlanır ve 1934 ile 1936 yılları arasında radyoda Şark musikisinin yasaklanması ile bağlantılandırılır.

Süslü Türk sanat müziğine dair düşüncelerini Emil Ludwig* ile 1929 yılının sonbaharındaki bir sohbetinde hiç gizlemeden anlatır. Dine karşı şahsî duruşunu ele aldığımız bölümde daha detaylı eğileceğimiz bu konuşmasında, Montesqieu'nün bir kitabında halkın müzikalitesine eğilmeden yenilik yapılamayacağını okuduğunu belirtir. Montesqieu'ye yaptığı atfı bir alıntıyla bire bir yansıtmak mümkün değilse de, Fransız devlet filozofunun hakikaten de "Kanunların Ruhu"nda müziğe, eski Yunanlar gibi sert ve vahşi savaşçıların "ehlileştirilmesinde" epey bir rol atfettiğini söyleyebiliriz. Montesqieu hiçbir yerde müziğin bir reform aracı olduğunu söylemez. Ludwig, Paşa'ya "Şark müziğinin bizim kulağımıza yabancı geldiğini" söyleyince sert bir tepkiyle karşılaşır:

> Bunlar hep Bizans'tan kalma şeylerdir. Bizim hakiki musikimiz Anadolu halkında işitilebilir.

(*) Mustafa Kemal'le yaşıt Emil Ludwig (1881-1948) hukuk doktoru olmasına rağmen gazeteciliği ve yazarlığı seçmişti. Savaş yıllarında *Berliner Tageblatt* gazetesinin Viyana ve İstanbul muhabirliğini yaptı. Napolyon, Roosevelt, Bolivar ve Stalin gibi tarihî şahsiyetler hakkında biyografik romanlarla ünlendi. En ünlü kitabı, Nazi lideri Wilhelm Gustloff'un Alman Yahudi David Frankfurter tarafından Davos'taki evinde öldürülüşünü anlattığı "Davos'ta Cinayet" (1936, *Mord in Davos*) kitabıdır. Eylemi Dâvud'un Câlud'u öldürmesine benzetip övdüğü için kitapları Almanya'da yasaklandı ve Nazilerce yakıldı. "Napolyon" kitabı Mehmet Tanju Akad tarafından Türkçe'ye çevrildi (Kastaş, 1998) – ç.n.

Mustafa Kemal'in Türk müziğine Bizans'ın yabancılaştırıcı etkisi hakkındaki fikirleri, *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde Osmanlı kültürünü eleştiren Ziya Gökalp'e dayanıyordu. Gökalp Türk Sanat Müziği'nin, tıpkı Osmanlı'nın Esperantovarî edebiyat dili gibi "hasta" ve "gayrimillî" olduğunu söylüyordu. *Bir gün* halk müziğinin Batı müziğiyle uyumlu izdivacından hakikaten millî bir Türk müziği doğacaktı. Mustafa Kemal de bu görüşü benimser ve Türkiye'de müziğin gelecekte Batılı biçimlere yaklaştıkça olgunlaşacak bir proje olduğunu düşünür. Ludwig'e dediğine göre müziğin sıçrayıp gelişme anı henüz gelmemiştir. Sözlerine, Batı gibi bunun için dört yüz yıl vakit olmadığını da ekler ve "*bunun için Garp musikiciliğini almakta olduğumuzu görüyorum*," der.

Bu sözlerle Türkiye'deki müzik tartışmasının en hassas noktasına temas etmiştir. "Ön Asya'nın ses sanatı ne yazık ki çokseslilikten yoksundur, o nedenle Batı müziğinden değerce aşağıdadır ve iki zıt üslûbun bir sentezini yaratmaya çalışmak gerekir" (Reinhard ve Reinhard). Atatürk, yerli müziği çokseslilik düzeyine çıkartmak için Batı müziğinin bir katalizör rolü oynayabileceğine inanır. Projesi, Türk halk müziğinin yerine Beethoven veya Schubert'i geçirmek değildir. Bu, 1 Kasım 1934'te Meclis'in açılışında yaptığı konuşmadan da bariz biçimde anlaşılır:

> Güzel sanatların hepsinde, ulus gençliğinin ne türlü ilerletilmesini istediğinizi bilirim. Bu, yapılmaktadır. Ancak bunda en çabuk en öndü götürülmesi gerekli olan Türk musikisidir (alkışlar). (...) Bugün dinletmeğe yeltenilen musiki yüz ağartıcı değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal; ince duyguları, düşünceleri anlatan; yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir an önce, genel son musiki kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak bu düzeyde, Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir.

Bakanlık biraz şifreli mesajı aldı ve bir Devlet Müzik Konservatuarı kurmaya karar verdi. Hazırlıklar fazla yavaş ilerleyince Atatürk ertesi yılın 1 Kasım günü konuyu sabırsızca yeniden

açtı: "*Ulusal musikimizi, modern teknik içinde yükseltme çalışmalarına, bu yıl daha çok emek verilecektir.*" Oysa bu arada Paul Hindemith (1895-1963) Almanya'dan gelmişti bile. Hitler'in yoz ilân ettiği besteci Türkiye'de, her seferinde birkaç ay olmak üzere dört kere bulunacak ve mahir bir örgütçü ve coşkulu bir müzik hocası sıfatıyla ülkenin mevcut ve gelecekteki müzik hayatı hakkında çok sayıda bilirkişi raporu ve öneri kaleme alacaktı. Atatürk'ün teşvik ettiği "hakiki" halk müziği birikimi de bu sayede ivme kazandı. Macar besteci Bela Bartok'un (1881-1945) Anadolu'ya 1936 yılında yaptığı müzik etnolojisi temelli araştırma gezisi ortaya hakikaten de büyük bir folklor müziği arşivi çıkardı. Atatürk'ün konuşmasında söz ettiği "modern teknik", herhalde müzik etnologlarının fonetik ses kayıtlarını ima etmektedir.

Eski Muzika-i Hümayun'dan evrilen (ve önceleri *Reisicumhur Filârmoni Orkestrası* adıyla anılan) orkestra "Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası" ismiyle Ankara'ya getirildi. Weimar'ın eski Genel Müzik Direktörü Ernst Praetorius, Hindemith tarafından Türkiye'ye çağrıldı ve 1935 Ekimi'nde, ayağının tozuyla Cumhuriyet'in kuruluşunun 12. yıldönümünde orkestrayı yönetti. Her halükârda müzik konusu sık sık söylenegeldiği gibi "reformların hızı"nın hiç de Atatürk'ün ömrünün sonlarına doğru her alanda yavaşlamadığını göstermek için iyi bir örnektir. Güzel sanatlar alanında ise durum biraz farklıydı.

Sanat ve sanat politikası

Mustafa Kemal'in şahsî hayatında görsel sanatlar pek büyük bir rol oynamaz. Oysa 19. yüzyılda sanata sıcak yaklaşan Kara ve Deniz Harp okullarının ortamında çok sayıda Türk ressamı yetişirken, bizzat kendisi de ileride, siyasî hayatında sanatın büyük bir teşvikçisi olacaktır.

Mustafa Kemal'in yolunun Paris, Berlin veya Viyana'ya da düştüğü Avrupa seyahatlerinde sanat galerilerini ziyaret edip etmediğini ve bunların isimlerini bilmiyoruz. Anlatılanlara bakılırsa 1918'de Berlin'de, Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nun Ta-

Mustafa Kemal 1 Kasım 1933'te, Meclis Başkanı Kâzım Özalp (solda) ve İran Dışişleri Bakanı Farukî Han ile birlikte TBMM binasından çıkarken.

rih Ressamlığı Ustalık Atölyesi'ni yöneten tarih ve janr ressamı Arthur Kampf'ın (1864-1950) tablolarını hayranlıkla izlemiştir. Kampf'ın Cihan Harbi'ni betimleyen propaganda resimleri Türkiye'de de tanınıyordu. Maarif Bakanı Mustafa Necati 1926'da Berlin'deki Türk Sefareti kanalıyla Berlin Güzel Sanatlar Akademisi'ne başvurmuş, kendisine bazı iyi Alman ressamlar tavsiye edilmesini rica etmiş, "en kabiliyetlilerinin adresleriyle isimlerini" istemişti. Akademi Rektörü Max Liebermann (1847-1935) ileri yaşı nedeniyle Paşa'nın portresini yapma teklifini geri çevirince 1927 yılı sonlarında Kampf, Reisicumhur'un mareşal üniformasıyla ve frakla birkaç tablosunu yapmak üzere Ankara'ya çağrıldı. Kişi kültünün zirveleriydi ve bu kült kendini bilhassa yabancı sanatçılara sipariş edilen anıtlarla, heykellerle gösterecekti. Bakanlığın bir ve belki asıl amacının çoğaltılıp okullara ve resmî dairelere yerleştirilecek portreler ve büstler için nitelikli modeller elde etmek olduğunu ekleyelim.

Mustafa Kemal anlaşıldığı üzere ressamlarla ve heykeltıraşlarla yakın kişisel ilişkiler kurmamıştır. En azından sofrasının daimî misafirleri arasında görsel sanatçı yoktu. Fakat eski Çankaya Köşkü'nün duvarlarında en azından İstanbullu ressam Avni Lifij'e (1886-1927) ait bir tablo asılıydı. Sanatçı, resmi 1922'de imzalamıştı. Bir beşikle kılıcın başında ağlayan şehit asker eşini betimleyen tablonun renkleri, konusundan beklenmeyecek ölçüde canlı ve parlaktırlar.

Mustafa Kemal'in *sanat politikaları* alanındaki icraatı ise bambaşkadır. 22 Ocak 1923'teki "Bursa Nutku" haklı olarak Kemalizmin sanatı teşvik politikalarının miladı kabul edilir. Eski Osmanlı başkentine ikinci ziyaretinde Şark Sineması'nda yaptığı bu konuşmada önce şehrin sanayi ve zanaat alanlarındaki çalışkanlığını övmüş, sonra sözlerinin çerçevesini biraz gevşeterek "her halk katmanından" yirmiyi aşkın dinleyiciye kendisine soru yöneltme izni vermişti. Gelen sorulardan biri her ne kadar bulanık formüle edilmiş de olsa, *abidat* ile ilgiliydi. Mustafa Kemal soruyu genelde sanat, özelde ise abideler ve anıtlar hakkındaki görüşlerini açmak için bir fırsat saydı. İslam'ın doğuş sürecindeki resim yasağından yola çıktı ve konuyu aynen zamanının kimi Mısırlı ve Türk reformcu ilâhiyatçıları gibi yorumladı. Peygamber'in zuhur edişinden 1.300 yıl sonra Müslümanların hâlâ bir taşa tapacağını düşünmenin, taşa veya surete tapmalarından korkmanın İslam'a hakaret olacağını söyledi:

> Münevver ve dindar olan milletimiz terakkinin esbabından biri olan heykeltıraşlığı azami derecede ilerletecek ve memleketimizin her köşesi ecdadımızın ve bundan sonra yetişecek evlâtlarımızın hatıratını güzel heykellerle dünyaya ilân edecektir.

Problemli "münevver"-"dindar" ikiliğiyle fazla oyalanmadan "seyahat edenlerin" (buna kendisi de dahildi) Mısır'da büyük adamların heykellerine rastladığından, bunu herkesin bildiğinden bahsetti (İskenderiye ve Kahire'deki geç 19. yüzyıl atlı heykellerini kastediyordu). Herhalde hiç kimse Mısırlıların Müslüman olmadığını öne sürecek değildi. "*İslamlık, yalnız Türki-*

ye ve Anadolu halkına mı münhasırdır?" Dersini "milletimizin" iki büyük hasletinin, "dininin ve dilinin" acı verici bir kültürel boşlukta yüzdüğünü söyleyerek sona erdirdi:

> İnsanlar mütekâmil olmak için bazı şeylere muhtaçtır. Bir millet ki resim yapmaz, bir millet ki heykel yapmaz, bir millet ki fennin icabettirdiği şeyleri yapmaz; itiraf etmeli ki o milletin tariki terakkide yeri yoktur."

1925 yılından itibaren genç sanatçıların Münih, Berlin ve özellikle Paris'te devlet burslarıyla eğitilmesi için yarışma açılması *(Avrupa Konkuru)*, Cumhuriyet'te resim sanatına verilen teşviğin göstergesidir. Genç sanatçılar ülkeye döndükten sonra çağdaş sanata önemli katkılarda bulundular; çalışmaları zamanın diktatörlükler Avrupası'na damgasını vuran devlet propaganda sanatına hiç benzemez.

Devlet liselerinde kadrolar açılıyor, bakanlık sanat yapıtları satın alıyordu. Bütün bunlar gençlere büyük destekti. Cumhuriyet on yıl sonra, 1933'te, söylenegeldiği üzere olgunluk imtihanını verince Ankara Halkevi'nde bir İnkılâp Resimleri Sergisi açıldı. Bu kez eserlerde halkın kahramanlığı ve Gazi Paşa'nın oynadığı değişik toplumsal roller konu edilmişti.

Halkevleri Kemalist Kültür Devrimi'nin en önemli araçlarından biriydiler. İlk parti 34 halkevi 1932'de kuruldu ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin yerel teşkilâtlarına bağlandı. Sanat galerisinin bile ne olduğu bilinmeyen bir ülkede halkevleri ilk görsel sanat sergi mekânlarını oluşturdular. Sanatçılar İstanbul gibi bir şehirde dahi eserlerini mecburen evlerde veya sinemaların girişlerinde sergiliyorlardı. 1937'den itibaren Atatürk'ün emriyle Dolmabahçe'de, veliahdın eski ikametgâhında bir Resim ve Heykel Müzesi açıldı.

Mustafa Kemal'in portresi kısa zamanda pullardan banknotlara ve ders kitaplarına kadar hayatın her alanına yayıldı. Devlet her zaman cumhuriyetin kurucusunun modern imajı üzerindeki denetimi korumaya özen gösterdi. 1935 Ekimi'nde Atatürk'ü bir Şark kıyafeti olan "maşlah" içinde gösteren ve muhtemelen İtalya'ya karşı savaştan veya 1920 yılında Sanusî

Şeyhi'yle ilk buluşmasından kalan "tahrif edilmiş" fotoğraflara el konmaya çalışıldı.

Bursa'daki sözlerinin aksine Cumhuriyet'in kurucusu hayattayken kamusal alana sadece Atatürk heykelleri yerleştirildi. Az sayıdaki anıtta Gazi'nin yanında yakın arkadaşları Fevzi (Çakmak) ve İsmet (İnönü) görülür. Mustafa Kemal'in, şahsı etrafında oluşturulan kültten hoşlandığı ve hatta bunu aktif olarak desteklediği tezine birçok kanıt gösterilebilir. Gülhane Parkı'ndaki heykelinin açılışının ardından 6 Ekim 1926'da İstanbul Belediye Başkanı'na heykelinin "ilk defa" yapılışı için teşekkür etmiştir. Artık herkes İlk Beşler'den –Kâzım Karabekir, Ali Fuad (Cebesoy), Refet (Bele), Rauf (Orbay) ve Mustafa Kemal– artık sadece birinin sözünün geçtiğini anlamıştır. Sanatı teşvik adı altında başlatılıp denetimden çıkan kişi kültüne karşı çok az kişi yazı yazmaya cüret eder ve edenler de kısa zamanda hizaya getirilir.

Cumhuriyet Halk Partisi ve ilkeleri

Mustafa Kemal 24 Nisan 1920'den itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin başkanıydı. Cumhuriyet'in 29 Ekim 1923'te ilân edilmesinin ardından Meclis Başkanlığı makamı sırayla Fethi Okyar (1923-1924), Kâzım Özalp (1924-1935) ve Abdülhalik Renda'ya (1935-1938) geçti.

Mustafa Kemal'in hangi dış koşullarda seçildiğini anlatmıştık. Seçiminin ardından yeni bir anayasal düzenin aciliyetine dikkat çekerken, Padişah'ın atayacağı bir hükümet başkanının veya temsilcinin asla sineye çekilmemesi gerektiğini söylüyordu: "Şu halde reissiz bir hükümet vücuda getirmek zarureti içindeyiz." Salâhiyetlerini 1921 Kanun-i Esasî temelinde oluşmuş Meclis'in Başkanlığı'ndan alıyordu; "Heyet-i Vekile'nin tabii reisi"ydi.

Mustafa Kemal asıl meselenin, taraftarlarının o günlere kadar şematik olarak "Birinci Grup", muhalefetin ise "İkinci Grup" olarak adlandırdığı Meclis'te hâkimiyet kurmakta yattığının farkındaydı. 6 Aralık 1922'de iki farklı günlük gazetede

"Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" mensuplarını bir araya toplayacak bir "Halk Partisi"nin kurulacağı haberini verdi. Birkaç gün önce Meclis'e seçim kanununda değişikliğe dair epey hassas bir önerge verilmişti; buna göre adayların bugünkü Türkiye sınırları içinde doğmuş olmaları veya muhakkak kendi seçim bölgelerinde ikamet etmeleri gerekiyordu. Muhacir Türklerle Kürtler, ancak ülke sınırlarına yerleştikten beş yıl sonra adaylık koyabileceklerdi.

Mustafa Kemal üç mebusun sunduğu bu önergeyi, elinden milletvekilliğini almak için düzenlenmiş bir kumpas olarak yorumladı:

> Maalesef mahal-li tevellüdüm bugünkü hudutlar haricinde kalmış bulunuyor. (...) Eğer düşmanlar tamamen maksatlarında muvaffak olmuş olsalardı, Allah muhafaza etsin, burada vâziülimza olan [yasa önerisine imza veren] Efendilerin dahi memleketleri hudut haricinde kalabilirdi.

Bir mebus önergeyi Paşa'ya değil, Arnavutların ve Arapların seçimlere katılmasına karşı verdiğini söylese de, değişiklik çoğunluk tarafından reddedildi. Yine de önerge yeni Türkiye'nin en azından bazı milletvekilleri tarafından yalnız bir Türk-Kürt ittifakı olarak algılandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Mustafa Kemal 8 Nisan 1923'te kendisi tarafından "Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi]" (CHF, akabinde CHP) adıyla kurulan teşkilâtın "Dokuz Umde"sini [İlke] açıkladı. "Dokuz Umde" büyük ölçüde İzmir İktisat Kongresi (1923) kararlarından çıkan ayrıntılı ilkelerle yine bazı genel ilkelerin ilginç bir sentezidir. Umdeler arasında şöyle cümleler vardır: "Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir", "Saltanatın ilgasına ve hukuk-u Hâkimiyet ve hükümraninin gayrı kabil-i terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessil-i hakikisi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyet-i maneviyesinde mündemiç bulunduğuna dair 1 Teşrinisani 1338 tarihinde TBMM'nin müttefikan verdiği karar lâyetegayyer düsturdur [değişmez ilke]", "İstinadgâhı TBMM olan makam-ı hilafet, beynelislam bir makam-ı muallâdır [yüce makam]", "külliyat-ı kanuniyemiz ihti-

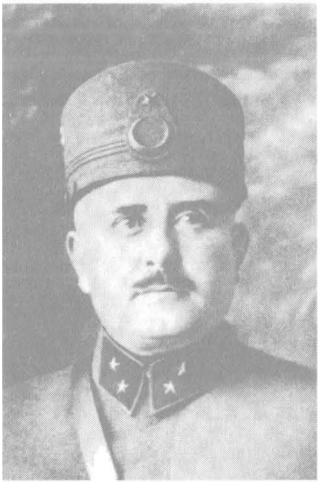
yacat-ı milliyeye, ilm-i hukukun telâkkiyatına göre yeni baştan ıslah ve ikmal olunacaktır", "Hizmet-i fiiliye-i askeriye müddeti tenkis olunacaktır [askerlik süresi kısaltılacaktır]"

5. Madde'nin altında yer alan on paragraf devletin çok sayıdaki altyapı yatırımıyla ve geniş kapsamlı bir hükümet programıyla ilgiliydi. Temelli bir vergi reformu, demiryolu ağının hızla genişletilmesi, modern eğitim sistemi ve halk sağlığı ve hayır işleriyle ilgilenen vakıfların reforma tabi tutulması gündemdeydi. Halifelik ve Şeyhülislamlık makamlarının lağvedilişi, medreselerin, zaviye ve tekkelerin kapatılması ve tabii şapka reformu bu programda yoktur. Mustafa Kemal 1927'de, o maddeleri tepki çekmemek için ilk programa koymadığını açık sözlülükle dile getirecekti.

Millet Meclisi'nin konumu 1924'ten sonra da sadece kağıt üzerinde güçlü kaldı. Meclis 1946'ya kadar iki kademeli ve 1935'e değin kadınları dışlayan "genel, eşit ve gizli" seçimlerle belirlendi. Bahşedilen temel haklar da, yine kağıt üstünde kalsalar bile, Almanya'nın Weimar Anayasası'ndan hiç farklı değildir. 7 Madde'ye göre cumhurbaşkanı, başbakanı ve hükümeti azletme yetkisine sahip değildi, bu hak yalnız Meclis'e aitti. Cumhurbaşkanı Meclis'e şahsen yasa teklifinde bulunamıyordu. Meclis'in başka yollarla disipline edilmesi öngörülmüştü; bu görev Cumhuriyet Halk Partisi'ne aitti.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın acı sonu

Meclis'teki daha az radikal görüşlü vekiller saflarını sıklaştırdılar. 1924 Yasama Yılı Rauf (Orbay) ve Refet'e (Bele) dönük ithamlarla başladı. Çoğunluk mebuslar her ikisini de Padişahlık rejimini geri getirmeye çalışmakla suçluyordu. İkisi 9 Kasım'da Halk Fırkası'ndan istifa ettiler, ertesi gün parti adının önüne "Cumhuriyet" ibaresini ekledi. Yeni kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TFC) Mustafa Kemal'in "otokratik idaresi"ni eleştiren "Şark Fatihi" Kâzım Karabekir Paşa'yı başkanlığa ikna etti; Rauf Bey ve Halide Edib'in ikinci eşi Dr. Abdülhak Adnan (Adıvar, 1882-1955) da yardımcı tayin edildiler.

"Şark Fatihi" Kâzım Karabekir Paşa 1920'de Ermenileri yenmişti. 1925'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. İzmir Suikastı Davası'nda yanlış yere itham edildi ve kendisini 1946'ya kadar politikadan uzak tuttu.

Gazi Paşa 11 Kasım'da kalbinden ciddi şekilde rahatsızlandı. İstanbul'dan hemen doktor Neşet Ömer (İrdelp) getirtildi. Resmî yetkililer altı gün boyunca sessizliğe büründüler. Muhalifler 18 Kasım'da devletin yetkilerinin kısıtlanması ve genel adem-i merkeziyetçilik gibi klâsik liberal-demokrat taleplere geniş yer veren parti programını yayımladılar. Mustafa Kemal sonradan programın 6. maddesini, partinin mürteci Kürtlerin ekmeğine yağ sürdüğü suçlamasına kanıt gösterecekti: "Fırka, efkâr ve itikadat-ı diniyyeye hürmetkârdır." Fethi'nin başbakanlıktan istifasının ardından Lozan günlerinden beri Rauf'un amansız rakibi haline gelen İsmet Paşa, hükümeti devralmayı başardı.

9 Şubat 1924'te bütçe görüşmeleri esnasında Meclis koridorlarında vahim sonuçlar doğuracak bir olay yaşandı. Ardahan milletvekili Deli Halid Paşa, Mustafa Kemal'in en sadık adamlarından Kel Ali (Çetinkaya) tarafından, resmî raporlara yansıdığı şekliyle bir "itiş kakış" sırasında kazayla vuruldu. Ali, Halid'in silâhından çıkan kurşunla hafif yaralanırken Halid olay yerinde hayatını kaybetti. Önemli bir muhalefet politikacısının kurban gittiği olay, iki kamp arasındaki gerilimi birden

tırmandırdı. İstanbul gazeteleri vurulan Halid Paşa'nın tam da TCF'ye kaydolmanın arifesinde olduğunu yazdılar.

Muhtelif önlemlerden sonra TCF –aşağıda ayrıntılı aktarılacak olan– Şeyh Said İsyanı'nın bastırılışının hemen akabinde, 3 Haziran 1925'te Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin başvurusu üzerine bazı sol örgütlerle beraber kabine kararıyla ve "dini siyasî emellere alet etmek" gerekçesiyle kapatıldı. Fethi Bey parti yönetimini kendi kendini feshe ikna edememişti.

İstiklâl Mahkemeleri aslen Kurtuluş Savaşı'nda ordudan firar edenleri hızla yargılamak üzere kurulmuştur. 1920 ilâ 1922 arasında 3.881 ölüm cezasına kararı vermiş, idam hükümlerinden 2.827'si başka cezalara çevrilmişlerdir (Ergün Aybars). Hafif ceza sayısının 40 bini aştığı belirtilir. Daha ağır kolektif cezalara da rastlanmıştır; örneğin hanenin yakılması, aileden başka bir erkeğin askere alınması, firarinin bütün köyünün veya semtinin belli bir para cezası ödemesi gibi. Suç birkaç kere tekrarlandığında ölüm cezası ateşli silâhla veya alenen idam yoluyla uygulanmaktaydı.

İstiklâl Mahkemeleri 1922'den sonra siyasî mahkemelere dönüştüler. Sürecin doruk noktası 1926'da önde gelen muhaliflerin cezalandırılmasıdır. Üyeleri Meclis tarafından seçiliyordu. Hükümlülerin temyiz hakkı yoktu, duruşmalar halka açık yapılıyordu. Mahkeme heyeti 31 Temmuz 1922'de yasa ile yeniden düzenlendi ve bir başkan, iki üye ve bir savcıdan oluşmaya başladı.

Mustafa Kemal'e başarısız bir suikast girişimini yeni bir tutuklama dalgası izledi. Geriye baktığımızda 1925'ten sonra Reisicumhur'un daha önceki yıllardaki gibi ülkeyi dolaşarak halkın arasına karışıp konuşmalar yapmadığını görürüz. Belki haklı olarak bir saldırıdan korkuluyordu. Bazı yazarlar (Sina Akşin) 1919'dan sonra İstanbul'a gitmekten kaçınmasını ve yurtdışı seyahatlerini tamamen kesmesini de bu gerekçeye bağlar. Uzun yıllar İstanbul'a gitmeyen Mustafa Kemal ancak 1926 yılının Mayıs ayında Bursa'da kabul ettiği İstanbullu bir heyete, onlara iade-i ziyarette bulunmaktan "bahtiyarlık" duyacağını söyler. Fakat sonradan Florya sahilinde yüze-

rek halkın arasına karışacak, korumaları silâhları havlulara sarıp fark ettirmeden çevrede önlem almak zorunda kalacaktı. Bu devirde Avrupa'daki diktatörlerin sıklıkla yaptığı gibi büyük insan kitlelerinin katıldığı mitingler ve gösteriler, Kemalist Türkiye'de sadece Ankara'daki Cumhuriyet kutlamaları esnasında görülür.

Azmettiricilerin peşinde

15 Haziran 1926'da İzmir'de önlenen bir suikast ilk etapta 14 kişinin tutuklanmasıyla sonuçlandı (eski İttihatçılar, 1923 öncesi "İkinci Meclis Grubu"nun ve TCF üyeleri). İzmir Valisi bir motorcudan, Giritli Şevki'den bir grup adamın suikast hazırlığında olduğunu öğrenmişti. Eski Lazistan (Rize) mebusu Ziya Hurşid'in olayın azmettiricisi olduğu anlaşıldı. Mustafa Kemal'e husumetini çok önceleri açıkça belli etmişti. Paşa, 1921 Sakarya cephesinden dönüşünde Meclis binasının önünde coşkulu milletvekillerinin arasına karıştığında o tek başına geri kalmış, elindeki levhaya şöyle yazmıştı: "Bir millet putunu kendi yapar, kendi tapar." Ziya Hurşid ayrıca 1 Kasım 1922 gecesi Meclis'te Saltanat'ın lağvedilmesine karşı tek başına ret oyu vermişti.

Gazeteler suikast teşebbüsünün arka planı hakkında yayın yaparken İzmir'de organize sevinç gösterileri vuku buldu. Bütün elektrikler sabaha kadar yandı ve belediyenin yerleştirdiği bir takın üzerine "İzmir Seninle, Büyük Gazi" yazıldı. Gazi'nin Yunus Nadi'ye (Abalıoğlu) yaptığı değerlendirmeye göre suikast görünürde kendisine yönelmişti ama aslında kurşunlar "milletin talihine" sıkılmak istenmişti. İkame edilemezliği, Mustafa Kemal'in sürekli milletle özdeşleştirilmesinden ileri geliyordu.

Bütün ülkede önde gelen şahsiyetler tutuklandı. Bazı mebusların dokunulmazlığına riayet edilmeksizin tutuklama yoluna gidildi. Meclis Başkanı sıfatıyla milletvekillerini kollama görevi olan Kâzım (Özalp) bu şahısların "suçüstü" yakalandığını ve iç tüzüğün buna izin verdiğini söyledi.

İlk etapta, aralarında Kâzım Karabekir, Ali Fuad (Cebesoy), Cafer Tayyar (Eğilmez) ve Refet (Bele) gibi Mustafa Kemal'in eski silâh arkadaşlarının da olduğu TCF mensupları sorguya çekildiler. Komplonun elebaşı sayılan, İttihatçıların İstanbul'daki parti lideri Kara Kemal (1868-1926) ve eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey gibi bazı önemli tutuklular kaçtılar. Savcı bunun üzerine iddianameyi yurtdışındaki Rauf (Orbay) gibi şahsiyetleri de kapsayacak şekilde genişletti.

İzmir ve Ankara mahkemeleri

Duruşmalar 26 Haziran'da İzmir'de, El Hamra Sineması salonunda başladı. Mahkeme heyetine Reisicumhur'un sadık yoldaşı Ali (Çetinkaya) başkanlık ediyordu. Yanında yine Paşa'ya bağlılıklarıyla tanınan Kılıç Ali ve Zırh Ali vardı. Bu üç Ali lâkapları ile birbirinden ayrılıyordu (savcı Necip Ali'nin ismi de aynıydı). Sanıkların en ünlülerinden, Jöntürklerin eski Maarif Vekili Ahmed Şükrü Bey avukat talep edince mahkeme heyeti başkanından şöyle bir cevap aldı: "İstiklâl Mahkemeleri dava vekillerinin cambazlığına gelmez!" idi; mahkemenin üzerinde başka hiçbir merci yoktu ve millet hüküm bekliyordu. Mustafa Kemal duruşmalara katılmadı ve gösterisel bir şekilde bir futbol ve bir tenis maçına gitmeyi tercih etti.

Mahkemenin seyrini yakındaki Çeşme'den yönlendirmeyi tercih etmiştir. Uğradığı danslı bir eğlenceden davaya müdahil olarak generallerin yargılanmadan muaf tutulmasını sağlamıştır. 13 Temmuz'da asılarak idam cezasına çarptırılan bazı sanıklar ertesi günün erken saatlerine kadar hükümet binasına giden yaya yolunda halkın gözü önünde darağacında kaldılar. Bir fotoğrafta oradan geçen açık renk yazlık elbiseler giymiş ve Panama şapka takmış kişilerin darağaçlarına bakmaktan kaçınarak hızlı adımlarla uzaklaştığı görülür.

Davadan ayrı görülen fakat "tamamlayıcı" olarak nitelenen ikinci mahkeme de elli sanıkla 2 Ağustos'ta Ankara'da başladı ve ünlü İttihatçıların hükümeti düşürmek ve Mustafa Kemal'i öldürmeye teşebbüsten hüküm giymesiyle sonuçlandı. İddi-

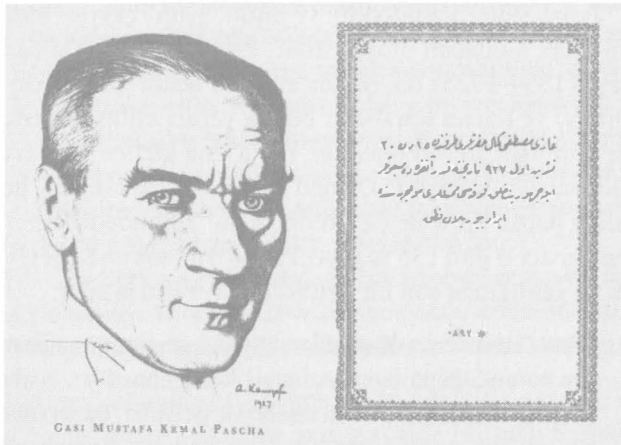
anameye göre sanıklar 1923'te sabık Maliye Bakanı Mehmed Cavid'in evinde ve İstanbul'daki bir iş hanında defalarca buluşmuş ve 1908 öncesinin gizli teşkilâtları gibi konspiratif hedefler belirlemişti. Aralarında Cavid'in de olduğu dört kişi asıldı, Rauf ise gıyabında ölüm cezasına çarptırıldı.

Ankara'daki mahkemede Cumhuriyet'in yıllarca öncesinde cereyan etmiş olaylar büyük bir rol oynamıştı; biz bunlara girmeyeceğiz. Kemalist düşüncedeki Türk tarihçileri bile yargılamaları "hayir [korkutma] mahkemeleri" olarak nitelemiştir. Eskiden çok yakın durduğu İttihatçıların örgütlü gücünü çok tehlikeli bulan Mustafa Kemal, en önemli reformlarını hazırladığı bu tarihsel anda yurtiçinde artık ciddiye alınabilecek bir düşman istemiyordu.

Büyük Nutuk

1927 Yazı'nda Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kongresi için hazırlıklar başladı. Gazi parti "adına" kongrede aday olacakların listesini bizzat hazırladı. CHF Kongresi 15 Ekim'de onun kısa bir selâmı ile açıldı; bu kısa açılış konuşmasında "ilk umumî kongremiz"in 1919'da Sivas'ta yapıldığına dikkat çekildi. Gerçi ismi öyle konmamıştı ama örgüt "prensipte" aynıydı. Sivas'taki gibi bugün de kongre "milletin hakiki duygularını" dile getiriyordu. Akabinde Gazi'nin teklifi üzerine İsmet Paşa oy birliğiyle parti başkan yardımcılığına seçildi.

Mustafa Kemal çerçeveyi böyle koyduktan sonra yaptıklarının bir muhasebesi olarak tasarladığı tarihî *Nutuk*'u okumaya başladı. Nutkunu bütün milletvekillerinin ve vilâyetlerden başkente gelen 200 kadar delegenin önünde kesintisiz bir maraton halinde okudu. Reisicumhur buna yol arkadaşlarıyla beraber aylarca hazırlanmıştı. Uşağı Cemal (Granda) konuşmayı uyku uyumaksızın ve hiç alkol almaksızın yazdığını anlatacaktır sonradan. Gazi önlenen İzmir suikastından ve "hain"lerin yargılanmasından bir yılı aşkın bir süre sonra Kurtuluş Savaşı'nı kendi bakış açısına göre ayrıntılı bir tarih dersi halinde sunarak, Türk ve uluslararası kamuoylarının bilincine yerleştirmek istiyordu.

Mustafa Kemal'in 1927 tarihli Büyük Nutku'nun kapağı ve Arthur Kampf'ın çizdiği portre. Ünlü Alman tarih ressamı, Gazi'nin üniforma ve frakla temsili kuvveti haiz (reprazantatif) resimlerini hazırlama siparişini de almıştı.

Mebusan ve partililer frak veya koyu renk takımlarıyla Meclis'tedir. Her ulusa tek bir temsilci yollama hakkı verilmesine karşın diplomatlar locası dolup taşmaktadır. Cumhurbaşkanı locasında Fevzi (Çakmak), Fethi (Okyar) ve Başkan'ın sekreteri Yusuf Hikmet (Bayur) yerlerini almışlardır. *Nutuk* başlangıcından itibaren birinci tekil şahısta kaleme alınmıştır ve gayet kendinden emin bir ses tonuyla, "19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktım" cümlesiyle başlar; bu tarihten önceki direniş biçimlerine değinmez.

Saatler süren konuşma, bir savcının sayısız kanıtla desteklediği iddianamesini andırır. Mustafa Kemal *Nutuk*'la kendi geniş görüşlülüğü ve kararlılığı olmasaydı bu savaştan galip çıkamayacak olan Türkiye millî hareketinin dramını dinleyicilerinin gözleri önüne sermiştir. İngiltere ve Fransa'ya kimi yerde değinilmiştir ama Britanyalı bir diplomatın Londra'daki merkeze bildirdiği gibi, İtilaf kuvvetlerinden "daha kısa ve ılımlı bahsedilemez"di. "*Saltanat ve hilâfet mevkiini işgal eden*" "*müte-*

reddi" [yozlaşmış] Vahideddin ve onun "hain" çevresi iddianamenin odak noktasını oluştururlar. Eski Sadrazam Damad Ferid Paşa (1854-1928) tek başına en kötü adam rolündedir. Rauf (Orbay) ve Kâzım Karabekir birçok yerde, milliyetçilerin davasını gönülsüz desteklemekle, hatta ona gizlice mukavemet etmekle suçlanmışlardır. Damad Ferid'in çocuklarının hocası Anglikan papaz Frew de çirkin bir "ajan" rolündedirler.

Konuşmacı 6 gün (36 saat ve 33 dakika) sonunda Şeyh Said İsyanı'na geldiğinde son bir kritik noktaya temas eder:

> Fakat Cumhuriyet düşmanları büyük komplonun safahat-ı hitam bulunduğunu [sona erdiğini] kabul etmediler. Namerdane [namertçe, alçakça] son teşebbüse giriştiler. Bu teşebbüs İzmir suikastı suretinde tezahür etti. Cumhuriyet mahkemelerinin kahhar pençesi [ezici eli] bu defa da cumhuriyeti suikastçıların elinden kurtarmağa muvaffak oldu.

Son yılların devrimci dönüşümlerine ancak metnin sonlarında, yorgun dinleyicilerin önünde kısa cümlelerle değinir. Konuşma Türk gençliğine hitapla biter. Bu hitabe, *Nutuk*'un içinden seçilmiş sayısız tekil atasözü ve cümleyle beraber Atatürk'ten sonra Atatürkçülüğün kurucu metinlerinden biri haline gelecektir:

> Ey Türk Gençliği!
>
> Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.
>
> Mevcudiyetinin ve istikbâlinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir. İstikbâlde dahi seni bu hazineden mahrum etmek isteyecek dahilî ve haricî bedhalılların olacaktır. Bir gün istiklâl ve cumhuriyeti müdafaa mecburîyetine düşersen, vazifeye atılmak için içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin! Bu imkân ve şerait, çok namüsait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersaneleri-

ne girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elim ve daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde, iktidara sahip olanlar gaflet ve dalalet ve hatta hıyanet içinde bulunabilirler. Hatta bu iktidar sahipleri şahsî menfaatlerini, müstevlilerin [yurdunu istilâ edenlerin] siyasî emelleriyle tevhid edebilirler [birleştirebilirler]. Millet fakr ü zaruret [yoksulluk ve sıkıntı] içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbâlinin evlâdı! İşte bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen Türk istiklâl ve cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur.

"Vasiyet" olarak nitelenegelmiş bu sözlerde gerçi ilerideki olası bir tehditten söz edilir ama gerçekte Mustafa Kemal, geçmişte üstesinden gelmek zorunda kaldığı tehlike ve engellerden bahsediyordu. Mustafa Kemal kendi tarih yorumunun uluslararası ölçekte de yaygınlaşmasını çok istiyordu. Paris'teki Türkiye Büyükelçiliği metnin Fransızca'ya çevrilmesiyle görevlendirildi. Leipzig'deki Koehler Verlag'ın özenle yaptırttığı Almanca, İngilizce ve Fransızca baskılar kısa zaman sonra başkente ulaştı.

Rekabet siyaseti kızıştırır

Kişi kültü artık ivme kazanmıştı. İstanbul'da yayımlanan *Milliyet* gazetesinde Mustafa Kemal'in adı Buddha, Konfüçyüs, Musa, Büyük İskender, Napolyon ve İsa'yla beraber anılıyordu. *Nutuk*'un okunmasının üzerinden daha birkaç gün geçmeden Ankara'da Mustafa Kemal'in iki adet atlı heykeli açıldı. Eserler zamanın büyük adamlarının heykeltıraşlığında uzmanlaşan ve daha önce [Türkçe Önsöz'de ve] Taksim Anıtı bağlamında ismi zikredilen İtalyan sanatçı Pietro Canonica* tarafından Roma'da hazırlanmışlardı.

(*) Pietro Canonica (1869-1959) yalnızca heykeltıraş değil, ressam, opera bestecisi, önce Venedik, sonra Roma akademilerinde güzel sanatlar hocası ve ömür boyu senatördü. Taksim Meydanı'ndaki Cumhuriyet Anıtı'nın yanı sıra Ankara Etnoğrafya Müzesi önündeki atlı Atatürk heykeli, Zafer Alanı'ndaki heykelle İzmir'deki atlı Atatürk Anıtı onun eseridir – ç.n.

Rauf ve Halide Edib sürgünden *Times* gazetesine kaleme aldıkları okur mektuplarında *Nutuk*'a ilk itirazları dile getirdiler. Kâzım Karabekir bir tür "Ben Türkiye'yim" tarihi yazmakla suçladığı Mustafa Kemal'in metnine sonradan –tashih için mutlaka hesaba katılması gereken– anılarıyla cevap verecekti.

İzleyen yıllarda, tek başına iktidar olan Halk Partisi içinde "Kemalist ilkeler"i bir tür devlet doktrini olarak sistematize etme ihtiyacı baş gösterdi. Ve böylece 1931'de "Altı Ok" şeklindeki, başta çok da doktriner ele alınmayan formül oluştu: Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Laiklik, Halkçılık, Devletçilik ve "Devrimci Reformizm" [İnkılâpçılık]. Bu ilkeler 1937 yılında giderek devletle özdeş hale gelen Halk Partisi'nin programından anayasaya intikal ettiler.

Fakat siyaset sahnesine sonra ikinci bir parti daha çıkacaktı. Mustafa Kemal 1930'da hoşnutsuz çevreleri bu parti yardımıyla kontrol altına alabileceğini düşünmüştür. Dünya pazarlarında tahıl fiyatlarının düşmesi ekonomide durgunluğa yol açmıştı. Zamanın Paris Sefiri Fethi (Okyar) yıllık izni esnasında, "Serbest Cumhuriyet Fırkası" (SCF) adlı bir teşkilât kurmaya razı oldu. Cumhurbaşkanı'na 9 Ağustos 1930'da yazdığı mektupta ülkede artan huzursuzluğa dikkat çekiyor ve durumu olduğundan daha zararsız gösteren bir dille, Millet Meclisi'nde tartışmaların "azaldığından" yakınıyordu. Fethi'ye göre bu durumun tek çaresi Halk Partisi'yle malî, ekonomik, iç ve dış politik konularda rekabet içinde olacak bir muhalefet partisinin kurulmasıydı. Mektup yeni partinin Genel Sekreteri tarafından kısa zaman içinde Cumhurbaşkanı'nın onay notu ile ("millet işlerinin serbest münakaşası ve hüsnü niyet sahibi zatların ve fırkaların içtihatlarını ortaya koyarak milletin âli menfaatlerini aramaları benim gençliğimden beri taraftar olduğum bir sistemdir") basına verildi. Fethi'nin "ayrı bir fırka ile siyasî mücadele sahnesine atılmak azmindeyim" olan orijinal cümlesi, anlaşıldığı kadarıyla muhatabının müdahalesiyle yumuşatılarak, "azmindeyim" fiili "arzusundayım..." fiiline dönüştürüldü. SCF tarımın geliştiği Batı Anadolu'da hızla önemli sayıda şube açtı. Program ve personel kimi yerde yasaklanan TCF'yi hatırlatı-

yordu. SCF deneyi Ekim 1930 mahallî seçimlerindeki şikâyetlerin ardından aynı ayın içinde sona erdirildi.

Mustafa Kemal'in yeni bir parti kurmak için birden fazla nedeni vardı. Cumhuriyetçi elitler arasındaki rekabet kendi konumunu güçlendirebilirdi; öte yandan tarım buhranı doruk noktasına çıkmıştı, imajının yurtdışında düzelmesini de arzu ediyordu. Yeni Türkiye hâlâ Osmanlı'nın eski devlet borçlarını geri ödemekteydi. Fakat 1930'daki olayları en iyi bilen Cemil Koçak'a göre, gelişmeler giderek Cumhurbaşkanı'nın ve CHF Başkanı'nın kontrolünden çıkıyordu.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Bir Türk Kültürü Devrimcisi (1922-1925)

Halife azlediliyor

Padişah II. Abdülhamid devrinde okuma-yazma öğrenen her Türk çocuğu gibi küçük Mustafa Kemal'in gözünde de Padişah, İslam aleminde herkesin duacı olması gereken "Halife Efendimiz"di. Harp Akademisi'ne kaydolduğunda askerî okullar müfettişinin bir önceki yıl (1898) kaleme aldığı ve her kaçırılan namaz için bir gün garnizon cezası ve Ramazan'da oruç tutmayanlara zindan hapsi öngören kararnamesinin mürekkebi daha yeni kuruyordu. Halife-Sultan askerî talebelerin gözünde dünyadan elini eteğini çekmiş biri değil, birkaç kilometre mesafede yaşayan, kanlı canlı bir başöğretmen gibiydi. Mustafa Kemal İtalya'ya karşı savaşırken ve Cihan Harbi'nde, İslam âleminin dört bir bucağındaki Halifelik propagandalarına şahit olmuşu ki, bunda Almanların payı azımsanmayacak kadar büyüktü; hatta imparatorluğun bazı hasımları "Made in Germany" bir cihaddan bile söz ediyorlardı.

Bağımsızlık Savaşı'nda milliyetçiler yer yer "Hilafet Ordusu"yla savaşmış olsa bile Mustafa Kemal Paşa, hükümdarlık koltuğundaki Halife-Padişah'ın kişiliğini bu dokunulmaz makamdan ayrı tutmaya uzun süre azamî özen gösterdi. TBMM'nin

açılışını haber verdiği 21 Nisan 1920 tarihli tamiminde "vatanın istiklâli temin edildikten sonra" İstanbul'un ya da kendi deyişiyle "Halifelik ve Padişahlık makamının" kurtuluşunu, hayati önem arz eden görevler"den biri olarak tanımlar.

Meclis, ülkeden kaçıp bindiği İngiliz destroyerinin güvertesindeyken bile önüne konan bir mesajı "Müslümanların Halifesi" olarak imzalayan Halife-Sultan'ın azline ve Hilafet makamına yeni bir kişinin atanmasına ancak iki yıldan daha uzun bir süre sonra, 18 Kasım 1922'de karar verdi. Meclis'teki sarıklılara ve onların görüşüne riayet eden mebuslara göre her iki adımı atmak için de fetva gerekiyordu. Bu zarurî "İslâmî bilirkişi raporu"nu erken bir tarihten beri Kuvayı Milliye saflarına katılmış olan Konyalı medrese hocası Mehmed Vehbi Efendi (1862-1949) verdi. Mustafa Kemal onu Ankara'ya getirtti ve Şe'riye ve Evkaf Vekili atadı. Vehbi'nin fetvasıyla Şeriat işlerinde zevahiri kurtarmaktan daha ötesini hedeflediği fark edilince görevden alındı.

Yeni Halife'nin seçimi ertesi gün kapalı oyla gerçekleşti. Osmanlı hanedanından üç veliahdın adının geçtiği iddia edilir: Mehmed Selim Efendi (1872-1937) ve Abdürrahim Efendi (1894-1952) Abdülhamid'in oğullarıydılar; ikincisi bir veliahtlar heyeti ile 1919'da Anadolu halkına Sultan VI. Mehmed'in yani Vahideddin'in selâmlarını iletmişti. Milliyetçilerin nezdinde bu Halife seçilmek için iyi bir referans sayılmazdı. Üçüncü ve daha şanslı olduğu belli olan "aday" ise Abdülmecid'di. Anayasaya göre Şehzade İzzeddin'in intiharının ardından 1918-1922 yılları arasındaki dönemde tahta çıkmış olması gereken, olgun yaşta bir hanedan mensubuydu. Seçimi Mustafa Kemal'in adamları açısından risksiz sayılmazdı. Ne de olsa ortada henüz anayasası "esas teşkilât kanunu" adını taşıyan ve Halife'ye yer vermeyen, oldukça muğlak bir devlet biçimi vardı ortada.

Sultan Abdülaziz'in (saltanatı 1861-1876) oğlu Abdülmecid, Mustafa Kemal'in gözünde II. Abdülhamid'in nesebi olmaması açısından avantajlıydı ve İstanbul'un işgal yıllarında Vahideddin'le de arasına mesafe koymuştu. Dış görünüşüyle

de tahttan indirilmiş hanedanın en gösterişli temsilcilerinden biriydi. Cihan Harbi'nde üniformayla bir fotoğraf çektirmiştir. Başındaki kalpak ve yukarı kıvırdığı Kayzer bıyıkları ayrı tutulursa, sinekkaydı tıraşıyla cephede savaşmış bir komutan zannedilebilir. Osmanlı veliahtlarının yüksek ve hatta en yüksek rütbeleri tek bir kurşun bile atmadan elde edebildiği herkesin malumuydu. İbadet eden bir Müslüman olarak nitelenir. Ayrıca zamanın en önemli edebiyatçılarıyla görüşür, beste yapar ve piyano çalardı, fakat yakın Türk kültür tarihine özellikle sanatçıların hamisi ve yetenekli bir ressam olarak geçmiştir. İstanbul müzelerinde çok sayıda tablosuna rastlanır, aralarında şair ve yazar dostlarının portreleri de vardır. Kaldığı bütün rezidanslarda, son olarak da Dolmabahçe Sarayı'nda Veliaht ve Halife olarak kariyerinin doruğundayken bile hep kendisine bir atölye kurmuştur.

Mustafa Kemal ise 1922 yılının Kasım günlerinde gerçekçi bir öngörü ile kendisini Abdülmecid'in yeni düzene yapabileceği saldırılardan korumaya çalışıyordu. Aday tahta çıkmaktan imtina edeceğini ve Hilafet'le yetineceğini yazılı olarak taahhüt etmek zorundaydı. Peki, hiçbir anayasa maddesinde adı geçmeyen bu makamın işlevi ne olacaktı? Yeni Türkiye kısa bir süre boyunca iki devlet başkanının yan yana durduğu "çift başlı" bir düzene doğru gider gibi göründü.

Gerçi Abdülmecid makamını Meclis Başkanı'nınkinden daha geniş yetkilerle donatma imkânına sahip sayılmazdı ama semboller de gerçek yetkiler kadar önemliydi. Mustafa Kemal Halife namzedine İstanbul'daki adamı Refet (Bele, 1881-1963) aracılığıyla sınır koymaya çalıştı. Refet 18 Kasım 1922'de telgrafın başına oturup Abdülmecid'in geleneksel "Emirü'l-Müslimin" unvanı yerine sadece "Halife-i Müslimin" unvanını taşımayı kabul ettiğini bildirdi. Mustafa Kemal, Abdülmecid'den hassas bir talepte bulundu: Bir "beyanname" yayımlayarak geçici "Kanun-i Esasi"nin ilk on maddesine atıfta bulunmasını ve "*Türkiye Devleti'nin ve Büyük Millet Meclisi'nin ve Hükümetinin mahiyet-i mahsusası* [özel niteliği] *ve usul-i idaresinin Türkiye halkı ve bütün İslâm âlemi için enfâ ve evfak olduğunu zikir ve*

tespit" etmesini istedi. İşler tersine dönmüştü: o zamana kadar herkes Halife'ye hürmet borçlu iken bundan böyle Halife'den Cumhuriyet Anayasası'na bağlılık taahhüdünde bulunması isteniyordu.

Gazi Mustafa Kemal Paşa ertesi gün, yani 19 Kasım'da Meclis'in basit ve ucuz, "Türkiya Büyük Millet Meclisi Riyaseti" antetli kağıdıyla Halife seçimini duyurdu. "Halife-i Müslimin"in yanına son dakikada kabul edilen "Hadimü'l-Haremeyn" unvanı eklenmişti; bu titr ile Hicaz'daki iki kutsal mekânın, Mekke ve Medine'nin koruyuculuğu ima ediliyordu. Bu şu açıdan yadırgatıcıydı: Mekke ve Medine artık İngiltere'nin sadık hizmetkârı, Hicaz Kralı (eski "Şerif") Hüseyin'in idaresi altına girmişti. Hüseyin de Hilafet makamı üzerinde hak iddia ediyordu, nitekim 1924 Martı'nda yandaşlarının kendisini Halife seçmesini bile sağlayacaktı. Her halükârda Osmanlı'nın hac mekânları üzerindeki dört yüz yıllık hamiliği artık hiçbir şekilde devam edemeyecekti.

Giderek kendine güveni artan Abdülmecid, Ankara'dan yalnız unvanlarının çoğaltılmasını değil, Halifeliğe getirildiğinde Fatih Sultan Mehmed (saltanatı 1451-1481) gibi kavuk takma iznini de istemişti. Daha veliahtken Fatih'e duyduğu büyük hayranlık biliniyordu. Çalışma odasında, yazı masası ile kütüphanesi arasında Padişah'ın bir portresi asılıydı. Tabii Mustafa Kemal İstanbul'a ve çökmüş hanedana böyle özel bir bağlılık gösterisine asla tahammül edemezdi. Abdülmecid'i "biat" adı verilen seremonide Avrupaî bir frak ve fes giymeye mecbur etti. 24 Kasım 1922'deki Türk tarihinin son biat töreninde çekilen fotoğrafta iyi giyimli bir bey, önünde kuyruğa girmiş sarıklı yüksek ulemaya elini öptürürken görülmektedir. Törende Meclis'i Kırşehir mebusu Müfid Efendi başkanlığındaki bir heyet temsil ediyordu. Abdülmecid'in atanma emri gayet ayık bir dille kaleme alınmıştı ve Halife'ye kırmızı satenden bir kese içinde takdim edildi.

Mustafa Kemal için Halife'nin maaşının kendisininkinden daha düşük olması simgesel açıdan çok önemliydi. Abdülmecid'in maddi anlamda da kendisinden sonra gelmesi, yeni Türkiye'nin

bu iki rakip kuvveti arasındaki havayı düzeltmeye yaramadı tabii. Bu makamdakiler için kaçınılmaz görünen beyaz sakalı da bırakan Halife'nin Mustafa Kemal'le ilişkisi görev süresince bir dizi telgrafla sınırlı kalmıştır. Halife, Meclis Başkanı'nın izdivacını telgrafla kutlamış, annesinin vefatının ardından başsağlığı dilemiştir; Mustafa Kemal 1923 Ağustos ayında tekrar Meclis başkanlığına seçilince de Halife olarak günlerinin sayılı olduğunu bilmeden Ankara'ya yine bir kutlama telgrafı yollamıştır.

Mustafa Kemal Lozan Konferansı'nın açılışından birkaç gün önce bir emrivâkî yaratmak ister. Amacı Halife'nin kamuoyundaki rolünü asgariye indirmek ve onu içeride ve dışarıda nötralize etmektir. Ayrıca İngilizlerin dikkate alınması şart hassasiyetleri vardır. Hint Altkıtası'ndaki Müslümanlar Kurtuluş Savaşı'nda gözlerini Türkiye'ye çevirmişlerdir. Hintli bir "Hilafet Komitesi" Ağustos 1922'ye kadar birkaç yüz bin altın lira toplamış ama Ankara bu parayı Yunanistan'a karşı savaşta kullanmamıştır. Bu kaynak sonradan Mustafa Kemal'in nereye harcanacağına karar vereceği özel ödeneklerinin temelini oluşturacaktı.

İstanbul'da "Vatikanlaşmış" olan Hilafet kurumu Osmanlı'dan epey yaralı çıkmıştı çıkmasına fakat Ankara'nın başkent oluşunun ve Cumhuriyet'in ilânının ardından sağ kalan tek kurum da oydu. Mustafa Kemal'in en mühimi elbette Rauf olan hasımları, Cumhuriyet'in ilânına kadar Anayasal Monarşi hayaliyle yaşadılar. Buna göre Halife bir tür Devlet Başkanı olacak, ülkenin İslami karakterini temsil edecek ve gelenekten kopuşun daha az hissedilir, daha acısız olmasını sağlayacaktı. Ama Mustafa Kemal İstanbul basınında Halife'ye sempati beyan eden demeçlere gayet hassas tepki veriyordu. Halife'nin her hafta ayrı bir camide kıldığı Cuma namazına şatafatlı bir otomobille gidişi bile Ankara'da şüpheli gözlerle izlenmekteydi.

1924 yılı başlarında Mustafa Kemal için Hilafet kurumuna karşı son darbeyi vurmanın zamanı gelmiş gözüküyordu. Hilafet yandaşları Meclis'te Şükrü Hoca adında bir Afyon mebusunun çevresinde kümelenmişti. Şükrü Hoca "Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi" adındaki 28 sayfalık risalesinde Halife'nin

Papa'dan farklı olarak ruhanî *ve* dünyevî otoritelerin ikisini birden şahsında birleştirdiği yolundaki klâsik tezi dile getirmişti. "Halife Büyük Millet Meclisi'ne ve Meclis Halife'ye bağlıdır." Bu arada Abdülmecid hükümete yeni dilek ve talepler iletmiş, İsmet bunları, genç eşiyle başta şahsi karakteri ağır basan bir İzmir seyahatine çıkmış olan Reisicumhur'a telgrafla bildirmişti. İsmet 22 Ocak'ta Reisicumhur'dan ayrıntılı bir talimat aldı:

> Makam-ı hilafetin ve halifenin şahısları hakkında su-i telakkiyat ve su-i tefsirat [kötü kanı ve kötü yorumlar] halifenin kendi tarz ve tavr u hareketinden neş'et etmektedir [kendi davranış biçimlerinden kaynaklanmaktadır]. Halife, hayatı dâhiliye ve bilhassa hayatı hariciyesiyle ecdadı padişahların mesleğini muakkip [takip eder, sürdürür] görünmektedir. Cuma alayları, ecnebi mümessilleri nezdine memurlar izamı [yabancı temsilcilere memur göndermesi] suretiyle münasebet [ilişkiler kurması], tantanalı gezintiler, saray hayatı, sarayında ihtiyat zabitlerine kadar kabul ve onların iştikâlarını istima [şikâyetlerini dinlemek] ve onlarla beraber ağlamak gibi hareketler bu kabildendir. Halife Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye halkı ile karşı karşıya vaziyetini mütalaa ettiği zaman, İngiltere Krallığı ile Hindistan ahali-i islâmiyesine veya Afgan Devleti ile Afgan halkına karşı, hilafetin ve halifenin vaziyetini vâhid-i kıyasî olarak nazar-ı dikkatte tutmalıdır [bir ölçü olarak dikkate almalıdır]. Halife ve bütün cihan kat'i olarak bilmek lâzımdır ki, mevcut ve mahfuz olan [korunan] halife ve halife makamının, hakikatte, ne dinen ve ne de siyaseten hiçbir mana ve hikmet-i mevcudiyeti [anlamı ve varoluş nedeni] yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini, istiklâlini tehlikeye maruz bırakamaz [varlığını ve bağımsızlığını boş laf yüzünden tehlikeye atamaz]. Hilafet makamı bizce en nihayet tarihi bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz olamaz. (...) Halifenin temin-i hayat ve maişeti [geçimini sağlaması] için Türkiye Reisicumhurunun tahsisatından mutlaka dun [az] bir tahsisat kâfi gelir. Maksat debdebe ve dârat [gösteriş] değil, insanca hayat ve maişet temininden ibarettir.(...) Halifenin ikametgâhını tasrih ve tespit

etmek [belirleyip saptamak], hükümetin şimdiye kadar yapmış olması lâzım gelen bir vazife idi. İstanbul'da, milletin boğazından kesilmiş paralarla yapılma birçok saraylar ve bu sarayların içindeki birçok kıymetli eşya ve levazımat hükümetin vaziyeti adem-i tespiti yüzünden [hükümet halifenin ikametgâhını tam olarak belirlemediği için] mahv ve heder oluyor. Halife mensupları, sarayların en kıymetli levazımatını Beyoğlu'nda, şurada burada satıyorlar diye rivayetler vardır. Hükümet bunlara bir an evvel vaz'ıyet etmelidir [el koymalıdır].

Mustafa Kemal'in hükümete yolladığı ödev listesinin sonunda yaptığı benzetme, devrin ilerici Türklerinin Fransız Devrimi'ni nasıl kuvvetle örnek aldığını kanıtlamaya tek başına yeter:

> Fransızların kral, hanedan ve mensubînini Fransa'ya sokmakta, istiklâl ve Hâkimiyetleri için yüz sene sonra, bugün dahi mahzur görüp dururken, her gün ufuktan saltanat güneşinin tulûuna duacı bir hanedan ve mensubîni hakkındaki muamelemizde, Türkiye Cumhuriyeti'ni, nezaket ve safsata kurbanı edemeyiz. Halife kendinin ve makamının ne olduğunu sarih olarak bilmeli ve bununla iktifa etmelidir. Hükümetçe ciddi, esaslı tedabir ittihaz ile iş'arını rica ederim Efendim.
>
> [Fransızlar kral soyundan olanları ve yakınlarını Fransa'ya sokmakta, bağımsızlıkları ve egemenlikleri için yüz yıl sonra, bugün bile sakınca görüp dururken; her gün ufuktan saltanat güneşinin doğmasına duacı bir padişah soyuna ve yakınlarına karşı davranışımızda, Türkiye Cumhuriyeti'ni nezakete ve boş laflara kurban edemeyiz. Halife kendinin ve makamının ne olduğunu açık olarak bilmeli ve bununla yetinmelidir. Hükümetçe ciddi ve esaslı tedbirler alınmasını ve bildirilmesini rica ederim efendim.]
>
> Türkiye Reisicumhuru
> Gazi Mustafa Kemal

Bu uyarı atışından sonra Hilafet makamının lağvedilmesi artık an meselesiydi. Elbette bu kararın kabineden hatta Mec-

lis'ten çıkması henüz imkânsızdı. Mustafa Kemal İzmir dolaylarındaki askerî manevralarda Başbakan İsmet İnönü, zamanın 1. Ordular Başmüfettişi ve Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak), Ali Fuad (Cebesoy) ve diğer generallerle konuyu istişare ederek Hilafetin lağvedilmesine karar verdi. Erken Cumhuriyet dönemindeki karar alma süreçlerini aydınlatan bu olgu *Nutuk*'ta şöyle tasvir edilir:

> Hilafetin ilgası lüzumunda kanaatlerimiz mutabık idi. Aynı zamanda Şer'iye ve Evkaf Vekâletini de ilga ve tedrisatı tevhit eylemek kararında idik. [Hepimiz halifeliğin kaldırılması görüşünde birleşiyorduk. Bununla beraber Dinişleri ve Vakıflar Bakanlıklarını da kaldırmak ve eğitimi birleştirmek kararındaydık.]
>
> 1924 senesi Martının birinci günü Meclisin tarafımdan küşadı [Meclis'i açmam] icap ediyordu.
>
> 23 Şubat 1924 günü Ankara'ya avdet etmiş idik. Orada da icap eden zevatı kararımdan haberdar ettim.
>
> Mecliste bütçe müzakeresi devam ediyordu. Hanedan tahsisatı ve Şer'iye ve Evkaf Vekâleti bütçeleri üzerinde tevakkuf edilmek [durmak] lâzımdı. Arkadaşlar, maksada müteveccih beyanat ve tenkidata [amaca yönelik konuşma ve eleştiriye] başladılar; müzakere ve münakaşa idame ettirildi. 1 Mart günü, Büyük Millet Meclisi'nin beşinci mesai senesi münasebetiyle verdiğim nutukta, şu üç noktaya suret-i mahsusada [özellikle] işaret ettim:
>
> 1. Millet, cumhuriyetin halen ve âtiyen bilcümle taarruzattan kat'iyen ve ebediyen masun bulundurulmasını talep etmektedir. (...) [Millet, Cumhuriyet'in bugün ve gelecekte bütün saldırılardan kesin olarak ve sonsuza değin korunmasını istemektedir].
>
> 2. Milletin ârâ-yi umumiyesinde tespit olunan terbiye ve tedrisatın tevhidi umdesinin bilâifate-i an tatbiki lüzumunu müşahede ediyoruz. [Kamuoyunun eğitim ve öğretimin birleştirilmesinden yana olduğu saptanmış bulunduğundan, bunun hiç zaman geçirilmeden uygulanmasını gerekli görüyoruz.]

3. Diyanet-i islâmiyeyi, asırlardan beri müteamil olduğu veçhile bir vasıta-ı siyaset mevkiinden tenzih ve ilâ etmek elzem olduğu hakikatini de müşahede ediyoruz. [Müslümanlığı yüzyıllardan beri yapıla geldiği üzere politik bir araç haline gelmekten kurtarmanın ve yüceltmenin elzem olduğu gerçeğini de görüyoruz.]

Reisicumhur'un bu ilkeleri koymasını izleyen günlerde Meclis'e sunulmaya hazır önergeler haline getirildi. Mustafa Kemal 1922'de Hilafet ve Saltanat'ın birbirinden ayrılmasıyla ilgili oylamada Mehmed Vehbi'yi geçici olarak kullandığı gibi, bu kez de Hilafet'in lağvedilişi ve Osmanlı hanedanının kalan üyelerinin sınır dışı edilmesi konularını dini bütün mebuslar yoluyla meşrulaştırmayı başardı.

Meclis tartışmaları

Oturuma başkanlık eden Fethi Bey 3 Mart 1924'te 431 sayılı kanunun birinci maddesini okudu:

> Halife hal' edilmiştir. Hilafet, hükümet ve cumhuriyet mâna ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan makam-ı hilafet mülgadır. [Halife azledilmiştir. Hilafet, hükümet ve cumhuriyet anlam ve kavramlarına temelde içkin olduğundan, hilafet makamı ortadan kaldırılmıştır.]

Urfalı Şeyh Safvet konuşmasına, Cumhuriyet idaresinin ilk ve aslî görevinin zaten İslam'ın yüce ilkelerini korumak olduğunu söyleyerek başladı. İslam tarihinde kısa bir gezintinin ardından çapulcuların bile halife seçilebildiğini vurgulayarak yasa tasarısını mealen, "Hilafet makamının hukuken ve öz olarak mecliste vücut bulduğu" şeklinde yorumladı. Yani Meclis artık Hilafet'in temsilcisiydi; dolayısıyla Halifelik bundan böyle tek bir adamın şahsında cisimlenemezdi. Bu tez Cumhuriyet'in yeniçağa, ulemanın toplumsal konumunu zedelemeden adım atmasını sağlamıştır.

Meclis oturumunun en zor bölümünü Adliye Vekili Meh-

med Emin Seyyid Efendi'nin (1873-1925) bir saati aşan nutku oluşturdu. Bu zat bir yıl önce Hilafet'in tüm İslam tarihi boyunca süregelen siyasî karakterini anlatmaya çalıştığı *Hilafet ve Hâkimiyet-i Milliye* (1924) adlı bir kitap yayımlamıştı. Buna göre Hilafet "hükümet" demekti, dinî naslarla hiçbir alâkası yoktu. Kuran'da da böyle bir makamdan söz edilmiyordu; tırnakların nasıl kesileceğinden sakalın boyuna kadar olağanüstü ayrıntılar içeren hadislerde de konu hakkında tek bir kelime yoktu. Müminler, Halife olmadan kılınan Cuma namazının kabul olunmayacağı inancında yanılıyorlardı. İslam dinine göre Allah ve kul arasına kimse giremezdi. Din işleriyle uğraşacak personelin atanması için de bir Halife'ye ihtiyaç yoktu, sonuçta Ankara'daki Şer'iye Vekaleti bir yıldır bütün personel meselelerini halletmiyor muydu?

Din adamlarının bu önemli sekülerleşme sürecinde iştahla üstlendikleri yeni rol, Falih Rıfkı'nın aktardığı üzere, bir hocanın Meclis koridorlarını geçip Reisicumhur'un odasının önünde şöyle bağırınası ile doruğa ulaşır:

> "Paşam, Paşam!" diye haykırdı, "maksadın kitabı da kaldırmak olsa, bize emret, yolunu bulalım, (toplantı salonunu işaret ederek) ama bunları söyletme..."

Meclis Başkanı Fethi Bey oturumu, Hilafet'in işlevlerinin Meclis'e intikal ettiği şeklindeki teze pek de uymayan [zabıtlarda da yer almayan], "Hilafet tarih olmuştur" cümlesiyle kapattı. Bütün bunlar Mustafa Kemal için zaten sadece göz boyamadan ibaretti.

Abdülmecid'in sürgüne gönderilmesini önlenemez gören bazı mebuslar en azından makamın kendisini kurtarmaya çalıştılar. Mustafa Kemal'in Halife ilân edilmesini savunan milletvekilleri de ortaya çıktı. Kendisi bu süreçleri *Nutuk*'ta şöyle hatırlatır:

> Büyük Millet Meclisi, hilafeti lağvettiği zaman Antalya mebusu, ulemadan Rasih Efendi, Hilâl-i Ahmer [Kızılay] namına, Hindistan'da bulunan bir heyetin riyasetinde idi [başkanlığını yapıyordu]. Rasih Efendi Mısır'a uğrayarak Ankara'ya avdet et-

ti [döndü]. Benden mülâkat talep ederek şu beyanatta bulundu: "Seyahat ettiği memleketlerde ehl-i islâm [Müslümanlar] benim halife olmamı istiyormuş. Sahib-i salâhiyet islâm heyetleri [Müslümanların yetkili kurulları] Rasih Efendi'yi bana bu hususu tebliğ etmek için tevkil etmiş [vekil tayin etmiş].

Mustafa Kemal buna nezaketle teşekkür edip, İslam devlet hukukuna kendi anladığı şekliyle atıfta bulunarak şöyle cevap verdiğini anlatır:

> Zât-i âliniz ulema-yı dindensiniz! [Siz din bilginlerindensiniz] Halifenin reis-i devlet [devlet başkanı] demek olduğunu bilirsiniz. Başlarında kralları, imparatorları bulunan tebaanın bana isal ettiğiniz [ulaştırdığınız] arzu ve tekliflerini ben nasıl kabul edebilirim? Kabul ettim desem, buna o tebaanın metbuları [başındakiler] razı olur mu?! Halifenin emir ve nehyi [yasakları] ifa olunur. Beni halife yapmak isteyenler, emirlerimi infaza muktedir midirler? Binaenaleyh mevzuu, medlülü olmayan mevhum [yapacak işi ve anlamı olmayan kuruntu] bir sıfatı takınmak gülünç olmaz mı?

Milletvekillerinin çoğu, Hilafet'in 18. yüzyılın sonlarından itibaren ruhanîleşmekle beraber evrensel iddiasından yine de bir şey kaybetmediğinin bilincindeydi. Rusya, Avusturya-Macaristan ve Büyük Britanya gibi devletler kendi sınırları içinde bir Halife-Padişah'ın sabık tebaasını barındırıyorlardı ve Halife unvanı taşıyan eski Padişah'a bu tebaa üzerinde belli dinî imtiyazlar tanımışlardı (Kırım, Bosna-Hersek, Kıbrıs). 1924'te bu formüle işlerlik kazandırmak hâlâ mümkündü. Mustafa Kemal ise meseleye farklı yaklaşıyor, doğrudan Meclis'e dönerek fikrini şöyle açıklıyordu:

> Efendiler! Açık ve kat'î söylemeliyim ki, ehl-i islâmı [Müslümanları] bir halife heyulâsiyle hâlâ işgal ve iğfal [uğraştırma ve kandırma] gayretinde bulunanlar, yalnız ve ancak ehl-i islâmın ve bilhassa Türkiye'nin düşmanlarıdır. Böyle bir oyuna rapt-ı hayal eylemek [kapılmak] de ancak ve ancak cehil [bilgisizlik] ve gaflet [aymazlık] eseri olabilir.

İnönü hatıratında Hilafet'in lağvedilmesine, Saltanat'ın kaldırılmasından çok daha büyük önem atfeder. Hilafet'in kalkışı İslam dünyasında hiç de zannedildiği gibi deprem etkisi yaratmamıştır. Hatta Arap ülkelerindeki milliyetçi ve seküler güçler nezdinde Mustafa Kemal'in prestijini artırmıştır bile.

Ulemanın öne sürdüğü delillerin incelikleri onu etkilemekten uzaktı. Seyyid Efendi'nin Hilafet'e karşı başarıyla dile getirdiği tezlerini, "Son vazifesini yaptı," sözleriyle yorumlamıştır. Seyyid, tarihî oturumun üzerinden daha birkaç gün geçmeden Adalet Bakanlığı görevinden alındı. Adalet mekanizmasının başında oturan, İslam hukukuna göre eğitilmiş son bakan o oldu; Mustafa Necati veya bilhassa Mahmud Esad (Bozkurt) gibi halefleri artık yeni Türkiye'de İslâmî kurumlarla ve normlarla uyuşma veya onları muhafaza meselesiyle ilgilenmeyecek kadar "dünyevî" hukukçulardan seçilecekti.

Ulema Meclis'in başındaki insana birçok kez destek vermiştir. İlk başta, fetvasıyla Ankara Müftüsü Rifat'ın adını zikretmek gerekir, ardından Padişah'ın görevden alınıp yeni bir Halife'nin seçilmesinde bilirkişi rolü oynayan Konyalı Müderris Mehmed Vehbi gelir. Mebusların eline Hilafet'in tamamen lağvedilmesi için gereken tezleri verenler de İslam bilginleriydi. Bütün bu süreçte kamusal tartışma İslâmî tezler üzerinden yürümüştür.

Halifelik makamının lağvedilmesinin görüşüldüğü uzun Meclis oturumundan önce konunun kamuoyunda, benzer ve kapsamlı bir biçimde tartışılmamış olması, Türkiye'nin yakın tarihinin trajik yönlerinden biridir. Son Halife 1944'te Fransa'da sürgünde 76 yaşında öldü. Osmanlı hanedanının yalnız son temsilcisi değil, aynı zamanda en uzun hayatta kalan üyesidir.

1924 Anayasası, Mustafa Kemal'in sonradan açıklamak zorunda kalacağı iki madde içeriyordu. 2. madde şöyleydi: "Türkiye devletinin dini, din-i İslâmdır." 26. madde de Büyük Millet Meclisi'nin din işlerini düzenleme görevini üstlendiğini hükme bağlıyordu. 1927'de her iki maddenin de Devrim'i ve Cumhuriyet'i tehlikeye düşürmemek için verilen geçici "tavizler" olduğunu teyit edecek ve uygun bir zamanda anayasadan

silinmeleri gerektiğini ekleyecekti ki bu, 10 Nisan 1928'de gerçekleşti. O ve dava arkadaşları artık hakikî sekülerleşme programlarını yürürlüğe koyabilirlerdi.

Tekke ve zaviyeler

Her ne kadar İslâmî eğitimin kalesi sayılmasa da, bütün Osmanlı şehirlerindeki gibi Selânik'te de mistik tarikatların toplantı ve ayin mekânları olan tekkeler bulunmaktaydı. Eski şehir merkezine tepeden bakan Mevlevihane'yi herkes bilirdi; yerli halk kadar şehri gezmeye gelen yabancılar da burayı ziyaret eder, sema törenlerini izlerdi. Bir aile dostu Mustafa Kemal'in Askerî Rüşdiye talebesiyken evci çıktığında bir mevlevîhanede diğerleriyle beraber bitap düşene kadar "hu çektiğini" (Arapça Allah anlamında "O") anlatır. Osmanlı şehirlerinde eğlence imkânları kıt olduğu için buna fazla bir anlam yüklememelidir. Mustafa Kemal her halükârda hayatının ileriki aşamalarından hiçbirinde İslâmî tarikatların meditasyon pratiklerine veya ruhanî zenginliklerine ilgi duyan biri olmadı. Bütün Jöntürk reformcuları gibi o da kuşkusuz erken yaşlardan itibaren tarikatların gayrisafi millî hasılaya ayıp denecek kadar az bir katkısı olduğunu, devletin binlerce kişiyi barındıran irili ufaklı tekke ve zaviyelerin kontrolsüz büyümesini önlemesi gerektiğini düşünmeye başlamıştı. Reformcular, vakıf gelirleriyle rahat bir hayat süren cübbelilerin topluma faydalı işlere ve halkın eğitimine katkı yapmasını talep ediyordu. Bir tür geç kalmış Josephinizm* ulaşmıştı Türkiye'ye.

Mustafa Kemal'in en geç çiçeği burnunda bir subayken dinle arasına mesafe koyduğunu gösteren birçok ipucu vardır. Bu

(*) "Kutsal Roma İmparatoru" unvanlı, Avusturya Kralı, Habsburg hanedanından II. Joseph'in (1765-1790) on yıl süren hükümranlığında kurduğu "Aydınlanmış Despotizm"e verilen bir başka ad. Joseph 1780-1790 yılları arasındaki iktidarında Avusturya'nın feodal düzenini bir dizi yukardan aşağı radikal reformla dönüştürmeye çalıştı. "Hiçbir şey halkla değil, her şey halk için" ilkesiyle hareket eden Joseph eğitimden ulaşıma ve hukuka kadar liberal ilkeleri yürürlüğe sokarken Yahudi, Ortodoks ve Protestan cemaatlere de özgürlük getirdi, fakat din işlerini merkezî bir disiplinle devletin denetimine aldı.

bağlamda bazılarının iddia ettiği gibi, 1907 sonlarında Selânik'te bir mason locasına kabul edilişine fazla anlam yüklememek gerekir, zira muhalif subayların birçoğu aynı çevrelerle temas halindeydi. Pozitivizmin peygamberi sayılan Auguste Comte (1798-1857) ve modern sosyolojinin kurucularından Emile Durkheim'ın eserleri düşünsel gelişimine çok daha büyük etki yapmışlardır. Mustafa Kemal'in 1909'dan beri temasta bulunduğu Ziya Gökalp, İstanbul Üniversitesi'nde 1913'ten itibaren verdiği "toplumbilim" derslerinde öğrencilere Durkheim'ı anlatmaya başlar. Durkheim, "Dinî Hayatın İlkel Biçimleri" (*Les formes élémentaires de la vie religieuse*) adlı eserinde dinin köklerini Avustralyalı yerlilerin totemizm dininde arıyordu. Kitap Türk okurlara 1923-24'te Hüseyin Cahid'in (Yalçın) tercümesiyle ulaşacaktı. Mustafa Kemal okuduklarını iştahla benimsemiş, fakat Ziya Gökalp'ten farklı olarak Orta Asya'daki Türklerin İslam öncesi dönemlerindeki aşiret yapılarının ve totemist simgelerin izini sürmemiştir. Peki toplum ve din arasındaki, Durkheim'ın da vurguladığı o sıkı bağlar nasıl gevşetilecekti? Din, sürekli Mustafa Kemal'in millet ve devlet nosyonla-

Gazi, yanında Kürt aşiret reisi Mustafa Diyab Ağa'yla beraber Büyük Millet Meclisi'ne gidiyor (22 Mart 1921). Dersimli Alevî bir Kürt olan ağa, daha II. Abdülhamid zamanında merkezî hükümetle işbirliği yapmıştı.

rıyla rekabet içindeydi. "Kutsal"ın ve tüm "doğaüstü fikirler"in üzerinden o parıltılı hâle çekip alınmalı, kurumsallaşmış İslam üzerindeki denetim sıkılaştırılmalıydı.

Mustafa Kemal Paşa Bağımsızlık Savaşı boyunca nüfuzlu tarikatların desteğinden yararlanmış ve onları bundan ötürü ödüllendirmeyi ihmal etmemişti. Mevlevi postnişini Abdülhalim Çelebi (1874-1925) Meclis'in ilk başkanı oldu ve hükümeti Konya havzasındaki Delibaş İsyanı'nın (Ekim 1920) bastırılmasında aktif olarak destekledi. Mustafa Kemal 1919 Kışı'nda Sivas'tan Ankara'ya giderken Hacıbektaş'ta, Bektaşî Babası Salih Niyazi (ö. 1941) ile istişarelerde bulundu. Bu yörede odaklanan büyük Alevî topluluğu da lâyıkıyla taltif edildi. Cemaat reisi Cemaleddin Çelebi (1862-1922) görevini sağlık sorunları yüzünden hakkıyla yerine getiremese bile Meclis'in ikinci başkan yardımcısı oldu. Mustafa Kemal'in Hacıbektaş'a yaptığı kısa ve rutin ziyaretten heterodoks cemaatleri özellikle yeğlediği sonucunun çıkartılmaması için haklı uyarılar yapılmıştır (Hülya Küçük). Gazi, Padişah'ın hükümetiyle "Anadolu'dan her bir rey" için rekabetteydi ve yalnız onlardan değil *bütün* dinî cemaatlerden, ulemadan, sufîlerden ve halk İslâmı'ndan da aynı ölçüde destek talep ediyordu.

İlk Millet Meclisi'nde 403 mebustan 85'i geleneksel dinî bir eğitimden geçmişlerdi; 42'si vekil medrese hocasıydı, aralarında 17 müftü ve 9 Mevlevî şeyhi vardı. Bu adamların rızası alınmadan politika yapmak imkânsızdı. Aynı şey dinlerine bağlılıklarıyla tanınan Sünnî Kürtler için de geçerliydi. Mustafa Kemal Halifeliğin lağvedilmesine kadar Kürtlerin nüfuzlu bir bölümünü kendi politikalarına ikna etmeyi başarmıştı. Erzurum ve Sivas kongrelerinde önemli Kürt temsilcileri ağırlamayı ihmal etmemişti. İlk Büyük Millet Meclisi'nde aşağı yukarı nüfustaki oranlarına tekabül eden bir mebus sayısıyla temsil ediliyordu Kürtler (437 koltuktan 72'si ile).

Trablus'taki Senüsî tarikatının İstanbul'da sürgün hayatı yaşayan Büyük Şeyhi Sayyid Ahmad (1873-1933) 1921'de bir Anadolu turuna çıktı. Mustafa Kemal Senûsîlerin 1911'den bu yana İtalyan işgal güçlerine karşı ne muazzam bir direniş gü-

cü seferber ettiklerini çok iyi biliyordu. Bunu takdir ettiğinden Şeyh Senûsî'nin armağan ettiği Arap kostümüyle fotoğrafının çekilmesine de izin vermişti. Anadolu cihadının İslâmî anti-emperyalizmle gönül bağını bundan daha iyi vurgulayan bir şey yoktur. Fakat işler Cumhuriyet'in ilânı ve Halife'nin ülkeden sürülmesiyle aniden değişecekti.

İlk büyük Kürt ayaklanması

Kürt subaylar en geç 1923'te gizli bir örgüt kurdular (*Azadî*). Bu teşkilât Nakşibendî Şeyhi Said ile yollarını birleştirdi ve "din maskesi altında milliyetçi bir ayaklanma" (Martin Strohmeier) vücuda getirdi. Aşiretlerin büyük bölümü 1925 yılının Şubat ayında, bugünkü Bingöl vilâyetinin bir köyünden başlayarak Türk ordusuna karşı ayaklandılar. Asiler kısa sürede Elazığ, Muş ve Varto gibi şehirleri işgal ettiler. Batıda Silvan ve doğuda Bitlis arasında kalan isyan bölgesi, Kürdistan'ın Mustafa Kemal'in 1916'da yoğun bir keşif gezisine çıktığı bölümleriyle büyük oranda örtüşüyordu. Bölgede hangi sadakat yapılarının hâkim olduğunu burada, yerinde inceleme fırsatı bulmuştu. Aşiret üyeliği ve bir şeyhe bağlılık bu coğrafyada her şey demekti. Hükümetin sözünün buralarda ne kadar az kıymeti olduğunu da bizzat görmüştü kuşkusuz.

Başbakan Fethi (Okyar) 25 Şubat 1925'te Doğu vilâyetlerinde sıkıyönetime geçildiğini ilân etti. Birkaç gün sonra da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na (TCF) "gönüllü" olarak dağılması yolunda (nafile) bir çağrı yaptı. Meclis Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda değişiklik yaparak, bundan böyle dinin politikaya her türlü alet edilişini cezaî müeyyide altına aldı. Böylece Kürt isyanı devletin gözünde gerici şeyhlerin (mürşitler) cahil müritlerini kullandığı dinî bir ayaklanma olmuştu. Kâzım Karabekir ve TCF'nin diğer politikacıları o günlerde Mustafa Kemal'le saflarını sıklaştırsalar da, kısa bir süre sonra Reisicumhur'un sert hücumlarına hedef olacaklardı.

Kürtler enikonu Diyarbakır'ı kuşattıktan sonra, üç koldan ilerleyen ordu ayaklanmayı bastırmayı başardı. İsmet (İnö-

nü) 3 Mart günü hükümetin başına geçti ve hemen ertesi gün Meclis'te "genel asayişin muhafazası"na ilişkin çok sert bir kanun oylamaya kondu. Kürt vilâyetlerinden 44 mebusun 37'si hükümetten yana ve sadece yedi mebus karşı oy kullandılar. Cumhurbaşkanı 7 Mart'ta orduya ve sivil idareye yönelttiği bir telgrafla "din kisvesi ardına gizlenen" ayaklanmacıları kınadı.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, haziran ayının başlarında hükümet kararıyla yasaklandı. Partinin dini politik hedeflerine alet ettiği ve sabık Padişah Vahideddin çevresinde kümelenen hainlerle işbirliği yaptığı iddia ediliyordu. Güneydoğudaki huzursuzluklar Türkiye'nin Musul Antlaşması'nı imzalama şevkini kamçıladı; İngiltere, Türkiye ve Irak arasındaki anlaşma uyarınca Irak Kerkük'te çıkartılan petrolün gelirinin yüzde 10'unu 25 yıl süresince Türklere ödemeyi taahhüt etti ve iki ülke arasındaki sınır, "nihai ve zedelenemez biçimde" kesinleşti.

Şeyh Said tutuklandı ve 29 Haziran'da Diyarbakır'da idam edildi. Aynı zamanda sıkıyönetim bölgesindeki tekke ve zaviyeler de kapatıldılar. Yasağın tüm ülke sathında uygulanmasına ancak 2 Eylül'de, Mustafa Kemal'in Kastamonu ve İnebolu'ya yaptığı ve ileride daha sözünü edeceğimiz "Şapka Seyahatleri"nin hemen akabinde geçilecekti. Yöre (en azından bir süre için) tamamen huzura kavuşmadan önce Ağrı/Ararat (1930) ve Dersim/Tunceli (1937/8) yörelerinde iki etkili isyan daha görülecektir. Bu iki ayaklanma, sonuçları itibarıyla öncekilerden daha ağırdır. Hatta Ağrı Ayaklanması bir kısım Kürtlerin ülkenin iç bölgelerine tehcirini bile getirmiştir.

Literatürde, Şeyh Said Ayaklanması'yla Türkiye sathında tarikatların baskı altına alınması arasında –sadece zamansal olmayan– sıkı bir bağ kurulur. Bu kadar geniş kapsamlı önlemler ancak basını bile büyük ölçüde susturan olağanüstü hal yasasıyla mümkün olmuştu. Fakat aşiret yapıları dışında kalan ve devlete daha yakın duran tarikatların da acil bir tehlike arz edip etmediği tartışmalıdır.

Gazi 30 Ağustos 1925'te Kastamonu konuşmasında hem "yollar, patikalar" anlamına gelen hem de bütün mistik grup-

laşmaları betimleyen *tarikat* sözcüğü ile ince bir kelime oyununa girişir:

> Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, meczuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, medeniyet tarikatıdır.

Tam üç ay sonra, 30 Kasım'da bugün hâlâ Anayasa'yla korunan 677 numaralı "Tekke ve Zaviyeler ile Türbelerin Kapatılmasına ve Türbedarlar ile Bazı Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun" kabul edildi. 1927'de Ankara'da açılan Etnografya Müzesi o tarihten itibaren dağıtılan tekke ve zaviyelerin demirbaşlarını bünyesinde toplamaya başladı. Cumhuriyet, dervişlerin araç gereçlerini artık tarihöncesinden kalan eşya olarak seyirlik vitrinlere yerleştiriyordu. "Ortaçağ" ve "batıl inanç" Mustafa Kemal için aynı madalyonun iki yüzü gibiydi.

Reform kanunlarının hiçbirisi 677 numaralı yasa kadar ayrıntılı ve aynı zamanda açık bir husumet diliyle kaleme alınmamıştır. Yasa yalnız tekkelerin kapatılmasını ve zikir ayinlerinin yasaklanmasını emretmekle kalmıyordu. Uzun bir liste ile *şeyh, derviş, dede* veya *baba* gibi, artık kullanılması yasak olan unvanlar da sıralanmıştı. Falcılık, büyücülük, sihirbazlık veya üfleyip okuyarak iyileştirme gibi, şeyhlerin birçoğunun maddî gelir sağladığı faaliyetler de yasak kapsamındaydı. Padişahların ve şeyhlerin türbeleri kapatıldı. Gayrimenkullerin devletleştirilmesiyle elde edilen yeni sermaye, köy okulları açmakta kullanıldı.

Yasa öyle aceleyle kaleme alınmıştı ki, Anayasa'nın tarikatlara her türlü özgürlüğü veren 75. Maddesi'nde gerekli değişikliğin yapılması bile unutulmuştu. Cumhuriyet'in ilk 1924 Anayasası'nın çoğu aynı kişilerden oluşan "babaları" temel haklar arasına şu ilkeleri koymuşlardır:

> Hiçbir kimse mensup olduğu, din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muaheze edilemez [kınanamaz]. Asayiş, adabı muaşereti umumiye ve kavânine mugayir [kanunlara aykırı] olmamak üzere her türlü ayinler serbesttir.

Meclis Anayasa'dan tarikatların korunmaya değer olduğu fikrini ancak 1937'de çıkartacaktı ki bu, Cumhuriyet'in hukukî temellerinin daha dikkatli ele alınması gerektiğine işaret ediyordu. O arada "felsefî içtihat" terimi de sondan başa, "din" kelimesinin de önüne çekildi – hemen göze batmayan ama dönemin din karşıtı havasına işaret eden gayet açık, net bir değişiklik. Kuzeydoğu'nun ağırlıklı olarak Türk nüfus barındıran bölgeleri ayaklanmalara sahne olmadılar; Nakşibendîler sadece Kürt aşiret ağları içinde yeterli seferberlik sağlayabilmişlerdir.

Menemen: Bir cumhuriyet şehidi

Nakşibendî yandaşlarının 23 Aralık 1930 günü İzmir yakınlarındaki Menemen'de genç ihtiyat subayı Kubilay'a saldırarak linç etmeleri büyük ihtimalle münferit bir eylem olsa da, tarikatın şeyhlerine karşı, bu kez ülkenin batısındaki büyük kentleri de kapsayan geniş bir operasyona yol açtı.

Tarikatları Doğu'da bir güvenlik problemi, Batı'da ise ortaçağın hortlayışı olarak gören Atatürk, din pazarının tasavvuf sektörünü küçümsemişti. Düşüncesine yenilenme, ilerleme, bilim, aydınlanma, gençlik ve medeniyet ve bunların karşısına koyduğu gericilik, fanatizm, ortaçağ ve batıl inançlar gibi net, değişmez kavram çiftleri damgasını vuruyordu.

Ancak polisiye takibe geçmeden önce mevkiini kullandı ve adeta 18. yüzyıl Aydınlanmacılarının "Lumieres"lerinin izinden gidip elitleri fikirlerine ikna etmek, kazanmak için çalıştı. Örneğin anlaşıldığı kadarıyla 1928'de Kürt hekim Dr. Abdullah Cevdet'e (1865-1932) Baron Holbach'ın *Le Bon Sens* (*Akl-ı Selim*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1928. İkinci baskı: Devlet Matbaası, İstanbul 1929) adlı ünlü eserini tercüme ettirdi. Abdullah Cevdet fevkalâde iyi eğitilmiş bir tıp adamıydı, zamanla yazar ve tercüman olarak Türk ateizminin en radikal temsilcilerinden biri haline gelmiştir.

1928'de, 1924 Anayasası'nın İslam'ı devletin dini olarak niteleyen maddesinin kaldırılması ve onun kadar dikkat çekmeyen bir tasarruf olan, Meclis'teki yemin metninden "vallahi"nin çı-

karılıp yerine "namusum üzerine" ifadesinin konulması; Mustafa Kemal'in İslâmî kurumların gücünü zayıflatma çabasının diğer önemli aşamalarını oluşturur. Fakat yine 1928'de bir grup İstanbullu ilâhiyat profesörünün camileri bir tür "reform sinagoguna"* dönüştürme teklifini sağduyuyla reddetmiştir. Teklife göre camilere ayakkabıyla da girilebilecek ve enstrümantal müziğe izin verilecekti. İmamlara nitelikli "din felsefecileri" tarafından danışmanlık hizmeti verilmesi de düşünülmüştü.

Mustafa Kemal'in zihninde artık genel olarak din ve özel olarak İslam hakkında yerleşen imaj, 1929 yılının sonbaharında –daha önce müzik bahsinde de adını zikrettiğimiz– ünlü Alman yazar Emil Ludwig ile sohbetinde iyice belirginleşir. Ludwig'in çok satan *Napoleon* (Napolyon) kitabını okumuştur ve *Hâkimiyet-i Milliye*'de tercümesini tefrikalar halinde yayımlatmıştır.

Ludwig'in "*Gasi*" ile buluşması Çankaya Köşkü'nde gerçekleşti ve üç saatten uzun sürdü. Tercümanlık görevini Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü (Aras, 1883-1972) üstlendi. Mülâkatın aslen Viyana gazetesi *Neue Freie Presse*'de yayımlanması tasarlanmıştı ama 1930 Nisanı'nda Suriye'de basılan Arapça bir tercüme üzerinden resmî bir Türk bültenine de aksetti. Kimse Gazi'nin niyetlerini yanlış anlamamalıydı.

Mustafa Kemal tayin edici soruyu cevaplandırıyor

Mülâkatın uzun bir bölümü din konusuna ayrılmıştır, biz de bilhassa bu bölümle ilgiliyiz. Anlaşıldığı üzere Ludwig'in Mustafa Kemal'e tayin edici soruyu sormasına gerek bile kalmamıştı. Gazi sorulmayan o soruyu, "İnsanlığın ilk teolojik evre-

(*) 1770'lerde Almanya'da başlayan Yahudi Aydınlanması ("Haskala") 19. yüzyılda Yahudilere verilen haklarla beraber bir dinde reform hareketi doğurdu. Buna göre dinî kurallar "etik" (ahlâkî) ve "ritüel" (şekli/ibadete dair) olarak ikiye ayrıldı; etik kurallar ezelî-ebedî, buna karşın ritüeller dönüşebilirdi. İlk "reform sinagogları"nda kadın-erkeğin –kiliselerdeki gibi– karma düzenle oturmasına, org çalınmasına, vaazların Almanca verilmesine başlandı. Yeni sinagoglar mimarî olarak da kiliseye benzetildi. Ortodoks Yahudilerin şiddetle karşı çıktığı "akültürasyon" hareketinin taşıyıcısı Hamburg, Berlin ve Frankfurt gibi kentlerdeki liberal Yahudi burjuvaziydi.

sinin en yüksek aşaması yıldızlara tapmaktır," diyen Auguste Comte'ün pozitivizmin el kitabı *Discours sur l'esprit positif*'ini ("Pozitif Ruh Söylemi") adeta biraz evvel elinden bırakmışçasına, kendisi cevaplar:

> Camilerin kapanmasına hiçbir kimse taraftar olmamasına rağmen, bunların bu suretle boş kalmasına taaccüp ediyor musunuz? Çobanlar, güneş, bulut ve yıldızlardan başka bir şey bilmezler. Yeryüzündeki köylüler de ancak bunu bilirler. Çünkü, mahsulât havaya tâbidir. Türk yalnız tabiatı takdis eder.

Bu düşüncelerin arka planında Comte'ün "fetişizm" düşüncesinin yattığı açıkça anlaşılıyor. Fakat "tabiat" kelimesi telâffuz edilince Ludwig'in aklına Comte değil, Goethe'nin panteizm inancından kaynaklanan bir cümlesi gelir: "Tanrı, insan toplumlarının en iyi yanından ibarettir." Bu laflar Mustafa Kemal'i pek etkilemez. Durkheim Tanrı düşüncesinin (Avustralyalı) klanların simgeleştirme edimi sonucunda ortaya çıktığını öne sürmüştü ve bu, onun tahayyüllerine daha yakın düşüyordu. Derken Cumhurbaşkanı kendiliğinden bizzat başlattığı Kuran tercümesi ve Siyer (peygamberin hayat hikâyesi) yazım projelerine dikkat çeker:

> Ahîren Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesini emrettim. Bu da ilk defa olarak Türkçeye tercüme ediliyor. Muhammed'in hayatına ait bir kitabın çevrilmesi için de emir verdim. Halk, tekerrür etmekte bulunan bir şey mevcut olduğunu ve din ricalinin derdi ancak kendi karınlarını doyurup, başka bir işleri olmadığını bilsinler.

"İlk defa"dan kasıt "Latin harfleriyle ilk defa" olmalıdır, çünkü Mustafa Kemal Tanzimat döneminden beri (1841) Kuran'ın Türkçe versiyonlarının yayımlandığını ve özellikle 1908'den sonra kutsal kitabın tercüme edilmesi ve yorumlanması hususunda canlı tartışmalar yapıldığını kuşkusuz biliyordu. Meclis 1925'te millî marşın güftecisi Mehmed Akif'i (Ersoy, 1873-1936) Kuran'ı Türkçe'ye çevirmekle görevlendirmiş fakat şair yeni rejimle ihtilâfa düşerek Kahire'de gönüllü bir sürgüne

gidince yaptığı çalışmalar – bugüne kadar gün yüzüne çıkmamıştır.

1928 yılındaki Harf İnkılâbı ile Atatürk'ün ölümü arasında kalan evrede "Siyer"in Türkçe'ye modern naklinin gerçekleşmediği ve burada herhalde esasen başka bir kitaptan bahsedildiği gerçeği bir kenara bırakılırsa, Mustafa Kemal'in kutsal kitapları –Lutheryen anlamda– "vülgarize etmek" değil, tercüme ettirerek üzerlerindeki o kavranamazlık halesini kaldırmak, onları büyüden arındırmak istediğini anlamak dikkate değerdir. Ziya Gökalp'in "ezanın Türkçe okunduğu, köylünün namazdaki duanın anlamını bildiği, Türkçe Kuran okunan bir ülke" vizyonunun ötesinde düşünceler beslediği anlaşılmaktadır burada.

1932'de imamların hizmetine Türkçe Kuran metinleri sunmak bir zorunluluk haline gelince Cemil Said'in* 1924'ten kalma, ulema tarafından şiddetle eleştirilen metnine başvuruldu. Metin Albert de Biberstein (1808-1887) müstear adıyla yazan Kazimirski'nin 1840'ta kaleme aldığı, son derece yaygınlık kazanmış Fransızca Kuran tercümesine dayanıyordu. Belki burada şunun altını da çizmek gerekiyor: Bu yılların Türk Müslümanları için asıl sorun Kuran'ın (tefsirli) bir tercümesinin yapılacak olması değildi, asıl tepkiyi ibadet dilinin Türkçe'ye çevrilmesi topluyordu.

Atatürk hayattayken (1935) kapsamlı bir Türkçe Kuran "meali" sipariş edilmiş ve 1938'de, Cumhuriyet'in kurucusunun vefat ettiği sene, bitirilmiştir. Bu işi başlatan Atatürk'ün kendisi değil, Büyük Millet Meclisi'nden kimi mebuslardı. Yazar Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (1878-1942) 1.000 sayfa kalınlığındaki eserde genel olarak pozitivizm ve özel olarak Auguste Comte ile ince bir hesaplaşmayı da satır arasına sıkıştırmayı becermesi tarihin bir cilvesi olmalı. Elmalılı'ya göre Fransız bilgin Comte, insanın fıtratına üflenmiş Tanrı inancını ken-

(*) Hukukçu ve siyasetçi Cemil Said Barlas (1905-1964) İstanbul ve Heidelberg'de okudu. Etibank Hukuk Müşavirliği, İstanbul Asliye Mahkemesi üyeliği, VII., VIII. Dönem Gaziantep milletvekilliği, 1961 Kurucu Meclis'te CHP temsilciliği ile Ticaret, Ekonomi ve Devlet Bakanlıkları yaptı. Gazeteci Mehmet Barlas'ın babası – ç.n.

disinin kaybetmiş olmasını tüm insanlığa mal ederek büyük bir yanılgıya düşmüştü.

Mustafa Kemal hem kararlı bir agnostikti hem de Durkheim'ın öğrencisi olarak dinin Türk toplumundaki derin köklerini sosyal bir vakıa, bir toplumsal gerçek olarak kabul ediyordu. Camilerin boşaldığına dair gözlemi büyük kentler için doğru olabilirdi ama taşrada olup bitenlerden haberi olmadığını kim iddia edebilir? Bunun böyle olmadığını ilk bakışta anlayabiliriz. Daha 1930'da yanına bazı bakanları da alarak ülkenin Avrupa ve Asya yakalarına uzun seyahatlere çıkmıştır. 1931'in bahar aylarında yaptığı bir seyahatte yolu Malatya'ya kadar uzanmıştır. Bu ve taşraya yaptığı daha önceki gezilerde çoğunlukla berbat işleyen ve rüşvet alan yerel bürokrasiyi yerinde teftiş etme fırsatını bulmuş, hoşnut olmayan vatandaşların şikâyet dilekçelerini kabul etmiştir. Halk Partisi milletvekilleri de düzenli olarak seçim bölgelerinden şikâyetleri Genel Sekreterliğe iletiyorlardı. Bu belgeler ne kadar sansürleniyordu? Amerikan Büyükelçisi Joseph C. Grew (1880-1965, Türkiye'deki görev süresi 1927-1932) Gazi'nin, Fethi ve hatta İsmet'in Türk kamuoyunun ne düşündüğünü bilmedikleri ve çoğalan hoşnutsuzluktan bihaber oldukları yönündeki değerlendirmesi doğru değildir.

İlk elden yurttaşlık bilgisi

Reisicumhur 1929 Sonbaharı'ndan itibaren bütün okullarda okutulmasını tasarladığı bir kitap üzerinde çalışmaya başladı. Kitap, Alman "Yurttaşlık Bilgisi" (*Staatsbürgerkunde*) veya Fransız "Yurttaşlık Eğitimi" (*Instruction civique*) gibi, yeni kuşaklara Kemalist devletin temellerini aktaracaktı. Büyük ölçüde manevî kızı Âfetinan (Ayşe Âfetinan, 1908-1985) tarafından düzeltilerek yayına hazırlanan metin 1930'da basıldı. Kitap doğrudan Mustafa Kemal'in kaleme aldığı çok sayıda bölüm içeriyordu. İkinci bölümü Tek Parti Rejimi'nin (1925-1936) güçlü "Üçüncü Adamı" Receb (Peker) tarafından yazılmıştı; Peker 1934'te İstanbul Üniversitesi'nde "Devrim Tari-

hi" kürsüsüne gelecekti. Kemalist devlet doktrininin "şef ideologu" odur; bu doktrinin bileşenleri Mustafa Kemal'in düşünce dünyasında daha çok yan yana farklı uğraklar halinde, dağınıkça yer alırlar.

"Yurttaşlık Bilgisi" dersi "millet"in biraz değişik bir tarifiyle başlıyordu. Yazarlar "Türklerin İslam'a geçmeden önce de büyük bir millet olduğunu" göstermeye çaba göstermişlerdi. İslam dini İranlıları, Mısırlıları ve Türkleri tek ve birleşik bir millet haline getirmekte başarılı olamamıştı, çünkü "Hazreti Muhammed tarafından kurulan din, Arap milletçiliğine istinat ediyor"du.

Dünyada Türklerden daha büyük, daha eski, daha saf bir millet yoktu. Cumhuriyet'le beraber halkın egemenliğine dayanan bir devlet kurulmuştu. Bu devlet "layik"[laik]ti. Her reşit Türk vatandaşı kendi dinini seçmekte özgürdü. Türk dili Türk milletinin kalbiydi, ruhuydu. "Yeni tarihî belgelerin" gösterdiği gibi millet Amerika hariç bütün kıtalara yayılmıştı. "Fakat bugünkü Türk milletinin bekası için şimdiki vatanı kâfi"ydi.

Hz. Muhammed'in dinini kabul eden insanlar benliklerini unutup hayatlarının her alanda Tanrı'nın kelâmını yüceltmek için feda etmek zorundaydılar. Arapça öğrenmeden Tanrı'nın ne söylediğini anlamak kâbil değildi. Osmanlı'daki Hilafet, Mısır'da ortaya çıkmış şaibeli bir figürden kaynaklanıyordu. Türk milleti (bu) Tanrı ve Peygamber için yurdundan, menfaatlerinden ve kimliğinden vazgeçmişti. Bozkırlarda yaşayan o eski, özgür ve bahtiyar Türklerin ahlâkî meziyetlerine yapılan göndermelerin, sonradan gördüğümüz bir tür İslam-öncesi monoteizm kurma çabalarıyla ilgisi yoktur ve yine doğrudan Ziya Gökalp'in düşünce dünyasından kaynaklanırlar. Gökalp her ne kadar romantize etse ve ayrıntıya girmese de yapıtlarının birçok yerinde ataların yüksek ahlâkî meziyetlerini vurgulayarak, eski Türklerin kurumlarına göndermede bulunmuştur.

1926 yılının Ramazan ayında Göztepe'de bir imam duasını Türkçe okuyunca Diyanet İşleri Reisliği tarafından görevden alındı. Bunun üzerine Maarif Bakanlığı kendisini imam ve hatip okuluna atadı. Diyanet'in başında o zamanlar sadık Müftü Rifat

(Börekçi) vardı. Mustafa Kemal 22 Ocak 1932'de İstanbul'daki küçük bir camide 36. Sure'nin eski Cumhurbaşkanlığı Orkestrası solisti Hafız Yaşar tarafından Türkçe okunması talimatını verdi. Bu deney, akabinde farklı camilerde ve 3 Şubat'ta Ayasofya'da yinelendi. Rifat artık direnmekten vazgeçmişti. Daha önce değindiğimiz gibi, Mustafa Kemal'in bunu İslam'ın Türkçeleştirilmesi için bir adım olarak görüp görmediği tartışılır. "Yurttaşlık Bilgisi", onun İslamiyetin aslında sadece Araplara yönelik bir din olduğu yolundaki kanaatlerini yansıtır. Fakat halkına yeni bir dil ve yeni bir tarih bilinci verme çabalarının aksine din konusunda ateizm kampanyasına girişmek gibi nihaî bir adımdan özenle kaçınmıştır.

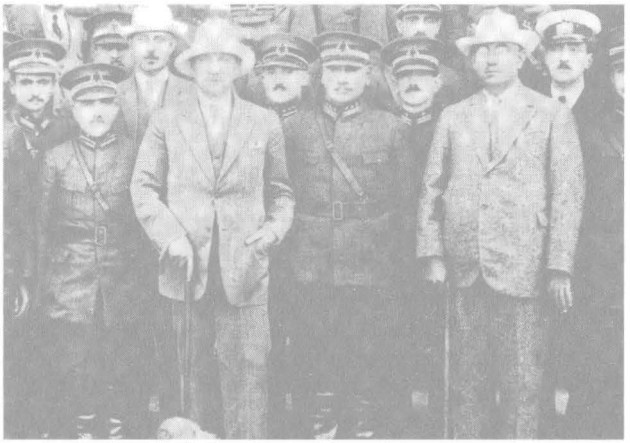
"Kılık kıyafetimiz medenî ve beynelmilel midir?"

Mustafa Kemal 1925'te, modernleşen Osmanlı Devleti'nin bir nevi fosilleşmiş simgesi haline gelen fesin hükümranlığını sona erdirdi. Askeriyenin, sivil memurların ve öğrencilerin kullandığı fes, II. Mahmud devrinde tedavüle girdikten itibaren olağanüstü yaygınlık kazanmış, İstanbul'da devlete ait dev bir fabrika bile talebi karşılayamaz hale gelmişti. Artan ihtiyacın büyük bir kısmını karşılayan Avusturya, 1909'da Bosna-Hersek'i ilhakının ardından Osmanlıların fes boykotuyla karşılaştı. Mustafa Kemal Paşa'yı fesiyle gösteren en ünlü fotoğraflar 1919'da Erzurum'da, paşa üniformasını çıkardıktan sonra çekilmişlerdir. Subaylar 1909'dan beri göze batan kırmızı fesin yerine –özellikle tören ve kutlamalarda– kalpak tabir edilen yüksek, kuzu kürkünden şapkayı takıyorlardı. Kalpak, daha hafif ve içten mantarla takviye edilmiş bez kabalak ile beraber resmî üniformanın bir parçasıydı. Mustafa Kemal bir sanatçı tarafından ilk kez 1916 yılının başlarında, başındaki kabalakla resmedilmişti. Yağlıboya portre Avusturyalı savaş ressamı Wilhelm Victor Krausz'un imzasını taşır (bkz. s. 115'teki resim).

Kemalistlerin geleneksel kılık kıyafete duydukları antipati hasımlarınca iyi biliniyordu. Avrupaî "baş örtme" tarzlarına direniş, en ünlü reformlardan biri olan "Şapka Kanunu" 1925'te

Meclis'ten geçmeden de evvel başlamıştır. Radikal İslamcı basın, Jöntürk Devrimi'nden hemen sonra yeni iktidarı Avrupaî şapkayı ülkeye sokmayı planlamakla suçladı. İslâmî gelenekler hususundaki katılığıyla tanınan İskilipli Atıf Hoca (1876-1926) adlı din âlimi 1924'te yayımladığı bir risalede şapka takılarak "Frenklerin taklit edilmesi"ni yerdi. Tahammülsüz hoca, şapkayı Hıristiyanların Haç'ı ve rahiplerin bellerine sardıkları ip kemerlerle aynı solukta anmakta beis görmüyordu. 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn (asayişi, huzuru yeniden tesis) Kanunu hasımlar üzerinde bir korku havası yarattı. Yazılar, risaleler dükkân tezgâhlarının altına girdi; bunlar arasında kitapçığının basımı için Maarif Bakanlığı'ndan onay alan hocanın yazdıkları da vardı.

Mustafa Kemal aynı yılın yaz aylarında nihayet yeni kılık-kıyafet nizamının propagandasını yapacağı o ünlü seyahatine başladı. Sekiz otomobille yola çıkan heyet, yeşil vilâyet Kastamonu'ya kadar ilerledi ve Gazi burada henüz tanımadığı bir Anadolu ile tanıştı. Konuşmalarında atıfta bulunacağı gibi buranın sakinleri ona özellikle yabanî olarak tanıtılmıştı ("cahil

Mustafa Kemal Ağustos 1925'te, Kastamonu, İnebolu ve Daday'a yaptığı seyahatte kâh hafif yazlık bir şapkayla sivil kâh mareşal üniforması giymiştir. Solunda Fuad (Bulca), sağ kenarda Nuri (Conker) Bey.

ve taassup içinde"). Kastamonu şehri, Karadeniz'in İnebolu limanı ve Daday kasabası ağustosun son haftasında teatral bir *coup*'nun [darbe] sahnesi oldular. Mustafa Kemal'in başında bir panama şapka vardı ve üstü açık bir otomobille caddelerden geçiyordu, halk da böylece ona dokunacak kadar yaklaşma imkânı buluyordu.

Kastamonu'nun yerel gazetesinde yayımlanan bir haber Anadolu şehirlerinde Gazi gelmeden önce hâkim olan atmosferi anlatır. Dernekler, esnaf ve zanaatkâr odaları on ayrı yerde zafer takları kurmuşlardır. Bir *Via Triumphalis** doğaçlamasıyla, ana cadde boyunca okullar ve özel konutlar taze çam dallarıyla süslenmişlerdir. Vilâyet Konağı'nın istirahat için hazırlanan bahçesinde çiçekli bir kameriye inşa edilmiştir. Konağın içindeki bir odaya ise, bir gazetenin bahsettiği gibi, Gazi Ekselansları banyosunu alabilsin ve sair işlerini görebilsin diye bir küvet ve duş konmuştu. Alışılageldiği üzere eşraftan bir heyet karşılama merasimi için otomobillerle vilâyet sınırına kadar gitmişti.

Bu üç mekânda yaptığı konuşmalar baştan sona okunduğunda gerçi şapkanın "asrî" ve "medenî" bir baş örtme aracı olarak merkezde yer aldığı, fakat aynı zamanda tüm geleneksel kılık-kıyafetin sorgulandığı görülür. İnebolu'da Türk Ocağı lokalinde panama şapkasını hâlâ elinde tutarken misafirlere şöyle seslenmiştir: "Bizim kıyafetimiz millî midir?" ve "Bizim kıyafetimiz medenî ve beynelmilel midir?" Dinleyiciler her defasında yüksek sesle "Hayır" diye cevap veriyordu. Akabinde Gazi ekliyordu: "Size iştirak ediyorum. Tabirimi mazur görünüz. Altı kaval üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millidir ve ne de beynelmileldir."

Bu hücum dizden aşağısını sıkıca kavrayan ve üst kısmı bol düşen, bu sayede tarlada çalışmaya gayet müsait "şalvar"ı giyen Anadolulu erkeklerini incitebilirdi. Onun için şalvarı halka karşı "kumaş israfına yol açması" nedeniyle yeriyor ve bundan sadece Avrupalı tüccarların kâr sağladığını söylüyordu. "Medenî ve beynelmilel" kıyafetin devralınmasını kararlılıkla savunuyordu. Orta Asya Türklerinin, çoğunlukla hâlâ Pantürk-

(*) Antik Roma'da Kayzer Konstantin'in zaferi şerefine açılan ana yol.

çü hayaller besleyen Türk Ocağı çevrelerinde rağbet gördüğü anlaşılan Turanî giysilerinin ardından koşmanın da bir anlamı yoktu:

> Arkadaşlar, Turan kıyafetini araştırıp ihya eylemeye mahal yoktur. Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherle, milletimiz için lâyık bir kıyafettir. Onu iktisa edeceğiz. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve bittabi bunların mütemmimi [tamamlayıcısı] olmak üzere başta siperi şemsli [kenarlıklı] serpuş, bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine şapka denir.

"Şapkamızı" *redingot, bonjur, frak* (...) gibi ifadelerle eş tutanların var olduğunu, bunlara gafil hatta cahil olduklarının söylenmesi gerektiğini, çünkü fesin esasen Yunan şapkası olduğundan bile bihaber gezdiklerini anlatır.

Dönüşünde Ankara'da devletin zirvesince karşılandı. Diyanet'in başındaki Müftü Rifat Börekçi Efendi onu başı açık selâmladı; fesini çıkartıp eline dolamıştı. Bundan etkilenen Mustafa Kemal onu kendi arabasına aldı. Artık yasama süreci başlayabilirdi. 11 Ekim'de devlet memurlarına resmî törenlerde frak ve silindir giyme mecburîyeti getirildi. Şapka Kanunu'nun ele alındığı oturumda (Mango'ya göre meclis tartışması adını hak eden son oturumdu) yalnızca iki milletvekili kanuna karşı gelme cesaretini gösterdiler. Gazi'nin istikrarlı hasımlarından Nureddin Paşa, milletvekili olduğu için devlet memurlarına çıkartılmış bir kanuna uymayacağını belirtti.

Yalnız Batılı kılık kıyafetin düşmanlarının değil taraftarlarının da aynı İslâmî terminolojiye başvurmaları, hatta tezlerini yer yer Hazreti Muhammed'in hayatına dayandırmaları zamanın tartışma üslubunu yansıtır. Meselâ Antalya mebusu, uysal Rasih Efendi Peygamber'in Roma Kayzeri tarafından kendisine armağan edilen bir *caket* giydiğine dair bir rivayeti dahi öne sürmüştür!

Şapka taşıma mecburîyeti 25 Ekim 1925'te Meclis'te yapılan oylamanın ardından 28 Kasım'da yürürlüğe girdi. Nureddin Paşa kanun teklifine Meclis'te yüksek sesle itiraz ederken

önünde anlaşılan eski bir taslak duruyordu. Çünkü sonunda yeni kılık kıyafet kurallarından hiç kimse muaf tutulmamıştı:

> Madde 1. Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri ile genel ve yerel idare ve bütün kurumlara mensup memur ve müstahdemler, Türk ulusunun giymiş olduğu şapkayı giymek mecburîyetindedir. Türkiye halkının da genel başlığı şapka olup, buna aykırı bir alışkanlığın devamını hükümet engeller.

Mustafa Kemal'in 1920'lerdeki yokluk yıllarında bir yandan yerli mallarının satın alınmasını salık verirken öte yandan şapkayı tedavüle sokması çelişkisiz değildir, çünkü devlet, memurlara yeni kılık kıyafetleri edinebilmeleri için cömertçe kredi açmak zorunda kalmıştır. Kemalizm yanlısı *Cumhuriyet* gazetesi yükselen fiyatlardan "gayritürk" (Yahudi, Ermeni ve Rum) perakendecileri sorumlu tutuyor, hatta onları adeta günah keçisi haline getiriyordu. Aynı zamanda eskiden derviş takkesi üretenlerin şimdi şapkacılık sektörüne el atmaları tavsiye ediliyordu. Dinî makam sahiplerinin mesai saatlerinde sarık giymeleri serbestti, ancak 1934 yılının Aralık ayında çıkartılacak bir kanun bütün din ve mezheplerde dinî kılık kıyafeti sadece dinsel mekânlar ve ibadetle sınırlayacaktı.

1926'da bu bölümün başında alıntıladığımız Atıf Hoca kendisini birden Kel Ali'nin (Çetinkaya) Ankara'daki "İstiklâl Mahkemesi"nde buldu. Kitabı Şapka Kanunu'nun kabulünden önce yayımlanıp dağıtılmış olmasına rağmen bu yasaya karşı gelmek suçundan idama mahkûm edildi. Taraftarları, hocanın başına öldükten sonra Avrupaî bir şapka giydirildiği söylentisini yaydılar. Fes takanlar, kanunun kabulünden on yıl sonra hâlâ baskıcı önlemlerle karşılaşıyorlardı.

Nüfusun yüzde 90'ından fazlasının yaşadığı köylerde ve kasabalarda yeni modaya çok yavaş adapte olunmasına ve kenarlı şapka yerine kasketin tercih edilmesine rağmen Kemalistlerin perspektifinden halkın etnik-sosyal homojenleştirilmesi yolunda bir aşama daha kat edilmişti. Karşılaştıkları grotesk manzaralara gülmekte beis görmeyen Avrupalılar, şapkanın Müslümanlar için bilhassa acı veren bir yan etkisini gözden kaçırıyor-

du. Şapka yalnız giyilmek zorunda değildi, bir mekâna girilirken *çıkartılması* da gerekiyordu.

Bir İslam ülkesinde ilk defa erkekler birbirlerini selâmlar veya kapalı bir yere girerken başı açık oluyorlardı. Şapka Kanunu her ne kadar şapkanın çıkartılmasını değil giyilmesi hususunu düzenlese bile bu etki küçümsenecek gibi değildir. Ama Mustafa Kemal'in başındaki şapkalarla yarattığı muazzam etki Türk toplumuyla sınırlı kalmadı. Gazi, reformlarını coşkuyla izleyen Afgan Kralı Emanullah'ı 1928 yılının Mayısı'nda Ankara'da "Marmara" adı verilen sunî gölette bir tekne gezisine davet ettiğinde Kabil'den gelen misafirin başında da artık bir panama şapka vardı.

ONUNCU BÖLÜM

Yeni Hukuk ve Kadınların Durumu (1923-1935)

Hukuk ve muhakemat reformu

Mustafa Kemal'in gençliğinde gerek İslâmî kanonik hukuka (Şeriat) gerek Avrupa hukukuna nasıl baktığına dair ipucu veren hiçbir kaynağa rastlamıyoruz. Erzurum Kongresi'ni (1919) noktalayan o meşum gecedeki sözlerinden, hukuk sisteminde radikal bir dönüşüm yapılmazsa Cumhuriyet'in tesis edilemeyeceği ve kadının tesettüründen kurtulamayacağı sonucunu çıkartmak mümkündür. Bu, iki cins arasında eşitliği şart koşuyordu.

Mustafa Kemal 1 Aralık 1921'de Meclis'te Padişah II. Mahmud (saltanatı 1808-1839) devrindeki ilk reform çabalarına atıfta bulunmuş ve Avrupa yasalarının körü körüne taklidine karşı uyarmıştı: "*Taklit ile kanun olamaz.*" Asıl ihtiyaç, "*kanun-u hakikī, kanun-u tabii*" idi. Bu konuşmasında büyük ihtimalle Charles de Montesquieu'nün, sosyal ve politik kurumların toplumların doğalarına uygun geliştirilmesini savunduğu temel eseri *Kanunların Ruhu*'na atıfta bulunuyordu (*De l'esprit des lois,* 1748). Montesquieu eski Türkiye'de tanınmayan biri değildi. Mustafa Kemal onun eserleriyle belki, o zamanın yüzü Batı'ya dönük en önemli entelektüellerinden Celâl Nuri (İleri,

1870-1939) sayesinde tanışmıştır. Celâl Nuri, Montesquieu'nün tabii hukuka dair tahayyülünü Cihan Harbi esnasında yayımlanan *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda özetlemişti. Nitekim Büyük Millet Meclisi'nin komisyonlara havale edilen ilk yasa taslağı 1916 tarihli Jöntürk reform metinlerine dayanıyor ve belli başlı dinî cemaatlerin kendi evlilik usullerine sahip olmasını içeriyordu.

Ama Lozan Antlaşması yeni Türkiye'yi, gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklardan kurtulmak için hukuk ve muhakematını bir an önce tamamen Avrupalılaştırmaya zorluyordu. 14 Eylül 1924'te İstanbul'da, genç ve cevval Mahmud Esad başkanlığında 26 kişilik bir hukuk encümeni toplandı. Mahmud Esad hukuk eğitimini İsviçre'nin Fribourg şehrinde tamamlamıştı ve daha önce adı geçen *Foyer Turc*'ün üyesiydi. İstiklâl Savaşı'ndan sonra 1923'te İzmir'deki İktisat Kongresi'ni yöneten de odur. Bir yıl öncesinde kendisine Adalet Bakanlığı teklif edilmiş, ama o, mevcut hükümetle radikal değişimler yapma imkânını henüz göremediğinden öneriyi geri çevirmişti.

"Hayatta en hakikî mürşit ilimdir"

Mustafa Kemal, reform komisyonu başkanlığını üstlenen Mahmud Esad'ın elini tamamen serbest bıraktı. Gerçi literatürde Reisicumhur'un genç bakanla "sıkı işbirliği"nden söz edilir ama buna herhangi bir kanıt gösterilmez. Millet Meclisi Başkanı hukuk reformu konusunda çok sabırsızdı ve bu sabırsızlığını çok yakında eski ve yeni hukuk düzenleri hakkındaki demeç ve açıklamalarıyla gayet net ortaya koyacaktı.

Mustafa Kemal halkla temaslarında sıklıkla yaptığı gibi genç öğretmenlere hitap ediyor, onları aracı kılıyordu. Ülkenin dönüştürülmesi yolundaki düşünceleri, bu genç öğretmenlerin idealizminde verimli bir toprak buluyordu. 22 Kasım 1924'te, yaklaşık beş yıl önce ayak bastığı Samsun İstiklâl Ticaret Mektebi'nde bir çay daveti organize edildi. Yüksek misafir o gün, aralarında bir hanımefendinin de bulunduğu öğretmenlere kendi pozitivist *credo*'sunun tüm unsurlarını barındıran kı-

sa bir açılış konuşması yaptı. "*Dimağları ilim ve fen ile müzeyyen olan kıymetli insanlardan mürekkep heyeti*" övdükten sonra şu öğretici cümlelere geçti:

> Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir [doğru yoldan sapmaktır].

Kafiyeli Arapça *gaflet, cehalet, dalâlet* sözcüklerinin ardı ardına sıralanıp dramatik anlam kabarmaları yarattığı cümle, sonradan şöyle bir kalıba sokularak klişeleştirilecektir: "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir." Bazıları bu cümlenin mistik tarikatlarda izinden gidilen ruhanî liderlere, yani müritlerin bağlandığı mürşitlere karşı da bir mesaj içerdiğini söyler. Ama *mürşid* ve aynı anlama gelen *rehber* sözcüklerini daha tarafsız, nötr almalıyız. "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir", her halükârda Ankara'da Mustafa Kemal'in temelini attığı Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin girişinin üzerine büyük harflerle yazılacaktı.

Mustafa Kemal, Samsun konuşmasının sonlarına doğru düşüncelerini somutlaştırır. Çoğu zaman yaptığı gibi, din adamlarının zannedildiği kadar allâme olmadığı düşüncesini besleyecek örneklere başvurur. Kuran'ın "Tin ve Zeytun" adlı 95. suresinin meali için iki din adamının görüşünü aldığından söz eder. Birinci Hoca Efendi sureden bir *düstûr* [kanun, kaide, kod] çıkartmış ve "incir" manasına gelen "tin"in "kesret" [bolluk, bereket] anlamını taşıdığını, "zeytun"un ise "vahdet" demek olduğunu söylemiştir:

> Âyetin medlulü [işaret ettiği şey, mânası] bu mudur? değil midir? Bir şey demeyeceğim. Yalnız bu seyahatim esnasında bittesadüf bu âyetin mazmununu [anlamını] ben diğer bir hoca Efendiden sormuştum. Bunun için yarım saat kadar mütalaaya ihtiyacı olduğunu söyledi. Ömrünü medreselerde ulûmu diniye tederrüs [ders görerek] ve tedrisiyle [ders vererek] geçiren bir zat bir kitabın bir satırını Türkçe ifade edebilmek için böy-

> le bir ihtiyaç dermeyan ederse [ileri sürerse] millet, efradı millet ne desin? Onun için Efendiler, genç neslin dimağını yormadan onun her şeyi ahz ve bel'e müstait elvahı, hakikat izleriyle tezyin olunmalıdır [her şeyi almaya ve benimsemeye uygun "levhaları" gerçeğin çizgileriyle bezenmelidir].

İslam'ın kutsal kelâmı için "bir kitap" tabirini kullanması yeterince büyük bir saygısızlıktır kimilerine göre. Hoca Efendilerin yüzlerce yıllık Kuran tefsir geleneğinde bu surenin esrarengiz başlığı için önerilen farklı yorumlardan en azından birkaçını bilmeleri gerekirdi. Mustafa Kemal'in ise konuyla hakikaten derinlemesine ilgilendiği şüphelidir. Samsun'da hitap ettiği öğretmenlere şunu anlatmak istemiştir: Gelecek nesiller, kendi alanlarına bile tam anlamıyla vakıf olamayan insanlara emanet edilemez. Din adamları yalnız okul çocuklarından uzak tutulmakla kalmamalı, yeni hukuk düzenine etki etmeleri de önlenmeliydi. Ellerindeki yüzlerce yıllık tekel kırılmalı, metinleri fuzulî hale getirilmeli, mahkemeleri kaldırılmalı ve medreseleriyle mektepleri kapatılmalıydı.

Cumhuriyetçi hukukçular beşiği

Mustafa Kemal, Hukuk İnkılâbı'yla ilgili en önemli konuşmasını 5 Kasım 1925'te Ankara Hukuk Mektebi'nin açılışında yaptı:

> Cumhuriyetin müeyyidesi olacak bu büyük müessesenin küşadında hissettiğim saadeti hiç bir teşebbüste duymadım ve bunu izhar ve ifade etmekle memnunum [Cumhuriyeti güçlendirecek olan bu büyük kurumun açılışında hissettiğim mutluluğu hiçbir başka girişimde duymadım ve bunu açıklayıp ifade etmekten memnunum].

Açılış konuşmasının bu son cümlesi gerçi Samsun'daki nutku kadar geniş bir popülarite kazanmamıştır ama Hukuk Mektebi'nin halefi olan Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin girişindeki mermer bir levhada hâlâ okunabilir. Reisicumhur'un memnuniyetinin bir sebebi vardı. Yeni başkentteki bu ilk yük-

sek eğitim kurumu ilk andan itibaren 300 öğrenciye yüksek öğrenim sağlıyordu ve hükümetin ve meclisin birkaç yıl uğraştıkları hukuk reformlarının en parlak ürünüydü. İstanbul'daki fakülte ise 1925'te sadece iki veya üç düzine mezun verdi ve bunların çok azı devlet memuriyetini seçtiler. Yani devlette Cumhuriyetçi hukukçulara ihtiyaç olağanüstü yüksekti.

Ankara'da daha 1921'de bir hukuk okulu açılması tasarlanmış ama gerekli bütçe oluşturulamamıştı. Mahmud Esad 1922'de yeni bir başlangıç yaptı ve hem gerekli binayı hem de öğretim kadrosunu sağladı. İlk somut adımlar 15 Eylül 1925'ten itibaren küçük bir kurucu kurulun Adalet Bakanı'nın odasında yaptığı toplantılarla atıldı. Kuruldaki sekiz isim Cumhuriyet'i kuranların *Pantheon*'undan alınmış gibidir: Mahmud Esad'ın yanı sıra Yusuf Kemal, eski uluslararası hukukçu Cemil Bilsel (1879-1949), Akçuraoğlu Yusuf ve Ağaoğlu Ahmed aralarındaki en tanınmış isimlerdir. Yusuf ve Ahmed beyler yeni Türkiye'nin entelektüel hayatına tayin edici katkılar sağlamış ünlü Rusya Türklerindendi.

Toplantılarda en önemli mesele müfredattı. İstanbullu hukukçu Şevket Mehmed Ali (Bilgişin), *Mecelle*'nin de bir ders olarak okutulması önerisine başarılı bir itirazda bulundu. *Mecelle-i Ahkam-i Adliye* bir "hukuk kuralları külliyatı"ydı; İslam'ın mal rejimi ağırlıklı medenî hukukunun Türkiye'de geçerli Hanefî ekolüne göre yorumlanmış kurallarını içeriyordu. Bu 1850 maddenin bir derleme mi, yoksa kanunlaştırma (kodifikasyon) mı olduğu bugün bile tartışılır. Mecelle her halükârda İslami kanonik hukukun en modern sistematik külliyatıdır. Şevket Mehmed Ali Avrupa hukukunu iyi tanıyordu, 1923'te İstanbul'daki fakülte dergisinde değişik Avrupa devletlerinin medenî hukukunu karşılaştıran bir makale yazmıştı, kısacası, bugün ismi unutulmuş ilerici hukukçulardandı.

Ankara uzun süre uygun bir amfiden yoksun kalmıştır. Onun için ana dersler toplantı yapılmadığı sabahlar Meclis'te veriliyordu. Müstakbel hakimlerin parasız yatılı *(leyli meccanî)* imkânı verilmezse devam etmeyeceklerini herkes biliyordu. Ama hükümet öğrencilere ancak geçici yatılı imkânı sunabili-

yordu; şilte ve battaniye veriyor, her talebenin cebine ancak 50 kuruş harçlık koyabiliyordu.

İnşaatı sonunda bitirilen binanın açılışında Mustafa Kemal kurumun onur başkanlığına seçildi. İsmet (İnönü)'ye Türk Hukuk Tarihi şeref profesörlüğü düştü; Lozan'da bütün vatandaşlar için geçerli bir hukuk sisteminin yolunu onun açtığı düşünülürse, bunu hak etmediği söylenemez. Mustafa Kemal açılış konuşmasında "yeni hukukî" zeminin toplumsal hayatın temelini oluşturduğunu söyledi ve sözlerini şu retorik soruyla bağladı:

> Türk İnkılâbı nedir? Bu inkılâp, kelimenin vehleten ima ettiği ihtilâl [öncelikle taşıdığı devrim] manasından başka, ondan daha vâsi bir tahavvülü [geniş bir dönüşümü] ifade etmektedir. Bu günkü Devletimizin şekli, asırlardan beri gelen eski şekilleri bertaraf eden en mütekâmil [gelişkin] tarz olmuştur.

"Millet" yüzlerce yıldır dinî cemaatle özdeş tutulmuştu. Bireyleri birbirine bağlayıp milletin bekasını sağlayan, din ve mezhepti. Mustafa Kemal artık onların yerini Türk milliyetinin aldığını söylüyordu. Hukuk reformuna atıfta bulunup, "Şeriat" sözcüğünü ağzına almadan dolaylı ve dolaysız "eski hukuk"un donmuşluğundan, çağa ayak uyduramadığından bahsediyordu. Bütün kanunların sürekli değişime ve sürekli gelişmeye tabi oluşu doğal ve zorunlu bir kuraldı. Bütün diğer uluslar gibi Türkler de kendi kurtuluş ve yükselme mücadelelerini heyesle yürütmüş ve ne mutlu ki kör bir fanatizmin tuzağına düşmemişlerdi. Şimdi asıl olan eldeki yeni kazanımları sağlam bir hukuksal zemine oturtabilmek ve ülkeye yeni hukuk uzmanları yetiştirebilmekti. Cumhuriyet Türkiyesi'nde eski hayat kaidelerinin, eski hukukun yerinde artık yeni hayat kaideleri ile yeni bir hukukun peyda olduğundan artık kimse şüphe etmemeliydi. Tekrar profesörlere dönerek bir nasihatte bulundu:

> Cumhuriyet Türkiye'sinde eski kavaid-i hayat [hayat kanunları], eski hukuk yerine yeni kavaid-i hayatın ve yeni hukukun kaim olmuş [geçmiş] bulunması, bugün gayrikabili tered-

düt bir emrivakidir [tereddütsüz bir oldubittidir]. Bu emrivaki sizin kitaplarınızda ve mabihüttatbik [uygulamaya temel] olacak kanunlarımızda ifade ve izah olunacaktır.

Konuşmasında "eski" ulemanın başarısız, hatta ne kadar sefil bir manzara arz ettiğini vurgulamak için üç örnek verdi. Birinci örnek Türk kültür tarihinin fazlasıyla acılı bir yarasına parmak basıyordu: Ancak 1728'de imparatorluğa giriş yapan ve yoluna ondan sonra da düşe kalka devam eden matbaanın serüveni.

> Beynelmilel umumî tarihin cereyanında Türklerin 1453 zaferini, yani İstanbul'un fethini tasavvur buyurunuz. Bütün bir cihana karşı İstanbul'u ebediyen Türk camiasına mal etmiş olan kuvvet ve kudret takriben aynı senelerde icad edilmiş olan matbaayı Türkiye'ye kabul için erbab-ı hukukun meş'um mukavemetini iktihama [hukukçuların uğursuz direnişine göğüs germeye] muktedir olamamıştır. Köhne hukukun ve müntesiplerinin [üyelerinin] matbaanın memleketimize girmesine müsaade etmeleri için üç yüz sene müşahede ve tereddüt etmelerine [gözlem yapma ve duraksamalarına] ve leh ve aleyhte pek çok kuvvet ve kudret sarf etmelerine ıstırar hasıl olmuştur [zorunda kalınmıştır].

Ne yazık ki bu, fi tarihinde vuku bulmuş münferit bir vaka değildi:

> Eski hukukun çok uzak ve çok eski ve kuvve-i ihyaiy'esi ma'dum bir devrini ve müntesiplerini intihap ettiğime zahip olmayınız. Eski hukukun ve onun müntesiplerinin yeni devre-i inkilabiyemizde bizzat bana ika ettikleri müşkülâttan misâl getirmeğe kalksam sizi tasdi etmek tehlikesine maruz kalırım.
>
> [Eski hukukun çok uzak ve çok eski ve –milleti– diriltme gücü olmayan bir devrini ve üyelerini –konu olarak– seçtiğime aldanmayınız. Eski hukukun ve onun hukukçularının yeni reform evremizde bana çıkarttıkları zorluklardan örnekler vermeye kalkışsam sizi rahatsız etme tehlikesine uğrardım.]
>
> Fakat bilesiniz ki, Türkiye Büyük Millet Meclisinin âvan-i teşekkülünde ânın bugünkü mahiyet ve vaziyetini esasat-i hu-

kukiyeye ve esasat-i ilmiyeye münafi addedenlerin başında meşhur hukukşinaslar bulunuyordu. Büyük Meclis'de hâkimiyetin bilâkaydü şart millette olduğunu ifade eden kanunu teklif ettirdiğim zaman, bu esasın Kanun-i Esasi-i Osmaniye mugayeretinden dolayı muarız bulunanların başında yine eski ve fazilet-i ilmiyesi ile milleti iğfal eden maruf hukukşinaslar bulunuyordu.

[Fakat bilesiniz ki Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulduğu günlerde onun bugünkü amacını ve durumunu dini hukukun ve ilmin esaslarına aykırı kabul edenlerin başında ünlü hukukçular vardı. Büyük Millet Meclisi'nde Hâkimiyetin kayıtsız şartsız millette olduğunu ifade eden kanunu teklif ettirdiğim zaman bu kanun Osmanlı Anayasası'nı değiştirdiği gerekçesiyle karşı çıkanların başında yine eski ve ilmi bilgisiyle milleti aldatan tanınmış hukuk adamları vardı].

Mustafa Kemal konuşmasını geleceğe işaret ederek bağlıyordu:

Büsbütün yeni kanunlar vücuda getirerek eski esasat-i hukukiyeyi temelinden kal' etmek teşebbüsündeyiz. Ve yeni esasat-i hukukiye ile elifbasından tahsile başlıyacak bir yeni hukuk neslini yetiştirmek için bu müessesatı açıyoruz. Bütün bu icraatta mesnedimiz milletin istidat ve kabiliyeti ve irade-i kat'iyesidir.

[Büsbütün yeni kanunlar meydana getirerek eski hukuk kurallarını temelinden sökmeye giriştik. Ve yeni hukuk kurallarıyla (yeni hukuku) alfabesinden öğrenime başlayacak bir yeni hukukçular kuşağını yetiştirmek için bu kuruşları (okulları) açıyoruz. Bütün bunları yaparken tek dayanağımız milletin yeteneği ve kesin iradesidir.]

Ve doğrudan üniversitenin öğrencilerine hitap ederek bitiriyordu sözlerini:

Yeni Türk hayat-i içtimaiyesinin bâni ve müeyyidi olmak iddiasiyle tahsile başlayan sizler; Cumhuriyet devrinin hakikî ülema-i hukuku olacaksınız. Bir an evvel yetişmenizi ve ar-

zu-i milleti fiilen tatmine başlamanızı Millet sabırsızlıkla beklemektedir. [Türkiye'nin yeni toplumsal hayatının kurucusu ve kuvvetlendirici olmak iddiasıyla öğrenime başlayan sizler, Cumhuriyet devrinin gerçek hukuk bilginleri olacaksınız. Millet, bir an önce yetişmenizi ve isteklerini karşılamaya başlamanızı sabırsızlıkla bekliyor.]

"Müderris" değil "profesör"

Ankara'daki okulun yeni Cumhuriyet'in en önemli kadro ekolü, hukukçular beşiği olarak hizmet edeceği anlaşılıyordu. Mustafa Kemal, eğitimlerini Avrupa'da almış dahi olsalar eski hukukçular kuşağına güvenmiyordu. Ankara'daki okul, devrimci bir kurum olma görevini başarıyla yerine getirdi. Akçuraoğlu Yusuf'un dilekçesi üzerine, yüksek okul öğretmenine medreseyi çağrıştıran "müderris" yerine yeni Türkiye'de ilk defa "profesör" unvanı verildi ve böylece İstanbul'la mesafe daha da açıldı.

Okulun müdürü ve bakan Mahmud Esad İsviçre Medenî Hukuku'nun Türkiye'ye uyarlanışının mimarı olarak tanınır. Fakat Mahmud Esad'ın kendisi asıl ilham kaynağı olarak Gazi'yi işaret eder. Bu pek de şaşırtıcı değildir. İstanbul Hukuk Fakültesi'nin öğrencileri 1926'da Mahmud Esad'a reformlar için bir teşekkür mektubu gönderir, o ise cevabî yazısında kendi şahsını olabildiğince arka plana iter. Cumhuriyet kanunlarında bir muvaffakiyet ve bir güzellik görülüyorsa, bu onun şahsıma değil, doğrudan doğruya Türk İhtilâli'nin büyük şefi Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne aittir, Bozkurt'a göre. Büyük şeften aldığı maddî ve manevî feyz ve ilhamla bu kanunları hazırladığını söyler.

Belki keyfiyet hakikaten böyleydi. Fakat Avrupa hukukunun devralınmasının ardında sadece büyük liderin "ilhamı"nın yattığını yalnız Atatürk'ün gözü gerçeklere kapalı kimi yandaşları iddia edebilir. Lider'in hor gördüğü *ihtilâl* sözcüğünün metne sızmış olduğunu da geçerken kaydedelim. Mustafa Kemal Os-

manlı hukukunun modernleştirilmesi konusunda başta oldukça çekimser davranmıştır. Yürürlükteki hukuk metinlerinin reforme edilmiş ve yeniden yapılandırılmış biçimlerine en azından ele güne karşı bir şans mı tanımak istiyordu yoksa gerçekten bir "doğal hukuk" arayışında mıydı? Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, Lozan'daki İtilaf kuvvetleri temsilcilerinin talepleri Avrupa hukukunun devralınışını hızlandırmıştır ama "Lozan" –sıklıkla iddia edildiği gibi– sürecin tek müsebbibi değildir.

Osmanlı Türkiyesi'nin de Avrupa hukuk alanlarıyla birçok temas ve kesişme noktası olmuştu. 1840'tan itibaren bir dizi kanun kitabı, özellikle Fransızca kökenliler, Osmanlıca'ya tercüme edildi ve uygulamaya da kondular. 1850 Ticaret Kanunu ve 1879 Muhakemat Kanunu buna örnektir. Sadrazam Ali Paşa 1867'de değişik dinlerden şahısların taraf olduğu mahkemelerde Fransız *Civil Code*'unun uygulanmasını teklif etmiştir. Avrupa kanunlarına ilgi Jöntürk zamanında daha da arttı. Cihan Harbi esnasında İstanbul Üniversitesi'nde iki Alman hukukçu "Avrupa Medenî hukuku" dersi veriyordu. Hukuk Fakültesi Mecmuası 1914'ten itibaren Alman Medenî Hukuku'nun *(Bürgerliches Gesetzbuch)*, İsviçre Medenî Hukuku'nun ve Fransızca bir *Code Civil* kitabının tercümelerini yayımladı. Hükümet 1917'de İslâmî, Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerinin özelliklerini göz önünde tutan bir Aile Hukuku'nu yürürlüğe soktu.

İsviçre Medenî Kanunu ve İtalyan Ceza Kanunu

Mahmud Esad Hukuk Mektebi'nin açılışının üzerinden altı ay geçmeden, 17 Şubat 1926'da, İsviçre Medenî Hukuku'nun Türkçe tercümesini müstakil bir kanun teklifi halinde Meclis'e getirdi. Gerekçesi şöyleydi:

> Türk tarihinin, bendenizin anlayışına göre, en hazin siması Türk kadınıdır. Yeni layihanın aile teşkilâtı ve miras ahkamı şimdiye kadar istenildiği zaman kolundan tutularak bir esir gibi yerden yere vurulan, fakat ta ezelden hanım olan Türk annesini lâyık olduğu mevki-i ihtiramına getirecektir. (Bravo

sesleri, alkışlar). Türk annesini mevki-i hakikisine ve ihtiramına getirecek olan bu kanun, unutmamak lâzımdır ki, aynı zamanda Türk camiasını en kuvvetli ve en esaslı bir surette tarsim etmiş olacaktır.

Arkadaşlar! Kanun-u medeniyi tasvip ve tasdik buyurduğunuz anda inkılâba ve Türk tarihine, Türk hayatına yeni bir seyr bahşetmiş olacaksınız. Bu kanunu kabul marazında ellerinizi kaldırdığınız zaman geçen 13 asır duracak ve Türk milletine, Türk camiasına yeni ve feyizli medeni bir hayat açılacaktır. İnkılâp ve onun öz sahibi olan Türk milleti bu tarihi kararımızı bekliyor. Adliye vekaletiniz, kanun-u medeniyi hazırlamakla tarih ve inkılâp huzurunda Türk milletinin hakiki menfaatlerini ifade etmiş olduğuna samimiyetle ve vicdani bir kanaatle kanidir.

Hukuk Komisyonu'nun İsviçre ve Paris'te eğitim görmüş raportörü, sonradan İçişleri Bakanı olarak Soyadı Kanunu'nu da Meclis'ten geçirecek olan Menteşe/Muğla milletvekili Şükrü Kaya Bey, maruzatını şöyle açıklıyordu:

Bu kanun-u medeni layihasının meclis-i alinize tevdii, hilafetin yıkılmasına saltanatın devredilmesine ve cumhuriyetin ilânına tesadüf etmiştir. (...) Encümen Türk seciyesine ve Türk ihtiyacatına en lâyık olan kanunun bu kanun olduğuna kanidir. Ve bu kanun doğrudan doğruya İsviçre kanunundan ve harfiyen nakledilmiştir. (...) Muhtelif milletlerin desatir-i hukukiyesini telif etmek ihtimali de vardı. Fakat tekmil usul nokta-i nazarından bu birçok mehaziri haizdir. Evvel emirde maddeler ve ahkam arasında tezatlar bulunabilir. Yepyeni ve asri bir kanun yapmak ciheti de vardı. Evvelâ bu pek çok zamana tevakkuf eder. Arkadaşlar! Biz kusurlarını kemal-i cesaretle söyleyen bir milletiz (bravo sesleri). Askeriyemizin, tebabetimizin müstefit olduğu garbin usullerinden hukukiyatımız neden mahrum kalsın? (...) Çünkü İsviçre kanun-u medenisi idrak-i beşerin hukuk namına ve kabil-i tatbik hak namına bulabildiği bütün esasatı muhtevidir. Aileyi takviye eder, faziletperverdir, yetimleri ve çocukları himaye eder.

Medenî Hukuk'un babaları, Hıristiyan Avrupa'dan devralınan yasayı topluma benimsetmek için, özellikle boşanmayı zorlaştırdığı üzerinde durmuşlardır. Hatta Mahmud Esad'a göre yasanın payandası, boşanmanın artık belli şartlara bağlanmasıdır. Bozkurt, boşanmayla ilgili düzenleme gerçekleşmezse, medeni kanunun tüm çerçevesinin ve neticede ailenin çökeceği kanısındadır.

Elbette ancak bir faraziyedir ama eğer bir yıl sonra yeni Medenî Kanun hâlâ tercüme safhasında olmayıp boşanmayı zorlaştıran maddeleriyle yürürlüğe girmiş bulunsaydı, Reisicumhur karısından (Lâtife'nin kız kardeşinin dediği gibi) *alaturka* yöntemlerle değil karşılıklı rızayla ayrılmak zorunda kalacaktı.

Kanun'un İsviçre'nin federal yapısı göz önüne alınmadan ve tercümesindeki kimi muğlaklıklara ve çelişkilere aldırmaksızın, olduğu gibi devralınışı en azından amfisi ve çalışma odaları olmayan bir okulun kuruluşu kadar cesur bir reform adımıdır. Kadın ile erkek ve Müslüman ile gayrimüslim arasında eşitlik (İsviçre'de hâlâ yürürlükte olan tüm sapmalarıyla), İslâmî bir ülkede bir gecede başarılmıştır.

Medenî Kanun'a kıyasla Ceza Kanunu çok daha erken bir tarihte, 19. yüzyılda yasalaşmıştı ama itiraf etmek gerekirse modern bir hukuka yakışmayan eksikleri de vardı. Mahmud Esad Meclis kürsüsünden İtalyan yasasının maddelerinin çok "sert" olduğunu, fakat devrimin gerçekleşme sürecinde bunları uygulamaktan başka çare de görmediğini itiraf ediyordu:

> Fakat memleketimizi sevenler, bizden olanlar, namuslu olanlar, bu suret Ceza Kanununda kendilerine bir masuniyet melcei bulacaklardır. Bu Ceza Kanunu namuslu insanlar için bir masuniyet hücetidir. Korkacak olanlar arz ettiğim gibi tekin olmayanlardır. İnkılâbın ve devletin manası tekin olmayanları, zorbaları mütecavizlerini korkutmaktadır, ezmektedir.

Nihayetinde yeni hukuk ve muhakemat düzeni, "eski hukukçular"ın katkısı olmadan uygulanamazdı. Yazı reformu (Harf İnkılâbı, 1928) öncesi kaleme alınmış bilumum belge ve dosyaları okumak için ağdalı Osmanlı hukuk diline çok iyi va-

kıf olmak lâzımdı. Nitekim kimi ağır muhafazakâr ulema ailesinden inanmış Kemalist hukukçular yetişecekti.

Hukuk Mektebi'nin eklememiz gereken bir özelliği de, başından itibaren amfilerde öğrencilerin yanında yaşını başını almış politikacıların da ders dinlediğidir. Bunların arasında 1950-1960 yıllarının başbakanı Adnan Menderes de vardır (1899-1961). Ankaralı siyasetçi Hıfzı Oğuz Bekata 1920'ler Türkiyesi'nde iki hukuk düzeninin yan yana var olduğu gerçeğini gözler önüne seren bir anekdot anlatır. Bekata komşusu Ali Saib'e (Ursavaş) ders yılının sonunda hangi derslerden imtihan olmak istediğini öğrenmek istediğinde "ben hiç imtihana girmeyeceğim" cevabını alır! Ali Saib, Doğu vilâyetlerindeki İstiklâl Mahkemesi'nde reislik yapıp, çok kişiyi mahkûm edip idam sehpasına gönderdikten sonra şimdi bir imtihana girip kalacak olursa "milletin ne diyeceğini" sorar Bekata'ya.

Mustafa Kemal'in Türkiyesi'nde 1924 Anayasası'nın kabulünden sonra da gerçek bir kuvvetler ayrılığı yerleştirilemedi. İstiklâl Mahkemeleri rejiminin ceza ve muhakemat kanununa ihtiyacı yoktu. Kadının evlilik ve miras hukukundaki yeni yeri de ülkenin büyük bölümünde kağıt üzerinde kalmaya devam etti.

Reisicumhur 12 Haziran 1933'te, varlığı veya bir başka deyişle mirası üzerinde yasal varislerine kanunla tanınmış paylarını vermeden tam tasarruf sahibi olabilmek için, artık kamuoyunda neredeyse kutsal kitap statüsüne yükseltilmiş Medenî Kanun'da bir değişiklik yaptırdı. Zaten 19 Ekim 1927'de gayrimenkullerini Halk Partisi'ne miras bırakacağını ilân etmişti; yasa değişikliğinden hemen önce ise tüm malvarlığını partiye bıraktığını açıkladı. Bu *Lex Atatürk*'ün (2307 numaralı kanun) yararı ölümünden hemen önce ortaya çıkacaktı. *Quod licet lovi...**

Artık Gazi'nin Lâtife'den ayrılışının üzerinden iki yılı aşkın bir süre geçmişti. Kısa evlilik hayatını, Türk kadınlarını kanun önünde erkeklerle eşitleyen reformlara paralel anlatmak anlamlı olacaktır.

(*) "Jüpiter'e serbesttir... , sözün devamı şöyledir: "...davara değil" Toplumsal eşitsizlikleri belirten Latince ata sözü – e.n.

Yıldırım nikâhı

Girdiği savaşlardan galip çıkmış Paşa'nın müstakbel eşi Lâtife'yle "Büyük Taarruz"dan kısa zaman sonra, onun İzmir'deki baba evinde tanışma hikâyesi kitaplardaki haliyle *kitsch*'e yaklaşır. Fakat daha yakından bakıldığında, dış basının abarttığı bu romantik hava dağılır. O zamanlar 23 yaşında olan Lâtife (1899-1975) "normal" koşullarda da Batı Anadolu'nun en cazip gelin adaylarından biriydi. Lâtife Hanım'la İzmir'in kurtuluşundan sonra evine davet edildiğinde, bir akşam yemeğinde tanışan Halide Edib (Adıvar) onu keskin kadın bakışıyla ama aynı zamanda belli bir sempatiyle de, şöyle betimler:

> Merdivenin başında siyahlar giyinmiş, ufak tefek bir hanım bizi bekliyordu. O zaman Lâtife Hanım'ın yirmi dört yaşında olduğunu biliyordu. Fakat tavrı daha çok olgundu. Halinde ve selâm verişinde, eski dünyanın ağırbaşlılığı vardı. Sosyete kızlarının gösterişi hiç yoktu. Başına sarmış olduğu siyah örtünün ortasında yüzü çok hoştu. İnce dudaklarında büyük bir irade sezilmekteydi. Çok güzel ve zeki gözleri vardı. Bu kahverengi gözlerin çevresine saçtığı ışık çok çekiciydi.

Erkeklerin Lâtife'nin dış görünüşü hakkında söylediklerine bakılırsa, kısa boylu, balıketli kadınları sevenler bile (boyu Gazi'nin ancak omzuna geliyordu) onu ancak ikinci bakışta fark ediyordu. Güzel piyano çaldığı ilk bakışta anlaşılmayan küçük ve tombul elleri vardı.

Cihan Harbi'nin son yıllarında Liszt'in talebelerinden, İstanbul'da bir tercüme bürosunun yöneticisi olarak karnını doyurmaya çalışan Anna Grosser-Rilke'den (1853-1937) ders almıştı. Hocası hatıratında, o günlerde 19 yaşında olan "en yetenekli ve tüm şahsiyetiyle en ilginç öğrenci"sine özel bir yer verir:

> Bana bir şey çalmasını söyledim ve Beethoven'in Ayışığı Sonatı'ndaki harikulâde Adagio'ya başlayınca şaşkınlığım arttı. Resitasyonu ve anlayışı hayret vericiydi (...) Kusursuz bir Alman-

ca konuşuyordu ve büyük şairlerimize coşkulu bir hayranlık besliyordu; olağanüstü yetenekli çocuk sonra Faust'un ilk bölümünü bana ezbere okudu. Latife'nin Bach'ın Füglerini ne kadar güzel ve berrak çaldığını da bilhassa hatırlıyorum.

Sonradan Ankara'da Çaykovski'den bir romans çaldığında Sovyet Büyükelçisi Aralov da Lâtife'nin yeteneğine hayran kalacaktır. Zübeyde Hanım dahil herkes Lâtife'nin eldeki pek az fotoğrafından daha güzel olduğu konusunda birleşir.

Babası Muammer (1876-1951) İzmir'in zengin hinterlandından tarım ürünleri ve halı ticaretiyle büyük servet kazanmış bir iş adamıydı. İttihatçılara yakınlığı hasebiyle 1909'da kısa bir süre de olsa İzmir'de belediye başkanlığı yapmıştı. Oğullarının ve kızlarının iyi bir eğitim almasını önemsedi. Yunan İşgali'nin (1919) ardından Fransa'ya göçtü; Lâtife, o zamanlar yaşadığı çevrede öğrenilen üç veya dört yabancı dile İngilizce'yi de eklemesi için İngiltere'nin Kent şehrindeki yatılı bir kız okuluna verildi (Chisleshurst Tudor Hall School). Ailenin Paris'te de bir dairesi olduğundan babası onun Sorbonne'da Hukuk tahsili görmesini arzu ediyordu. Lâtife'nin eğitime en azından başladığı rivayet olunur. Ancak Muammer Bey kızını evlendirdiğinde ailenin serveti büyük ölçüde erimişti.

Her halükârda 1922'de, gayrimüslimlerin mahalleleri yanmaktayken Mustafa Kemal ve maiyeti babasının şehrin güneyindeki Göztepe semtindeki "Beyaz Villa"sında karargâh açtığında, Lâtife İzmir'deydi. Önce ailenin villalarla bezeli Karşıyaka sahilindeki ikinci konforlu evine geçtiyse de, kısa zamanda Beyaz Villa'nın bir müştemilatına yerleşerek subayların yol açtığı kaosu iyi kötü idare etmeye girişti. Ali Fuad (Cebesoy) dediğim dedik Lâtife hakkında "Karargâh Komutanı Hanım" diyordu şakayla karışık. Sayısız ziyaretçi geliyordu ve Mustafa Kemal onları ülkenin âdetlerince sırayla değil, toplu olarak kabul ediyordu.

Lâtife bu muzaffer ve yakışıklı paşaya tapıyordu ve ona her bahaneyle hizmet etmek için elinden geleni yapıyordu. Mustafa Kemal'in Lâtife'nin Batılı eğitiminden ne kadar etkilendiği sık-

lıkla vurgulanmıştır. Son Lâtife biyografisinin yazarı İpek Çalışlar, Paşa'nın "piyangodan çıkan" bu hayat arkadaşının kafasındaki büyük projelerde kendine ne kadar yardımcı olacağını hesapladığını, yani mevzuya genel tarzına uygun olarak konuya gayet soğukkanlı yaklaştığını anlatır.

Mustafa Kemal'in Lâtife'ye sevgisi öylesine barizdi ki, eski dostu ve yaveri Salih (Bozok) bile neredeyse kıskanıyordu ilişkilerini. Lâtife'nin babası Muammer Avrupa'daydı ve Salih ona, yokluğunda kızıyla bir baba gibi ilgilenme sözü vermişti. Lâtife bunu Salih'e 29 Temmuz 1923 tarihli mektubunda hatırlatır ve ondan Paşa'yla arasını yapma ricasında bulunur.

Lâtife hayalindeki nişandan önce en az üç engeli aşmak zorundaydı: Birincisi Paşa'yı nikâh masasına oturmama prensibinden caydırması gerekiyordu. İkincisi, Fransa'da bulunan Muammer Bey'in endişeleri giderilmeliydi. Ve nihayet Çankaya'da her şeyi istediği gibi idare etmeye alışmış bir Fikriye vardı; Mustafa Kemal'in üvey babasının daha önce de adı geçen yeğeniydi. Fikriye Lâtife'den bir veya iki yaş büyük olmalıydı ve tip olarak ona benziyordu. Bir de Mustafa Kemal'in artık Çankaya'da Fikriye'nin yanında yaşayan annesi vardı ve Zübeyde Hanım, oğlunun bu fazla Batılılaşmış evin kızıyla yapacağı bir izdivaca çok da sıcak bakmıyordu.

Hemen hepsi genç yaşta evlenmiş silâh arkadaşlarının gözünde ise Mustafa Kemal'in evlenmesi, onu alkol tüketiminden uzaklaştırıp düzenli bir hayat sürmeye sevk edecek tek yoldu. İsmet her zamanki pragmatizmiyle Lâtife'nin savaş sonrası Türkiyesi'nin dış ilişkilerini yola koymakta faydalı bir asistan olacağını düşünüyordu. Yalnız Fethi Bey, Paşa'nın dediğim dedik bir eşin dayatmasıyla bile alışkanlıklarından vazgeçmeyeceğini öngörmüştür.

Lâtife'nin Paşa'dan aldığı muğlak nişan sözünü artık hayata geçirmek istediği günlerde damat adayı Bursa'daydı. Mustafa Kemal'in Lâtife'den esirgediği daveti Fikriye aldı ve Bursa'da yanına gitti. Mustafa Kemal belki de Fikriye verem hastalığına tutulduğu ve zaten İsviçre'deki bir sanatoryuma doğru yola çıkacağı için izin vermişti bu ziyarete. İzmir'e döndüğün-

de Lâtife'ye şaşırtıcı bir biçimde, apar topar evlenme teklif etti. Herhalde Lozan Barış Görüşmeleri'nin krizli ortamında elinin tam serbest kalmasını istiyordu. Fevzi (Çakmak), yanına Salih'i de alarak kız istemeye, hâlâ yurtdışında bulunan Muammer Bey yerine Lâtife'nin büyük amcasını ziyarete gitti. Büyük amca ailenin büyüğü olarak yeğeninin evlenmesine izin verdi. Gazi 4 Ocak'ta Ankara'da Azerbaycan elçiliğindeki davette, yakında evleneceğinden lâf arasında ehemmiyetsizce bahsedince Ahmet Ağaoğlu, "İzmir fatihinin kalbini fetheden bu bahtiyar kim?" diye soracaktı.

İzdivaç 29 Ocak'ta –katılımcıların hepsi için biraz sürpriz olarak– Muammer'in evindeki basit bir çay davetinde gerçekleşti. Hâlâ Osmanlı'nın kadı huzurunda evlenme usulü geçerliydi. Klâsik Şeriat hukukunun ne bildiği ne de şart koştuğu bu evlenme biçimi Türklerde birkaç yüzyıldır gelenek haline gelmişti ve ancak Medenî Hukuk kabul edildiğinde bırakılacaktı. Nikâhın sadeliği kayınpederi düğüne küçük bir servet harcamaktan kurtardı ve Anadolu'nun harap sahnesine de uygun düştü.

Anadolu Ajansı olayı aynı gün şöyle özetliyordu:

> Anadolu Ajansı'nın 29.1.1923 tarihli bülteni: "Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'yle Uşakizade Lâtife Hanımefendi'nin emri mesnunu akideleri bugün saat beşte Göztepe'de icra edilmiştir. Paşa Hazretleri ve Lâtife Hanımefendi, şahit ve davetlilerden mürekkeb bir masada karşı karşıya oturmuşlardır. Paşa Hazretleri Kadı Efendi'ye hitaben: "Efendi Hazretleri, biz Lâtife Hanım'la evlenmeye karar verdik. Lütfen muamele-i lâzımmesini yapar mısınız?" demiştir. Bunun üzerine Kadı Efendi evvelâ Lâtife Hanım'a teveccüh ederek: "On dirhem gümüş mihri muaccel ve aranızda takrür eden mihri muaccelle hazırı bilmeclis Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleriyle tezevvücü kabul ediyor musunuz?" demiş ve Lâtife Hanım, "Kabul ettim" cevabını vermişlerdir. Kadı Efendi müteakiben Paşa Hazretlerine aynı suali irad etmiş ve müşarünileyh "Evet, kabul ettim" buyurmuşlardır. Duayı mütea-

kib tarafeyn, hazırun tarafından pek samimi bir surette tebrik edilmişlerdir.

"Başlık parası" kimi hallerde nikâhtan sonra peyderpey ödeniyor ve boşanırken geri isteniyordu *(mihrimüeccel)*. Buna karşın *mihrimuaccel* hemen ödenmesi gereken bir "başlık parası" türüydü. Kadı kadına yönelttiği soruyu Paşa'ya sorduktan sonra adet yerini buldu ve yeni evliler misafirlerin iyi dileklerini kabul ettiler. Geleneksel nikâhın, tarafların tabii o anda akıllarına getirmedikleri bir avantajı daha vardı: Evlilik ne kadar hızlı gerçekleştiyse bir o kadar süratli bozulabiliyordu.

Yorumunu bu tarihten çok sonra kaleme alacak olan bir yazarın (Lord Kinross) gözüyle Mustafa Kemal "hem sosyolojik, hem de şahsî sebeplerle" evlenmiştir, çünkü "eğer kendisinin peçesini çıkartan bir karısı yoksa halkı kadınların tesettürden çıkması gerektiğine nasıl ikna edebilirdi?" Nikâhından *sonra* kadınların yeni giysileri için verdiği mücadeleye bakıldığında

Mustafa Kemal'in karısı Lâtife ona çok sayıda seyahatinde refakat edip halka modern bir Türk kadını imajı vermişti.

bu yorum çok da makul görünmez. Ama bu konuyu birazdan daha etraflı konuşacağız.

Reisicumhur'un hanımına protokolde nasıl hitap edileceği, ufak çaplı bir sorun yaratmıştır. Yabancı gazeteler Lâtife Hanım'dan bahsederken *Mme. Kemal* yazıyorlardı. Anna Grosser-Rilke talebesinden *Latifé Mohamet* adıyla söz eder – ki büyük ihtimalle zayıf hafızasının göstergesidir. Yine de bundan, Lâtife'nin Mustafa Kemal'le evlenmeden evvel babasının ön ismini soyadı gibi taşıdığını öğreniyoruz. Lâtife'nin kocasına "Kemal" diye hitap ettiği bilinir. Bu günümüz okurlarına çok sıradan gelse bile geç Osmanlı üst sınıfında geleneklerden hayli büyük bir kopuşu simgeliyordu. Toplum "*Beyim*" ya da "*Paşam*" türü hitap şekillerine alışmıştı.

Medeniyet süreci

Çift ilk seyahatini Balıkesir-Edremit civarına yaptıktan sonra 12 Mart'ta daha uzun bir yolculuğa çıktı. Paşa'nın bu seyahatte de Anadolu'da birlikler teftiş ettiği ve tüm yolculuğun büründüğü kuvvetli propaganda havası düşünüldüğünde buna balayı denip denmeyeceği okurun tercihine kalmış.

İki haftalık "balayı seyahati" önce Adana'ya uzandı, sonra bunu Konya ve Kütahya gibi şehirler izledi. Küçük gruba katılmasına izin verilen tek gazeteci İsmail Habib (Sevük, 1882-1954) şöyle not ediyordu:

> Şef, ilk defa, kendi refikasını [eşini] bu seyahatte peçesiz bir yüzle milletine gösterecek. Yalnız balayı seyahati değil, inkılâp ve ders seyahati. Nitekim Adana'da bir grup hanım, refikasını kendilerine misafir olmak üzere davet ettikleri zaman Şef onlara, "Benim bulunamayacağım yerde karım da bulunamaz, dedi. Türkiye'de harem ve selâmlık ayrılığının gömülüşü bu cümleyle başlar.

"İnkılâp Derslerini" bu seyahatte bizzat hanımının kıyafetleri simgeliyordu: Uzun etekli bir tayyör ve başına sardığı hafif, renkli bir yemeni. Adana ve Tarsus'ta dar pantolonunun üstü-

ne binici çizmeleri giydi. Bu öyle büyük bir olay oldu ki, *Associated Press* ajansı haberi 14 Mart'ta Ankara'dan dünyaya geçti ve *New York Times* bunu sayfalarında yayımladı.

Gazi Konya'da Kızılay'a mensup bir kadın grubunun çay davetini "yeni Türkiye'de kadın" konusunun ayrıntılı biçimde ele alındığı bir foruma dönüştürdü. Meseleye kadınların geçmiş savaşlarda oynadığı rolü elle tutulur örneklerle anlatarak girdi:

> Kimse inkâr edemez ki, bu harpte ve ondan evvelki harplerde milletin kabiliyet-i hayatiyesini tutan hep kadınlarımızdır. Çift süren, tarlayı eken, ormandan odunu, keresteyi getiren, mahsulâtı pazara götürerek paraya kalbeden, aile ocaklarının dumanını tüttüren, bütün bunlarla beraber; sırtıyla, kağnısıyla, kucağındaki yavrusuyla, yağmur demeyip, kış demeyip, sıcak demeyip cephenin mühimmatını taşıyan hep onlar, hep o ulvî, o fedakâr, o ilâhi Anadolu kadınları olmuştur.

Düşmanlar yine de yüzeysel izlenimlere dayanarak Türkiye'nin medenî bir ülke olmadığı sonucunu çıkartabiliyordu. Kılık kıyafet ve özellikle kadınların örtünmesi bu yanlış izlenimleri besleyen başlıca faktörlerdi.

> Şehirlerdeki kadınlarımızın tarz-ı telebbüs ve tesettüründe [giyim ve örtünme biçiminde] iki şekil tecelli ediyor; ya ifrat, ya da tefrit görülüyor. Yani ya ne olduğu bilinemeyen, çok kapalı, çok karanlık bir şekl-i haricî gösteren bir kıyafet, veyahut Avrupa'nın çok serbest balolarında bile kıyafet-i hariciye olarak arzedilemeyecek kadar açık bir telebbüs. Bunun her ikisi de şeriatın tavsiyesi, dinin emri haricindedir. Bizim dinimiz kadını o tefritten de, bu ifrattan da tenzih eder.

Kısacası, İslâmî tesettür kadınları toplumsal, ekonomik ve bilimsel hayata katılmaktan alıkoyuyordu. Fakat Avrupalı kadınları taklit ederek aşırıya kaçmaktan da kesinlikle kaçınılmalıydı. Her milletin kendi gelenekleri, örf ve âdetleri, kendine has millî özellikleri vardı.

Mustafa Kemal'in söylevleri, bir nevi hükümet gazetesi sayılabilecek *Hâkimiyet-i Milliye*'de veya hükümetin aylık bülte-

ninde çoğunlukla aynen basılarak Türk ve uluslararası kamuoyuna ulaşıyordu. Bu konuşmadan iki buçuk yıl sonra, kamuoyunun dinî hassasiyetlerine anlayış göstermekten vazgeçecekti. Boşandıktan kısa bir süre sonra bile olsa İnebolu'da (28 Ağustos 1925'te) "aile" hakkında söyledikleri önemlidir:

> Efendiler, içtimai hayatin mebdei [sosyal hayatın kaynağı] aile hayatıdır. Aile, izaha hacet yoktur ki, kadın ve erkekten mürekkeptir. (...) Esna-yı seyahatimde [gezilerim sırasında] köylerde değil bilhassa kasaba ve şehirlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok kesif ve itina ile kapatmakta olduğunu gördüm. Bilhassa bu sıcak mevsimde bu tarz kendileri için mutlaka mucib-i azap ve ıstırap olduğunu tahmin ediyorum.
>
> Erkek arkadaşlar. Bu biraz bizim hodbinliğimiz [bencilliğimiz] eseridir. Çok afif [temiz] ve dikkatli olduğumuzun icabıdır. Fakat muhterem arkadaşlar, kadınlarımız da, bizim gibi madrik ve mütefekkir [anlayan ve düşünen] insanlardır. (...) Onlar yüzlerini cihana göstersinler. Ve gözleriyle cihanı dikkatle görebilsinler. Bunda korkulacak bir şey yoktur.

Reformcuların çoğu gibi Mustafa Kemal de geleneksel adetleri eleştirirken zaman zaman hijyen argümanından destek alır. Konuşmanın sonunda kendi medeniyet kavramının oldukça net bir tarifini yapar: Medeniyet geri dönülemez bir süreçtir ve onun karşısında durmak hem nafile hem de zararlıdır. Mustafa Kemal için medeniyet, önceki yüzyılların İslâmî düşünürlerinden farklı olarak tek ve parçalanamayan bir bütündür; hiç kimse kendini onun etki alanından sıyıramaz. İslâmî modernistlerden ayrıldığı bir başka nokta, (Batılı) medeniyetin bilimsel-teknik kazanımlarından oluşan "iyi yanları" ile ahlâken müphem ve yoz bulunan "hayat tarzı" arasında bir ayrım yapmayışıdır. Ziya Gökalp'in Almanya'dan esinlenen (Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, 1887) kültür ve medeniyet ayrımı, karşıtlığı ile hiç ilgilenmemiştir. Onun gözünde hakikî bir değeri olan tek zıtlık "medenî" ve "vahşi"dir. Mustafa Kemal'in gözünde biçim ve içerik de sıkı sıkıya birbirine bağlıdır:

> Medeniyetin coşkun seli karşısında mukavemet beyhudedir ve o, gafil ve itaatsizler hakkında çok bîamandır [amansızdır]. Dağları delen, semalarda pervaz eden, göze görünmeyen zerrattan [ufak parçalardan] yıldızlara kadar her şeyi gören, tenvir eden [aydınlatan], tetkik eden medeniyetin muvacehe-i kudret ve ulviyetinde kuunu vustai [ortaçağa ait] zihniyetlerle, iptidai hurafelerle yürümeğe çalışan milletler mahvolmağa veya hiç olmazsa esir ve zelil olmağa mahkumdurlar.

Medenî bir milletin kızları

Mustafa Kemal 30 Ağustos 1925'te Kastamonu'da Halk Partisi üyelerine hitaben konuşmasının sonlarına doğru bir talepte bulundu:

> Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez veya bir peştamal veya buna mümasil bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur. Bu tavrın mana ve medlülü [gösterdiği şey] nedir? Efendiler, medeni bir millet anası, millet kızı bu garip şekle, bu vahşi vaziyete girer mi? Derhal tashihi [düzeltilmesi] lâzımdır.

Kadınlar yeni kılık ve kıyafetler giymeye çağrılırken taşradaki yüksek devlet memurlarının eşlerine kıyafetleriyle herkese örnek olma görevi düşüyordu. Peçe 1935 Martı'nda Adana'da görüldüğü gibi bazı şehirlerde yerel idare tarafından da yasaklanmıştır. 1935 yılının Mayıs ayındaki Halk Fırkası Kongresi'nde delegelerden Hakkı Tarık Us peçenin kanunla yasaklanmasını talep ettiyse de bu rağbet görmedi ve böyle bir yasa hiç çıkmadı. Lenin'in karısının 1919 Komsomol Kongresi'nde Müslüman bir kızın üzerinden örtüsünü çıkartması türünden ibretlik bir eylem Türkiye'de hiçbir zaman yaşanmadı.

İlk nüfus sayımlarında az gelişmişliğin tipik bir göstergesi olarak kadın sayısı erkeklerden bir miktar az çıkmıştır (1927: Beklenen yüzde 49 yerine yüzde 47,4). Kadınlardaki okuryazarlık oranı da çok yavaş yükseliyordu. 1935 yılında okuma ve

yazma bilen kadınlar, 16 milyona çıkmış nüfusun içinde sadece yüzde 10'luk bir dilim oluştururlar (hatta yüzde 9,8). Buna karşın yüksek eğitim kurumlarına giden yolun açılması akademik mesleklerde kadın oranının, her alana eşit dağılınasa bile, hızla artmasına yol açmıştır.

Resimli Ay mecmuası 1925 yılı Eylül ayında şöyle bir soru ortaya attı: "Üniversiteden mezun olan kız talebeler eve (ve ailesine) mi kapanacak yoksa meslek hayatına mı atılacaklar?" Ve hemen manşetin altında kendisi cevapladı bu soruyu: "57 kız üniversite mezunundan 30'u mesleğini icra edecektir." *Cumhuriyet* gazetesi 14 Kasım 1927'de mikroskoplara eğilmiş altı kadının fotoğrafını yayımlayarak şöyle bir başlık atmıştı: "Yeni kadın hekimlerimiz Anadolu'da çalışacak"

Artık giderek bir devlet partisine dönüşen CHF 1923 ilâ 1931 yılları arasında yazdığı ilk tüzüklerde "kadınlar"a sadece ailevî görevleri bağlamında yer verir. Kadınların siyasî hakları için 1931 Parti Programı'nı beklemek gerekiyordu. Meclis 5 Aralık 1934'te milletvekili seçimlerinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı veren yasayı kabul etti. Türk Kadınlar Birliği'nin Başkanı Lâtife Bekir (Çeyrekbaşı) Reisicumhur'a çektiği telgrafta Türk kadınlarının kendilerine verilen görevi iştiyakla yerine getireceğine söz veriyordu. Uluslararası Kadınlar Birliği (*XII. Congres Suffragiste International*), Avusturya Büyükelçisi August Ritter von Kral'ın deyişiyle "kadın hakları alanındaki devrimlerin ve heyecan verici ilerlemenin uyandırdığı hayranlığı dile getirmek üzere" Nisan 1935'te İstanbul'da toplandı. Atatürk kongreden bir heyeti Çankaya'da kabul etti. Kadınlar Birliği kısa süre sonra (10 Mayıs 1935) devlet partisinin baskısıyla kendini lağvetti. Sadık başkan Çeyrekbaşı, erkeklerle kadınların siyasî eşitliği sağlandıktan sonra üyelerinin artık faaliyetlerini Halk Fırkası'nda sürdüreceğini açıkladı.

Atatürk'ün hiçbir katkısı olmadan kurulmuş Kadınlar Birliği'nin dağılması şaşırtıcı değildir, çünkü bağımsız örgütlenmeler Kemalizmin doruk noktasının yaşandığı o günlerde hakim olan yekpare devlet ve toplum tasavvuruna aykırıydı. Türk kadın yazarlar (Yaprak Zihnioğlu) bugün giderek daha güçlü bir

sesle, Atatürk'ün kadınlara bakışının 1920'lerin başlarından itibaren pek değişmediğini dile getiriyorlar. Kadınları aile hayatının pınarı olarak görüyor, Bağımsızlık Savaşı'nda oynadıkları rolü övüyor ve hünerli elleriyle hayır işleri örgütlemelerini istiyordu. Salih Bey'in (Bozok) aktardığına göre Lâtife, kocasına karşı, Türk kadınlarının siyasette temsil edilmesini savunmuştu. 1923 Haziran seçimlerinde değişik vilâyetlerde kadınlara oy çıktı ve geçersiz sayılan birçok oy pusulasında haliyle Lâtife'nin ismi vardı.

Kadınlara 3 Nisan 1930'da yerel seçimlere katılma hakkı verildi. Reisicumhur 1 Kasım'da Meclis'i açarken, yeni "parti"lere bir bakıma gözdağı olarak da okunabilecek konuşmasında bu seçimlerden bahsetti, fakat kadınların katılımına değinmedi. Kadın milletvekilleri beş yıl sonra Millet Meclisi'nde oturuyorlardı. 1935-1939 yılları arasında mecliste yüzde 4,08 oranında temsil edildiler (18 kadın mebus). Meclisteki kadın oranının 1939'dan itibaren sürekli düştüğü gerçeği düşünüldüğünde bu oran yüksektir ve neredeyse bir kadın kotasının varlığına işaret eder.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Başöğretmen (1928-1935)

Arap harflerinden "Türk" alfabesine

Mustafa Kemal'in zihnini ana dilinin geçmişi ve geleceği kadar meşgul eden çok az konu vardır. Bütün reform önlemleri arasında Harf İnkılâbı ile onunla eşzamanlı gelişen fakat mahiyeti itibarıyla o kadar da yakın durmayan Dil İnkılâbı özel bir yeri tutar. 1928'de Latin alfabesinin kabul edilişinin ardından Türk şehirlerinin çehresi aniden değişir. Bununla beraber çarşılardaki Fransızca, Rumca ve Ermenice şirket levhalarıyla reklâm tabelaları da neredeyse bir gecede ortadan kaybolur. Geriye sadece vakıf binalarının som mermere kazınmış kitâbeleri kalır. Medreselerin, mekteplerin rahle-i tedrisatından geçenler birkaç ay gibi bir süre içinde bir bez pankartta veya bir tramvay biletinin üzerinde ne yazdığını dahi okuyamayan kara cahillere dönüşürler. Buna karşın Avrupalılar artık sokak isimlerini veya gazetelerin manşetlerini yardımsız okuyabileceklerdir.

"Harf İnkılâbı" denen yazı reformuyla beraber başlatılan okuma-yazma seferberlikleri erkek-kadın, fakir-zengin, köy ve kent demeden bütün halkı kapsıyordu. Kemalist inkılâplara düşmanca bakanlar bile yeni alfabeyi öğrenmekten kaçınamıyordu. Yeni harfleri öğrenmeden resmî makamlarda işlem yap-

mak, yazışmaları okuyup anlamak veya bir mahkemeye girmek mümkün değildi.

Atatürk hakkındaki literatür, Mustafa Kemal'in Harf İnkılâbı'na baştan beri kararlı olduğunu göstermek için onun Latin harfleriyle yazılmış Türk metinleriyle çok eskilerden beri haşır neşir olduğuna işaret eder. Buna *Chère Madame* Corinne'e 1914'te Fransız imlâ kurallarıyla ama Türkçe olarak kaleme aldığı bazı mektuplar dahildir (*sévimli hanim... keuzlérinden eupérim*). Macar Türkolog Gyula Németh'in (1880-1976) Türkçe öğrenmek isteyen Almanlar için 1917'de hazırladığı küçük gramer kitabını etüt ettiğini biliyoruz. Agop'un (Dilâcar) bir tavsiyesiydi bu. Almanya ve Avusturya-Macaristan'la silâh arkadaşlığı esnasında üretilen bütün ders malzemeleri gibi bu gramer kitapçığı da Latin harfleriyle basılmıştır. Németh'in seçtiği çevrimyazı [transkripsiyon] alfabesi modern Türkçe harflere uzak değildi: üč > üç, alty > altı, jedi > yedi. Mustafa Kemal zengin Türkçe vokallerin bire bir yazıya dökülebildiği Latin alfabesini, "okuma" yerine çoğu kez "bulmaca çözme" yetenekleri gerektiren Arapça yazıya hangi tarihten itibaren yeğlemeye başlamıştı? Bilemiyoruz. Falih Rıfkı özetliyor: "Alfabe işi Atatürk için başlangıçta sadece bir yazı işi idi." Türk dilinin kökenine ve nerelere yayıldığına ilişkin o büyük sorularını ileride soracaktır.

1908'de Manastır'da Ulusal Arnavut Kongresi'nin Latin alfabesini kabulüne şahit olunmuştu. Türk gözlemciler açısından acı verici bir karardı bu. Müslüman Arnavutlar, Hıristiyan soydaşlarının izinden gidiyorlardı çünkü. Yine Manastır'da yayımlanan *Esâs* gazetesi Latin alfabesiyle basıldığı bilinen ilk Türkçe matbuattır. Gerçi Mustafa Kemal bu gazetenin yayın hayatına atıldığı günlerde "Osmanlı Afrikası"nın muhafazası için mücadele veriyordu ama büyük olasılıkla mektup arkadaşlarından, bu kısa ömürlü neşriyat hakkında bilgi sahibi olmuştur.

Mustafa Kemal'in açık görüşlü çağdaşlarının bu yerel ve sınırlı çabalardan ilham almaya da pek ihtiyacı yoktu aslında. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde ve dışında birçok entelektüel 19. yüzyılın ortaları gibi çok erken bir tarihten itibaren

Arap harflerinden Latin harflerine geçişi tartışmaya başlamıştı. Çarlık ve sonradan Sovyet Rusyası'ndaki Türkî halkların tecrübeleri Türkiye için gayet öğretici oldu. Azerbaycan'da onlarca yıl süren tartışmaların ardından 21 Eylül 1921'de Latin harfleriyle ilk gazete basıldı. 1923 Haziranı'nda ülkedeki tüm devlet memurları "Türk Alfabesi"ni öğrenmeye ve yeni harflerle yazılı belgeleri kabul etmeye mecbur kılındılar. Nihayet 27 Haziran 1924'te Latin alfabesi bağlayıcı oldu ve 1928'de Arap harfleri resmen yasaklandı.

Bu politik ve kültürel süreçler Ankara'da da büyük dikkatle izleniyordu. 1926'da Bakü'de düzenlenen Uluslararası Türkoloji Kongresi'ne iki delege gönderildi. Kongredeki davette katılımcılar kadehlerini "Devrimci Önder Mustafa Kemal"in sağlığına kaldırdılar. Hakkındaki büyük övgülerden bihaber olamazdı. Elbette Kafkaslar'da emekçi kitleler arasında başlatılan okuma-yazma seferberliklerini (*likbez* kursları) de biliyordu. Türkiye Latin alfabesine geçerken, coğrafî açıdan yakın ve dil bakımından akraba Azerbaycan'ın alfabesini başarıyla Latinleştirme deneyiminden etkilenmiş ve faydalanmıştır.

Mustafa Kemal alfabe meselesinde uzun süre sessizliğini korudu; belki bu zor işin başarılıp başarılamayacağından tam emin değildi, belki de "Allahsız Bolşeviklerin" kuyruğuna takıldığı suçlamasına maruz kalmaktan çekiniyordu. En yakın çevresinde Latin harflerine geçişe tereddütle bakan, hatta Kâzım Karabekir Paşa gibi tamamen karşı çıkanların varlığı da kararsızlığında etkili olmalıdır. Askerî-siyasî arenada büyük ağırlığa sahip Kâzım Karabekir *Hakimiyet-i Milliye* muhabirine (gazetenin 5 Mart 1923 günkü nüshasında) Arnavutların apar topar Latin alfabesine geçmekten pişmanlık duyduklarını ve şimdi de dost Azerîlerin aynı hataya düştüklerini beyan eder. Böylelikle Avrupalıların eline bir silâh verilmiştir; Avrupalılar artık bundan böyle (sair) İslam âlemine karşı Türklerin yabancı bir yazıyı devralarak Hıristiyan oldukları propagandasını yapabileceklerdir. Kâzım Karabekir, *"İşte düşmanlarımızın çalıştığı şeytanat-i kârane fikir budur,"* diye bitirir sözlerini. Mustafa Kemal daha 1924'te Meclis'te konuşulduğun-

da bile yeterince heyecan yaratan ve bütün gazete ve dergilerde hararetle tartışılan yazı meselesine besbelli ihtiyatla yaklaşmak istemişti. Matbuatın çoğu Türkçe'nin Arap harfleriyle yazılmasının devasa bir sorun oluşturduğu konusunda birleşiyordu; yine de Agâh Sırrı Levend'e bakılırsa alfabenin değiştirilmesini sadece bir avuç insan cesaretle savunabilmiştir. İsmet (İnönü) başbakanlık yaptığı 1927'de bile hâlâ yazının değiştirilmesine karşı olduğunu söyler; ülkedeki ulemânın tamamı, İstanbul'daki profesörler ve çok sayıda milliyetçi entelektüel de aynı görüştedir.

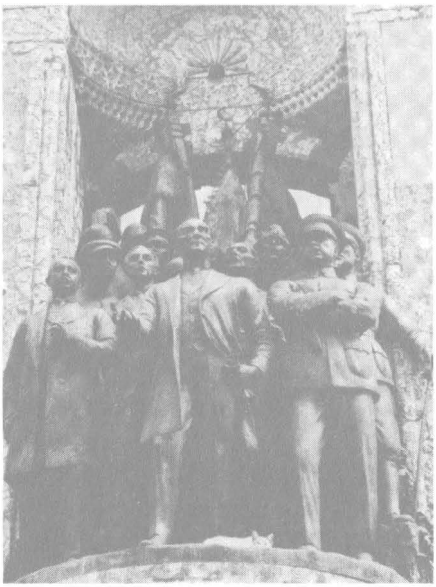
Meclis 1928 Mayısı'nda Mustafa Kemal'in ince eleyip sık dokuyarak oluşturduğu Dil Encümeni'ne onay verince büyük bir engel aşılmış olur. Encümenin görevi Latin harflerinin dilimize uygulanma tarzı ve imkânları hakkında düşünmek olarak tanımlanmıştı. İlk kurulduğunda dokuz üyesi arasında Falih Rıfkı'nın yanı sıra Ruşen Eşref (Ünaydın) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) gibi iki ünlü "saray yazarı" vardı. Reformun taşıyıcılığını ise konuya başta çekimser yaklaşan genç Maarif Bakanı Mustafa Necati (1894-1929) üstlenecekti ki Reisicumhur ona büyük ümit bağlamıştı. Necati'nin genç yaşta zeybek oynarken apandisti patlaması sonucu vefat etmesiyle Gazi'ye sadık sivil kadrolar içinde büyük bir gedik açılacaktı. Mustafa Kemal'i ağlarken gören pek olmamıştır ama Necati'nin ölüm haberi karşısında gözyaşlarını tutamayacaktır.

Harf ve dil mühendisleri arasında baştan itibaren önemli bir figür de Selânikli Necmi'ydi (Dilmen). Mustafa Kemal'i bu reformlara ikna etmekte tayin edici rol üstlenmişti. Bütün bu süreçte Necati'nin Dünya Savaşı sırasında eski Dar-ül Fünun'da ünlü Osmanlı ve Türk Halk Edebiyatı uzmanı Profesör Friedrich Giese'nin (1870-1944) asistanlığını yapmış olması da belki önemli bir rol oynamıştı.

Komisyon çalışmaları birkaç ay içinde semeresini verdi ve ortaya bir "Alfabe Raporu" çıktı. Gazi (*gh, kh, sh* gibi) karmaşık harf kümelerinin ve *q, w* ve *x* harflerinin kullanılmasına karşı olduğunu belirtmişti. Buna karşın, modern Romence'nin yazımı için icat edilmiş olan ş harfi rızasını kazandı. Bu harf Türk

fonemlerinin [seslerinin] *tek bir* harfle ifade edilme çabasının ne kadar başarılı olduğuna örnektir. Türkçe'deki ş'yi ifade etmek için Almanca'da üç *(sch)*,Fransızca ve İngilizce'de ikişer *(ch, sh)* harf gerekmektedir. Yeni Latin alfabesi Türkçe'ye Avrupa dillerinden girmiş yabancı sözcüklerin yazımında da kullanılmıştır ("Chauffeur" yerine *şoför* gibi).

Mustafa Kemal'in İstanbul Sarayburnu [Gülhane] Parkı'ndaki çıkışı, Harf İnkılâbı'nın resmî başlangıcı kabul edilir. 1928 senesinde, Ağustos'un 8'ini 9'una bağlayan o gece Halk Fırkası'nın bir kutlama vesilesiyle yaptığı davette –bu geceye müzik faslında da değinmiştik–, İstanbul'a Harf İnkılâbı'nın haberi ulaştırıldı. Gazinosuyla beraber Gülhane 1928 yılında Topkapı Sarayı'nın altında kendi halinde, mütevazı bir parktan ibaretti. İsmini 1839'da Reşid Paşa'nın, tebaaya hukukî güvenceler ve eşit muamele sağlamayı hedefleyen ve Osmanlı ıslahatının başlangıcı kabul edilen büyük reform paketinden, Tanzimat Dönemi'ni başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun açıklandığı köşkten alır.

Pietro Canonica'nın İstanbul Taksim Meydanı'nda 1928'de açılan Cumhuriyet Anıtı. Güney cephesinde Mustafa Kemal'i İsmet Paşa (her ikisi de sivil kıyafetli) ve Fevzi Paşa arasında görürüz. Halk; işçiler, askerler ve bir öğretmenin şahsında temsil edilmektedir. Arka planda, solda bir kadın, zar zor seçilir.

1926'dan itibaren Gazi'nin bir heykeli Gülhane Parkı'nın içinde önemli bir mihenk noktası haline gelmişti. Bu onun ayakta betimlendiği ilk heykelidir ve İstanbul Belediye Başkanı'nın girişimiyle Avusturyalı heykeltıraş Heinrich Krippel'e (1883-1945) yaptırılmıştır. Viyana'daki *Vereinigte Metallwerke*'de (Birleşik Metal Fabrikaları) imal edilen yaklaşık üç metre yüksekliğindeki bronz heykel o gece hayattaki Gazi'ye tepeden bakıyordu. Gülhane'deki konuşmayı yaptığı akşamın gündüzünde İstanbul-Beyoğlu'nda, planlaması henüz bitmemiş Taksim Meydanı'ndaki büyük Cumhuriyet Anıtı da iki buçuk senelik hazırlığın ardından törenle açılmıştı.

Taksim'deki kalabalık anıtın yaratıcısı, daha önce de adı geçen ve Cumhuriyet'ten birçok sipariş alan İtalyan Pietro Canonica'dır. Nitekim Mussolini Gazi'ye gönderdiği telgrafla Taksim Cumhuriyet Anıtı'nın açılışını bizzat kutlar. Bu arada Gazi'nin açılış törenine bizzat katılmadığını, ertesi gün anıta kısa bir göz atmakla yetindiğini de ekleyelim.

Sarayburnu'nda Harf İnkılâbı'nın uzun gecesi

Mustafa Kemal Gülhane Parkı'ndaki Gazino'da gecenin ilerleyen saatlerinde en önemli kısmını Falih Rıfkı'ya okuttuğu kısa bir nutukla halka hitap etti. Dinleyicilerinin çoğunun Halk Fırkası üyelerinden oluştuğunu tahmin etmek yanlış olmaz.

> Sevgili kardeşlerim,
>
> Huzurunuzla ne kadar bahtiyar olduğumu izah edemem. Duyduklarımı tek kelimelerle ifade edeceğim:
>
> Memnunum, mütehassisim, bahtiyarım. Bu vaziyetin bana ilham ettiği hissiyatı huzurunuzda ufak notlar halinde tespit ettim. Bunları içinizden bir vatandaşa okutacağım.

Notlarını dinleyicilerin arasından genç bir adamın eline verdi ve okunduktan sonra geri alıp konuşmasını sürdürdü:

> Vatandaşlar, bu notlarım asıl hakiki Türk kelimeleri, Türk harfleriyle yazılmıştır. Kardeşiniz bunu derhal okumağa teşeb-

büs etti, biraz çalıştıktan sonra birdenbire okuyamadı. Şüphesiz okuyabilir. İsterim ki, bunları hepiniz beş on gün içinde öğrenesiniz.

Arkadaşlar, bizim ahenktar, zengin lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburîyetindesiniz.

Ve sonra Falih Rıfkı notların Latin harfleriyle kaleme alınmış son kısmını okuyarak konuşmayı bitirdi. Partililer bu son bölümde yeni alfabenin yaygınlaşmasına aktif olarak katkıda bulunmaya çağrılıyordu.

Şimdi sözden ziyade iş zamanıdır. (...) Çok işler yapılmıştır, amma bugün yapmağa mecbur olduğumuz son değil, lâkin çok lüzumlu bir iş daha vardır: Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki, bir milletin, bir heyet-i içtimaiyenin yüzde onu, okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez nevindendir. Bundan insan olarak utanmak lâzımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir; iftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharlarla doldurmuş bir millettir.

Türklerin bu acınacak duruma nasıl düştüğü sorusunu ise konuyu biraz muğlak bırakmakla beraber, şöyle cevaplıyordu:

Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bu hata bizde değildir. Türkün seciyesini anlamayarak kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz. Hataların tashih olunmasında bütün vatandaşların faaliyetini isterim. En nihayet bir sene, iki sene içinde bütün Türk heyet-i içtimaiyesi yeni harfleri öğreneceklerdir. Milletimiz yazısile, kafasile bütün âlem-i medeniyetin yanında olduğunu gösterecektir.

"Birçok zincir" derken, dinî obskürantizmin insanı felç eden araçlarını kastettiğini dinleyicilerin çoğu anlamış olmalıdır. Gazi bu açıklamanın ardından rakı bardağını halka doğru kaldırıp şöyle der:

> Eskiden bunun bin katını çöplüklerde gizli gizli içerek türlü fesatları yapan ikiyüzlü sahtekârlar vardı. Ben sahtekâr değilim. Ulusumun şerefine içiyorum.

Bu alenî içme jestini ilk kez 1922'de İzmir'in alınışından hemen sonra bir otelin restoranında ifa etmişti. Gülhane Parkı'nda elbette ön planda olan "içki içme zevki" değil yeni yazı ve müziktir; ama biz bu noktaya da değinmiş olalım.

İzleyen günlerde, Boğaz tarafındaki Dolmabahçe Sarayı yazı reformunun ana karargâhı haline geldi. Devasa barok palas artık Gazi'nin sürekli yazlık ikâmetgâhı olmuştu. Kendisi, sarayın artık (Padişah için söylenegeldiği gibi) "Allah'ın Gölgesi"nden çıkıp Ulusun Evi'ne dönüştüğünü söyleyecekti.

Mustafa Kemal bir gün Encümen toplantısından çıkıp adının baş ve kıç tarafında yeni alfabeyle okunabildiği *Ertoğrul* yatına bindi ve Tekirdağ'a doğru yola çıktı. Tekirdağ'ı en son 1915 Şubatı'nda, birliksiz bir birlik komutanı sıfatıyla ziyaret etmişti. Gemi 23 Ağustos sabahı, erken saatlerde limana girdi. Gazi bir süre kamarasında dinlendikten sonra saat on bire doğru "halkın sevgi gösterileri, alkışlar arasında" Hükümet Konağı'na gitti.

Vali ile diğer mühim kişiler, mebuslar ve sair ziyaretçiler Meclis Umumî Salonu'nda bir yarım daire şeklini alıp toplanmışlardı. Gazi okuldan getirilmiş kara tahtanın başında "Latin harfleriyle Türkçe" dersine bir soruyla başladı: "*Yeni Türk yazısını biliyor musunuz, bilmiyor musunuz?*" Kalabalıktan "*Öğrendik*", "*Öğreniyoruz*" gibi sesler gelince birini tahtanın başına çağırdı ve ondan yeni yazıyla bir cümle yazmasını istedi. İyi hazırlanmış şahıs tahtaya "*Büyük Gazi'ye malik olan Türkler bahtiyardırlar*" cümlesini yazdı. Sadece iki küçük harf yanlışı yapmıştı.

Sınavla karışık ders, esasen toplumu cesaretlendirmek için düzenlenmişti. Bu neşeli girizgâhın ardından iki saati aşkın bir süre böyle devam etti. Misafir grubu akabinde Hükümet

Konağı'na geçti ve ziyaretini Mustafa Kemal'in askerleri imtihan etmeden, sadece yeni yazıyı övmekle yetindiği Zabitan Yurdu'nda son buldu.

Limana dönüşünde Eski Cami'nin imamı ve Müftü Vekili Mevlâna Mustafa (Özeren) Efendi'yi kalabalığın arasından seçip yanına çağırdı. Arapça yazının Türk okurlar için uygun olmadığını Kutsal Kitap örneğinde halka göstermek niyetindeydi ve bunun için uygun şahsı bulmuştu. Mustafa Kemal nedense, (dine eleştirel yaklaşmak istediği) bu veya benzer durumlarda daha önce de gösterdiğimiz gibi Kuran'ın 95. suresine odaklanıyordu. Hoca'nın eline bir kağıt verdi ve ilk ayeti Arap harfleriyle yazdırdı. Etraftakilere ilk cümleyi okutunca, farklı telâffuzlar duyuldu. Bunun üzerine Arapça cümleyi Latin harfleriyle yazdı, bu sefer herkes doğru okudu. Karşılaşma Mustafa Kemal'in Hoca'ya bir nasihatiyle son buldu: "*Sizden yeni Türk harflerinizi öğrenmenizi isterim. Bu kağıt sende kalsın, bir hatıram olsun. Yeni harfleri öğren ve herkesi öğrenmeye teşvik et, bir daha gelişimde seni böyle, hazır göreyim.*"

Seyahatinin ardından Anadolu Ajansı'na verdiği demeçten de anlaşılıyor ki, Tekirdağ halkının meseleye "aynı benim gibi baktıkları ve benim gibi hissettikleri" için Türk milletini temsil ettiklerini düşünmüştür.

> Tekirdağlı vatandaşlarım daha şimdiden yeni Türk harflerini yazıp okumayı hemen öğrenmişlerdir diyebilirim. Memurların kâffesini [tamamını] bizzat imtihan ettim. Sokaklarda ve dükkânlarda halk ile temaslar yaptık. Arap harfleriyle hiç yazmak okumak bilmeyenlerin Türk harfleriyle derhal ünsiyet etmiş [yakınlık kurmuş] olduklarını gördüm.

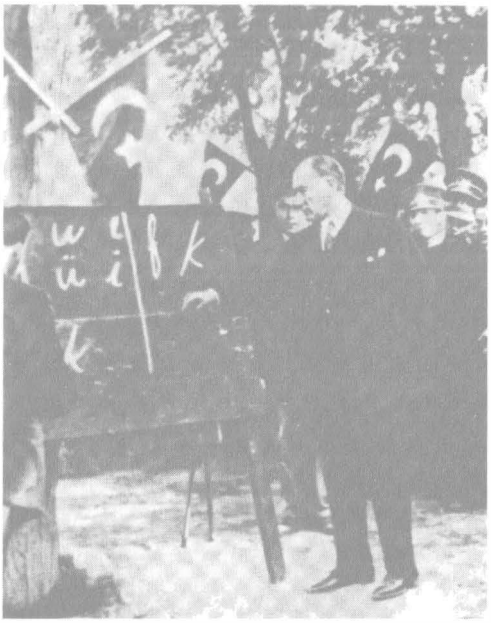
Tekirdağ'daki bu başarılı deneyin ardından Mustafa Kemal'in 1928'deki tarihî yolculuğu eylül ayında Anadolu'nun birçok şehrine uzanır. Böyle bir misyona tarihte hiç rastlanmamıştır, tekil bir örnektir: Bir devlet başkanı bizzat başöğretmenlik yapmaktadır. Tekirdağ'daki gibi, gayret ve şevkle, önce karşısına çıkan devlet memurlarına yönelir ve onları, herhalde bazen kalabalığın içinde küçük düşmelerine de yol açan,

ciddi sınavlardan geçirir. Milletin umudu olarak baktığı gençliğin temsilcileri ve –propaganda etkisini mutlaka iyi hesaplayarak– basit halktan okuma yazma bilmeyenler de sırayla tahtaya çağrılırlar.

Mustafa Kemal sonra Dolmabahçe'de çalışmalarına devam eden Encümen'in toplantısına katılmak üzere kısa bir süreliğine İstanbul'a döndü ve ardından 27 Ağustos'ta yeniden *Ertoğrul*'a binip Mudanya'ya ve oradan Bursa'ya geçti. Dönüş yolunda yatın telsizcisine bir telgraf ulaştı. Gönderen, Hazreti Muhammed hayattayken kendilerine cennet vaat edilen on sahabenin adlarının Türkçe harflerle yazılıp yazılamayacağını soruyordu. Gecenin bir yarısında gelen bu kışkırtıcı ve üstelik imzasız telgraf Gazi'yi çok öfkelendirdi. Üstlendiği misyonla böylesine terbiyesizce alay edilmesinden duyduğu hiddeti sabahın erken saatlerinde olağanüstü duygusal bir beyanata tevil etti ve demecini telsizle *Hakimiyet-i Milliye*'ye yollatıp hemen ertesi günkü nüshasında yayımlattı:

> Böyle bir şey aslâ düşünmek lüzumunu duymamıştım. Bu galat ve sakat zihniyet sahipleri hakkında söylenecek şey şudur: Bu ahmaklar, niçin halâ milletin sözüne, milletin kalbine, milleti arzusuna kulaklarını vermekten kendilerini müstağni görüyorlar [kulak vermeye ihtiyaç duymuyor, minnet etmiyorlar]? Efendim, arzu, talep, irade bizim, kimsenin değil, milletindir. Biz onun, bu işaret olunan maddî ve manevî ihtiyaçlarını ifaya memur adamlarız. Kendi kendimize salâhiyet-i mutlaka iddiasiyle ortaya çıkmak hakkımız mıdır? Herhangi bir millete ve bilhassa büyük Türk milletine herhangi bir memurun veya Reisicumhur onu, mazininin ahmak ve alçak devirlerinde olduğu gibi, hiçe sayarak kendisinin aklı ebleh-firîbânesine [aptal aldatırcasına] münkad olacağını [boyun eğeceğini] zannetmeğe artık mesağ [cevaz verilmesi] tasavvur olunur mu?

Yazarın öfkesi, açıklamanın sonlarına doğru şu zehir zemberek cümlelerde vücut buluyordu:

Mustafa Kemal çeşitli şehirlerde yeni alfabeyi halka öğreten bir Başmuallim görevi yaptı. Kara tahta başındaki bu ünlü fotoğrafı 20 Eylül 1928 günü Sivas Hükümet Meydanı'nda çekilmiştir.

> Bunun önüne sed çekmek istiyeceklerin âkibeti, Türk'ün kuvvetli ayakların altında ezilmektir efendim. Eğer bu millet yalnız bu hususta herhangi bir müşküle tesadüf ederse ben ve arkadaşlarım bilâ tereddüt bu kuvvetli ayakların, arslan pençelerin önünde nâçiz bir milletin fedaisi oluruz, o kadar.

Cumhuriyet'in kurucusu bu satırlarıyla artık halkı güzellikle ikna etme çabasından vazgeçip gözdağı verme evresine geçer. Tekirdağ'daki denemelerinden sonra asıl "misyon gezisi" zaten daha önünde durmaktadır. Atatürk'ün resmî "Söylev ve Demeçler" külliyatına girmeyen telgraf metni Mustafa Kemal'in ve devrimci dava arkadaşlarının kendilerini nasıl milletin emrinde çalışan fedakâr neferler olarak hissettiklerini de gösterir. Devrimci elit, kendini açıkça ifade edemeyen veya bir sözcüye, temsilciye ihtiyaç duyan Türk milletinin arzusunun ve iradesinin öncüsüdür, bu tasavvura göre.

Geniş çaplı ilk halk eğitim faaliyeti Karadeniz kıyısında-

ki Sinop'ta gerçekleştirildi. Gazi Hükümet Konağı'yla Belediye Reisliği'nde çalışan bütün memurları sınavdan geçirdi. Öğretmenler bile kara tahta başında imtihan edilmekten kurtulamadılar. Sonunda kalabalığın içindeki bir adamı işaret etti:

– Sen gel bakayım! (...) Adın ne?
– Bekir, Paşam.
– Ne iş yaparsın?
– Arabacıyım, Paşam.
– Okuman, yazman var mı?
– Yok Paşam, Senden öğrenmeye geldim.

Paşa Sinop'un ünlü Arabacı Bekir Ağa'sına tam yarım saat içinde, mesleğiyle alâkalı olduğu su götürmez iki kelimenin Latin alfabesiyle yazılışını öğretti: "At" ve "ot" Çabuk kavrayan öğrencisinin sonunda şöyle haykırdığı rivayet edilir:

> Elli yaşımda beni okuttu. Ömrümde ilk hocam Gazi babamız oldu. Sağ olsun, bin yaşasın.

Olayın doğrudan görgü tanığı olmuş halk bilimci Mehmet Şakir Ülkütaşır (1894-1981) tarafından on yıl sonra aktarılan hikâye, Türk Kültür Devrimi büyük anlatısının önemli parçalarından biridir ve Mustafa Kemal'in Sivas gezisi üzerine de, okuma yazma bilmeyen bir kasaba uyarlanarak aktarılır.

O sonbahar bir dizi milletvekili Mustafa Kemal'in izinde seçim bölgelerine gittiler. Bu "artçı misyon" faaliyetlerinin nasıl karşılandığına dair bir bilgi yok fakat Dil Encümeni üyesi ve Tekirdağ gezisinin görgü tanığı Falih Rıfkı'nın özetlediği gibi cereyan ettiklerini tahmin ediyoruz: "*Atatürk inkılâplarının en çok rahatsız edeni yeni yazıdır.*"

Meclis 1 Kasım 1928'de "Yeni Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun"u kabul etti. Gerekçenin özü şu cümlede saklıydı:

> Büyük Türk milleti cehaletten az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asîl diline kolay uyan böyle bir vasıta ile sıyrılabilir.

Sonra mebuslar Reisicumhur'a üzerinde yeni harflerin altınla işlendiği bir plaket hediye ettiler. Londra'daki *Simplified Spelling Society*'nin [Basitleştirilmiş Okuma Cemiyeti] yolladığı bir kutlama telgrafına da sevinmiş olacaktır çünkü gönderenler kolaylaştırılmış imlâ için dünya çapında yürüttükleri mücadelede bu "Türk devrimcisini" bir müttefik olarak gördüklerini yazmışlardı.

Millet Mektepleri

1 Kasım 1929'dan itibaren 16 ilâ 30 yaş arası okuma yazma bilmeyenler için tüm kamu binalarında, fabrikalarda, hastanelerde, hatta camilerde ve kahvehanelerde "Millet Mektepleri" açıldı ve enerjik ve kitlesel bir okuma-yazma seferberliğine girişildi. Mustafa Kemal, artık tüm fertlerini kolektif olarak "talebe" ilân etmiş bir milletin "başmuallimi"ydi.

Kurslar Cumhurbaşkanı'nın yüceltilmesi için sayısız vesile yaratmıştır. Her toplantı öncesinde liderin bir konuşması gramofonla okunurdu. Ders kitapları aynı zamanda Türklerin tarihini, özellikle Gazi'nin Bağımsızlık Savaşı'ndaki kazanımlarını anlatıyordu.

Başmuallim sıfatıyla Atatürk yeni harflerin yanında Arapça yazıya birkaç yıl daha müsamaha gösterme yolundaki bütün teklifleri geri çevirdi. Nasıl ki Avrupa hukuku, zamanında fazla aceleci olarak eleştirilmesine karşın büyük bir başarıyla devralındıysa, yazı reformunun da radikal ve acil uygulanma tarzı geri çevrilemezliğinin garantisi olacaktı – öyle de oldu.

Alfabenin değişimi onlarca yıldır birçok Türk milliyetçisinin onayladığı, Osmanlıcadan Arapça ve Farsça sözcüklerin ayıklanarak "arı" Türkçe muadilleriyle değiştirilme sürecini hızlandırmıştır. Arapça artık Türkçe'nin "dejenere" olmasından sorumlu tutuluyor ve patolojik sıfatlarla anılıyordu.

Dil ailesinin çoktan alışıp nadiren "ecnebî" olarak algıladığı bu kelimelerin oranı yazıda ve eğitimli kesimin günlük konuşma dilinde bayağı yüksekti. Mustafa Kemal de buna bir istisna oluşturmuyordu. Seviyeli bir Geç Osmanlıca dilinde okuduğu

Nutuk'un dili bile ölümünden sonra "sadeleştirilmiş"tir ve günümüzde artık orijinal versiyonunu bulmak neredeyse imkânsızdır. Kemalizmin ateşli savunucuları bugün Başmuallim'in yazılarını nadiren orijinalinden alıntılamaktadır.

1928-29 yıllarında basılan bir imlâ sözlüğü birçok Arapça-Farsça sözcüğün yerine Türkçe muadillerini geçirmişti bile. Bu eğilim bilimsel kavramlara da yansıdı. Seyir kısa zamanda kendi dinamiğiyle hız kazandı ve dil mühendisleri devlet başkanıyla sıkı temas içinde çalışmaya devam etti. Mustafa Kemal, Tatar sohbet arkadaşı Sadri Maksudi'nin (Arsal, 1880-1957) *Türk Dili İçin* adlı kitabına yazdığı önsözde şunu vurguluyordu:

> Milli his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin milli ve zengin olması milli hissin inkışafında başlıca müessirdir [etkendir]. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir;yeter ki bu dil şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmalıdır.

Mustafa Kemal 1930'lu yılların başlarında kendi Arapça-Farsça kelime hazinesini de büyük ölçüde eski veya yeni Türkçeleriyle değiştirdi. 1 Kasım 1931 günü Meclis'in açılışında söylenen mutad "TBMM'nin muhterem azaları" cümlesinde iki ek dışında hiçbir Türkçe unsura rastlanmazken 1932'de hafif değiştirilmiş halinde dört Türkçe kelime vardı ve 1934'te ise zabıtlara artık tek bir Arapça kelime yansıyacaktı: (Milletin) "*vekilleri*" Diller arasındaki oran 1937'de büsbütün tersine döndü. Metinler artık yeni icat edilen sözcüklerle dolu olmasına karşın hemen herkes onları genellikle anlıyordu.

Dil Devrimi kurumsallaşıyor

"Boyunduruk" ile Arapça'yı kastettiği aşikârdır. İslâmî ibadette de artık yavaş yavaş Arapça'nın yerine Türkçe kalıplar geçirilmeye başlar. 12 Temmuz 1932'de Mustafa Kemal'in himayesinde "Türk Dili Tetkik Cemiyeti"nin kurulmasıyla dilde radikal arınma dönemi resmen başlamış olur. Devlet Başkanı çoğu

amatörlerce yürütülen bu cemiyet faaliyetlerini yalnız himaye etmekle kalmaz, birçok defa Arapça sözcükler yerine öneriler getirerek çalışmalara aktif katkıda bulunur. Örneğin kapağında adı olmamasına karşın bizzat yeni dilde bir geometri ders kitabı kaleme almıştır. Önerdiği "açı" sözcüğü ve diğer matematik terimler çok başarılıdırlar. Dil reformunun kararlı düşmanları bile matematik, jeoloji veya kimyanın karmaşık, zahmetli uzmanlık dillerinde sadeleşmenin ve Türkçeleştirmenin didaktik açıdan ne kadar elzem olduğunu teslim etmek zorundaydı. Fakat Mustafa Kemal'in kimi "köken araştırmaları" o kadar kolay kabul görmemiştir. "Kültür" kelimesini Çağatayca'daki "kültürmak" fiiline bağlayışına bıyık altından tebessüm edenler yok değildi.

İstanbul'da (26 Eylül-5 Ekim 1932 tarihlerinde) tabiatıyla Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan Birinci Türk Dil Kurultayı'nda, Türklerin dünyadaki ilk medeniyetin sahibi olduğu yolunda cümleler içeren bir çalışma programı onaylandı. Buna göre Türkçe bütün Hint-Avrupa ve Semitik dillerin anasıydı. Okuma-yazma seferberliğinin ardından yeni bir dil kampanyası başlatıldı: Orijinal Türkçe kelimeler toplanacak, değişik lehçelerdeki sözcükler bir araya getirilecek, eski edebiyat ürünlerinde kenarda kıyıda kalıp unutulan Türkçe sözlerin izi sürülecekti. Dilde başlayan bu "kes-yapıştır"a karşı uyarıda bulunan tek tük sesler çıksa bile, bilhassa taşıyıcılığını yapan okul öğretmenlerinin elinde "ecnebî kelimelere" Türkçe karşılık bulma harekâtı azimle sürdü. 1934'te yayımlanan iki ciltlik bir eserde artık sadece 7.000 yabancı kökenli kelimenin yanında otuz bini aşkın Türkçe sözcük vardı. Mustafa Kemal için "öz Türkçe" gazete yazıları talep etmenin zamanı gelmişti.

Dil Devrimi'nin ne kadar gözü kara bir savunucusu olduğunu 3 Ekim 1934'te Çankaya'da gösterdi. İsveç Veliahtı'nın Ankara'ya yaptığı ziyarette Kral V Gustav'ın (1907-1950) sağlığına kadeh kaldırıp "öz Türkçe" öyle bir konuşma yaptı ki (aralarından neredeyse hiçbirinin dilde kalıcı olmayacağı) yepyeni sözcüklerden oluşan bu konuşmayı masadaki Türklerin bi-

le anlaması zordu. Herhalde onların kulağına da İsveçlilerinki gibi yalnız *Güstav, Altes Ruvayâl (Altesse Royale)* veya *Prenses* sözcükleri aşina gelmişti.*

"Dil devrimi" Atatürk'ün ölümünden sonra daha sakin sularda seyredecekti. Osmanlıca'nın sadeleştirilmesinin "felâkete yol açan bir başarı" sağladığı yolundaki değerlendirmeye (Geoffrey Lewis: "a catastrophic success") birçok yorumcu karşı çıkar. Eski *diglosi* [çift-dillilik hali] günümüz Türkçesi'nde aşılmış kabul edilir.

Tarih ve dil bilimlerindeki ilerleme Atatürk'ü ancak kısmen memnun ediyordu. Yirmili yıllardan beri Anadolu *ve* Orta Asyalı ya da Avrupalı halkların kökenleri sorusunun daha çok biyolojik antropoloji disiplini yardımıyla çözülebileceğini düşünüyordu. 1925'te eski Darülfünun'da bir "Türk Antropoloji Tetkikat Merkezi" açılmıştı. Şeref başkanları arasında yeni Cumhuriyet'in seçkin isimleri vardı. 1927'de antropoloji dalında doktora yapmak üzere Harvard Üniversitesi'ne, Berlin Kaiser Wilhelm Enstitüsü'ne, Paris'e ve Cenevre'ye dört genç gönderildi. Genç Cumhuriyet'in ne kadar kıt burs kaynaklarına sahip olduğu düşünülürse hiç azımsanmayacak bir karardır bu (Suavi Aydın).

Bu dört gençten biri Sorbonne'da biyolojik antropolojinin kurucusu ve insan beyni alanındaki araştırmalarıyla ünlü Paul Broca'nın adını taşıyan bir enstitüde doktorasını yapan Şevket Aziz'dir (Kansu, 1903-1983). Şevket Aziz 1929'da çalışmalarını tamamladıktan sonra doçent ve profesör olmuş, 1935'te Atatürk'ün kurduğu Ankara Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'ne ilk Türk Ordinaryüs sıfatıyla atanmıştır. Türkiye'de antropolojinin bu "kurucu babası"ndan sonra ismi "Yurttaşlık Bilgisi" mevzuunda da geçen, Atatürk'ün evlâtlığı Âfet'i anmamız gerekiyor. Bilgiye susamış, kuvvetli irade sahibi genç kadın ana hat-

(*) Konuşmadan bazı bölümler: "Altes Ruvayal, (...) Avrupa'nın iki bitim ucunda yerlerini berkiten uluslarımız, ataç özlüklerinin tüm ıssıları olarak baysak, önürme, uygunluk kıldacıları olmuş bulunuyorlar; onlar bugün en güzel utkuyu kazanmaya anıklanıyorlar: baysal utkusu. (...) Yetmiş beşinci doğum yılında oğuz babanız, bütün acunda saygılı bir sevginin, söyüncü ile çevrelendi. Genlik, baysal içinde erk sürmenin gücü işte bundadır" – e.n.

ları yeni belirmeye başlayan "Türk Tarih Tezi"ne ırk biyolojisi temelinde malzeme toplamayı ve değerlendirmeyi öğrenmesi için Cenevre'ye Profesör Pittard'ın yanına gönderildi.

Atatürk, 84 kodlu kafatası endeksiyle gurur duyabilirdi: Rakam, başın eni ile boyu arasındaki oranın yüzde cinsinden ifadesidir. Yani, Orta Avrupa'da çoğunluğu oluşturan *Homo Alpinus*'un, "brakisefal" [kısa kafalı] insan ırkının bir mensubuydu. 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkan anlayışa göre bu ırk insanlık tarihinin en eski devirlerinde daha ilkel bir Avrupa ırkını tarih sahnesinden silmeyi başarmıştı. Peki, bu insanların anavatanı neresiydi ve Avrupa'ya nasıl gelmişlerdi? Sadece Orta Asya'dan gelmiş olabilirlerdi; Aral Gölü'nün güneyinden ve Hazar Denizi'nden geçip Anadolu'yu kat etmişler, orada Bronz Devri'nde büyük bir medeniyet yaratmışlar, sonra kazanımlarını Batı'ya taşımışlardı.

Anadolu antropolojisi ve arkeolojisi

Irk tipolojilerine yaslanan spekülatif "bilim"den kraniyolojiye (kafatası ölçüm öğretisi) uzanan yolu aslında önce 19. yüzyılda Fransız yazarlar kat etmiştir. Şimdi Türkiye'de bu yazarlar yoğun okunuyordu. İstanbul Üniversitesi'nin 1908-09 akademik yılında görev yapmış beynelmilel tahsil sahibi ilk "etnolog" Mustafa Sati Bey (al-Husri, 1884-1968) Paris'ten "en önemli ırkları örnekleyen alçı kalıplar" ve "kemik ölçüm aletleri" getirmiş ve "Paris Ekolü"nün temsilcilerini derslerinde yoğun olarak işlemeye başlamıştı.

Mustafa Kemal'in Joseph Arthur Gobineau'nun (1816-1882) "İnsan Irklarının Eşitsizliği Üzerine Deneme" adlı başyapıtını (*Essai sur l'inégalité des races humaines*, Paris 1853) ilk ne zaman eline aldığını bilmiyoruz; fakat elindeki nüshada altı çizili pasajların çokluğu onu gayet dikkatli okuduğunu kanıtlar. "Ancak beyaz halkların bir tarihi vardır" veya "Batı her zaman dünyanın merkezi olmuştur" gibi cümleler onun tarih tasavvurunu geliştirmesinde temel itkiyi oluşturdular. Gobineau'nun Türkleri "sarı ırk" olarak nitelemesi bir skandaldı ve ancak

Anadolu halkının da beyaz ırka mensup olduğu kanıtlanarak çürütülebilirdi.

Atatürk'ün, kendine güven duygusu hayatında çok derinden yaralandığı için antropolojiye saplantılı bir ilgi duyduğu söylenmiştir. O ve onun gibi düşünen, İslâmî dünya görüşüyle birlikte onun sağladığı üstünlük duygusunu da kaybetmiş olan tüm bir nesil, yabancı ders kitaplarındaki ırklar hiyerarşisinin kendilerine gösterdiği aşağı konumla yetinmek istemiyordu.

Mustafa Kemal devletin başkanıydı; Anadolu halkının antropolojik özelliklerini inceleyecek, onu yine bilim yardımıyla ikinci sınıf konumdan çıkartacak insanları, araçları ve kaynakları seferber etme imkânına sahipti. Araştırmaları kurumsallaştırarak aynı zamanda Batı biliminin en son kazanımlarını da hızla edinme yolunu açmıştır. Agop (Dilâcar) onun okuma tutkusunu şu sözlerle anlatır:

> Avrupa ve Amerika'daki elçilerimiz Batı'da yayınlanmış önemli eserleri satın alırlar ve Çankaya'ya gönderirlerdi. Yaz aylarında Atatürk'le birlikte Ankara'dan İstanbul'a gidilirken, Kütüphane memuru Nuri ile baş sofracısı İbrahim götürülecek kitapları boş cephane sandıklarına yerleştirir, Muhafız Alayı erleri de bunları arabalara taşırlardı. Kitapların cephane sandıklarına konulması derin bir heyecan uyandıran görkemli bir semboldü. Askerî savaş kazanılmış, şimdi bilim savaşına girişilmişti. Bu iki savaşın Atatürk'ün kişiliğinde birbirleriyle kaynaşmasının sembolü, işte bu sandıklardı.

Les races et l'histoire. Introduction ethnologique à l'histoire [Irklar ve Tarih. Tarihe Etnolojik Giriş] adlı kitabın yazarı ve Âfet'in (Âfetinan) müstakbel doktora hocası, İsviçreli antropolog Eugène Pittard (1867-1962) Mustafa Kemal'in, Türklerin beyaz ırktan olduğu ve Neolitik Çağ'ı başlattığı yolundaki tezi geliştirmesinde Avrupalı baş tanığı olmuştur. Pittard'ın Anadolu Türklerini "Moğol damgasından kurtarma" projesinde üstlendiği rol ve gördüğü saygınlık öylesine büyüktü ki, Atatürk onu 1937'de İstanbul'da toplanan İkinci Türk Tarih Kurultayı'nın başkanlığına atadı. Pittard ayrıca ünlü Viyanalı etnolog

Wilhelm Koppers'in (1886-1961) de kongreye davet edilmesini sağladı. Koppers'in "Doğu-Batı" tezine göre Eski Türklük ve Eski Cermenlik arasında kesişme noktaları vardı. Koppers İndo-Cermen ırkının Altay Dağları'ndan kaynaklandığına inanıyordu.

1937'de Atatürk'ün emriyle ve bir dizi hükümet makamının ve askeriyenin desteğiyle bir anket düzenlendi. 64 bin kişi üzerindeki araştırma, Pittard'ın 1933'te 200 kişiyi ölçerek vardığı sonuçları teyit eder nitelikteydi: Türkler özellikle boy (ortalama 1,71 m), saç rengi ve burun şekli itibarıyla Moğollardan ayrılıyordu. Yine de Pittard'ın birçok yerde Türk müritlerinden daha dikkatli ifadeler seçtiğini kaydedelim. Neolitik Çağ insanlarının farazî göç yolları hakkında yazdıkları esasen muğlaktır: "Neolitik brasefallerin Anadolu'dan geçerek Avrupa'ya göç ettikleri kuvvetle muhtemeldir." Âfet, kısa sürede toplanan ve bir milyonu aşkın veriye yaslanan sonuçların, Atatürk'ün bu büyük antropolojik araştırmaya bizzat verdiği destek olmasaydı sağlanamayacağını minnetle belirtir. Aksi takdirde, Anadolu'da yaşamış halklar hakkında istenen bilgilere ancak parça parça ulaşılacak ve bu çok uzun sürecekti, ona göre.

Yaşayan Anadolu halkı hakkındaki araştırmaların zengin semeresine kıyasla arkeolojik kazılar antropolojik açıdan hayal kırıcıydı. Atatürk, Chicago Üniversitesi'ne bağlı Şark Enstitüsü'nce *(Oriental Institute)* Yozgat'ın Alişar ilçesinde yapılan kazılar gibi çalışmaları destekliyordu. "Kendisi, mimarî tesisleri ve Hititlere ait kaya rölyefleriyle, Ankara'nın 60 kilometre kadar güneybatısındaki Gâvur Kale'yi önerdi. 1930 baharında burada kazılar yapıldı. Atatürk 29 Mayıs'ta faaliyetleri yerinde incelemiş ve (...) birkaç saat kazı mahallinde kalarak ortaya çıkan sorunlara bizzat eğilmiştir." Atatürk Türkiyesi'nde çalışma imkânı bulan çok sayıda bilim insanından biri, genç prehistoryacı Kurt Bittel zamanın Ankarası'nın 14 kilometre güneybatısındaki Ahlatlıbel'deki kazının "sonuçta Atatürk'ün ilhamı ve daimi teşvikiyle gerçekleştiğini" kaydeder.

Mustafa Kemal 1931'de Türk Tarih Kurumu'nun o zamanki başkanı Hasan Cemil'e (Çambel, 1879-1967) büyük bir arkeo-

lojik sefer hazırlığı yapma talimatını verir. İlk önemli Türk kazısı Alacahöyük'te gerçekleşir ve MÖ 3. binyıldan kalma, içinde kıymetli armağanlar bulunan kral mezarlarının keşfiyle sonuçlanır. Bu aynı zamanda Anadolu'da metal işleyen büyük bir medeniyetin varlığının kanıtıdır. Kazıları yöneten Hamid Zübeyr (Koşay, 1898-1984) Budapeşte ve Berlin'de Türkoloji ve Etnoloji okumuştu ve Anadolu köylerinin folklorunda tarihöncesi ve antik kültür unsurlarının izini sürüyordu. Atatürk'ün ölümünden onlarca yıl sonra hâlâ Türklerin Basklarla akraba olduğu yolundaki tahminlerine kanıt aramaya devam etmiştir. Tarih Tezi, ulusal kimlik ve dilin farkında olunmadan sorgulanması gibi riskli sonuçlara da gebeydi.

Güneş Dil Teorisi ve sümeroloji

Türklerin tarihin çok erken bir evresinde Anadolu'ya geldiği yolunda belirginleşmeye başlayan tezin dilbilim açısından da desteklenmeye ihtiyacı vardı. Mustafa Kemal bu desteği 1930'lu yılların başında bulduğuna inanır. Arkeolojik ve antropolojik çalışmaların hâmisi sıfatıyla çalışmalarında İngiliz arkeolog Charles Leonard Woolley'nin (1880-1960) adına rastlamıştı. Atatürk'ün özel kütüphanesinin katalogu Woolley'nin Ur kazıları ve Sümer tarihi hakkında yazdığı "Beşbin Yıl Önce" adlı eserinin bütün Avrupa dillerinde yayımlanmış nüshalarını barındırır. Kitaptan çok etkilendiği anlaşılan Mustafa Kemal okuduğu 1930 tarihli Fransızca nüshanın birçok yerini işaretlemiştir.

Woolley 1927'de incelediği Sümerler hakkında şöyle yazıyordu: "Koyu renk saçlı bir halktı (...) Eski Türkçe'ye (Turanca) etimolojik açıdan değilse bile yapılandırılması bakımından biraz benzeyen, eklerle gelişen [aglutine] bir dil konuşurdu." Mustafa Kemal'in çevresindeki hevesli amatörler, özellikle Ahmed Cevad (Emre, 1887-1961) ve Hasan Reşid (Tankut, 1891-1980) Woolley'nin Türkçe'yle Sümerce arasındaki belli bazı benzerlikler bulunduğu yolundaki bu cümlesini alıp yazarın asla kastetmediği bir noktaya, iki dilin birbiriyle *akraba*

Reisicumhur'un Çankaya'daki özel kütüphanesi hayatının sonuna kadar birkaç binlik bir mevcudiyete ulaştı. Raflarda en büyük yeri Türkçe eserlerin yanında Fransızca kitaplar tutuyordu.

olduğu iddiasına taşıdılar. Hasan Reşid'e bakılırsa Atatürk bunu işittiğinde sınıfını geçmiş bir ortaokul talebesi gibi heyecanlanmıştır.

Mustafa Kemal'in dilbilim konularında birçoklarıyla paylaştığı tecrübesizliğini, acemiliğini ve çevresini saran bazı danışmanlarının şarlatanlığa varan spekülasyonlarını göz ardı etmeden şunu söylemek gerekir: Sümer-Türk Tezi, geç 19. yüzyıl Avrupa Oryantalizminin toprağında yeşermiş bir bitkidir. En ünlü savunucusu, Münihli Eski Oryantalist Fritz Hommel'di (1854-1936). Cihan Harbi'nin en hararetli günlerinde her iki dilin kelime hazinesinden birkaç yüz "benzerlik" çıkartıp bilim dünyasının önüne koymuştu.

1933 yılının baharında Rus-Gürcü Oryantalist Nikolai Jakovlevič Marr (1865-1934) Ankara'ya geldi. Sovyetler Birliği'nde 1950'ye kadar bağlayıcılığını koruyacak bir "Dillerin Kökeni Öğretisi" geliştirmişti. Dil Encümeni'nin birçok üyesi bir süre Marr'ın bereketli olduğu kadar şaibeli eserlerinden alıntı yaparak geçirdiler zamanlarını. Öğrenmeye tutkuyla bağlı Ata-

türk ise Viyanalı araştırmacı Hermann Fedor Kvergi'in (1895 civarı-1948) 1935 yılı başlarında yolladığı bir metinden, Woolley'nin iki cümlesinin çok ötesinde etkilenecekti. Yazar Türk ve Sümer dil malzemesini birleştirerek yeni bir *ses psikolojisi* kurmuştu ve teori çok geçmeden "Güneş Dil Teorisi" adı altında ünlendi.

Kvergi'in iddiasına göre Türkçe, Hint-Avrupa dilleri ve Semitik diller arasında sıkı bağlar vardı. Çıkış noktalarından biri Jung'un, simgelerin katı psikolojik kanunlara bağlı geliştiği yolundaki öğretisiydi. Kvergi baş simge olarak güneşten yola çıkıyordu; ilk insanlar güneşi "bütün seslerin kökenindeki" *a* yahut *ağ* sesiyle tarif etmişti. Bu "en eski ses"ten, belli kurallara uyulmak kaydıyla, örneğin ünlü ve ünsüz harf ekleyip çıkartarak tüm Türkçe sözcükler, hatta son kertede bütün dillerdeki bütün sözcükler elde edilebilirdi. Bir başka deyişle, Türkçe'nin de bu "en eski ses"ten türediğini söylemek mümkündü.

Atatürk Dolmabahçe Sarayı'ndaki Üçüncü Dil Kurultayı'nın 31 Ekim 1936'ya kadar süren altı toplantı gününde de şahsen hazır bulundu. Kurultayda Güneş Dil Teorisi'nin altı tezi kabul edildi. Birinci teze göre "*Güneş-Dil teorisi, lengüistik âleminde esasi bir devrim yapacak mahiyette tamamiyle orijinal, enteresan ve derin bir teori*" idi.

Güneş Dil Teorisi'ni formüle eden kurultayın çalışmalarına katılan bütün yabancı bilim insanları, bildirgenin ardından yeni kuram hakkında yayın yapmaya söz verdiler. Ayrıca Türkiye'nin sadece dilbilim alanında değil genel olarak eğitimde yepyeni bir atılım yaptığını bilim dünyasında duyuracaklardı. Gerçi bildirgeye yabancı katılımcıların hepsi imza atmadı ama atanlar arasında küçük gramer kitabıyla yirmi yıl önce Mustafa Kemal'i Harf İnkılâbı'na özendirmiş olduğunu düşündüğümüz Németh, hakkında okuduklarımıza göre attığı taşın bu kadar ses getirmesinden ürken Kvergi, Giese ve onun eski asistanı İbrahim Dilmen de vardır. Dilmen bu arada Türk Dil Kurumu'nun genel sekreteri olmuş ve Ankara'daki yeni fakültede profesörlüğün yanı sıra Burdur milletvekilliğine de terfi etmişti.

Atatürk en azından Türk kamuoyunun büyük çoğunluğunun gözünde ilk bakışta acayip gelen bir teoriyi, gönüllü yabancı bilim insanlarının da yardımını alarak doktrinine katmayı ve Dil Encümeni aracılığıyla geçici de olsa kurumsallaştırmayı başarmıştır.

Güneş Dil Teorisi'nin bir avantajına hep dikkat çekilmiştir: Türkçe'yi bütün dillerin "atası" ilân edince içinde barındırdığı Arapça ve diğer yabancı unsurların temizlenmesinden feragat edilebilirdi. Yoksa bu Atatürk'ün Türkiye'de dili, sadeleştirmeyle saplanılan çıkmazdan kurtarmak için planladığı dâhiyane bir hamle miydi? Her halükârda artık (dile tamamen yerleşmiş) "müdür" ve "kâtip" gibi Arapça kökenli kelimelerin kullanılmasına devam etmekte sakınca olmadığını herkes söylemeye başlamıştı. İbrahim Dilmen eski kelimelere, "eski dönemi, eski hayat tarzını hatırlatan Osmanlı bir kurumun artıkları" oldukları gerekçesiyle karşı çıkar. Oysa "direktör" ve "sekreter" yeni, medenî ve kültürlü bir varoluşun ifadeleridir. Dilmen'e göre Türkçe etimoloji açısından tüm Avrupa dillerinin atası olmakla kalmaz, Arapça ve İbranice gibi Semitik dillerin de kökenidir.

Ancak Atatürk'ün tarih tezi, Âfet ve diğerlerinin yaygınlaştırdığı şekliyle fazla uzun ömürlü olmayacaktı. Türkçe'nin tüm dillerin atası ilân edilişi ve büyük antropolojik gruplar (Homo Alpinus) arasındaki ayrımların yok sayılması bir yana, ulus devleti yaratırken tamamen İslam-dışı bir kimliğe yaslanma çabası başarısız olmaya mahkûmdu.

Atatürk'ün günümüze kalmış en eski Türkçe yazıların, yani Moğolistan ve Sibirya'daki Orhon ve Yenisey Yazıtlarının çevresinde bir imar faaliyetine girişip Macarların yaptığı gibi Türklere de bir tür "romantik Antikite" yaratmaktan imtina etmesi ilginç ve önemlidir. Cumhuriyet'in "batmış" Osmanlı İmparatorluğu imajı ise, 16. yüzyıl Osmanlısı'nın Atatürk tarafından da kabul edilen ihtişamı karşısında kalıcı olmayacaktır.

Gerçi bazen Anadolu'nun Osmanlı öncesi, Selçuklular zamanındaki parıltısından söz eder fakat 11. yüzyıl sonlarındaki İslâmlaşma ve Türkleşmenin Anadolu ve Güneydoğu Avrupa üzerinde yarattığı demografik etkileri açıklayamaz. Atatürk'ün

ölümünden sonra –hem de soyadı kaderin bir cilvesi, "Sümer" olan– bir tarihçi tarafından geliştirilen, Orta Asyalı Oğuz boylarının 1071'den itibaren "boş bir eve" girip yerleştiği iddiası ise somatik (Kansu, Âfet), dilbilimsel (Dilaçar) ve örf ve âdetlere dair (Koşay) sürekliliklerin kanıtlanmasına ihtiyaç duymadan genel kabul görecekti.

1930'lu yıllarda aralarında "Rusya Türkü", Başkurt Zeki Velid Togan'ın da bulunduğu çok az aydın, resmî ideolojiye açıkça itiraz eder veya saygın Osmanlı tarihçisi Fuad Köprülü gibi en azından rıza vermekten kaçınır. Bu, Türk entelijansiyasının manevi direncinin en azından o dönem pek yüksek olmadığını gösterir. Togan yurtdışına gitmiş, Köprülü ise en azından bir süre Kemalist *Ülkü* dergisinin başında, Cumhuriyet'in kadrosunda çalışmış, yani bir nevi sus payı almıştır.

Kemalistler ileride Sümerler tezini şaibeli izahatlarla destekleyip kendilerince Atatürk'ü korumaya çalıştılar. Buna göre Mustafa Kemal, iki ülke arasında 1930-1933 yıllarında esen olumlu rüzgârlara karşın aslında Yunan işgalcilere Anadolu'nun çok eskiden beri "bizim topraklarımız" olduğunu kanıtlamak istemişti.

ON İKİNCİ BÖLÜM

HASTALIĞI VE ÖLÜMÜ

Birinci sınıf bir hasta

Atatürk'ün en geç Kuzey Afrika'daki savaş yıllarından itibaren hastalıklarla mücadele ettiğini biliyoruz. Doktora muayene olmak, hastaneye gitmek ve kaplıcalarda istirahat için ara sıra mola vermek zorundaydı. Sıtmayı yenmiş fakat dalağı büyümüştü. Anlaşılan çağdaşlarının birçoğu gibi o da deniz banyosunun, klâsik Türk hamamının ve herkesin övdüğü "tebdil-i hava"nın bazı hastalıkları kökünden tedavi ettiğine inanıyordu. Yine de 1936-1937 yıllarında sıhhati, elli yaşlarını sürmesine karşın nispeten iyiydi; vücudu alışageldiği hayat tarzını her türlü sağlık endişesinden uzakta sürdürecek kadar sağlamdı. Gecelerini dostlarıyla sofra başında geçiriyordu. Ankara'da Karpiç Baba'da, İstanbul'da bazı kulüplerde ve Park Otel'in restoranında görünüyordu.

Durumunu serinkanlı değerlendiren bazı gözlemciler, alkolün hastalığının ortaya çıkışından üç veya dört yıl önceden etkisini göstermeye başladığına işaret eder. Örneğin artık bir gün evvel verdiği emri unutmaya başlamıştı ve kimi değerlendirmeleri şaşkınlıkla karşılanıyordu. Mustafa Kemal'i yirmi yıldır tanıyan ve annesini de on yıl boyunca tedavi etmiş Dr. Ömer Ne-

şet (İrdelp), ölümünden sonra, şayet bir veya iki sene daha hayatta kalsaydı durumu belki de memleket için tehlike arz edebileceğini söyleyecektir.

Bazen can sıkıntısından bile yakınan Cumhurbaşkanı, açık arşiv bilgilerinden anladığımız kadarıyla günlük siyasî işlere giderek daha az müdahale eder hale gelmişti. Günleri daha çok temsilî görevlerle geçiyor, sefirlerin itimat mektuplarını kabul ediyor, yabancı devlet başkanlarının doğum günlerinde onlara kutlama telgrafları yazdırıyordu.

1938 yılının ilk günü ağır bir griple boğuşan İsmet İnönü'ye hatırını sorup geçmiş olsun dileyen bir telgraf gönderdi. İsmet 1937 yılının Ekim ayının sonunda, 1923'ten beri tam yedi kabinede sürdürdüğü başbakanlık görevinden ayrılmak ve bu makamı Maliye Bakanı eski İttihatçı Celal Bayar'a devretmek zorunda kaldığı için küsüp köşesine çekilmişti. Atatürk en derin muhabbetle, sarsılmaz kardeşlik ve arkadaşlık hisleriyle gözlerinden öptüğünü belirttiği son satırlarıyla onu teselli edebilmiş midir, bilmiyoruz.

Atatürk bundan üç hafta sonra, "bazı şikâyetler sebebiyle" Yalova Kaplıcaları Başhekimi Dr. Nihat Reşat Belger'e muayene olmak zorunda kalır. Radyo, 24 Ocak'ta gerçekleri hafif gizleyen bir haber iletir ajanslara. Evvelki günden beri ziyaretiyle Yalova'yı şereflendiren Reisicumhur Hazretleri'nin Otel Termal'de verdiği istirahat molasından ve sağlığıyla ilgili çeşitli işlemlerin yerine getirilmesinden sonra bir yürüyüşe çıktığı bildirilir. Akşamleyin oteline geri dönmüş akşam yemeğinde misafirleriyle birlikte olmuştur. Haber, Reisicumhur'un sıhhat ve afiyette, neşesinin yerinde olduğu söylenerek noktalanır.

Gerçekte Atatürk'ün tüm vücudunda bir kaşıntı vardır ve burnu kanamaktadır; semptomlar dahiliye ihtisasını Paris'te yapan Dr. Belger'in hemen fark ettiği gibi karaciğer hipertropisine işaret etmektedir. Artık en güvendiği hekim Dr. İrdelp'e başvurma zamanı gelmiştir. Atatürk'ün ölümünden sonra doktoru, hastasını nicedir ısrarla rakıdan vazgeçmesi konusunda uyardığını ve aldığı tepkiyi gazeteci Asım Us'a (1887-1964) aktarırken, "Başkasını dinleyen adamlardan değildi," der. He-

Atatürk 1937 yılının Kasım ayında Doğu Anadolu seyahatinde manevî kızı, pilot Sabiha Gökçen ve Başvekil Celâl Bayar'la Diyarbakır'da fotoğraf çektirirken.

kimine göre, Atatürk'ün içkiye ara verdiği zamanlar olmuştur, ama bunlar yalnızca önemli işler arifesindedir. Örneğin Halife'nin sınır dışı edileceği günün akşamında içmemiş, "Büyük Nutuk"u yazarken altı ay boyunca ağzına içki koymamıştır. O sıralar, sırf kendisini memnun etmek için, "Bak, rakı içme diyorsun, ben de içmiyorum," demiştir hekimine.

Atatürk şubat ayının başında İstanbul'a gitti. Dışarıdan bakıldığında hiçbir şeyi yoktu. Yol üzerindeki Gemlik ve Bursa'da iki tekstil fabrikasının açılışını yaptı. Ama Belger ve İrdelp Park Otel'deki mutad akşamlardan birinin ardından yeniden Dolmabahçe'ye, Cumhurbaşkanı'nın başucuna çağrılmak zorunda kaldılar. Yüksek ateşle seyreden bir akciğer ödemi onu iki hafta süreyle yatağa bağlayacaktı. 27 Şubat'ta Ankara'ya döndüğünde şiddetli bir burun kanaması protokolü bile aksattı. Yunan general Metaksas, Yugoslav Başbakanı Stojadinovi ve Romen bir devlet müsteşarı Balkan Paktı ülkelerini temsilen başkentteydi. Atatürk toplantıya rahatsızlığından ötürü ancak akşam yemeği başladıktan sonra katılabildi. Ve ardından Başbakan Celal Bayar'a, Hatay meselesi dururken hastalığıyla ilgili haberle-

rin dışarıya sızmasının iyi olmayacağını söyledi. Konsültasyon ve tedaviler "kendi hekimlerimizce" yürütülmeliydi.

Gazi, durumdan haberi olmayanların gözünde Ankara'daki hiçbir önemli meseleyi ihmal etmeyen o eski devlet başkanıydı hâlâ. Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin profesörleriyle sohbetler ediyor, Anadolu Kulübü'ne uğruyor, genç pilotların gösterilerini izlemek üzere Etimesgut havaalanına gidiyordu. Geleneksel müziğin radyoda yayımlanmasının yasak olduğu o günlerde genç şarkıcı Melek Tokgöz'ün (d. 1917) Yeni Sinema'daki konseri büyük bir olay oldu. Atatürk onu daha önce Dolmabahçe'ye de davet etmiş, repertuarında çok sevdiği Rumeli türküleri de bulunduğundan çok memnun olmuştu. Bütün bu hareketli yaşantısı, belki de dışarıya karşı mahsus sağlıklı ve aktif bir Atatürk imajı gösterme çabasının ürünüydü.

Oysa hastalık ciddiydi ve hem kendisi hem de 6 Mart'ta kurulan doktorlar heyeti bunu çok iyi biliyordu. Almanya'dan Türkiye'ye göç ettikten sonra Üniversite'nin II. Kliniği'ni yöneten Dahiliye Mütehassısı Profesör Erich Frank (1884-1957) 12 Mart'ta konsültasyona çağrıldı. Ve nihayet, muhtemelen Bayar'ın ısrarıyla ünlü bir yabancıya, Paris Fakültesi'nden Dr. Noël Fiessinger'e (1881-1946) müracaat edildi. Fiessinger doktora çalışmasını karaciğer sirozunun gelişimi üzerine yapmıştı. İzleyen süreçte Paris'ten üç kere daha Atatürk'ün hasta yatağına çağrılacak ve ölümüne kadar telefonla tavsiyeleri alınacaktı. Cumhurbaşkanı'nın sağlık durumu hakkındaki ilk resmî bülten gazetelerde 31 Mart'ta yayımlandı: Endişelenecek bir şey yoktu, Reisicumhur'a altı haftalık bir istirahat tavsiye edilmişti. Atatürk'ün sadık yaveri Hasan Rıza'nın (Soyak) verdiği bilgiye göre Fransız doktor hakikaten de biraz olsun umut uyandırmıştı. Hastanın "beslenme tarzı"nı değiştirmesi halinde iyileşeceğini söylemişti Fiessinger:

> Bu hastalığın sadece alkol tüketiminden kaynaklandığı düşüncesi doğru değildir. Benim hayatı boyunca ağzına tek damla içki koymamış Faslı, Tunuslu ve Cezayirli birçok hastam var.

Suriye sınırında varlık gösterme gezisi

Atatürk 21 Mayıs'ta –doktorların uyarılarını kulak ardı ederek– Mersin ve Adana'ya doğru yorucu bir tren seyahatine çıktı. Kızgın güneşin alnında saatlerce askerî tatbikat seyrettiği, portakal bahçelerini teftiş edip antik Viranşehir'i (Soloi) gezdiği program onu olağanüstü yordu. O günlerde Suriye sınırı buradan geçiyordu; yorucu seyahati aslında tamamen Fransa'ya uyarı niteliğindeydi. Fransızlardan "Hatay Sancağı"nı artık boşaltmalarını istiyordu. 27 Mayıs'ta İstanbul'a döndü. Florya Plajı'nda kısa bir molanın ardından durumu birden kötüleşti.

Bu arada Bayar hükümeti Türk ekonomisinin o günkü vaziyetine göre dev bir meblağa, çeyrek milyon dolara bir yat satın almaya karar vermişti. Amaç, hareket kabiliyeti hastalığı yüzünden kısıtlanan Reisicumhur'u en azından deniz yoluyla seyyar kılmaktı. Çift pervaneli, türbinli bir buharlı gemi olan lüks *Savarona* yatının bir önceki sahibi Amerikalı bir kadın milyonerdi. Gemi miadını dolduran *Ertoğrul*'un yerini alıyordu.

Atatürk 1 Haziran'da *Savarona*'ya çıktıktan sonra artık bir daha halkın arasına karışamayacaktı. 25 Temmuz'a kadar iki ay boyunca düzenli olarak yatta ikamet etti ve defalarca Bayar ve diğer hükümet üyeleriyle bir araya geldi. Artık sadık dostları Büyük Şef'in yanına kimin çıkacağını da daha kolay kontrol edebiliyordu. Ağır hastalığı Atatürk'ü şık giyinmekten alıkoymadı, oysa doktor güverteye çıkmasını bile yasaklamıştı. Beyaz pantolonunun üzerine lâcivert bir denizci ceketi giyiyor, cebinden taze bir çiçeği hiç eksik etmiyordu. Başında beyaz kasket vardı. İstanbul radyosu ve gramofonunda çalan Türk ve Şark müzikleri tek eğlencesiydi. Jeneratörlerin gürültüsü hastayı rahatsız edebileceğinden yat elektriğini, bodoslama daldırılmış bir denizaltıdan alıyordu. Doktorlar sık aralıklarla gelip, gemiyi endişeli yüz ifadeleriyle terk ediyorlardı. O günlerde Dr. Fiessinger Atatürk'ü muayene etmek için Paris'le İstanbul arasındaki 3.000 kilometreyi ikinci kez kat etti.

Savarona'daki haftalar tahmin edileceği gibi bitti. Atatürk 24 Temmuz'u 25'ine bağlayan gece bir sedyeyle tüm perdeleri sıkı

sıkıya kapatılmış Dolmabahçe Sarayı'na getirildi ve Sultan Abdülmecid ile haleflerine kışlık yatak odası olarak hizmet eden ve günümüzde ziyaretçilere, Atatürk'ün hayata gözlerini kapattığı mekân olarak gösterilen odaya yatırıldı.

Kılıç Ali ve Soyak neredeyse hiç yanından ayrılmadılar. İkisi de idollerinin son günleri hakkında tıbbi detaylara varıncaya değin görgü tanıklıkları kaleme alacaklardı. Londra'dan Sefir Fethi Okyar apar topar geldi. Eski ve yakın dostu Salih Bozok son anına kadar yanında kaldı. Atatürk'ün "aile"sinden kız kardeşi Makbule, manevî kızlarından bilhassa antropolog olan Âfet ve pilot olan Sabiha sürekli yanına girip çıkma iznine sahiptiler. Beş ya da altı yaşındaki Ülkü (d. 1932) ise son fotoğraflarının birçoğunda manevî babasının elinden tutarken görülür.

Celal Bayar'la bir sohbetin ardından, öldükten sonra yerini kimin alacağına dair endişelerini dile getirir. Kılıç Ali'nin naklettiğine göre kendisi hasta, Celal Bey keza rahatsız, Fevzi Paşa şeker hastası durumdayken, ülkenin geleceğinden endişe et-

Atatürk son fotoğraflarında sık sık evlât edindiği (1932 doğumlu) Ülkü ile birlikte Marmara kıyısındaki Florya'da görünüyordu.

mektedir. Kılıç Ali ve beraberindekiler, bu muhasebede İsmet İnönü'nün adının geçmediğini hemen fark etmişler ve buna muhtelif anlamlar atfetmişlerdi. Nitekim İsmet Paşa, sadık dostu Dr. Refik Saydam'la (1881-1942) beraber ikinci plana atılmıştı ve Atatürk'le teması kesilmiş görünüyordu. Atatürk ne arıyor ne soruyordu onu, Kılıç Ali'ye göre.

İsmet İnönü'nün nezaketten mi, yoksa siyasî hesaplarla mı Ankara'da kaldığını bilmiyoruz. Uzun yıllar bütün yollarda beraber yürüdüğü silâh arkadaşına en son 13 Nisan'da Ankara'da rastlamıştı. Bu tarihten sonra elde sadece geçmiş olsun dileyen mektupları ve Atatürk'e Lozan Barış Antlaşması'nın 15. yıldönümünde yolladığı kutlama mesajı vardır. İsmet Paşa cumhurbaşkanlığı koltuğundaki en büyük rakibi olarak muhtemelen Bayar'ı görüyordu. Fevzi Çakmak da en az İnönü kadar saygındı ama Türkiye'nin dış politikada tam da tehlikeli sulara yelken açtığı bir dönemde, fazla ılımlı mizacıyla daha çok siyasî olmayan bir mevkiye uygun görünüyordu. Bir tarafta İngiltere'yle Fransa, öte yanda Avusturya'yı 1938 Martı'nda ilhak eden Almanya ile yine ne yapacağı pek belli olmayan İtalya, saflarını gitgide sıklaştırmaktaydılar.

Kesin olan bir şey varsa, Atatürk'ün kendisinden boşalan koltuğa kimin oturmasını istediğini açıklayan siyasî bir vasiyet bırakmadığıdır. Halk Partisi'nden Hilmi Uran'ın (1886-1957) verdiği bilgiye göre hastalığı boyunca bir naip atamayı da reddetmişti. Ankara'daki siyasîleri Anayasa'nın öngördüğü gibi kendi seyrine mi bırakmak istiyordu, yoksa kendisiyle telâffuz edilmemiş bir mutabakatı çerçevesinde İnönü'yü alenen desteklemekten mi kaçınmıştı? Her halükârda ülke, sıkıntı veren taht kavgalarından muaf kalacaktı.

Para meseleleri

Bilinci henüz tamamen açıkken maddî vasiyetini yazdırmayı başardı. Vasiyeti gelecek için siyasî öngörüler de içeriyordu. Karnından su çekilecekti; tehlikeli olabileceğini düşündüğü bu ameliyatın öncesinde malî işlerini nihaî olarak düzenlemek ar-

zusundaydı. Soyak gayrimenkullerin bir listesini hasta yatağına getirdi ve böylece 5 Eylül'de ortaya Atatürk'ün dikte ettiği şu satırlar çıktı:

> Malik bulunduğum bütün nukut [nakit para] ve hisse senetleriyle Çankaya'daki menkul ve gayrimenkul emvalimi Cumhuriyet Halk Partisi'ne atideki şartlarla terk ve vasiyet ediyorum:
>
> 1. Nukut ve hisse senetleri, şimdiki gibi, İş Bankası tarafından nemalandırılacaktır.
>
> 2. Her seneki nemadan, bana nisbetleri şerefi mahfuz kaldıkça, yaşadıkları müddetçe, Makbule'ye ayda bin, Âfet'e 800, Sabiha Gökçen'e 600, Ülkü'ye 200 lira ve Rukiye ile Nebile'ye şimdiki yüzer lira verilecektir.
>
> 3. Sabiha Gökçen'e bir ev de alınabilecek ayrıca para verilecektir.
>
> 4. Makbule'nin yaşadığı müddetçe Çankaya'da oturduğu ev de emrinde kalacaktır [evi kullanmayarak bir tazminat almıştır].
>
> 5. İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç oldukları yardım yapılacaktır.
>
> 6. Her sene nemadan mütebaki miktar yarı yarıya, Türk Tarih ve Dil Kurumları'na tahsis edilecektir.

Atatürk'ün öncelikleri bellidir: Vasiyetinden aslan payını küçük ailesinin kadınlarından da evvel, Cumhuriyet Halk Partisi almaktadır. Kurucusunun son haftalarında, herkesin gözü önünde artık devletle iç içe geçen CHP'nin altı oklu bayrağı 20 Ağustos 1938'den itibaren bütün resmî dairelerin önünde dalgalanmaktaydı! Tarih ve Dil kuramlarının iki taşıyıcısına yaptığı bağışla da bu girişimlerin kalıcılığına verdiği değeri gösteriyordu. Her iki kurum ancak 12 Eylül 1980 askerî müdahalesinden sonra malî bağımsızlıklarını yitireceklerdi.

1938'e kadar takriben 2 milyon liraya çıkmış olan nominal varlığının ilk temelini, Hindistan'da Bağımsızlık Savaşı için toplanan yardım paraları oluşturmuştur. Bunun yaklaşık 250.000 lirasını örnek çiftliklere dönüştürmeyi amaçladığı tarım arazilerine yatırmıştır. İş Bankası'ndaki ünlü "2 Numaralı

Hesabı"ndaki paranın büyük bölümü eski Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın Türk vatandaşlığına geçmek üzere ödediği meblağdan oluşuyordu (900.000 lira). Gerçi Atatürk hukuken bu paralar üzerinde hak sahibiydi ama Soyak'ın verdiği bilgiye göre onları "şahsi harcamaları için" kullanmamıştır.

Elbette Cumhurbaşkanı olarak devletin bordrosunun ilk sırasındaydı. Aylığı 1932'de vergiler (5.410 lira) düşüldüğünde 9.078 liraydı ki bunun 2.000 lirasını İnönü alıyordu. Vefat ettiğinde Emekli Sandığı'nda sadece 190.566,80 lira birikmişti. Atatürk bir Osmanlı sadrazamı gibi çok kalabalık bir hane halkını ve sayısız misafiri doyurmak zorundaydı. Devlet, gerçi yurtiçindeki seyahatlerine tren ve gemi tahsis ediyordu fakat tüm iaşesini ve refakatçilerinin harcamalarını bizzat kendisi karşılıyordu.

6 Eylül'de Dolmabahçe'nin kapısından Atatürk'ün vasiyetnamesini onaylayan noter çıkarken Profesör Fiessinger girer içeri. Doktor bu kez hastalığın teşhisini kesin koyar: *Hepatite sclereuse hypertrophique, type Hanot et Gilbert* [Hanot ve Gilbert tipi Skleröz hibertrofik hepatit]. Hastaya yeni ayrıntılı talimat verilir ve yasaklar konur. Radyo dinleme süresi 15 ilâ 20 dakikayla sınırlanır, ziyaretçiler ancak karnındaki suyun alınmasından beş veya sekiz gün sonrasında kabul edilecektir, odasında hiç kimse bir veya iki saatten uzun kalmayacaktır.

26 Eylül'de Dil Bayramı kutlamaları düzenlenir. Atatürk İbrahim Necmi Dilmen'in bayram konuşmasını radyodan dinler ve ülkenin bayramını telgraf yoluyla kutlar. İki gün sonra ise sırada Osmanlı Kaptan-ı Derya'sı Hayreddin Barbarossa'nın (Barbaros Hayrettin Paşa) Hıristiyan donanmasını Preveze'de mağlup edişinin dört yüzüncü yıldönümü vardır. Boğaziçi'nde, sadece Osmanlıların Doğu Akdeniz'deki egemenliğini hatırlatmak için değil, Mussolini İtalyası'na gözdağı vermek için de olanca şaşaayla düzenlenen "ışık oyunlarını" hasta yatağından, odasının penceresinden takip eder. Hayatının son haftalarındaki ziyaretçiler arasında eski yaveri, General İzzeddin Çalışlar da vardır. Kadınların ikinci kez katıldığı yerel seçimlerin sonuçlarını Celal Bayar'dan telgrafla öğrenir. Takvimler artık 15 Ekim'i göstermektedir.

Atatürk 16 Ekim günü akşam saatlerinde komaya girer ve bilinci ancak üç gün sonra tamamen açılır. 20 Ekim bülteni "umumî vaziyetinin" düzeldiğinden bahsetmektedir. 27 Ekim'de Cumhuriyet'in kuruluşunun 15. yıldönümü için yazdığı konuşmanın son düzeltmelerini yapar. Metin Celal Bayar tarafından 29 Ekim'de Ankara Hipodrom'daki büyük resmî geçit töreninde okunur. Beşinci Meclis'in Dördüncü Yasama Yılı da tahmin edilebileceği gibi, "Cumhurbaşkanı Atatürk'ün emriyle", yine Bayar tarafından başlatılır.

Dolmabahçe'deki son günler

İzleyen günlerde doktorlar dışında çok az insanla görüştü. Politikacılardan yalnız Bayar, bir de Makbule, Âfet ve Sabiha yanındaydılar. 9 Kasım'da tekrar komaya girdi. Neşredilen bültende "umumî vaziyetin tehlikeli bir hal aldığı" itiraf ediliyordu. Sarayın parmaklıklarının önünde artık giderek daha çok insan birikiyordu, aralarında çok sayıda muhabir vardı. Hepsi sarayın çatısında dalgalanan bayrağa dikmişti gözlerini, yarıya indirilip indirilmediğine bakıyorlardı.

Ve Atatürk'ün tedavisiyle ilgilenen üç doktoru, sürekli istişarede bulundukları ayrı meslektaşları ile birlikte 10 Kasım'da nihayet ortak bir bülten yayımladılar:

> 8 Kasım 1938 Salı günü bir kere daha beliren ve bütün bakım ve tedaviye rağmen ilerlemesine mâni olunamayan ve büyük bir süratle gelişen ikinci bir büyük koma içinde 10 Kasım 1938 Perşembe sabahı, saat dokuzu beş geçe, çok muazzez ve büyük hasta terk-i hayat etmiştir.

Ölüm nedeni açıktı, otopsiye lüzum görülmedi. Resmî vefat ilânı, "Kemal Atatürk'ün tarihte ve Türklerin kalbinde ebediyen yaşayacağı" söylenerek noktalanıyordu,

Alman bir görgü tanığı, mülteci statüsüyle Türkiye'de yaşayan hukukçu Ernst Hirsch (1902-1985), İstanbul'un Atatürk'ün ölüm haberini duyduktan sonraki manzarasını şöyle tarif eder:

> Atatürk'ün ölümü (...) halkın tüm katman ve kesimlerini derinden sarstı. Hakikaten adeta bütün Türklerin babası ölmüş gibiydi. İnsanlar naaşının önünden sessizce geçip ona son bir kere daha saygılarını göstermek için sel gibi akıyordu. Dolmabahçe Sarayı'ndan başlayan, Galata semtinde köprüyü geçip Sarayburnu'na kadar uzanan matem konvoyuna üniversite profesörleri de –protokole göre bakan, milletvekilleri ve kordiplomatiğin arkasında– frak ve silindirle katılmıştı. Kilometrelerce uzayan yürüyüş kolunun geçtiği caddelerde insanlar iki yana dizilmiş, ağlıyorlardı. Bütün pencerelerde, bütün evlerde herkes ağlıyordu. Yürüyüş kolunun içinde ilerleyen bizler için manzara şuydu ki, tüm bir İstanbul şehri son saygı törenine katılmak için ağlayarak buraya akmıştı. 1938 yılının o Kasım gününde gördüğüm samimi halk matemine ne daha önce şahit olmuştum ne de hayatımda daha sonra bir daha böyle bir yas gördüm.

Daha öldüğü gün Ankara'da İsmet İnönü halefi olarak seçildi. Bayar hükümeti görevine devam etti ama üç önemli bakanını değiştirdi. Asım Us, Atatürk'ün ölümünün hemen ardından günlüğüne, yeni Türkiye'nin bu iki ileri geleninin işbirliğini not ederken, İsmet İnönü'nün hakiki siyasî şahsiyetinin asıl şimdi ortaya çıkacağını yazıyordu. Zira o ana dek hükümet başkanı olarak yaptığı işlerden hangilerinin kendi kararına, hangilerinin Atatürk'ün talimatına bağlı olduğunu ayırt etmek mümkün değildi.

Büyük tören

Atatürk'ün naaşı tahnitin ardından Türk bayrağına sarılı bir tabutun içine kondu ve Dolmabahçe Sarayı'nda büyük dinî bayramların da kutlanageldiği ana salonda bir katafalkın üzerine yerleştirildi. Şimdi Türk milletinin İstanbul'da oturan kısmı ona veda edebilirdi. Cenaze namazı 19 Kasım'da Dolmabahçe Camii'nde, ilâhiyat profesörü Şerafeddin Yaltkaya (1879-1947) tarafından kıldırıldı. Bir muhrip [torpido gemisi] naaşı rıhtım-

Atatürk'ün naaşı, Ankara'daki cenaze töreninde on iki general eşliğinde tren garından Bruno Taut'un tasarladığı katafalka nakledildi.

dan alıp 1914 yılının Ekim ayında Alman bayrağı ve *Goeben* ismiyle Çanakkale'ye girmiş olan *Yavuz* zırhlısına nakletti. Sessiz gemi, suskun yolcusunu İzmit'te bekleyen Ankara trenine kadar götürüp teslim etti.

General Necip Torumtay (d. 1926) hatıratında Atatürk'ün bu gece yolculuğunun Bilecik Garı'nda bekleşen talebeler üzerinde bıraktığı etkiyi anlatır: Tren yavaşlar ve özel vagonun pencerelerinden içeri bakıldığında bayrağa sarılmış tabut seçilir, çevresinde dört general tören üniformalarıyla put gibi durmaktadır. Torumtay bu anısını noktalarken, o günlerden kalan çoğu hatıratta da rastlandığı gibi, kendilerini yetim kalmış hissettiklerini belirtir.

20 Kasım günü Ankara'da, Atatürk'ün Anadolu direnişinin ilk günlerinde ana karargâhı haline getirdiği o istasyon binasında şimdi Cumhuriyet'in lider kadrosu hazır beklemektedir: İsmet İnönü, Meclis Başkanı Abdülhalik Renda, Mareşal Fevzi Çakmak, kabine üyeleri ve mebuslar. Bir topçu alayı nâşı selâmladıktan sonra tabut on iki general tarafından vagon-

dan alınır ve bir araçla Türkiye Büyük Millet Meclisi binasına getirilir. Bu sırada 101 pâre top atışı duyulur. Mimar Bruno Taut'un (1880-1938) alelacele tasarladığı katafalk Meclis binasının önüne yerleştirilmiştir.

Naaş ertesi gün geçici kabrine, Etnografya Müzesi'nin ön salonuna getirildi. İzdihamı önlemek için yol kenarlarına askerler dizilmişti. Yalnız gazeteciler, fotoğrafçılar ve film ekipleri serbest hareket edebiliyordu. Derken Chopin'in Cenaze Marşı duyuldu, beş dakikada bir top atıldı. Bütün dost Avrupa devletleri askerî heyetler göndermişlerdi, yalnız İtalyan askerleri yoktu; iki ülke arasındaki ilişkiler Atatürk'ün Mussolini'ye karşı duyduğu özel antipati yüzünden daha da kötüleşmişti.

Atatürk'ün etrafında zaten hayattayken bir kişilik kültü yaratıldığından söz etmiştik. Yine de daha yapılacak sayısız büst ve heykel için yüzünün bir kalıbı alındı. Anıttepe'deki devasa mezarı *Anıtkabir* ancak 1953'te bitirilebilecekti.

SONSÖZ

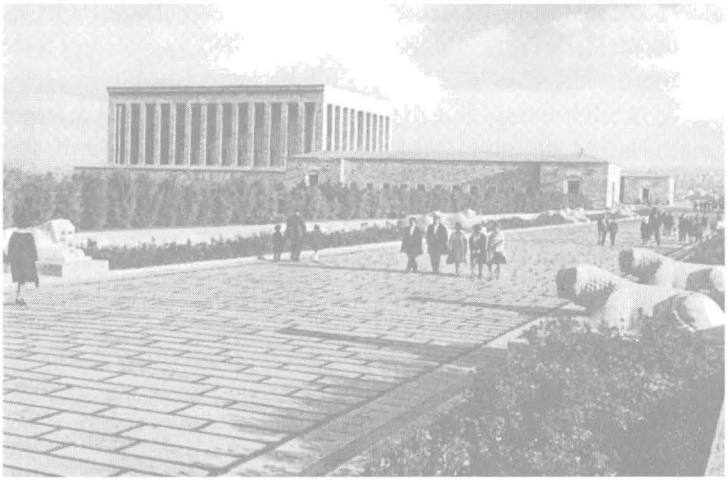
Atatürk'ün ölümünden iki yıl önce, sanayi üretiminin teşviki için hazırlanan Beş Yıllık Plan kapsamında bir "İdeal Cumhuriyet Köyü" krokisi yayımlandı. Kemalizmin bu altın çağındaki toplum tahayyüllerini kağıda döken taslağa göre geleceğin kırsal yerleşimi bir "anıt" çevresinde kümelenmiş dört çemberden oluşuyordu. Anıt bir Atatürk büstü veya heykeliydi. Çiftlik evleri birbirine ve komşu köylere ağaçlı yollarla bağlanmıştı. Köy meydanında devlete, kooperatiflere ve şahsa ait belli başlı yapılar sıralanıyordu. En büyük arsa okulundu. Karşısında Cumhuriyet Halk Partisi bürosu, misafirhane, bir konferans salonu ve kütüphane vardı. Geleneksel tipte bir handan da oluşabilecek otelin –ki önündeki posta kutusu simgesi unutulmamıştı– çatısı altında ebelerin de çalıştığı bir sağlık ocağı yer alacaktı. En iç ve ondan bir sonraki çevreyollarının arasına radyo da dinlenebilen büyük bir "Köy Gazinosu" inşa edilecekti; yan taraftaki gençlik kulübü tarım ve zanaat ürünlerinin sergileneceği fuarla komşuydu. İslâmî hayat tarzının vazgeçilmez mekânları camii ve hamam köy külliyesinin kenarına yamanmışlardı.

Köyün çekirdeğinin dışında "asrî", yani düzgün parsellenmiş bir mezarlık ve büyük bir spor sahası yer alıyordu. İde-

al köyün ekonomisi kooperatiflerde örgütlenmiş tarım ve hayvancılıktan ibaret olmayacaktı; krokinin ucuna "fabrikalar" işlenmişti. Bu kroki, devlet ve partinin üstlendikleri "medenîleştirme misyonu"nu taşrada, bir köyde nasıl gerçekleşeceğinin "yol haritası"dır. Ağır savaş yıllarından güç belâ çıkmış Türk nüfusun kayıplarını ancak telâfi ettiği ve hayatta kalan ailelerin çocuklarının yetişkinliğe yeni adım attığı bu dönemde bütün umutlar yeni nesildeydi. "Yeni Hayat"ın bayraktarı öğretmenler, yemyeşil "Köy Parkı"nın ortasında en ayrıcalıklı konutlarda yaşayacaktı. Yanlarındaki güvenli alanda çocuklar şen şakrak oyun oynayacaklardı. Posta kutuları, telefon santrali, radyo ve ferah asfalt yollar insanları yüz yıllık yalnızlıklarından kurtaracaktı. Heykelinin kaidesi üzerindeki Atatürk ise daha hayattayken vasiyetinin yerine gelip gelmediğini gözlüyordu.

"Millî Şef" İsmet İnönü 1938 ilâ 1950 yılları arasında Atatürk'ün bir grup yakın arkadaşıyla beraber ülkeyi otoriter bir üslupla yönetti ve İkinci Dünya Savaşı'nın kıyısından epey bir maharetle döndürdü. İnönü zamanında Cumhuriyet'in kurucusunun milliyetçi, laik ve modernist rotasına devam edilmiş, kimi yerde ifrada da kaçılmıştır. Halk Partisi 1946'da muhalefet partilerinin serbest bırakılmasının ardından din işlerinde bazı tavizler vermek mecburîyetinde kaldı. Adnan Menderes (1899-1961) ve Celal Bayar'ın Demokrat Partisi 1950 seçimlerini taşradaki geleneksel-dindar seçmen kesimlere dayanarak kazanınca Halk Partisi'nin Türkiye taşrasında "İdeal Cumhuriyet Köyü"nü dayandırmak istediği kurumlar hızla ortadan kaldırıldı. Halkevleri ve köy öğretmeni yetiştiren okullar kapatıldı. Çizerler artık karikatürlerinde, bir zamanlar devletle partiyi simgeleyen altı okun uçlarını büküp eğri büğrü birer kanca haline getiriyorlardı.

İnönü'den sonra cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan Celal Bayar Anıtkabir'in inşaatını bitirmeyi başardı. Mustafa Kemal'in naaşı 1953'te buraya nakledildi. Artık Cumhuriyet yeni çağda kendi sembollerini ve ritüellerini bu merkezde yaşatacaktı. Anıtkabir yalnız Kemalizmi millî bir din, bir nevî sivil din olarak içselleştiren Türklerin değil, savaşlarda gösterdiği başarıyı reformlarından üstün tutanların da hac mekânı haline gele-

Anıtkabir: Emin Onat ve Orhan Arda'nın imzasını taşıyan ve 1935'te bitirilen yapıya 250 metre uzunluğunda "Hitit" aslanlarıyla süslü bir yoldan geçilerek ulaşılır. Mozolenin kendisi, sütunlarla kaplı devasa bir salondur.

cekti. Türkiye'de bugüne kadar bütün diğer anıtlar ikinci planda kalmıştır. Bir "Meçhul Asker Anıtı" fikrine daha Atatürk hayattayken, Gazi'nin başarılarının gölgeleneceği savıyla şiddetle karşı çıkılmıştır. Atatürk'ün haleflerinden yalnız İnönü'ye Anıtkabir'in sınırları dahilinde, göze fazla batmayan bir mezar verilmiştir.

1950-1960 yılları arasındaki on yıllık "Menderes Dönemi" bir askerî darbeyle sona erdi. Müdahaleyi Kemalist bir "düzeltme harekâtı" olarak okuyan subaylar 1950'den itibaren tekrar eski Arapça haliyle okunan ezana pek dokunmadılar ama yeni bir anayasa yaptırdılar. Hukuk devleti getiren 1961 Anayasası 1962'den beri özel bir mahkeme tarafından denetleniyor. Ama asker, bürokrat ve aydınlardan oluşan "27 Mayıs 1960 İttifakı" sandıkta büyük bir coşkuyla karşılanmadı. Atatürk ile İnönü zamanında devletle bütünleşmiş olan Halk Partisi kendini 1960'lardan itibaren –1950'lerdeki gibi– irili ufaklı siyasî partilerle ve reaksiyoner-sağ ya da radikal sol gruplarla rekabet içinde buldu.

Reform çizgisiyle ("Ortanın Solu") coşkulu bir taraftar kitlesi yaratan Halk Partisi lideri Bülent Ecevit 1974'te İslamcı lider Necmettin Erbakan'la (d. 1926) bir koalisyon hükümeti kurdu ve meslek lisesinden ibaret olmadığı artık çoktan bilinen İmam Hatip Liselerinin daha da yaygınlaşmasına izin verdi. Kemalist hegemonyanın aşıldığının bir başka işareti de başkent Ankara'ya kondu. Artık Ankara'nın siluetine Anıttepe'deki Atatürk mozolesi değil, Nakşibendî tarikatına yakınlığıyla tanınan Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın (1927-1993) 1987'de hizmete açtığı şaşaalı Kocatepe Camii damgasını vuruyor.

İkinci ve üçüncü kuşak Kemalistler de Cumhuriyet'in kurucusunun düşüncelerini birbiriyle alâkasız cümlelere indirgeyip, hayatından pasajları kutsallaştırarak Atatürk imajının bulanmasına katkı sağlamışlardır. Kimsenin ciddi araştırmalara dayandırmadığı yalan yanlış anekdotlar, Atatürk'ü peygamberleştirmeye çalışan ileri görüşlülük örnekleri ve nihayet ne kadar dindar olduğunu kanıtlama çabaları, bu yeni kültün parçalarıdır. Artık şu dizeler sadece ilkokullarda hakikaten yürekten inanılarak okunuyor:

Atatürk ölmedi, yüreğimde yaşıyor,
Uygarlık savaşında bayrağı o taşıyor,
Her gücü o aşıyor.

Bir başka örnek ise anıtlara sadece Atatürk'ün doğum tarihinin (1881) yazılıp, ölüm tarihinin üç noktayla verilmesidir.

Kadrolu kayyumlar Atatürk'ün ölümünden sonra ellerindeki bütçeyi onun yazılarını az çok modernleştirip sayısız nüsha halinde basmaya ve okullarla halk kütüphanelerine dağıtmaya harcadılar. Oysa aşırı bir kutuplaşmanın yaşandığı 1970'li yıllara gelindiğinde kitapçı raflarında artık –dükkân sahibinin zevkine göre– radikal İslamcı, Kürtçü veya Turancı literatür yığılıyor ve Atatürk'ün "Nutku" değil onlar peynir ekmek gibi satılıyordu.

Kenan Evren'in (d. 1918) 12 Eylül 1980 askerî darbesi de bu durumu değiştirmeyecekti. General, gençliği tekrar Atatürk ruhuyla canlandırıp milleti kurtaracağını söylüyordu. Oysa Mus-

tafa Kemal Türkiye'deki İslam kültünü yavaş yavaş soğumaya bırakmayı amaçlarken Evren dini, düşmanlaşmış etnik ve dinsel gruplar arasında bir tutkal olarak kullanmaya çalıştı.

Uzun süre zikzaklı bir rota izleyen ve 1980'de bütün "eski partiler" yasaklandıktan sonra küllerinden yeniden doğan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) bugün hâlâ siyasî yelpazede genişçe bir yer kapsamaya devam ediyor ama homojen "devlet baba" anlayışıyla ve giderek Avrupa Birliği'ne düşman kesilen kuru ulusal egemenlik kavramıyla, Erbakan'ın yetiştirdiği Tayyip Erdoğan'ın daha ılımlı ve Avrupa dostu gözüken Adalet ve Kalkınma Partisi'nden (AKP) daha az taraftar topluyor.

Atatürk'ün hatırasının kamusal alanda yaşatılma tarzı bugün belediye başkanlarının yakasındaki parti rozetine göre, şehirden şehre, semtten semte değişmektedir. İstanbul Valiliği ve Belediyesi 29 Mayıs 2008'de İstanbul'un Fethi'nin 555. yıldönümüne, kemikleşmiş ritüellerle kutlanan ulusal bayramlardan daha büyük ihtimam gösterdiler. Ulusal bayramlar bugün AKP'nin damgasını vurmadığı yörelerde daha coşkulu kutlanıyor. CHP'den bağımsız kişi ve gruplar ise Atatürk'ün anısını kendi tarzlarında yaşatıyorlar. Kentli orta sınıf, Erken Kemalist Dönem'i "her şeyin pir ü pak olduğu" bir devir olarak yeniden keşfetti. Kültür antropologu Esra Özyürek bu olguyu 2006'da (1930'lu yıllara yönelik) bir "modernite nostaljisi" olarak niteliyor. Hakikaten de Cumhuriyet 1970'ten itibaren milliyetçi-dindar güçler hilafına sürekli zemin kaybetmektedir. Milliyetçi-dindar güçler, bir "kurumları içten fethetme" stratejisi izliyor. 23 Nisan, 19 Mayıs ve 29 Ekim kutlamaları artık devlet tarafından topluma sıkı kurallarla dayatılmadığından beri, Türk halkının AKP'ye oy vermeyen yarısının seküler düzen hasreti de daha inandırıcı hale gelmektedir. Öte yandan, moderniteye nostalji duyanlara, o dönemin otoriter yönlerini neden göz ardı ettiklerini sormak gerekir.

Atatürk'ün rejimi gerçekten de ağır bir "talim-terbiye diktatörlüğü"ydü ("kanattan ıslahata"). Fakat tipolojik açıdan onu Avrupa ve Latin Amerika'da iki dünya savaşı arasında boy göstermiş diktatörlük rejimleri arasında saymak kolay değildir.

Demokrasinin temel özelliklerinden biri, devlet ile yönetimdeki parti aygıtının ayrılığı, birbiriyle örtüşmemesidir. Hukukçu Hans Kelsen 1936'da [Almanya'da] bu ayrımın ortadan kalkmasını "tek parti diktatörlüğü" olarak nitelemişti. Türkiye ise 1925'ten 1946'ya kadar modern bir otokrasidir; başında ise çağının faşist rejimlerindeki gibi karizmatik bir "Führer" değil, kimi zaman halkın önüne gayet utangaç çıkan bir "Başmuallim" vardır. Mustafa Kemal kelimelerini özenle seçen, ama dinleyicisinin aklını başından almayı hedeflemeyen bir hatiptir.

Başka otoriter devletlerin diğer özellikleri de Türkiye'de bulunmaz. "Atatürk Sistemi" hiçbir şekilde militarist değildi ve dış politikada her tür emperyalist tutumdan uzaktı. Bu ekonomik zafiyetten veya evhamlı bir çekimserlikten kaynaklanmıyordu. Atatürk Pantürkist emeller yerine "vatanın kalbi" Anadolu'ya geri çekilmeye önem vermiş ve modernleştirme projesini, gözünü maziye dikmiş bir millî romantizme yeğlemişti. Demokratik parlamenter sistem 1925'ten itibaren "Büyük Millet Meclisi" adlı bir şekilden ibaretti kuşkusuz; ama bu şekil öylesine bozulmadan kalmıştır ki, 1946'da çok partili demokrasiye geçilince "format" olarak rahatlıkla devralınabilmiştir. Batı'nın çoğulcu liberal demokrasileri Ankara'da hiçbir zaman Sovyetler Birliği veya Alman "Üçüncü Reich"ında görüldüğü gibi düşman ilân edilmediler. Eğer Cumhuriyet'in bir düşman imajı olduysa bu başka devletlerin sistemleri değil, *Osmanlı Ancien Régime*'inin bir türlü akıllanmayan taraftarlarıydı. Paşa onların öyle güçlü ve tehlikeli olduğuna inanır ki, gerçek hedeflerini uzun süre saklamak zorunda hisseder kendisini. Cumhuriyet'in tebaası çoğunlukla taşrada yaşadıkça ve kendisinin "milletin efendisi" olduğundan bihaber kaldıkça "kitle seferberliği" sürekli ertelenmek zorundaydı. Cumhuriyet'in yuvarlak rakamlı kutlama günlerinde bile başkentte 60 veya 80 bin kişiden fazlası toplanamıyordu o tarihlerde.

Gayrimüslim azınlıklar Atatürk zamanında da günlük hayatta ayrımcılığa maruz kalmıştır ve belli basın-yayın organlarında alaya alınmalarına karşı kimse cezaî önlemlere başvurmayı aklına getirmemiştir. Türkçe konuşmayan gruplar, özellikle Kürt-

ler üzerindeki asimilasyon baskısı çok büyüktü. Ülkeden sürülen ya da katledilen Ermenilerin acısını tanıma eğilimi bugüne kadar çok düşük seviyede kaldı. Fakat Atatürk rejimi tek tek bireylere veya gruplara karşı bütün keyfî ve kaba davranışlarına rağmen, başka ülkelerde gizli polis veya toplama kampı gibi iktidar kurumları doğuran totaliter karaktere sahip değildir. İstiklâl Mahkemelerinin duruşmaları "Yeni Türk Hukuku" adı altında henüz yürürlüğe konulan Avrupaî muhakemat usullerine tümüyle tersti ama "göstermelik mahkeme"ler olmaktan da çok uzaktılar.

Atatürk Sistemi'nin demokratik meşruiyeti sorusu, aradan seksen yılı aşkın bir süre geçtikten sonra bugün elbette sorulabilir ama o zamanın anlaşılmasına hizmet etmez. Sosyal tarihçi Zafer Toprak buna uygun cevabı vermiştir: Eğer Türk laisizminin omurgasını teşkil eden Medenî Kanun 1926 yılında referanduma tabi tutulsaydı halkın yüzde beşi bile ona "Evet" demeyecekti. Böyle bir referandum bugün yapılsa yasanın ezici çoğunlukla kabul edileceğini ekleyebiliriz.

Son olarak 1936 yılının "İdeal Cumhuriyet Köyü"ne geri dönecek olursak: Dünya Ekonomik Buhranı 1929'da Türk ekonomisine öyle bir darbe vurmuştur ki, ülke ancak 1947-48 yıllarında biraz olsun kendine gelmeye başlayacaktır. Kırsal kesim Atatürk'ün ikinci on yıllık devresinde salt ekonomik açıdan bakıldığında bile büyük durgunluk, hatta ihracatında gerileme yaşamıştır. Atatürk'ün "Sürekli Devrim"inin zaten zamanla zayıflayan dinamiği, bu koşullarda sönüp gitmeye mahkümdu.

Eğer çağdaşlarının üzüntüyle gözlemlediği gibi Atatürk'ün kendisi bile Ankara'nın imar planını uygulatmayı başaramadıysa taşradaki şehirlerin ve köylerin kontrolsüz büyümesine hiç şaşmamak gerekir. Gerçi köylerin çoğu yalıtılmışlıktan kurtarılmış ve en geç 1970'lerde telefon, elektrik ve okula kavuşmuştur ama bu kazanımlar kentlere yoğun göçü durdurmaya yetmemiştir. "İdeal köy" haritasında işaretlenmiş fabrikalar hiçbir zaman yapılmamış, Halkevi ve Öğretmen Yurdu gibi eğitim kurumları açıldıysa bile ortadan kaybolmuştur. Bugün hiç kimse "Köy Gazinosu"nda oturup radyodan cumhurbaşkanı-

nın veya bakanların konuşmalarını dinlemiyor. İdeal köyde camii ikinci plana düşmüşken bugün yerleşime damgasını vuran tekrar odur. Hiç beklenmedik yerlerde İmam Hatip Liselerine rastlanmakta, bunlar din uzmanı yetiştirme değil gençleri üniversiteye hazırlama görevi görmekte ve aynı zamanda Arapça dahil İslam'ın temellerini öğrencilere belletmektedir.

Cumhuriyet'in kurucusunun ölümünden yetmiş yıl sonra muhafaza ve değişim diyalektiği Türkiye'ye damgasını vuruyor. Atatürk imajının ileride de geçireceği bütün dönüşümler bir yana, kesin olan bir şey varsa şudur: Geleceğin arkeologları kazı çalışmalarında dikkatlerini 1912 ile 1922 yıllarının çağ yangınlarına değil, 1920 ile 1938 yılları arasındaki geniş kültür katmanlarına çevireceklerdir.

1880/81	Mustafa (resmî olarak 19 Mayıs 1881 günü) Selânik'te dünyaya geldi.
1894 veya 1895	"Kemal" ek ismini aldı.
1894	Nisan: Selânik Askerî Rüşdiyesi'nin ikinci sınıfına kaydoldu.
1896	Mustafa Kemal Manastır Askerî İdadîsi'ne girdi.
1897	14 Nisan: Osmanlı İmparatorluğu Yunanistan'a savaş açtı.
1899	13 Mart: Mustafa Kemal İstanbul'da Harp Okulu'nun piyade sınıfına yazıldı.
1902	Mustafa Kemal Harp Okulu'nu teğmen rütbesiyle bitirdi ve Harp Akademisi'ne başladı.
1903	30 Eylül: Avusturya-Macaristan ve Rusya, Osmanlı Makedonyası için reform öngören Mürzsteg Programı'nı imzaladı.
1905	11 Ocak: Mustafa Kemal kurmay yüzbaşı rütbesiyle Harp Akademisi'nden mezun oldu ve Şam'a atandı.
1907	13 Ekim: Mustafa Kemal Şam'dan, merkezi Manastır'da bulunan 3. Ordu Karargâhı'na atandı ve Kurmay Şubesi'nde çalışmak üzere Selânik'e geldi. 29 Ekim: Selânik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu.

1908	9-10 Mayıs: İngiltere Kralı VII. Edward ve Çar II. Nikola'nın Reval Buluşması. 23/24 Temmuz: Jöntürk Devrimi. II. Abdülhamid, 1876 Anayasası'nı (İkinci Meşrutiyet) ilân etti. Ekim: Mustafa Kemal Jöntürklerin elçisi olarak Trablusgarp ve Sirenayka'da.
1909	31 Mart: "Karşı Devrim" 13 Nisan: Mustafa Kemal Hareket Ordusu'yla İstanbul önlerinde. 27 Nisan: II. Abdülhamid tahttan indirildi, Sultan V. Mehmed Reşad padişah yapıldı.
1910	Mayıs: Mustafa Kemal Harbiye Nazırı (Savunma Bakanı) Mahmut Şevket Paşa'nın emrinde kurmay subay olarak Arnavut İsyanı'nı bastırma harekâtında görevde. 9-18 Eylül: Mustafa Kemal Picardie'deki tatbikatlara gözlemci sıfatıyla katılır; ardından St. Étienne ve Paris'e seyahat etti.
1911	27 Eylül: İtalya'dan Osmanlı Devleti'ne ültimatom. 27 Kasım: Mustafa Kemal binbaşılığa terfi etti. 8 Aralık: Sirenayka'ya (Bingazi) vardı ve İtalyan işgal kuvvetlerine karşı savaştı.
1912	10 Kasım: Selânik Yunan ve Bulgar birliklerince işgal edildi.
1913	23 Ocak: İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümet darbesi. 20 Kasım: Mustafa Kemal Sofya'da Ataşemiliter.
1914	28 Haziran: Sarayburnu Suikastı. 12 Ocak: Corinne'e mektuplarda "une grande idée" ("büyük bir düşünce") 3 Kasım: Rusya Türkiye'ye savaş ilân etti, Büyük Britanya ve Fransa izlediler.
1915	10 Ocak: Sarıkamış'ta çok sayıda şehit verildi. 20 Ocak: Mustafa Kemal'in Sofya Ataşemiliterliği sona erdi; Tekirdağ'da teşkil edilecek 19. Tümen Komutanlığı'na atandı. 1 Haziran: Ermeni Tehciri'ni başlatan "Sevk ve İskân Kanunu" yürürlüğe girdi.

25 Nisan: ANZAC birlikleri Arıburnu'na çıktı ve Mustafa Kemal'in tümeni tarafından geri püskürtüldü.
20 Temmuz: Corinne'e şahadet inancı üzerine mektup.
6-7 Ağustos: Mustafa Kemal Anafartalar'da İtilâf kuvvetlerinin hücumunu durdurdu.
6 Eylül: Bulgaristan, İttifak kuvvetleri saflarında savaşa girdi.

1916 16 Ocak: Mustafa Kemal karargâhı Edirne'de bulunan 16. Kolordu Komutanlığı'na atandı.
27 Ocak: Edirne'ye intikali.
27 Mart: Diyarbakır'a geldi.
1 Nisan: Generalliğe terfi etti.
7-8 Ağustos: Muş ve Bitlis'i Rus işgalinden kurtardı.

1917 7 Mart: İkinci ve Üçüncü Orduları kapsayan "Kafkas Orduları Grup komutanlığı" kuruldu ve Mustafa Kemal Suriye ve Filistin'de konuşlanan İkinci Ordu'nun Komutan Vekilliği'ne atandı (ataması 16 Mart'ta asalete çevrildi).
11 Mart: Bağdat İngilizlerin eline geçti.
5 Temmuz: Mustafa Kemal, Bağdat'ı geri almak üzere oluşturulması kararlaştırılan Yıldırım Orduları Komutanlığı'na bağlı Yedinci Ordu'nun Komutanlığı'na atandı.
6 Ekim: Sina Cephesi'nden azlini istedi ve İstanbul'a döndü.
8 Aralık: Kudüs İngiliz General Allenby'ye teslim edildi.

1917/18 15 Aralık-4 Ocak: Veliahdın maiyetinde Almanya seyahati.

1918 25 Mayıs-2 Ağustos: Mustafa Kemal tedavi ve istirahat amaçlı Viyana ve Karlsbad'a gitti.
4 Temmuz: VI. Mehmed Vahideddin tahta çıktı.
7 Ağustos: Mustafa Kemal Filistin'deki Yedinci Ordu'nun komutasını tekrar üstlendi.
30 Ekim: Osmanlı İmparatorluğu ve İtilaf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalandı.
1 Kasım: Önde gelen İttihatçılar ülkeden kaçtılar.

13 Kasım: Mustafa Kemal Yıldırım Orduları Komutanlığı kaldırıldıktan sonra Suriye'den ayrılarak İstanbul'a vardı.

1919 30 Nisan: 9./3. Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne atandı.
15 Mayıs: Yunan birlikleri İzmir'e çıktı.
19 Mayıs: Mustafa Kemal kurmaylarıyla beraber Samsun'a geldi.
22 Haziran: Amasya Tamimi [Genelgesi].
8 Temmuz: Mustafa Kemal Erzurum'da; üniformasını çıkarttı ve Padişah'a telgrafla askerlikten istifa ettiğini bildirdi.
23 Temmuz-7 Ağustos: Erzurum Kongresi.
4-11 Eylül: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas'ta toplandı.
27 Aralık: Mustafa Kemal Ankara'ya geldi.

1920 28 Ocak: Osmanlı Meclis-i Mebusanı gizli bir oturumda Misak-ı Millî'yi kabul etti.
16 Mart: İtilâf Devletleri İstanbul'u fiilen işgal etti.
Şubat: Londra Konferansı.
10 Nisan: Şeyhülislam Dürrî-Zâde Abdullah'ın Anadolu'daki millî direnişe karşı, katılanların kâfir ve katlinin vacip olduğunu söyleyen fetvası yayımlandı.
23 Nisan: Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı.
22 Haziran: Yunan Orduları Milne hattından genel taarruza geçti.
10 Ağustos: Padişah hükümeti Sèvres Antlaşması'nı imzaladı.
2 Aralık: Türkiye'yle Sovyet Ermenistan'ı arasındaki sınırı çizen Gümrü/Alexandropol Anlaşması imzalandı.

1921 9-11 Ocak ve 31 Mart: İsmet Paşa İnönü Meydan Muharebeleri'nde Yunan birliklerini geri püskürttü.
20 Ocak: Geçici Anayasa.
21 Şubat-2 Mart: Londra Konferansı'nda Türklere İstanbul söz verildi.
16 Mart: Moskova Antlaşması.
İlkbahar: Mustafa Kemal Çankaya'daki bağ evine taşındı.

5 Ağustos: Üç ay müddetle Başkomutanlık görevini aldığı kanun Meclis'te kabul edildi.
23 Ağustos-13 Eylül: Sakarya Meydan Muharebesi.
14/15 Eylül: Mustafa Kemal genel seferberlik ilân etti.
19 Eylül: Türkiye Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal'e "Mareşal" rütbesini ve "Gazi" unvanını verdi.
20 Ekim: Fransa'yla Ankara Antlaşması (Franklin-Bouillon).

1922 26 Ağustos: Kocatepe'de "Büyük Taarruz" başladı.
30 Ağustos: Yunan ordusu Dumlupınar önlerinde yenildi.
9 Eylül: Türk birlikleri İzmir'e girdi; Mustafa Kemal ertesi gün şehre ayak bastı.
11 Ekim: Mudanya Mütarekesi [Convention Militaire veya Ateşkes Anlaşması].
1 Kasım: Meclis Saltanat'ı kaldırma kararı aldı.
21 Kasım: Lausanne'da [Lozan] görüşmeler başladı.
6 Aralık: Mustafa Kemal bir Halk Fırkası [Partisi] kurulacağının haberini verdi.

1923 14 Ocak: Annesi Zübeyde Hanım İzmir'de vefat etti.
22 Ocak: Mustafa Kemal Bursa'da sanat hakkında bir konuşma yaptı.
29 Ocak: İzmir'de Lâtife'yle evlendi.
4 Şubat: Lausanne Konferansı'na ara verildi.
17 Şubat-4 Mart: İzmir İktisat Kongresi.
24 Temmuz: Lausanne Barış Anlaşması imzalandı.
9-11 Eylül: Cumhuriyet Halk Fırkası kuruldu, ilk Genel Başkanı Mustafa Kemal seçildi.
13 Ekim: Ankara başkent oldu.
29 Ekim: Türkiye Cumhuriyeti ilân edildi; Mustafa Kemal ilk Cumhurbaşkanı seçildi.

1924 3 Mart: Hilâfetin kaldırılmasına ve Osmanlı hanedanının sınır dışı edilmesine ilişkin kanun kabul edildi.
20 Nisan: Yeni Anayasa'nın kabulü.
12 Eylül: Mustafa Kemal, Lâtife'yle beraber bir deniz ve kara yolculuğuna çıktı.
18 Kasım: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruldu ve programı onaylandı.

1925 20 Şubat: Kürt illerinde Şeyh Said İsyanı başladı.
4 Mart: Başbakan Fethi (Okyar) Doğu Vilâyetlerinde sıkıyönetim ilân etti.
13 Şubat: Genç ilçesine bağlı Piran'da Şeyh Said İsyanı başladı.
25 Şubat: Meclis bazı Doğu illerinde sıkıyönetim ilânını kabul etti.
2-3 Mart: Fethi (Okyar) Bey başbakanlıktan istifa etti. Yerine İsmet (İnönü) atandı. 25 Ekim 1937'ye kadar bu görevde kaldı.
4 Mart: Takrir-i Sükûn Kanunu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildi.
5 Ağustos: Mustafa Kemal Lâtife'den ayrıldı.
30 Ağustos: Erkeklerde şapka reformuna ilişkin Kastamonu konuşması.
5 Kasım: Ankara Hukuk Mektebi açıldı.
25 Kasım: Şapka giyilmesi hakkında kanun Meclis'te kabul edildi.
30 Kasım: Tekke ve zaviyeler ile türbelerin kapatılmasına ve türbedarlıklar ile bir takım unvanların kaldırılmasına dair kanunun kabulü.

1926 17 Şubat: Medenî Kanun Meclis'e geldi ve kabul edildi.
1 Mart: Türk Ceza Kanunu kabul edildi.
5 Haziran: İngiltere ve Irak'la Musul Anlaşması imzalandı.
14-15 Haziran: İzmir'de Mustafa Kemal'e karşı bir suikast girişimi ortaya çıkartıldı.
2 Ağustos: Önde gelen İttihatçılar Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmaya başladılar.
3 Ekim: Mustafa Kemal'in ilk ayakta heykeli Gülhane Parkı'nda açıldı.

1927 15-20 Ekim: Cumhuriyet Halk Partisi II. Büyük Kongresi'nde "Büyük Nutuk"u okudu.

1928 3 Şubat: İstanbul'un bazı camilerinde Cuma hutbesi ilk kez Türkçe okundu.
10 Nisan: Laiklik Anayasa'ya girdi. Anayasa'daki "Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslâmdır" cümlesiyle, mevcut "ahkâm-ı şeriye'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından yürütüleceğini" belirten cümle

kaldırıldı; Meclis andının namus üzerine içilmesi kararlaştırıldı.
9 Ağustos: Mustafa Kemal Gülhane Parkı'nda halka Latin alfabesine geçileceği haberini verdi (3 Kasım 1928 tarihli kanunla yürürlüğe girdi).
28 Kasım: Şapka Kanunu yürürlüğe girdi.

1929 30 Kasım: Emil Ludwig, Mustafa Kemal'i ziyaret etti.

1930 "Yurttaşlık Bilgisi" kitabı yayımlandı.
3 Nisan: Kadınlara yerel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı tanıyan Yeni Belediye Kanunu kabul edildi.
Ağustos-Ekim: Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi.
23 Aralık: Menemen'de yedek subay öğretmen Kubilay linç edilerek öldürüldü.

1931 15 Nisan: Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti [sonradan Türk Tarih Kurumu] kuruldu.

1932 12 Temmuz: Türk Dili Tetkik Cemiyeti [sonradan Türk Dil Kurumu] kuruldu.
18 Temmuz: Diyanet İşleri Riyaseti [Başkanlığı] ezanın Türkçe okunmasına karar verdi. Takip eden günlerde her yerdeki Evkaf [Vakıflar] Müdürlükleri'ne Türkçe ezan metni gönderildi.
26 Eylül-5 Ekim: Birinci Türk Dil Kurultayı toplandı.

1933 Mustafa Kemal Anadolu'da uzun seyahatlere çıktı.
29 Ekim: Türkiye Cumhuriyeti'nin Onuncu Kuruluş Yılı kutlamaları.

1934 21 Haziran: Soyadı Kanunu; Mustafa Kemal 24 Kasım'da Atatürk soyadını aldı.
5 Aralık: Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanıyan Anayasa değişikliği kabul edildi.

1935 1 Mart: Atatürk dördüncü defa Cumhurbaşkanı seçildi.
10 Mayıs: Türk Kadınlar Birliği kendini feshetti.
20 Ekim: Nüfus sayımı: Türkiye'nin nüfusu 16.648.270 kişidir.

1936 20 Temmuz: Boğazların Türk hükümetinin egemenliğine geçişini tanıyan Montreux [Montrö] Sözleşmesi imzalandı.
9 Ocak: Ankara Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi (DTCF) açıldı.

1937 Antropolojik araştırma.

5 Şubat: Kemalist ilkeler "Altı Ok" şeklinde formüle edilerek Anayasa'ya kondu (Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Laiklik, Halkçılık, Devletçilik, İnkılâpçılık [Devrimci Reformizm]).
Mart-Nisan: Büyük Dersim Ayaklanması.

1938 31 Mart: Atatürk'ün sağlığının bozulduğuna ilişkin ilk resmî bülten gazetelerde yayımlandı.
5 Temmuz: Türk birlikleri İskenderun'a girdi.
10 Kasım: Mustafa Kemal Atatürk Dolmabahçe'de hayata gözlerini kapadı.

KAYNAKÇA

Kitap büyük ölçüde Türkçe malzemeye dayanmaktadır. Burada konu hakkındaki bibliyografyayı ve kronolojiyi, kaynakları ve araştırmaların geldiği son noktayla ilgili bazı genel bilgileri ve nihayet en önemli ve kitapta bilhassa başvurulmuş olan metinleri zikredeceğiz. Kaynakça, kitabımızın Almanca baskısının hitap ettiği okur kitlesi düşünülerek Alman dilindeki kaynakları da kapsamaktadır.

Bibliyografik çalışmalar her konuda olduğu gibi "Atatürk" konusu ile sistemli bir biçimde ilgilenmek isteyenlerin de aslî çıkış noktasını oluşturur. Bir süredir elimizde Atatürk'ün hayatı ve eseriyle ilgili bir "bibliyografyalar bibliyografyası" var (Yücel Karlıklı, *Atatürk ve Türk Devrimi, Bibliyografyaların Bibliyografyası*, İstanbul 2002). Almanca, İngilizce, Fransızca ve Türkçe dillerinde yayımlanmış eserlerin kapsamlı bir bibliyografyası Azmi Süslü tarafından derlendi: *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Konusunda Yurtdışında Yayınlanmış Kitaplar Bibliyografyası*, Ankara 2000.

Atatürk'ün hayatını günbegün belgelemeye çalışmış olan Utkan Kocatürk'ün eseri vazgeçilmez bir kaynaktır ve genişletilmiş ikinci baskısına başvurulması yerinde olur (*Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Ankara 1999). Türk yakın tarihinin kurucusu Gotthard Jäschke'nin (1894-1993) kısmen Almanca, kısmen Türkçe baskıları mevcut "*Türkischer Geschichtskalender*" [Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi] çalışması hâlâ elzemdir. Jäschke'nin *Geschichtskalender*'i büyük ölçüde *Die Welt des Islams* [İslam Dünyası] dergisinin içinde yayımlanmıştı. 1918-1928 yılları arasında (Erich Pritsch'le beraber) hazırladığı *Geschichtska-*

lender hem derginin içinde hem de kitap olarak basılmış (Berlin 1929), 1935-1941 arasındaki çalışması ise sadece kitap halinde çıkmıştır (Leipzig 1943). Jäschke yalnız Türk resmî kaynaklarına ve gazetelerde yayımlanmış malzemeye başvurmakla kalmamıştı; örneğin çağdaş Yakındoğu'nun önde gelen yayın organı *Oriente Moderno*'yu da çalışmalarında kullanmıştır (Roma 1921/2-). *Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojileri* en önemli olayların bir dökümünün çok ötesinde, dinî ve kültürel meseleleri de kapsarlar.

Devletin merkez arşivleri (http://www.devletarsivleri.gov.tr), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) kapsamındaki askerî arşivler, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü ve Türk Tarih Kurumu arşivlerindeki bütün yazılı ve görsel kaynaklar Mustafa Kemal'in ölümünün üzerinden yetmiş yılı aşkın bir zaman geçmiş olsa dahi ne tam teşekküleriyle bilinmekte ne de tasniflendirilip incelemeye tamamen açık bulunmaktadır. Merkezî Osmanlı arşivlerindeki katalog çalışmaları neredeyse kemale ermişken bu Cumhuriyet kalemleri, özellikle tek tek bakanlık arşivleri için söylenemez. Fakat artık herkes internetten arşivlere ulaşabiliyor ve kullanım, bürokratik engellerden büyük ölçüde arındırılıp kolaylaştırıldı. ATASE'nin elinde [Birinci] Dünya Savaşı tarihine ilişkin, askerî alay dosyalarına varıncaya değin 1,5 milyon belge vardır (bu ve ordunun savaş tarihine ilişkin yayımlanmış fakat Türkiye dışında bulunması çok zor olan incelemeler için bkz Edward J. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I. A Comparative Study* [*Osmanlı Ordusunun I. Dünya Savaşı'ndaki Tesir Kuvveti. Karşılaştırmalı Bir İnceleme*], Londra 2007).

Mustafa Kemal'in 1918 tarihli "Viyana Günlükleri"yle beraber çok sayıda mektubunun ve benzer otobiyografik belgelerin kaybolmadığını, bir arşivde saklandığını tahmin ediyoruz. Atatürk üretken bir mektup arkadaşı, "muhabir"di ve henüz özel mektuplarının çok azının yayımlanmış olması şaşırtıcıdır.

Ömrünün ilk kırk yılı hakkında bizzat kaleme aldığı veya doğruladığı bilgiler, tasvirler tüm biyografilarınca kullanılmıştır. Burada da alıntı yapılan en önemli günlükleri Kürt cephesinden (der. Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Ankara 1972) ve Karlsbad'dandır (der. Âfetinan, Ayşe, *Karlsbad Hatıraları*, Ankara 1983).

Resmî bir biyografisi *T.C. Devlet Salnamesi* (1926) ve *Hâkimiyet-i Milliye*'de (Ankara) yine 1926'da yayımlandı. Jean Deny biyografiyi ilk bazı ilâvelerle Fransızca dilinde Batılı okura sundu: "Moustafa Kemal Pacha. Biographie d'après Le Nouvel Annuaire Officiel de Turquie", *Revue du Monde Musulman* 63 (1926), s. 146-167. Deny, Mustafa Kemal'in [Birinci] Dünya Savaşı zamanından sair biyografik malzemesini "Les souvenirs

du Gâzi Moustafa Kemal Pacha 'version française remaniée d'après l'original turc'" adı altında, mülâkat şeklinde yayımlamıştır, *Revue des Études Islamiques I* (1927), s. 177-222. Birkaç yıl önce de Mustafa Kemal'in 1922 öncesi askerî ve politik faaliyetleri üzerine bir kaynak kitap yayımlandı (Uğurhan Demirbaş, *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, Ankara 2003).

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk'ün ölümünden kısa süre sonra konuşmalarını ve beyanatını derleyip yayımlamakla görevlendirildi; çalışma *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD)* adı altında 1945-1964 yılları arasında yayımlandı ve sonra da birden fazla baskıyla okurun eline ulaştı. Birinci bölüm 1919 Erzurum Kongresi öncesindeki bütün büyük konuşmalarını, Meclis'te yasama yılı başlarında ve Halk Partisi'nin 1938'e kadarki genel kurullarında yaptığı konuşmaları kapsar. *ASD*'nin ikinci bölümünde öncelikle 1923 ilâ 1926 yılları arasında reform önlemlerinin zirvesinde taşra kentlerinde halka hitaben nutukları vardır. Son bölüm muhtelif iç ve dış politik konularda basına verdiği demeçlere yoğunlaşır. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* cildi de 1917'den Atatürk'ün son günlerine kadarki döneme ait 800 kaynak metinle çok verimli bir kaynak oluşturur.

Kurtuluş Savaşı yıllarına ilişkin en sık alıntılanan kaynak şüphesiz *Nutuk*'tur. Altı günlük bu dev konuşma elinizde tuttuğunuz kitapta defalarca alıntılandı ve en genel hatlarıyla özetlendi. Derhal kanonize edilen metin 1927'de Arap, 1934'te Latin harfleriyle yayımlanmıştır. Orijinaliyle neredeyse aynı esnada, Mustafa Kemal'in doğruladığı [otorize ettiği] Fransızca baskıdan yapılmış Almanca bir çevirisi çıktı. Türk hükümetinin çabasıyla Leipzig'de K. F. Koehler'de basılan kitap *Die neue Türkei 1919 bis 1927 (Yeni Türkiye: 1919'dan 1927'ye)* adını taşır (1. Cilt: *Der Weg zur Freiheit (Özgürlük Yolu) 1919-1920*; 2. Cilt: *Die nationale Revolution (Millî Devrim) 1920-1927)*. Üç yüz doküman içeren belge eki 1929'da sadece Almanca dizide, fakat Fransızca olarak yayımlanmıştır (Önsöz: "İstanbul'da Gazi'nin denetiminde hazırlanan Fransızca tercümenin Almanca'ya aktarılırken anlam kaymasına uğramasını önlemek için bunu [ek belgelerin Fransızca yayımını] uygun gördük".)

Yeni Türkçe nüshalarda gayet işe yarayan bir ad dizini bulunuyor. Bu metinden sıklıkla, lafzı zaman zaman düzeltip değiştirerek, alıntı yaptık. *Nutuk* bugün neredeyse yalnızca, sadeleştirilmiş ve bu yüzden orijinalinden epey farklı haliyle dolaşımdadır.

Mustafa Kemal'in yazılarının *Atatürk Araştırma Enstitüsü (AAE/Atatürk Research Center)* gibi 12 Eylül 1980 askerî müdahalesinden sonra kuru-

lan ve kısmen yüksek fonlarla beslenen büyük resmî veya yarı resmî kurumlara rağmen filolojik açıdan doğru ve açıklamalı baskılarının yapılmamış olması şaşırtıcıdır. İstanbul'daki Kaynak Yayınları'nın 1988'den beri *Atatürk'ün Bütün Eserleri*'ni kronolojik sıralamayla yayımlaması bu gerçeği değiştirmiyor.

Atatürk Araştırma Enstitüsü'nün yayımladığı *Atatürk Araştırmaları Dergisi*'nde (1984-) kimi fuzulî yazının yanı sıra sürekli olarak yeni kaynaklara ve gerçeklere yer veriliyor. Sempozyumlar ve beşincisi 2003'te Ankara'da düzenlenen "Uluslararası Atatürk Kongresi" gibi büyük konferanslar dergiye doğal olarak yansıyor. AAE *Nutuk*'un yanı sıra Atatürk'ün diğer konuşmalarını ve dergisini de internette kullanıma açmıştır (http://www.atam.gov.tr)

Corinne Lütfü'ye 1913-1917 döneminde gönderdiği ve bu kitapta kullanılan mektuplar ve kartpostallar ilk kez 1955'te *Milliyet*'te yayımlandılar ve sonra Lütfü'nün mirasçıları tarafından aile öyküsünü anlatan bir kitabın içinde Türkçe, sonra da Almanca basıldılar (Özverim, Melda, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütfü. Bir Dostluğun Öyküsü*, İstanbul 2007; *Mustafa Kemal und Corinne Lütfü. Die Geschichte einer Freundschaft*, Dortmund 2004).

Atatürk'ün çağdaş görgü tanıkları, hayatı ve eserleri üzerine sınırsız bir hayranlıktan mesafeli ve düşmanca tavırlara uzanan bir yelpazede çok sayıda yazı yazdılar. Arkasında tam beş değişik "hatırat" bırakan Ali Fuad Cebesoy (biz bu kitapta Osman Selim Kocahanoğlu'nun yayına hazırladığı *Siyasî Hatıralar*'ı kullandık, 2 Cilt, İstanbul 2001) ve Kâzım Karabekir, yaptıkları yayınlarla "Büyük Nutuk"un otoritesini sarsmaya çalışan iki çağdaşıdır. Rauf Orbay siyasî sorumluluk üstlendiği ve sürgüne gönderildiği dönemleri *Cehennem Değirmeni. Siyasî Hatıralarım* (İstanbul 1993) adı altında anlattı. Meclis'in ilk Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur'un Türkiye'de uzun yıllar gizlice "tezgâh altından" satılan *Hayat ve Hatıratım* (4 Cilt, İstanbul 1967-1968) adlı yapıtında pekâlâ ilginç sayılabilir kimi gerçekler mesnetsiz ithamlarla yan yanadır.

Türkçe kaleme alınmış anıları kitapların yayıncıları, yazarın mirasçıları ve sair üçüncü şahıslar tarafından yapılan ekleme ve değişikliklerden ayıklamak çoğu zaman oldukça zordur. Atatürk'ün kendisi *Nutuk*'ta Osmanlı'nın geç dönem siyaset adamlarının sıklıkla tercih ettiği "meşrulaştırıcı biyografi" formatını devralır; anlatımı kendi iç dünyasını yansıtmaktan çok yaptığı hizmetleri ve aldığı siyasî kararları açıklayıp savunmaya yöneliktir.

Atatürk'ün burada ancak geçerken değindiğimiz aile büyüklerine en erken tasvirlerden birine, Enver Behnan Şapolyo'nun sık sık alıntılanan

Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi adlı eserinde rastlarız (Ankara 1944). Mazhar Müfit Kansu'nun *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber* gibi, ne kadar geniş bir zaman dilimini kapsadığı daha isminden belli olan eserinde Cumhuriyet'in öncesi ve erken dönemleri açısından son derece önemli bilgiler vardır (2 Cilt, Ankara 1966-1968). Türkçe'deki en ünlü Atatürk biyografisi uzun yıllar yol arkadaşlığını yapan Falih Rıfkı Atay tarafından kaleme alınmıştır (*Çankaya. Atatürk Devri Hatıraları*, 2 Cilt, Ankara 1961). Atay'ın bu kitabı kısmen de olsa iyi bir dille İngilizceye çevrilmiştir (*The Ataturk I Knew* [Tanıdığım Atatürk], İstanbul 1981). Sıklıkla başvurulan bir başka yapıt de Şevket Süreyya Aydemir'in üç ciltlik *Tek Adam*'ıdır (İstanbul 1966). Konusuyla arasına Atay'dan daha az mesafe koymakla beraber genel olarak dengeli ve değerli bir çalışmadır.

Atatürk henüz hayattayken Batılı okura bu muzaffer ve esrarengiz insanı tanıtmak için bir dizi biyografisi yayımlandı. [Birinci] Dünya Savaşı'nın ardından İstanbul'daki İngiliz elçiliğinde görev yapan Harald C. Armstrong, *Grey Wolf Mustafa Kemal. An Intimate Study of a Dictator* (Londra 1932; Almancası *Der graue Wolf. Das Leben des Diktators Mustafa Kemal*, Berlin 1933) adlı biyografisinde Gazi'yi "ruthless dictator" ("acımasız diktatör") olarak niteleyerek İngiltere'yle diplomatik bir krize yol açtı.

Atatürk'ün iki dünya savaşı arasında yayımlanan "Büyük Adamlar" antolojilerine girmesi tipiktir. Meselâ nüfuzlu Fransız gazeteci ve tarihçi Jacques Bainville (1879-1936) onu "çağdaş diktatörler arasındaki en orijinal şahsiyet" olarak niteler. Mustafa Kemal'in George Washington ile Cengiz Han'dan bazı özellikler aldığını, yine de en çok benzediği tarihi figürün Çar Büyük Petro olduğunu iddia eder (*Les Dictateurs*, Paris 1935)!

Leiden'de yayımlanan "Encyclopaedia of Islam"ın Türkçe versiyonu olan "İslâm Ansiklopedisi"nde daha 1946'da yer alan çok kapsamlı "Atatürk" maddesi, Türkiye'nin Cumhuriyet'in kurucusuna bugün de geçerli bakışının nitelikli bir örneğini oluşturuyor. 1963 yılında Türk Tarih Kurumu'nun Genel Sekreteri Uluğ İğdemir başkanlığında, Türk Unesco komitesinin siparişiyle Almanca kitap olarak da hazırlanıp dağıtılmıştır.

Şu anda Türkçe'den farklı dillerdeki en kapsamlı üç Atatürk biyografisi İngiliz veya İngiltere'den etkilenmiş yazarların imzasını taşıyor. Patrick Balfour Kinross (1904-1976) *Atatürk. The Rebirth of a Nation* (Londra 1964) adlı biyografisini yazdığında önemli görgü tanıkları henüz hayattaydı ve fikirleri alınabilmişti. Akıcı bir dille yazılmış bu metnin kuvveti, içerdiği "oral informations" yani "sözlü tanıklıklardan" ileri gelmektedir.

Salâhî R. Sonyel, *Atatürk. The Founder of Modern Turkey* (Ankara 1989) adlı eserinde Türk-İngiliz ilişkilerini anlatırken Britanya'nın Public Re-

cord Office kaynaklarını temel alıyor. Kitapta Mustafa Kemal'in İngiltere Sefiri Sir George Clerk'le sohbet zabıtlarının yanı sıra İngiliz konsoloslarının taşra şehirlerinden, reformların halkta uyandırdığı olumlu-olumsuz tepkileri de içeren raporları yer almaktadır.

1926 yılında İstanbul'da doğan ve BBC Türkçe Bölümü'nün uzun yıllar başkanlığını da yapan yazar Andrew Mango Atatürk'ün Türkçe'den farklı bir dildeki en ayrıntılı hayat hikâyesini kaleme almıştır (*Atatürk*, Londra 1999, 666 sayfa). Kinross'tan farklı olarak Atatürk'ün arkadaşlarının yalnız ikinci veya üçüncü kuşak torunlarına başvurabilme şansı vardı. Bu eksikliği yayımlanmış hatırata bir o kadar derin eğilmek ve özenle alıntılandırmak suretiyle telâfi etmiştir. Belli başlı şahsiyetleri anlatan "Biographical Notes" bölümü ("Biyografik Notlar") Türk olmayan okurlar için çok faydalıdır.

İsmet İnönü ve Celâl Bayar gibi Atatürk'ün özel ve politik hayatında önemli rol oynamış bir dizi ismin de son yıllarda yaşam öyküleri kaleme alındı. Hans-Lukas Kieser'in *Vorkämpfer der neuen Türkei. Revolutionäre Bildungseliten am Genfer See (1870-1939*, Zürih 2005; *Türklüğe İhtida. 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, İstanbul 2009) adlı çalışması Kemalist yönetici kadroyu anlamak açısından önemlidir. Elinizdeki kitapta Walter F. Weiker'in Atatürk'ün son yıllarındaki misafirleri ve Köşk'e ziyaret sıklıkları hakkındaki araştırmasından çok faydalanılmıştır ("Associates of Kemal Atatürk, 1932-1938", *Belleten* 34 (1970), s. 633-652). Bazıları da İngilizce veya Almanca'dır (Metin Heper, *İsmet İnönü. The Making of a Turkish Statesman* [Bir Türk Devlet Adamının Oluşumu], Leiden 1998; Camilla Dawletschin-Linder, *Diener seines Staates. Celal Bayar (1883-1986) und die Entwicklung der modernen Türkei* [Devletinin Hizmetinde. Celal Bayar ve modern Türkiye'nin Gelişimi], Wiesbaden 2003). Gazeteci İpek Çalışlar'ın Atatürk'ün zevcesi hakkında kaleme aldığı, iyi belgelenmiş kitabı (*Latife Hanım*, İstanbul 2006) yayımlandığı anda çoksatanlar listesine girdi. 1918 öncesi dönemin tanığı Anna Grosser-Rilke'nin (*Nie verwehte Klänge*, Leipzig 1937) elinizdeki kitapta doğrudan alıntıladığımız kitabı da o kaynaktan alınmıştır. Kurtuluş savaşları çağından unutulmuş başka Almanca kaynaklar arasında 1921'den 1922'ye kadar bir yıl Mustafa Kemal'in emrinde paralı askerlik yapan Hans Tröbst'ün anıları vardır (*Soldatenblut. Vom Baltikum zu Kemal Pascha* [Asker Kanı. Baltık Denizi'nden Kemal Paşa'ya], Leipzig 1925). Literatürde bugüne kadar ele alınmamış bir diğer malzeme de mühendis Karl Klinghardt'ın Türkiye kitaplarıdır (özellikle *Angora-Konstantinopel. Ringende Gewalten* [Ankara-İstanbul. Boğuşan Kuvvetler], Frankfurt am Main 1924).

Atatürk'ün çağdaşlarının geride bıraktığı yazılı malzemeden yalnızca bazılarını burada misâl olarak zikredebileceğiz. Mustafa Kemal'in savaş yıllarındaki yaveri İzzeddin/İzzettin Çalışlar'ın günlüklerinden burada birçok yerde yararlandık (*Atatürk'le İkibuçuk Yıl*, İstanbul 1993). Kılıç Ali, 1919 yılındaki ilk karşılaşmalarından itibaren Gazi'nin en yakın yoldaşlarından biri olmuştur. Farklı yerlerde yayımlanan notları *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları* adı altında hacimli bir ciltte toplandı (İstanbul 2005). İstiklâl Mahkemeleri ve İzmir Suikastı hakkında uzun bir bölüm içerir. Yakın dostlarından Salih Bozok (Cemil Bozok ile beraber, *Hep Atatürk'ün Yanında*, İstanbul 1985) ve Fethi Okyar (*Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980) hatırat kaleme almıştır. Son zikrettiğimiz kitap, yayıncısı Cemal Kutay tarafından büyük ölçüde düzeltilmiş, üçüncü şahıs kipinde kaleme alınmış bir biyografidir.

Özel Kalem Müdürü ve Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, ki 1922'de Meclis kâtipliği yaptığı günlerden itibaren Gazi'nin çok yakınındaydı, geriye fevkalâde kapsamlı günlükler bırakmıştır (*Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 1973, 2. Baskı 2004, 772 sayfa). 1927 ilâ 1938 yılları arasındaki uşağı Cemal'in (Granda) anılarında ise tahmin edilebileceği gibi Çankaya'daki gündelik hayat ön plandadır (*Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, İstanbul 1971). Sonraki baskılar farklı adlar taşır.

Zamanında Atatürk hakkında yazan en önemli gazeteci ve edebiyatçılar arasında Yakub Kadri Karaosmanoğlu, Ruşen Eşref Ünaydın, Ahmed Cevad Emre, Yunus Nadi Abalıoğlu ve Asım Us vardır. Burada kullandığımız metinleri sadece Türkçe'dir ve Türk okur bunları kolaylıkla temin edebilir. Mustafa Kemal'in elinizdeki kitabın 4. Bölüm'ünde Panslavizm ve Pancermenlik hakkındaki sözleri İhsan Ertekin'in *Atatürk ve Rıdvan Nafiz* başlıklı yazısından alınmıştır (*Rıdvan Nafiz Edgüer'in Hayatı* içinde, yayın yeri ve tarihi yok).

Türk ordusunun İzmir'e girişinin anlatıldığı bölümde zikredilen Ermeni Doktor Haçeryan'ın gözlemleri kendi bağlamı içinde Almanca da okunabilir (Der. Sakaryan, Dora, *Smyrna 1922. Das Tagebuch des Garabed Hatscherian* [İzmir 1922. Karabet Haçeryan'ın Günlüğü], Klagenfurt 2006).

Türkçe dışındaki kaynakça kısmen yabancı gazetecilerin imzasını taşıyor. Ernest N. Benneth Mustafa Kemal'e daha 1911'de Afrika'da rastlamıştır (*With the Turks in Tripoli. Being Some Experiences in the Turco-Italian War of 1911* [Türklerle Trablusgarp'ta. 1911 Türk-İtalyan Savaşı'ndan Bazı Enstantaneler], Londra 1912). Alman yazar Emil Ludwig Atatürk'le 1928'de bir araya geldi. Atatürk ecnebî sohbet arkadaşlarına karşı bazen

nefes kesici bir açık sözlülük sergilerdi; mülâkat bunun tekil olmamakla beraber gayet önemli bir örneğidir (Klaus Kreiser: "Din Sorusu Sorulmadan Verilen Açık Yanıt: Emil Ludwig'in Mustafa Kemal'le Yaptığı Mülâkat <1929>", *Beşinci Uluslararası Atatürk Sempozyumu,* Ankara; 2005, Cilt 2, s. 1367-1374).

Günlükler kaleme almış diplomatlar vardır. Sovyet Büyükelçisi Semen I. Aralov'un [Semiyon Ivanoviç Aralov] kısa ama hareketli makam süresi buna erken bir örnektir. Kinross, Sonyel ve Mango'nun yukarıda adı geçen biyografilerinde İngiliz ve Amerikalı diplomatların ayrıcalıklı yer aldığı görülür. Avusturyalı August von Kral, *Das Land Kamâl Atatürks. Der Werdegang der modernen Türkei* adlı eserinde (2. baskı, Viyana 1937) ülkenin gayet bilgili bir ekonomik, siyasî ve kültürel portresini çizer. Bu kitabın Fransızca ve İngilizce baskıları da mevcuttur ama hak ettiği kadar alıntı yapılmamaktadır ondan.

Cihan Harbi'ne aktif katılmış askerlerin katkısı kolay yansıtılamayacak kadar geniş. İngilizce "Gallipoli" (Çanakkale) literatürü neredeyse küçük bir kütüphane oluşturabilir. Gelibolu Yarımadası'ndaki ve diğer cephelerdeki çarpışmalarla ilgili iyi bir bilgi kaynağı, Feldmareşal Lord Carver'in (1915-2001) *The Turkish Front 1914-1918. The Campaigns at Gallipoli, in Mesopotamia and in Palestine* [Türk Cephesi. Gelibolu, Mezopotamya ve Filistin Seferleri] adlı çalışmasıdır (Londra, 2003).

Alman ve Avusturya-Macaristan tarafında özellikle Liman von Sanders (*Fünf Jahre Türkei,* 2. Baskı, Berlin 1922 [Türkiye'de Beş Yıl, İstanbul 2006]) ve Joseph Pomiankowski (*Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü. Cihan Harbi Türkiye Hatıraları], Viyana 1927), Friedrich Kress von Kressenstein (*Mit den Türken zum Suezkanal* [Türklerle Süveyş Kanalı'na], Berlin 1938) ve Hans Kannengiesser (*Gallipoli: Bedeutung und Verlauf der Kämpfe 1915* [Gelibolu: Muharebelerin Önemi ve Seyri], Berlin 1927) özellikle zikredilmeli.

Michael Leewellyn-Smith'in çalışması (*Ionian Vision. Greece in Asia Minor, 1919-1923* [İonya Vizyonu. Küçük Asya'daki Yunanistan], Londra 1973) Anadolu'daki Yunan işgali ve öncesinin siyasî tarihi ile ilgili olarak hâlâ temel kaynaktır.

Atatürk 1919-1938 yılları arasındaki döneme öylesine damgasını vurmuştur ki, "Yeni Türkiye" hakkındaki hemen hemen bütün tarih malzemesi büyük ölçüde onunla ve yarattığı etkiyle ilgili kaynak oluşturur. Kişisel gelişiminin II. Abdülhamid döneminde gerçekleştiği unutulmamalıdır. Rejimiyle Jöntürk muhalefetinin doğuşuna neden olan Padişah hak-

kında artık elimizde otoritatif bir biyografi var (François Georgeon: *Abdulhamid II. Le Sultan Calife 1876-1909* [Halife Sultan], Paris 2003).

19. yüzyıldan 20. yüzyıl ortalarına Türk tarihine giriş için, Bernard Lewis'in yazar henüz hayattayken klâsikleşen *The Emergence of Modern Turkey* adlı çalışmasına başvurulabilir (2. baskı, Oxford 1968). Kitabın önemli bir yanı, okuru şık bir biçimde zamanın siyasal düşünce akımlarıyla tanıştırmasıdır. Erik Jan Zürcher ders notlarından modern Türk tarihine başarılı bir giriş derledi. *Turkey. A Modern History* (Londra, 1998) Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı'ndaki rolüne ilişkin "resmî" görüşten önemli noktalarda ayrılmaktadır. Zürcher'in görüşüne göre Jöntürk Devri 1908'den 1950'ye kadar sürer, yani Atatürk'ü de kapsar. Kitabı yaklaşık 20 sayfalık faydalı bir "Bibliographical Survey" içerir.

Türk yazarların Batı dillerine de çevrilmiş çok az sayıdaki dönem monografilerinden biri Sina Akşin'e aittir (*Turkey: from Empire to Revolutionary Republic. The Emergence of the Turkish Nation from 1789 to the Present*, Londra 2007). Stanford J. Shaw'un beş ciltlik *From Empire to Republic. The Turkish War of National Liberation 1918-1923. A Documentary Study* (Ankara 2000) adlı çalışması malzeme bakımından çok zengindir. Kapsamlı dizini, Atatürk devrine ilişkin namevcut bir şahıslar sözlüğünü ikame etmek zorunda. Her iki yazar da bilgili ama Kemalist perspektiften nadiren uzaklaşan tarihçilerdir. Ülkenin dış politikasının geçerli bir tablosunu Kurt Ziemke sunuyor: *Die neue Türkei. Politische Entwicklung 1914-1929* (Stuttgart 1929). Tarih bilen coğrafyacı Wolf-Dieter Hütteroth'un kitabı, tarih okumalarının güzel bir tamamlayıcısı olacaktır (*Türkei*, Darmstadt 1972).

Mete Tunçay'ın *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931* kitabı Tek Parti rejiminin oluşumu hakkında hâlâ en önemli eserdir (İstanbul 1981, 2. baskı 1989). Halk Partisi'nin Ankara'daki arşivleri araştırmacılara açıldıktan sonra Atatürk yıllarının siyasî, sosyal ve ekonomik manzarasıyla ilgili çalışmaların sayısının artması beklenebilir. İstiklâl mahkemeleri üzerine temel eser Ergün Aybars'ın *İstiklâl Mahkemeleri 1923-1927* adlı çalışmasıdır (Ankara 1982). *Serbest Cumhuriyet Fırkası* deneyi hakkındaki derinlikli bir çalışmayı Cemil Koçak gerçekleştirdi (*Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası. Tarihyazımında Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul 2006).

1900 öncesi ve sonrası Türk düşünce tarihi üzerine hâlâ daha iyisi yazılmamış yapıt, Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'dir (İstanbul 1966). *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* dizisinin Ahmet İnsel tarafından yayına hazırlanan *Kemalizm* cildi (Cilt 2, İstanbul 2001) yakla-

şık 700 sayfada analitik ve deskriptif makalelerin yanı sıra Kemalizmin teorisine ve pratiğine dair önemli kaynak belgeler içeriyor ve konu hakkında küçük bir kitaplığı ikame ediyor. Ziya Gökalp'in kültür felsefesine ilişkin çalışırken çok sayıda Türkçe eserin yanı sıra Uriel Heyd'in monografisine dikkat çekmek gerekir (*Turkish Nationalism and Western Civilization*, Londra 1950).

Kültür reformlarının temel meseleleri önemli bazı Almanca kaynaklardan takip edilebilir. Gotthard Jäschke Mustafa Kemal'in çağdaşıydı; hukuk ve türkoloji alanlarındaki uzmanlığıyla *Die Form der Eheschließung nach türkischem Recht* (1940) adlı doktora tezinden yola çıkarak bu dönüşüm devrinde İslami kurallarla ilgili pek çok konuyu büyük titizlikle tasvir etmiştir. *Der Islam in der neuen Türkei* (1951) ve akabinde kaleme aldığı makaleler (hepsi *Die Welt des Islams* adlı dergide) Türkçe'ye çevrilmiştir (*Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Ankara 1972). Alman hukukçu Ernst E. Hirsch'in *Aus des Kaisers Zeiten durch die Weimarer Republik in das Land Atatürks; eine unzeitgemäße Autobiographie* [Kayzer Devrinden Weimar Cumhuriyeti'ne ve Atatürk'ün Ülkesine. Çağdaş Olmayan Bir Otobiyografi] (Münih 1982; Türkçe çeviri, Ankara 1985) hukuka yabancı bir okuru da hukuk reformları konusunda aydınlatacaktır.

Türk Dil Devrimi ve kimi tuhaf yan yollarıyla ilgili tam teşekküllü bir çalışma Jens-Peter Laut'un dilbilimci olmayanların da anlayacağı bir dille yazdığı *Das Türkische als Ursprache? Sprachwissenschaftliche Theorien in der Zeit des erwachenden türkischen Nationalismus* adlı çalışmasıdır [Bütün Dillerin Anası Türkçe mi? Türk Milliyetçiliğinin Uyanış Yıllarında Dilbilimsel Teoriler] (Wiesbaden 2000).

Atatürk'ün fiziksel antropolojiye ilgisi Hans-Lukas Kieser'in "*Türkische Nationalrevolution, anthropologisch gekrönt. Kemal Atatürk und Eugène Pittard*" ["Türk Millî Devrimi'nin Antropolojik Şapkası. Kemal Atatürk ve Eugène Pittard] adlı makalesinden okunabilir (*Historische Anthropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag* dergisi içinde, 14 (2006), s. 105-118). Türk okurlar Kudret Emiroğlu ve Suavi Aydın'ın derlediği ve bizim de bir yerde alıntıladığımız *Antropoloji Sözlüğü*'nden çok faydalanacaktır (Ankara 2005). Yine bazı yerlerde bir sanat tarihçisinin Kemalizmde mimarlık üzerine çalışmasından alıntılar yaptık (Bernd Nicolai, *Moderne und Exil. Deutschsprachige Architekten in der Türkei 1925-1955* [Modernite ve Sürgün. Türkiye'de Almanca Konuşan Mimarlar], Berlin 1998). Müzik hayatı konusunda değerli bir kaynak Kurt ve Ursula Reinhard'ın *Musik der Türkei* [Türkiye'nin Müziği] adlı eseridir (2 cilt, Darmstadt 1985). Müzik, folklor, arkeoloji gibi geniş alanlara dair Türk-

çe dışındaki dillerde önemli çalışmalar yapılmış olsa bile henüz kapsamlı yapıtlardan yoksunuz.

Yerleşik Atatürk imajından hoşnut olmayan yazarlar her ne kadar arşivlerin istenen hızla açılmadığından şikâyetçi olsalar da son zamanlarda yayımlanan bazı çalışmalar bilinen kaynak malzemenin de daha özenli incelenmesi halinde önemli sonuçlar alınabileceğini gösteriyor. Buna sadece iki örnek vermekle yetinelim: Hülya Küçük, Mustafa Kemal'in heterodoks Bektaşi ve Alevî cemaatlerini kayırmasının söz konusu olmadığını kanıtlamayı başarmıştır (*The Role of the Bektashis in Turkey's National Struggle. A Historical and Critical Study*, Leiden 2002; *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*, İstanbul 2003). Emel Akal ise Bağımsızlık Savaşı'nın İttihad ve Terakki kadrolarınca merkezî bir biçimde organize edildiği ve Mustafa Kemal'in bu yapıda Talat Paşa kanadının temsilcisi olarak tayin edici bir rol oynadığı görüşündedir (*Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, 2. genişletilmiş baskı, İstanbul 2006).

Atatürk'ün mirası üzerine çok sayıdaki çağdaş eserden son bir örnek olarak Taha Akyol'un *Ama Hangi Atatürk?* adlı kitabından Mustafa Kemal'in diline dair gözlemleri itibarıyla yararlandık (İstanbul 2008).

Abalıoğlu *bkz.* Yunus Nadi Abalıoğlu
Abbas Hilmi Paşa II. (1874-1944) 353
Abdülaziz, Sultan (saltanatı: 1861-1876) 268
Abdülhak Adnan Adıvar (1882-1955) 189, 255
Abdülhalik Renda *bkz.* Mustafa Abdülhalik Renda
Abdülhalim Çelebi (1874-1925) 281
Abdülhamid II., Sultan (saltanatı 1876-1908) 20, 35, 37, 41, 45, 48, 53, 63, 74, 127, 149, 166, 198, 267, 268, 280, 368, 382
Abdülkadir Bey (ö. 1926) 259
Abdullah Cevdet (1865-1932) 285
Abdüllatif Naci Eldeniz *bkz.* Naci Paşa
Abdülmecid, Halife (1868-1944) 20, 216, 268-270, 272, 276, 350
Abdürrahim Efendi (1894-1952) 114, 166, 268
Abdurrahman Cami Bayku[r]t (1877-1956) 94
Abdurrahman Şeref (1853-1925) 22, 23
Abidin Daver (1886-1956) 78
Adıvar, Adnan *bkz.* Abdülhak Adnan Adıvar
Adıvar, Halide Edib *bkz.* Halide Edib Adıvar
Adnan Menderes *bkz.* Menderes
Âfet *bkz.* Ayşe Âfetinan (Uzmay)
Ağaoğlu Ahmed Bey (1869-1939) 22, 301, 313
Agop Dilâcar (1895-1979) 322, 338, 344
Ahmed (Alfred) Rüstem Blinsky (1862-1935) 182
Ahmed Cemal Paşa (bkz. Cemal Paşa)
Ahmed Cevad Emre (1887-1961) 381
Ahmed Emin Yalman (1888-1972) 34, 51, 157
Ahmed Fuad Bulca (1881-1962) 84, 85, 102, 240, 292
Ahmed Hilmi, Şehbenderzade (1863-1913) 127
Ahmed İzzet Furgaç (1864-1937) 111
Ahmed İzzet Paşa *bkz.* Ahmed İzzet Furgaç
Ahmed Mazhar Müfid Kansu (1873-1948) 53, 175, 178, 180, 182, 336, 344, 379
Ahmed Midhat (1844-1912) 59
Ahmed Naim 128
Ahmed Refik Altınay (1880-1937) 229
Ahmed Rıza (1859-1930) 122
Ahmed Şükrü Bey (1875-1926) 117, 259
Akçuraoğlu, Yusuf (1879-1935) 50, 301, 305

Ali Bey Çetinkaya (1878-1949) 199, 240, 243, 256, 259, 295
Ali Fethi Okyar *bkz.* Fethi Okyar
Ali Fuad *bkz.* Ali Fuad Cebesoy
Ali Fuad Cebesoy 16, 44, 47, 51, 55, 56, 62, 64, 171, 173, 189, 193, 223, 227, 253, 259, 273, 311, 378
Ali Haydar Paşa, Mekke Şerifi (1866-1935) 125
Ali İhsan Sabis (1882-1957) 56
Ali Kemal Bey (1869-1922) 19, 114
Ali Paşa, Vezir-i Azam (1815-1871) 306
Ali Rıza Efendi 16, 18, 32, 46
Ali Rıza, Albay 76
Ali Saib Ursavaş (1887-1939) 309
Ali Şükrü (1884-1923) 235
Allenby, Edmund (1861-1936) 138, 140, 369
Altay *bkz.* Fahreddin Paşa
Altınay *bkz.* Ahmed Refik Altınay
Ami Boué (1794-1881) 40
Antranik, Ermeni General (1865-1927) 175
Anılmış *bkz.* Nihad Paşa Anılmış
Anzavur Ahmed (ö. 1921) 192
Aralov, Semen I. 311, 382
Aras *bkz.* Tevfik Rüşdü Aras
Arif Hikmet Koyunoğlu (1889-1982) 229
Arsal *bkz.* Sadri Maksudi Arsal
Asım Us (1887-1964) 286, 294
Atabinen *bkz.* Reşid Safvet Atabinen
Atay *bkz.* Falih Rıfkı Atay Atıf Bey 55
Atıf Hoca (1876-1926) 292, 295
Averroes *bkz.* İbn-i Rüşd
Avicenna *bkz.* İbn-i Sina
Avni Lifij (1886-1927) 251
Ayşe Âfetinan Uzmay (1908-1925) 289, 338, 376

Baha Tevfik (1881-1904) 127
Balzac, Honore de (1799-1904) 76, 152
Bartók, Béla (1881-1945) 249
Bayar *bkz.* Mahmud Celal Bayar
Bayezid II., Sultan (saltanatı: 1481-1512) 30, 31
Bayiç *bkz.* Hakkı Behiç Bayiç
Bayku[r]t *bkz.* Abdurrahman Cami Bayku[r]t
Bayur *bkz.* Yusuf Hikmet Bayur
Behaeddin Şakir (1877-1922) 161
Bekir Sami Kunduh (1867-1933) 181, 194, 201, 222
Bele *bkz.* İbrahim Refet Bele
Belger *bkz.* Nihat Reşat Belger
Bennett, Ernest (1868-1947) 82, 381
Beyatlı *bkz.* Yahya Kemal Beyatlı
Biberstein, Albert de (1808-1887) 288
Bittel, Kurt (1907-1991) 339
Blinsky *bkz.* Ahmed (Alfred) Rüstem Blinsky
Börekçi *bkz.* Mehmed Rifat Efendi Börekçi
Bozdemir *bkz.* Mahmud Esad
Bozdemir Bozkurt *bkz.* Mahmud Esad Bozkurt
Bozok *bkz.* Salih Bozok
Broca, Paul (1824-1899) 336
Büchner, Ludwig (1824-1899) 127
Bulca *bkz.* Ahmed Fuad Bulca
Bulgurluzade Mehmed 232
Bülkat *bkz.* Esad Bülkat

Cafer Tayyar Eğilmez (1878-1958) 259
Canonica, Pietro (1869-1959) 11, 207, 263, 325, 326
Carlyle, Thomas (1795-1881) 79
Cavid *bkz.* Mehmed Cavid
Cebesoy *bkz.* Ali Fuad Cebesoy
Celal Bayar *bkz.* Mahmud Celal Bayar
Celal Çapanoğlu 191
Celal Nuri İleri (1870-1939) 297, 298
Cemal Granda 260, 381
Cemal Hüsnü Taray (1893-1975) 242
Cemal Paşa (1872-1922) 33, 91, 134, 137, 139, 153, 156, 161, 173
Cemaleddin Çelebi (1862-1922) 281
Cemil Bilsel (1879-1949) 301
Cemil Said 288
Cenab Şehabeddin (1870-1934) 24
Cevad Abbas Gürer (1887-1943) 158, 173, 181

Cezeri Kasım 31
Christianius, Hilda 91
Čičerin, Georgij (1872-1936) 194
Clemenceau, Georges (1841-1929) 163
Comte, Auguste (1798-1857) 50, 280, 287, 288
Conker *bkz*. Nuri Conker
Corinne Lütfü (1883-1946) 91, 99-101, 378
Curzon, Lord George (1859-1925) 205, 218-220, 223

Çakmak *bkz*. Fevzi Çakmak
Çalışlar *bkz*. İzzeddin Çalışlar
Calthorpe, Amiral (Yüksek Komiser) Arthur Somerset Gough- (1865-1937) 156, 166, 170
Çambel *bkz*. Hasan Cemil Çambel
Çerkes Edhem (1885-1948) 192
Çetinkaya *bkz*. Ali Bey Çetinkaya
Çobanlı Cevad (1871-1938) 107

Dallwitz, Nikolaus von (1855-1919) 145
Damad Ferid Paşa (1854-1928) 161, 164, 165, 193, 262
Daudet, Alphonse (1840-1897) 79, 126
Daver *bkz*. Abidin Daver
Deli Halid Paşa 256
Delibaşı 192
Dilâcar *bkz*. Agop Dilâcar
Dilmen *bkz*. İbrahim Necmi Dilmen
Dithfurth, Bodo von, Paşa (1852-1915) 53
Dorotheos von Prusa, Metropolit (ö. 1921) 199
Durkheim, Emile (1858-1917) 280, 287, 289
Dürri-Zâde Abdullah Beyefendi (1869-1923) 189, 370

Edgüer *bkz*. Rıdvan Nafiz
Edhem *bkz*. Çerkes Edhem
Edward VII., İngiltere Kralı 69, 368
Edward VIII., İngiltere Kralı 34
Eğilmez *bkz*. Cafer Tayyar Eğilmez
Eldeniz *bkz*. Naci Paşa
Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942) 299
El Mehdiyye, Münire (1885-1965) 65, 247
Emre *bkz*. Ahmet Cevad Emre
Enver Bey, Paşa (1881-1921) 44, 93, 96, 106, 134, 138, 140, 141, 143
Ersoy *bkz*. Mehmed Akif Ersoy
Ertuğrul (ö. 1281/2?) 162
Esad Bülkat (1862-1952) 53, 106

Fahreddin Paşa (1880-1974) 208
Fahrettin Altay *bkz*. Fahreddin Paşa
Falih Rıfkı *bkz*. Falih Rıfkı Atay
Falih Rıfkı Atay (1894-1971) 139, 209, 210, 229, 230, 232, 234, 244, 276, 322, 324, 326, 327, 332, 379
Falkenhayn, Erich Georg von (1861-1922) 124, 134-139, 155
Ferdinand Paşa (1841-1904) 99
Fethi Bey *bkz*. Fethi Okyar
Fethi Okyar (1880-1943) 80, 253, 350, 381
Fethi Turgut 172
Fevzi, Hacı 180
Fevzi Paşa, Çakmak (1876-1950) 20, 23, 134, 180, 187, 253, 261, 274, 313, 325, 350, 351, 356
Feyzi Paşa 61
Fiessinger, Noël (1881-1946) 348, 349, 353
Fikriye (1887-1924) 232, 234, 312
Fonsegrive, George L. (1872-1917) 128
Frank, Erich (1884-1957) 348
Franklin-Bouillon, Henri (1872-1937) 196, 232, 371
Frew, Papaz 262
Fuad Bulca *bkz*. Ahmed Fuad Bulca
Fuad Köprülü (1890-1966) 70, 344
Furgaç *bkz*. Ahmed İzzet Furgaç
Furtwängler, Wilhelm (1886-1954) 246

Georg I., Yunan Kralı (1845-1913) 198

Georges-Picot, François *bkz.* Picot
Germanos, Samsun Metropoliti 169
Giese, Friedrich (1870-1944) 324, 342
Gobineau, Joseph Arthur (1816-1882) 337
Goce Delev (1872-1903) 30
Goethe, Johann Wolfgang von (1749-1832) 55, 287
Gökçen *bkz.* Sabiha Gökçen
Goltz, Baron Colmar von der (1843-1916) 19, 53, 66, 74, 75, 122, 226
Gough-Calthorpe *bkz.* Calthorpe
Grew, Joseph C. (1880-1965) 289
Grosser-Rilke, Anna (1853-1937?) 24, 310, 315, 380
Gürer *bkz.* Cevad Abbas Gürer
Gustav V., İsveç Kralı (saltanatı: 1907-1950) 335, 336

Haab, Robert, İsviçre Federal Devlet Başkanı (1922) 220
Hacı Fevzi *bkz.* Fevzi
Hacı Musa *bkz.* Musa
Hacı Süleyman *bkz.* Süleyman Hâcim, Şeyh 113
Haçeryan, Karabet (Doktor)(1856-1952) 207, 381
Hakkı Behiç Bayiç (1882-1943) 182
Hakkı Paşa, Büyükelçi 144
Hakkı Paşa, General 62
Hakkı Tarık Us (1889-1956) 318
Halide Edib Adıvar (1884-1964) 178, 189, 255, 310
Halil Kut (1882-1957) 85
Halil Nuri Yurdakul (1898-1970) 130
Hamid Zübeyr Koşay (1889-1984) 340, 344
Harbord, James G. (1866-1947) 182
Harington, Sir Charles (1872-1940) 214
Hasan Cemil Çambel (1879-1967) 339
Hasan Reşit Tankut (1891-1980) 45, 340
Hasan Rıza Soyak (1888-1970) 24, 348, 350, 352, 353, 381
Hausschild Bey 53
Hayreddin Barbaros, Kaptan-ı Derya (ö. 1546) 353
Heinrich, Madame 152, 326
Hekimyan 72
Hıfzı Oğuz Bekata (d. 1911) 309
Hilmi Uran (1886-1957) 351
Hindemith, Paul (1895-1963) 249
Hindenburg, Paul von (1847-1934) 134, 144
Hirsch, Ernst Eduard (1902-1985) 354, 384
Hitler, Adolf (1889-1945) 24, 134, 246, 249
Hohenlohe-Langenburg, Ernst von, Büyükelçi (1863-1950) 125
Holbach, Paul Thiry d' (1723-1789) 285
Holzmeister, Clemens (1886-1983) 229, 230, 231
Hommel, Fritz (1854-1936) 341
Hrisostomos *bkz.* Klafitis
Hubka, Gustav, Yüzbaşı (1873-1962) 66
Hurst, K.H., Yüzbaşı 167, 169, 170
Hüseyin, Hicaz Kralı (ö. 1931) 270
Hüseyin Cahid Yalçın (1875-1975) 84, 153, 280
Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1923) 73
Hüseyin Rauf Orbay *bkz.* Rauf Orbay

İbrahim Necmi Dilmen (1889-1945) 342, 343, 353
İbrahim Refet Bele (1881-1963) 173, 180, 253, 255, 259, 269
İbrahim Süreyya Yiğit (1880-1952) 178
İleri *bkz.* Celal Nuri İleri
İnönü *bkz.* İsmet İnönü
İrdelp *bkz.* Neşet Ömer İrdelp
İsmail Habib Sevük (1882-1954) 315
İsmail Hakkı Baha 68
İsmail Paşa 56, 58
İsmet İnönü 9, 16, 25, 54, 64, 201, 202, 214, 223, 239, 241, 253, 274, 278, 302, 324, 346, 351-353, 355, 356, 360, 361, 370, 372, 380

İzzeddin *bkz.* İzzeddin Çalışlar ve Yusuf İzzeddin Efendi
İzzeddin Çalışlar (1882-1951) 64, 113, 123, 209, 353, 381

Jansen, Hermann (1869-1945) 229, 342
Januskevic, Nikolaj (1868-1918) 121
Jorris, Edouard (d. 1876) 63

Kadri, Binbaşı 37
Kamil Paşa (1832-1913) 71
Kampf, Arthur (1864-1950) 250, 261
Kannengießer, Hans 382
Kansu *bkz.* Şevket Aziz Kansu
Kara Kemal (1868-1926) 259
Karaosmanoğlu *bkz.* Yakub Kadri
Karaosmanoğlu Karay *bkz.* Refik Halid Karay
Karpovic, Yuri "George" 238
Kasapiyan 232
Kaya *bkz.* Şükrü Kaya Kaymak Hafız 28
Kâzım Fikri Özalp (1882-1968) 55, 241, 250, 253, 258
Kâzım Karabekir Paşa (1882-1948) 55, 149, 166, 171, 173-176, 194, 253, 255, 256, 259, 262, 264, 282, 323, 378
Kazimirski *bkz.* Biberstein, Albert de
Kel Ali *bkz.* Ali Bey Çetinkaya
Kemaleddin Bey (1869-1927) 229
Kempff, Wilhelm (1895-1991) 246
Kezrak *bkz.* Salih Hulusi Paşa Kezrak
Kılıç Ali 239, 240, 259, 350, 351, 381
Kitchener, Horatio Herbert, Lord (1850-1916) 115
Klafitis, Hrisostomos (1867-1922) 209
Klemm, Paula 152
Konstantin I., Yunan Kralı (1868-1923) 200
Koppers, Wilhelm (1886-1961) 339
Körling, Felix (1864-1943) 168
Koşay *bkz.* Hamid Zübeyr Koşay
Kovaev 99
Kovaeva, Dimitrina 99
Koyunoğlu *bkz.* Arif Hikmet Koyunoğlu
Kral, August Ritter von (1869-1942) 319
Krausz, Karl (1874-1936) 115
Krausz, Wilhelm Victor (1878-1959) 116, 291
Kreß von Kressenstein, Baron Friedrich von (1870-1948) 137, 382
Krippel, Heinrich (1883-1945) 326
Kubilay, Mustafa Fehmi (1906-1930) 285, 373
Kunduh *bkz.* Bekir Sami Kunduh
Kvergi, Hermann Fedor (1895-1948) 342

Lâtife Bekir Çeyrekbaşı 319
Lâtife Helvacı (Uşakî)-Zâde (1899-1975) 17, 22, 223, 229, 232, 235-237, 308-315, 319, 320, 371, 372, 380
Lenin (1870-1924) 194, 318
Leyla Hanım Saz (1850-1936) 58
Liebermann, Max (1847-1935) 250
Liman von Sanders, Otto (1855-1929) 19, 106-109, 113, 116, 155, 158, 382
Litzmann, Karl (1850-1936) 74
Lloyd George, David (1863-1945) 163, 214
Locke, John (1632-1704) 129
Ludendorff, Erich (1877-1966) 134, 144
Ludwig, Emil (1881-1948) 247, 248, 286, 287, 381, 382
Lütfi Simavi (1862-1949) 141, 144
Lütfü, Yüzbaşı (ö. 1912) 100

Mahmud II. (saltanatı: 1808-1839) 40, 291, 297
Mahmud Celal Bayar (1883-1986) 219, 219, 347-355, 360, 380
Mahmud Esad Bozkurt (1892-1943) 218, 241, 243, 278, 298, 301, 305, 306, 308

Mahmud Şevket Paşa (1856-1913) 73, 75, 82
Mahmud Soydan (1883-1936) 188
Makbule Atadan (1887-1956) 33, 350, 352, 354
Makedonski, Stefan 92
Marr, Nikolai Jakovlevi (1865-1934) 341
Marschall von Bieberstein, Baron (1842-1912) 76
Mazhar Müfid Kansu *bkz.* Ahmed Mazhar Müfid Kansu
Mehmed II. (saltanatı: 1444, 1451-1481) 105, 270
Mehmed V. Reşad (saltanatı: 1909-1918) 1574, 95, 111, 136, 140, 143, 368
Mehmed VI. Vahideddin (saltanatı: 1918-1922) 104, 140-143, 149, 154, 172, 193, 262, 268, 283, 369
Mehmed Akif Ersoy (1873-1936) 287
Mehmed Arif (1883-1926) 55
Mehmed Âsım 44
Mehmed Cavid (1875-1926) 76, 260
Mehmed Emin *bkz.* Mehmed Emin Yurdakul
Mehmed Emin Seyyid (1873-1925) 276, 278
Mehmed Emin Yurdakul (1869-1944) 42, 130
Mehmed Nuri Conker *bkz.* Nuri Conker
Mehmed Reşid 40
Mehmed Rifat Efendi Börekçi (1860-1941) 189, 291, 294
Mehmed Sabri Paşa (ö. 1879) 32
Mehmed Şakir Ülkütaşır (1894-1981) 332
Mehmed Selim (1872-1937) 268
Mehmed Talat *bkz.* Talat Paşa
Mehmed Vehbi (1862-1949) 268, 275, 278
Menderes, Adnan (1899-1961) 309, 360
Mersinli Cemal Paşa (1873-1941) 141
Metaksas, Ioannis (1871-1941) 347
Mignet, Auguste 126
Milne, George (1866-1948) 169, 180, 182, 192, 370
Mizancı Mehmed Murâd (1854-1914) 51
Mongeri, Giulio (1883-1928) 231
Montenaeken, Léon de (d. 1859) 103
Montesquieu, Charles de 297, 298
Morfova, Hristina (1889-1936) 92
Morgenthau, Henry (1856-1946) 105
Muammer Bey (1876-1951) 311-313
Müfid Özdeş 62
Müfid Efendi 270
Muhammed (Hz.) 16, 20, 79, 110, 287, 288, 290, 294, 330
Musa, Hacı 133
Mussolini, Benito (1883-1945) 24, 220, 326, 353, 357
Mustafa Abdülhalik Renda (1881/2-1957) 53, 121, 253, 356
Mustafa Necati (1894-1929) 250, 278, 324
Mustafa Sati Bey al-Husri (1884-1968) 337
Mustafa Subhi Paşa 75, 193

Naci (Bey) Paşa, Eldeniz (1875-1948) 141-143, 145
Naciye Sultan (1896-1957) 84
Nadir Paşa 199
Namık Kemal (1840-1888) 18, 24, 44, 45, 53, 63, 105, 128, 129
Napolyon, Fransa Kralı 55, 79, 129, 168, 247, 263, 286
Naum, Hahambaşı 219
Naumann, Edmund (1854-1924) 32
Nebile (d. 1938) 244, 245, 352
Necip Ali 259
Necmi Dilmen *bkz.* İbrahim Necmi Dilmen
Németh, Gyula (1880-1976) 322, 342
Neşet Ömer İrdelp (1882-1948) 256
Nihad Paşa Anılmış (1879-1954) 192
Nihat Reşat Belger 346
Niyazi (1873-1912) 70, 72
Nur bkz. Rıza Nur
Nureddin Paşa (1873-1932) 209, 210, 294

Nuri Conker (1881/82-1937) 55, 85, 100, 240, 292
Nuri Killigil (1889-1940) 85

Okday *bkz.* Tevfik Paşa Okday
Okyar *bkz* Fethi Okyar
Orbay *bkz.* Rauf Orbay
Orhan Gazi (saltanatı: 1324-1362) 105
Osman, Halife (ö. 655) 18
Osman Ağa, Topal (1883-1923) 235

Ömer Naci (1878-1916) 44, 68, 82, 130

Papen, Franz von (1879-1969) 124, 136
Papoulas, Anastasius (1859-1935) 201
Peker *bkz.* Receb Peker
Picot, François Georges- (1870-1951) 182
Pittard, Eugéne (1867-1962) 337-339, 384
Poincare, Raymond (1860-1934) 195, 220
Pomiankowski, Joseph (1869-1929) 136, 382
Praetorius, Ernst (1880-1946) 249

Ragıb Efendi (ö. 1912 sonrası) 38, 232
Rasih Efendi 276, 277, 294
Rasim Ferid Talay (1888-1968) 150, 165, 239
Rauf Orbay (1881-1964) 156, 157, 173, 176, 180-182, 217, 220, 221, 223, 232, 253, 255256, 259, 260, 262, 264, 271, 378
Rauf *bkz.* Rauf Orbay
Receb, Şeyh 181
Receb Paşa/Receb Peker (1888-1950) 71, 289
Refet Bele *bkz.* İbrahim Refet Bele
Refik Halit Karay (1888-1965) 226
Refik Saydam (1881-1942) 351
Renda *bkz.* Mustafa Abdülhalik Renda
Reşid Paşa (1800-1858) 325
Reşid Safvet Atabinen (1884-1965) 219
Rıdvan Nafiz Edgüer (1891-1948) 116, 381
Rifat Börekçi *bkz.* Mehmed Rifat Efendi Börekçi
Rıza Nur (1879-1942) 219, 378
Rıza Paşa 56, 57
Rössler, Walter, Alman Konsolos 121, 122
Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778) 55, 129
Ruben, Walter (1899-1982)183
Rukiye352
Rumbold, Sir Horace (1869-1941) 213, 220
Ruşen Eşref Ünaydm (1892-1959) 181, 235, 324, 381

Sabetay Sevi (1626-1676) 23
Sabiha Gökçen (1913-2001) 77, 347, 350, 352, 354
Sabiha Sultan (1894-1969) 104
Sachsen-Coburg-Gotha, Ferdinand von, Bulgar Çarı (1861-1948) 90
Sadri Maksudi Arsal (1880-1957) 334
Saffet Arıkan (1888-1947) 230
Safvet, Şeyh 275
Said, Şeyh (ö. 1925) 257, 262, 282, 283, 372
Sakallı Nureddin Paşa *bkz.* Nureddin Paşa
Said Halim Paşa (1877-1922) 71, 161
Salih Bozok (1881-1941) 85-87, 97, 102-104, 240, 312, 313, 320, 350, 381
Salih Hulusi Paşa Kezrak (1864-1939) 181
Salih Niyazi (ö. 1941) 281
Saraçoğlu *bkz.* Şükrü Saraçoğlu
Saydam *bkz.* Refik Saydam
Sayyid Ahmad (1873-1933) 281
Selim Sırrı Tarcan (1874-1956) 168
Seyyid Efendi *bkz.* Mehmed Emin Seyyid
Soyak *bkz.* Hasan Rıza Soyak
Soydan *bkz.* Mahmud Soydan
Stendhal, Henri (1783-1842) 76, 126
Stojadinovic, Milan (1888-1961) 347

Subhi Paşa *bkz.* Mustafa Subhi
Süleyman, Hacı 188
Süleyman Askerî (ö. 1915) 94
Süreyya *bkz.* İbrahim Süreyya Yiğit

Şapolyo, Enver Behnan (1900-1971) 38, 378
Şemseddîn Sâmî (1850-1904) 40
Şemsi Efendi (1850-1904) 32, 34, 36
Şerafeddin Yaltkaya (1879-1947) 355
Şevket Aziz Kansu (1903-1983) 336
Şevket Mehmed Ali Bilgisin 301
Şevket Turgut Paşa (ö. 1924) 170, 174
Şevki, Emir Eri 151
Şevki, Giritli 258
Şükrü Hoca 271
Şükrü Kaya Bey (1883-1959) 307
Şükrü Saraçoğlu (1887-1953) 218
Şükrü Tezer 376

Tahir Bey 53
Talat Paşa (1874-1921) 106, 121, 122, 125, 141, 155, 158, 385
Talay *bkz.* Rasim Ferit Talay
Tankut *bkz.* Hasan Reşit Tankut
Taray *bkz.* Cemal Hüsnü Taray
Tarcan *bkz.* Selim Sırrı Tarcan
Taut, Bruno (1880-1938) 356, 357
Tengirşek *bkz.* Yusuf Kemal Tengirşek
Tevfik Fikret (1867-1915) 45, 130, 154, 155
Tevfik Paşa (Okday) (1845-1936) 161, 181
Tevfik Rüşdü Aras (1883-1972) 230, 286
Tezer *bkz.* Şükrü Tezer
Togan, Zeki Velid (1890-1970) 344
Tokgöz, Melek (d. 1917) 348
Tönnies, Ferdinand (1885-1936) 317
Topal Osman Ağa *bkz.* Osman Ağa
Torumtay, Necip (d. 1926) 356
Trikoupis, Nikolaos (1869-1956) 7, 21, 207
Tröbst, Hans (1891-1939) 197, 204, 380

Uran *bkz.* Hilmi Uran
Uşaki-Zâde *bkz.* Helvacı-Zâde

Ülkü (d. 1932), (manevî Kızı) 350, 352
Ülkütaşır *bkz.* Mehmed Şakir Ülkütaşır
Ünaydın *bkz.* Ruşen Eşref Ünaydın

Vahideddin *bkz.* Mehmed VI.
Vecihe 235
Vedad Tek (1873-1942) 228-231, 236
Vehib Paşa 70, 121, 123, 136
Venizelos, Eleftherios (1864-1936) 163, 166, 192, 199
Verlaine, Paul (1844-1896) 103

Werner, kaplıca hekimi 151
Wilhelm II., Alman İmparatoru (1859-1941) 41, 48, 144
Wilson, Woodrow (1856-1924) 163, 178, 195, 199
Woolley, Charles Leonard (1880-1960) 340, 342

Yahya, imam 61, 83
Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958) 231
Yakub Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974) 209, 324, 381
Yalçın *bkz.* Hüseyin Cahid Yalçın
Yalman *bkz.* Ahmed Emin Yalman
Yaltkaya *bkz.* Şerafeddin Yaltkaya
Yaşar, Hafız (1885-1966) 291
Yergök *bkz.* Ziya Yergök
Yiğit *bkz.* İbrahim Süreyya Yiğit
Yunus Emre (13. yy.) 35
Yunus Nadi Abalıoğlu (1880-1945) 227, 258, 381
Yurdakul, Halil Nuri *bkz.* Halil Nuri
Yurdakul, Mehmed Emin *bkz.* Mehmed Emin Yurdakul
Yusuf Hikmet Bayur (1891-1980) 74, 261
Yusuf İzzeddin Efendi (1857-1916) 112
Yusuf Kemal Tengirşek (1878-1969) 205, 217, 232, 301

Zırh Ali 259
Ziya Gökalp (1876-1924) 33, 50, 117, 248, 280, 288, 290, 317, 384
Ziya Hurşid (1890-1926) 215, 258
Ziya Yergök (d. 1873) 52
Zübeyde (ö. 1923) 16, 17, 27, 34, 35, 38, 61, 311, 312, 371
Zuckerkandl, Otto (1861-1921) 6, 149, 150

Adana 158, 240, 315, 318, 349
Adapazarı 191, 192
Afrika 6, 44, 47, 61, 81-84, 87, 94, 95, 112, 127, 322, 345, 381
Afyon, Afyonkarahisar 206, 210, 271
Ağrı 283
Alacahöyük 340
Alişar 339
Almanya 24, 30, 39, 48, 51, 53, 56, 69, 75-77, 80, 95, 106, 107, 112, 135, 136, 140, 141, 144, 145, 147-149, 155, 168, 193, 197, 216, 246-249, 255, 286, 317, 322, 348, 351, 364, 369
Altay Dağları 339
Amasya 156, 170-173, 175, 176, 179, 181, 370
Amerika 187, 290, 338
Anafarta, Anafartalar 105, 107, 112, 114-116, 144, 369
Angora 204, 226, 380
Antalya 163, 276, 294
Antep 182
Anzak (Körfez) 115
Aral Gölü 337
Ararat 121, 283 (ayrıca *bkz.* Ağrı Ardahan)
Arıburnu 105, 107, 108, 112, 116, 125, 369
Arnavutluk 40, 88, 89, 163
Artvin 106
Atina 27, 67, 193, 199, 200, 207, 208
Avusturya-Macaristan 48, 66, 69, 71, 104, 135, 277, 322, 367, 382
Aya Stefanos 73
Aydın 209, 211
Ayvalık 169, 192, 199, 240
Azerbaycan 313, 323

Bağdat 47, 122, 123, 134, 135, 155, 369
Balıkesir 315
Balkan, Balkanlar 40, 41, 44, 57, 67, 70, 95, 181, 205, 216, 224, 225
Basra 94, 106
Batı Anadolu 17, 163, 166, 180, 191, 192, 211, 264, 310
Batı Trakya 198, 217, 225
Batum 120
Belçika 79
Belgrad 29, 143
Berlin 24, 72, 73, 95, 135, 148, 149, 224, 229, 246, 247, 249-252, 286, 336, 340, 376, 379, 382, 384
Berşeva 135, 138 (ayrıca *bkz.* Birseba)
Beylerbeyi 149
Beypazarı 191
Beyrut 11, 62-64, 87

Biga 191, 192
Bilecik 356
Bingazi 81, 83, 86-88, 368
Bingöl 282
Birseba 67
Bitlis 121-124, 133, 134, 157, 175, 195, 211, 224, 282, 369
Bitola 9, 18, 29, 39, (*ayrıca bkz.* Manastır)
Boğaziçi 51, 158, 353
Bolayır 105
Bolu 189, 191, 192, 243
Bosna Hersek 69, 72, 277, 291
Brest-Litowsk 149
Budapeşte 205, 340
Bulgaristan 72, 88-90, 92, 93, 99, 113, 164, 221, 369
Burdur 342
Bursa 44, 68, 171, 193, 199, 251, 253, 257, 312, 330, 347, 371
Büyükada 55

Canik 166
Cenevre 87, 216- 218, 243, 336, 337, 380
Chicago 339
Cumalı 75

Çanakkale 107, 120, 130, 131137, 144, 156, 213, 214, 256, 382
Çanakkale Boğazı 79, 104-107
Çankaya 179, 204, 223, 232-241, 244, 246, 251, 286, 312, 319, 335, 341, 352, 370, 379, 381
Çeşme 21, 259
Çorum 171, 191

Daday 292, 293
Der-Âliye 44, *bkz.* İstanbul
Darna/Derne 83-88, 100
Dersim 280, 283, 374
Dikmen 228
Dimetoka 89
Diyarbakır 23, 114, 123, 130, 132, 157, 282, 283, 347, 369
Dobruca 92
Doğu Anadolu 25, 131, 147, 203, 347
Doğu Trakya 206
Dumlupınar 206, 371
Düzce 189, 191, 192

Edirne 31, 54, 73, 88, 90, 91, 116, 135, 221, 224, 369
Edremit 315
Eğin 25
Elazığ 125, 157, 282
El-Cezire 192
Ermenistan 41, 57, 120, 133, 166, 194, 195, 217, 225, 370
Erzincan 180
Erzurum 22, 47, 53, 57, 122, 133, 147, 149, 157, 165, 166, 171, 173-180, 194, 195, 215, 227, 281, 291, 297, 370, 377, 379
Eskişehir 183, 193, 196, 201, 202, 227
Etimesgut 348
Evros 225

Filipinler 178
Filistin 65, 66, 134, 140, 143, 148, 150, 155, 156, 182, 240, 369, 382
Florina 75
Florya 257, 349, 350
Fribourg 218, 298

Gallipoli 382, *bkz.* Gelibolu
Gâvur Kale 339
Gazali 128
Gelibolu 101, 104-107, 111, 120, 382
Gemlik 347
Geyve 193
Giresun 166, 169
Girit 35, 42, 48, 57, 69, 72, 129, 198, 258
Gönen 191, 192
Göztepe (İstanbul) 311
Göztepe (İzmir) 235, 290, 313
Gülhane, Gülhane Parkı 246, 253, 325, 326, 328, 372, 373
Gümüşhane 243
Güneydoğu Anadolu 125, 133, 182, 225
Güneydoğu Avrupa 19, 30, 35, 49, 69, 224, 343

Hacıbektaş 183, 281
Halep 62, 121-123, 136, 137, 154, 155, 229
Harput 125
Hatay 23, 222, 347, 349
Havran 65
Havza 167-169
Hayfa 62, 133
Hazar Denizi 337
Hicaz 48, 62, 67, 96, 139, 164, 270
Hindistan 29, 122, 29, 272, 276, 352
Hollanda 80

Irak 115, 122, 133, 134, 156, 162, 195, 217, 222, 223, 283, 372

İç Anadolu 225
İnebolu 283, 292, 293, 317
İngiltere 34, 49, 95, 106, 119, 133, 195, 205, 209, 214, 217, 218, 261, 270, 272, 283, 311, 351, 368, 372, 379, 380
İran 19, 44, 47, 94, 250
İskenderiye 251
İskenderun 158, 222, 374
İskilip 292
İsviçre 79, 152, 216, 218, 220, 298, 307, 308, 312, 380
İtalya 30, 82-84, 87, 133, 163, 211, 220, 252, 267, 351, 368
İyonya 163, 198, 207
İzmir 16, 17, 21, 29, 32, 71, 122, 133, 163, 169, 188, 191, 192, 196, 199, 201, 206-211, 213, 214, 254, 256, 258-263, 272, 274, 285, 298, 310-313, 328, 370-372, 381
İzmit 57, 179, 191, 224, 356

Japonya 49, 50, 69, 223

Kafkasya 47, 97, 106, 121, 122
Kahire 64, 251, 287
Karaağaç 221
Karadağ 40, 88, 90
Karageçmiş 168
Kars 120
Karşıyaka 311
Kastamonu 108, 283, 292, 293, 318, 372
Kayseri 170, 202, 227
Keçiören 231
Kemal Yeri 105
Kemaliye 25
Kent 311
Kerkük 45, 217, 283
Kıbrıs 69, 277
Kırım 119, 277
Kırşehir 183, 270
Kirmasti 25, 191
Konya 125, 172, 173, 191, 192, 268, 278, 281, 315, 316
Korfu 163, 198
Kostantinopol 30, 143, 170, 198, 200, 293, 380
Köprülü 44, 70
Kreuznach 134, 144
Kudüs 67, 139, 140, 143, 369
Kulp 130
Kuveyt 49, 57
Kuzey Afrika 112, 345
Kuzey Anadolu 225
Kürdistan 64, 129, 133, 225, 282
Kütahya 202, 315

Lazistan 258
Leipzig 263, 376, 380
Libya 82
Limni 115, 155
Londra 20, 29, 67, 112, 115, 128, 180, 196, 205, 209, 213, 214, 261, 333, 350, 376, 379-384
Lozan 156, 214, 216, 217, 256, 271, 298, 302, 306, 313, 351, 371
Lüleburgaz 77

Makedonya 27-30, 39-42, 47, 49, 57, 65, 66, 68-71, 74, 75, 86-88, 90, 93, 94, 150, 198, 367
Malatya 289
Malta 121, 164, 165, 200
Manastır 9, 11, 13, 18, 29, 39-43, 45, 47, 51, 62, 64, 68, 70, 82, 130, 150, 155, 198, 322, 367
bkz. Bitola

Manisa 211
Maraş 170, 182
Mardin 123, 192
Marmaris 163
Maydos 108
Medine 62, 164, 270
Mekke 62, 125, 270
Menemen 285, 373
Menteşe 307
Meriç 225
Mersin 349
Mezopotamya 122, 135, 382
Mısır 19, 57, 65, 67, 83, 88, 94, 236, 246, 247, 251, 276, 290, 353
Midilli 169, 199
Mondros 115, 155, 156, 158, 162, 174, 194, 199, 214, 223, 369
Montrō 373
Moskova 149, 194, 197, 202, 238
Mudanya 21, 213, 214, 217, 223, 330, 371
Muğla 307
Mustafakemalpaşa 25
Musul 135, 146, 162, 195, 211, 217, 283, 372, 376
Muş 121-125, 134, 282, 369
Mutki 133
Münih 14, 143, 252, 384

Nablus 154
Nallıhan 191
Nikopol (Niğbolu) 93

Odrin 91, *bkz.* Edirne
Ohrid 44
Orhon 343
Orta Anadolu 198
Otranto 105

Ödemiş 169

Paris 44, 68, 76-79, 98, 99, 126, 163, 166, 171, 192, 194, 195, 205, 224, 249, 252, 263, 264, 307, 311, 336, 337, 346, 348, 349, 368, 379, 383
Picardie 75, 77, 368
Plevne 93
Preveze 353
Prusya 51, 52, 55, 72, 74, 77, 134, 145

Resülayn 123
Rize 258
Rodos 87, 129, 163
Roma 83, 198, 205, 211, 213, 263, 293, 376
Romanya 90, 134
Rumeli 31, 40, 44, 68, 89, 94, 95, 155, 198, 225, 245
Rumeli Hisarı 155
Rusya 44, 49, 50, 66, 94, 95, 106, 117, 119, 120, 133, 134, 146, 149, 220, 224, 236, 238, 277, 301, 323, 344, 367, 368

Sakarya 20, 202, 203, 204, 235, 258, 371, 381
Sakız Adası 44
Samsun 166, 167, 169, 171, 194, 224, 261, 298-300, 370
San'a 61
Sancak 223, *bkz.* Hatay
Saraybosna 95
Sarıkamış 97, 106, 120, 368
Sason 121
Seddülbahir 115
Seddülbahir Kalesi 115
Selânik (Saloniki) 11, 13, 16-18, 27-36, 39-49, 52, 55, 62, 64, 67-71, 73, 74, 76, 88, 90, 116, 130, 149, 153, 193, 199, 232, 239, 240, 279, 280, 324, 367, 368
Sevr 194
Sırbistan 88, 90, 94, 113
Siirt 126, 237
Silvan 123, 124, 126-128, 132, 282
Sina 67, 139, 369
Sinop 332
Sirenayka 81, 82, 84, 89, 100, 179, 224, 240, 368
Sivas 53, 125, 157, 165, 166, 171, 173, 174, 176, 180-182, 227, 239, 260, 281, 331, 332, 370
Sivastopol 95
Sivrihisar 204

Sofya 40, 64, 89, 90-102, 104, 143, 162, 214, 224, 240, 368
Sovyetler Birliği 195, 341, 364
Söğüt 200
Strazburg 145-147
Suriye 46, 58, 61, 62, 65-67, 111, 112, 122, 123, 133, 137, 139, 144, 154, 156, 162, 192, 224, 240, 247, 286, 349, 369, 370
Süleymaniye 217
Süveyş Kanalı 29, 62, 67, 106, 134, 382

Şam 61-63, 67, 68, 134, 155, 367

Tacikistan 161
Tarsus 315
Tekirdağ 97, 106, 108, 328, 329, 331, 332, 368
Tesalya 198
Tokat 171, 181
Trablusgarp 81-84, 86, 139, 368, 381
Trabzon 166, 167, 195
Trakya 77, 89, 97, 104, 123, 166, 198, 206, 214, 217, 225
Truva 105
Tunceli 283
Türkiya 187

Urfa 182, 275
Uşak 17, 208, 211

Üsküb 44 *bkz.* Skopje
Üsküp 69

Van 121, 134, 157, 195
Varna 93
Varto 282
Vidin 93
Viranşehir 191, 349
Viyana 75, 86, 87, 90, 136, 143, 149-151, 205, 224, 230, 247, 249, 286, 326, 369, 382

Yafa 67
Yalova 230, 346
Yanya 42, 44, 53 *bkz.* Janina
Yemen 47, 61, 64, 67, 83, 111, 139, 164
Yenisey Irmağı 343
Yeşilırmak 171
Yeşilköy 73
Yozgat 191, 339
Yunanistan 21, 27, 42, 72, 88, 94, 163, 166, 197-199, 207, 214, 221, 271, 367, 382

Klaus Kreiser

ATATÜRK

Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatı bugüne kadar yerli ve yabancı birçok yazar tarafından anlatıldı bize. Osmanlı ve Türkiye tarihinin uluslararası düzeyde önemli uzmanlarından Klaus Kreiser'in çalışması, bu yığın içinde, öncelikle malzemesinin zenginliği, konuya hâkimiyeti, onlardan da önce soğukkanlılığıyla bunlar arasında ayırt edilecektir. Hamasi övgücülükten de, muhalif anlatıların keskinliğinden de uzak bir biyografi, elinizdeki. Büyük hükümler vermekten ziyade alçak sesle ve sakin konuşan, zamana ve insana dürüst bir ilgiyle bakan, nüktedeli, ferah bir anlatı. Yazarın deyişiyle asıl amacı, Mustafa Kemal'i tarihsel bağlamı içinde anlatmaktır. Klaus Kreiser, Atatürk'ün yaşam çizgisini "önceleri asker ve kendisini ulusal iradenin cisimleşmiş hali olarak gören bir siyaset adamı... daha sonraları ise dini ve dili, hukuku ve tarih anlayışını, kılık kıyafeti ve müziği derinden değiştirmek isteyen bir kültür devrimcisi..." olarak ele alıyor. "Atatürk'ün rejimi"ni, ağır bir "talim-terbiye diktatörlüğü" olarak tanımlıyor - yine de, iki dünya savaşı arasının diktatörlük rejimlerinden farklı bir rejim olarak tasnif ediyor. "Başöğretmen"in otoriter-karizmatik söyleminin, dinleyicilerinin "aklını başından almayı" hedefleyen bir hitabet olmadığını not ederken de benzer bir ayrım yapıyor Kreiser.

Almanya'da kısa sürede ikinci baskısı yapılan kitap, öğrenciler için de araştırmacılar için de başvuru kaynağı niteliğindedir. Bu titiz biyografi, bize modern Türkiye'nin tarihini ve Atatürk kültünü yeniden düşünme fırsatı veriyor.

İLETİŞİM 1487
BİYOGRAFİ 10

ISBN-13: 978-975-05-0776-2
9 789750 507762